

POLITIKATÖRTÉNETI FÜZETEK
32.

Sorozatszerkesztő
Földes György

X 125890

K. FARKAS CLAUDIA

Jogok nélkül

A zsidó lét Magyarországon,
1920-1944

007 231 X

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000824040

Megjelent a

NEMZETI ERŐFORRÁS
MINISZTERIUM

Nemzeti Erőforrás Minisztériuma
és a

Politikatörténeti Alapítvány
támogatásával

Kiadja a Napvilág Kiadó
1054 Budapest, Alkotmány u. 2.
www.napvilagkiado.hu

Első kiadás: 2010

ISBN 978 963 9697 47 8

© K. Farkas Claudia, 2010

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni,
bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképeszeti úton vagy más módon –
sokszorosítani, a kiadó engedélye nélkül közölni.

Minden jog fenntartva.

Printed in Hungary

Tartalom

ELŐSZÓ	7
BEVEZETÉS	9
A jogegyenlőségtől a jogfosztásig, 1867–1938	9
A magyarországi zsidóság szociológiai jellemzése	30
Zsidósors Európában	35
A „MEGBOMLOTT EGYENSÚLY HELYREÁLLÍTÁSA”. AZ ELSŐ ZSIDÓTÖRVÉNY VITÁI: JOGFOSZTÓK ÉS JOGFOSZTOTTAK... ..	43
Zsidókérdés van!	43
Az első zsidótörvény parlamenti vitái	50
Mi az ún. zsidókérdés lényege?	75
A politikai pártok állásfoglalása az első zsidótörvény kapcsán	79
A zsidó közösség állásfoglalása	114
Zsidó körkép. Jogok romokban	152
KÜZDELMEK ÉS EREDMÉNYEK. A MÁSODIK ZSIDÓTÖRVÉNY VITÁI ...	160
Szűkebbre a kapukat!	160
A második zsidótörvény parlamenti vitái	168
A politikai pártok és a második zsidótörvény	213
A zsidó közösség állásfoglalása	235
EGYHÁZFŐK ÉS ZSIDÓTÖRVÉNYEK	257
Ravasz László	257
Serédi Jusztinián	273
Raffay Sándor	280

X 125890

VERSENYFUTÁS A „ZSIDÓ VESZEDELEMME”	287
A németek szerepe	287
Az „őrségváltás” eredményei	299
Újabb zsidótörvények, 1941–1944	307
SZÁMVETÉS	333
FORRÁSOK ÉS IRODALOM	341

Előszó

Hét évtizeddel ezelőtt, az 1930-as évek végén a magyar parlament zsidóellenes törvények vitáitól volt hangos, feledve és feledtetve a mintegy hét évtizeden átívelő, 1867-tel kezdődő, zsidókat „befogadó” emancipációs korszakot. A zsidók megtapasztalták, hogy jogi biztonságuk nagyon ingatag. A Horthy-korszak zsidóellenes törvényhozása mögött elemi erejű antiszemitizmus munkált. A zsidók visszaszorításának sokan sorsfordító erőt tulajdonítottak. Az igyekezet, hogy a zsidókat gazdasági, társadalmi, kulturális téren korlátozzák, maga alá gyűrt emberiességi szempontokat és józan megfontolásokat. A törvényhozók jól felfogott érdekét tükröző mind szigorúbb, újabb területekre kiterjedő, egyre körültekintőbben megfogalmazott zsidótörvények az érintetteket ellehetetlenítették, kiszorították megszokott életkereteikből. A jogfosztás utolsó állomását a halálvonatok jelentették.

Munkámban arra keresem a választ, hogyan és milyen tartalommal került sor Magyarországon az 1930-as évek végén zsidóellenes törvények kibocsátására. A gondolati ív két szélső pontját 1867 és 1944, az emancipáció „diadalmas éve” és a krematóriumok esztendeje jelenti. Történelmi ívet felrajzolva bemutatásra kerül a zsidóság jogi helyzete a Horthy-éra kezdetén, és az 1938-tól 1944-ig tartó, a zsidók számára súlyos jogfosztást tartogató időszak. A könyv kiemelten az 1938:XV. tc., az ún. első zsidótörvény, és az 1939:IV. tc., az ún. második zsidótörvény létrejöttének körülményeire és következményeikre koncentrál. A parlamenti tárgyalások, a részt vevő jelentősebb pártok, a keresztény egyházak, az érintettek véleményének, reagálásainak, valamint a német ösz-

tönzésnek a vizsgálatával rekonstruálni próbálja a zsidók jogi helyzetében beállott változásokat.

A munka jelentős eredeti forrásanyag, napi és időszaki sajtóanyag, korabeli könyvek, brosrák, valamint a jelenlegi szakirodalom felhasználásával készült.

Könyvemet azoknak ajánlom, akik bele akarnak nézni a zsidóellenes törvényhozás szédítő és émelyítő örvényébe.

Köszönöm a Politikatörténeti Alapítványnak, hogy lehetővé tette könyvem megjelentetését. Hálával gondolok a Napvilág Kiadó munkatársaira, és köszönettel tartozom Sipos Péter professzor úrnak szakmai tanácsaiért és a könyv megírásában nyújtott segítségéért.

A szerző

Bevezetés

A jogegyenlőségtől a jogfosztásig, 1867–1938

„A támadó beszédektől a mészárlásig vezető utat a zsidó el tudja képzelni.”
Konrád György

„A törvényalkotókat örökre körülengi a krematórium illata. Az előzmények és a következmények nem elválaszthatók”¹ – írja Konrád György magyar-zsidó számvetésként *A láthatatlan hang* című könyvében. A magyar zsidóság 1944-es tragédiájához vezető út egymást követő állomásait jelentették azok a törvények, amelyek a zsidónak minősítettek jogi státusát 1938-tól kezdődően újjárendezték. A kirekesztés törvényhozási és gyakorlati aktusai jóvátehetetlenül rést ütöttek az állampolgári egyenjogúság elvén. A zsidókat mind több alapvető joguktól és lehetőségüktől fosztották meg, egyre kiszolgáltatottabbá tették őket, a társadalomba pedig mindeközben szinte beleégett a zsidókat megalázó, ki-rekesztő, és mindezt jogosnak tartó attitűd. A mintegy negyedszázados gyűlöletbeszéd, s a szavakon túlmenő, „törvényes” és „törvénytelen” (azaz a törvények adta lehetőségeket betetőző, a bürokrácia szintjein űzött) zsidódiszkrimináció összegződéseként a német megszállás teremtetten új helyzetben a magyar állam a zsidók élethez való jogát is megkérdőjelezte.

¹ KONRÁD György: *A láthatatlan hang*. Palatinus, Budapest, 1997, 26.

A zsidótörvények megszakítottak egy, az érintettek státusa és a társadalom egész fejlődése szempontjából egyaránt túlnyomórészt kedvezőnek tekinthető, a XIX. század közepétől kibontakozó folyamatot. A zsidók jogegyenlőségének törvénybe iktatását a magyar uralkodó elit legmodernebb beállítottságú tagjai már a XVIII. század vége óta sürgették. Igazi programmá azonban csak a XIX. század liberálisai emelték a zsidók emancipációját, minden jogi hátrány és megkülönböztetés alóli mentesítését. Egyenjogúsításuk kérdése a reformkori országgyűléseken már állandóan napirenden volt. Igaz, akadtak ellenvélemények is, amelyek a zsidóság asszimilálhatatlanságával és túlságos, nemkívánatos megerősödésének veszélyével érveltek. Mégis, a liberális-nemesi elit körében már korán többségi álláspont alakult ki arról, hogy a zsidó asszimiláció nemzeti érdek: a nemzeti polgárság funkcióit ellátó, hasznos réteget termel ki, illetve erősít meg, egyben a magyarság javára billenti az összlakosságon belüli nemzetiségi egyensúlyt. Az asszimiláció folyamata nagy intenzitással indult meg a reformkorban, és az 1848-as szabadságharc alatt példátlan politikai tartalmat nyert.² A forradalmi nemzetgyűlés mondta ki első ízben, a szabadságharc végóráiban a formális egyenjogúsítást. Az egyéni emancipációt kimondó 1849. évi IX. tc.³ azonban a szabadságharc leverése miatt már nem léphetett életbe.

A Monarchia zsidópolitikája az európai trendhez igazodott, amikor szinte születésének pillanatában, a kiegyezés évében polgári és politikai jogegyenlőséggel ajándékozta meg a magyar zsidóságot. Az 1867. évi XVII. tc. kimondta, hogy „az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal egyenlő, minden polgári és politikai jog gyakorlására jogosítottak. Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel meg-

² Erről lásd KARÁDY Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Cserépfalvi Kiadása, Budapest, 1997.

³ SCHWEITZER Gábor: Gondolatok a magyarországi zsidóság első emancipációja kapcsán. In: *Egyházak a változó világban. A Nemzetközi Egyháztörténeti Konferencia előadásai*. Esztergom, 1991. május 29–31. Szerk.: BÁRDOS István–BEKE Margit. Oktáv-Press, Esztergom, 1992, 55–65. Továbbá MISKOLCZY Ambrus: *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1999.

szűnik.”⁴ A jogi emancipációval tisztázódott az asszimilációs szerepválalás értelme. A hatalmon lévő liberális elit kész volt „megfizetni” a zsidóság elmagyarosodására és a „magyar ügy” támogatására vonatkozó – 1848/49-ben fényesen demonstrált – hajlandóságának politikai ellenértékét.⁵ Az 1867-ben deklarált egyéni jogegyenlőség nehéz küzdelmek után, több mint negyedszázad múlva, 1895-ben az izraelita felekezet egyenjogúságának elismerésével egészült ki. Az 1895:XLII. tc. az izraelita vallást törvényesen bevett vallásnak nyilvánította.⁶ A recepció kimondása az 1867. évi XVII. tc.-kel együtt az évtizedek óta mutatkozó emancipációs törekvések jogi és politikai befejezését jelentette. Ezt követően rendkívül erős asszimilációs hullám vette kezdetét. A zsidóság a jogbiztonságra fokozott asszimilációval válaszolt.

Karády Viktor a magyar zsidóság és az uralkodó elit közti íratlan – lényegében 1918-ig fennálló – megállapodást „asszimilációs társadalmi szerződés”-nek nevezi. Ennek az egyezségnek Karády szerint két alapvető cikkelye volt.

Az első cikkely a nemzeti asszimilációra és a nemzeti államhoz való hűsége vonatkozott. A második a modernizációs feladatok során érvényesítendő, diszkriminatív jellegű gazdasági-szakmai munkamegosztásra és az államban elfoglalt helyre.⁷ A zsidóság egyedülálló asszimilációs hajlandósága révén fontos partnerévé, később legfontosabb szövetségesévé vált az országon belül saját hegemoniáját az udvarral és a többi nemzetiséggel szemben biztosítani kívánó liberális-nacionalista nemesi elitnek. A nyelvi rohamosan magyarosodó és a magyar nemzeti identitást magáénak valló zsidóság nélkül a magyarság nem juthatott volna a század végére nagy nehezen többségre a Szent István-i határok között. Másrészt a zsidóság a magyar hatalmi törekvések támogatójává is szegődött. Az emancipáció utáni helyzetben a zsidóság

⁴ ERÉNYI Tibor: *A zsidók története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig*. Útmutató Kiadó, Budapest, 1996, 45. Továbbá *Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvények*. Franklin Társulat, Budapest, 1896, 354.

⁵ KARÁDY: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*, 122.

⁶ Lásd: *Magyar Törvénytár. 1894–1895. évi törvények*. Franklin Társulat, Budapest, 1897, 305–306.

⁷ KARÁDY: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*, 19.

egy toleráns, majd hogyan nem filoszemita állam partnere lett, mely nem tűrt semmiféle intézményes politikai antiszemita kezdeményezést. Az asszimilációs társadalmi szerződés a zsidóságnak maximális ütemű és mértékű polgárosodást és kulturális asszimilációt biztosított, még inkább ösztönözve az elmagyarosodó zsidóság államhűségét.

Az asszimilációs társadalmi szerződés gazdasági cikkelye a modernizáció terén érvényesülő munkamegosztásra vonatkozott. Ez lényegében abban állt, hogy a liberális nemesség a politikai-intézményi modernizáció feladatait látta el, a kiépülő államapparátus uralmi pozícióit magának és klienseinek tartva fenn. A nem nemesi s mint ilyen potenciálisan „polgári” réteg – ezen belül a zsidó vállalkozói réteg – teljes jogvédelmet és szabad kezet kapott a gazdasági modernizáció, a tulajdonképpen polgárosodás feladatainak elvégzésére. Ennek az íratlan, de ténylegesen tiszteletben tartott cikkelynek az értelmében gyorsult fel a század utolsó harmadában a zsidóság gazdasági-szakmai polgárosodása. Ennek során a zsidó polgárság a polgári, a városi-kapitalista gazdasági szektorokban mindenütt erős, helyenként uralkodó pozícióba került. Ez az elrendezés azonban a zsidóságra nézve erősen diszkriminatív is volt, hiszen ha nem is zárta ki az állami szektorból, ám e téren érvényesülésének az esélyeit szűk keretek közé szorította.

Az asszimiláció kiútként is szolgált az egyéni és közösségi kitaszítottságból. A XIX. század utolsó harmadában a „haladás”, a „szabadelvűség” szinonimája, egyben fokmérője lett, melyet az antiszemiták támadtak, a liberálisok támogattak. A zsidók közül azok számára, akik üdvözölték az emancipáció programját, többnyire természetes és elfogadható volt a beolvadás igénye a környező nemzetbe. Készek voltak feladni társadalmi, vallási tradícióik, előírásaik nagy részét, és magukévá tenni a magyar kultúrát és szokásokat, a magyar identitást. Nyelvi-leg, kulturálisan, nemzeti értelemben, kollektív jövőképüket illetően tehát környezetükhöz hasonultak.

Ortodox zsidó szempontból nézve azonban az asszimiláció már-már a nemzethalál rémképét idézte fel. Ők továbbra is igyekeztek megőrizni külön közösségi tudatukat (vagy azt is), habár az ő identitásukat sem hagyta érintetlenül a magyar nemzeti tudat vállalása. A zsidóság összességén belül végül is az asszimilációra kezdettől hajlamos neológia jutott

többségre. A XIX. század végére ily módon uralkodóvá vált a zsidó identitás értelmezésének az az alapelve, hogy a magyarországi zsidóság nem nemzetiség, hanem pusztán a nemzeten belüli vallási közösség. A hitközségek mindenfajta kísérletet elutasítottak a zsidó politikai-nemzeti-iségi önállóság gondolatának meghonosítására és gyakorlására. A magyar zsidók tehát a maguk részéről magyarrá váltak, és ez töretlen maradt a holokausztig.

Az asszimilációs folyamat jelenségrendszerében fontos kiemelni a kölcsönösséget, a befogadó és befogadott fél egymásra hatását. Kölcsönhatásról van szó, hiszen a környezetre visszahatott a zsidókkal való együttélés; a nem zsidó közösség is hozott áldozatot: a befogadás ak-tusaival (például a közös iskoláztatással, a polgári jogi egyenlőséggel, a vallási egyenlősítéssel stb.)⁸ a leszármazás elvén alapuló nemzeti-kulturális kizárólagosságról mondott le.

A zsidó asszimiláció ügyét azonban – Bibó István megfogalmazása szerint – elhallgatások és ellentmondások terhelték. Az ő értelmezésében a magyar társadalom már a kezdettől tisztességtelen, nem becsületes feltételek mellett ígerte az asszimilációs lehetőséget, egyaránt becsapva önmagát és az asszimiláltakat is. A zsidó asszimiláció ügyét a XIX. századi magyar politika nagy illúziójának, az egész történelmi Magyarország nyelvi elmagyarosításának a vágyképébe illesztette. Az asszimiláció fogalmán ezért értették főleg azt, hogy az asszimilált tanuljon meg magyarul, vagy akár még ezt sem, csak azt, hogy a népszámláláskor vallja magát magyarnak. Bár széles körben folyt a zsidóság asszimilációja – írja Bibó –, „azért túlnyomó részben a magyar nyelv megtanulásának és a népszámlálási vallomás megtételének a lelkes megünneplése után is pontosan ugyanabban a meglehetősen zárt társadalmi környezetben, ugyanabban a közbülső állapotban maradt, mint azelőtt, és valóságos asszimilációjának ugyanannyi belső és külső gátlás, nehézség és előfté-let állotta útját”.⁹ Az asszimilációs szerződés nem oltotta ki a majd kétezer éves zsidógyűlöletet, és nem számolta fel a diszkrimináció társadal-

⁸ Uo. 119.

⁹ BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok (1945–1949)*. II. k. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 250.

mi és kulturális sorompóit.¹⁰ Tehát hiába teljesítette a zsidóság az asszimilációs társadalmi szerződést, mégsem sikerült ezzel arányosan a magyar társadalomba integrálódnia. A másság tudata ennek következtében mindkét oldalon fennmaradt. A zsidóság – írja Karády – „a vendégtársadalmon belül is volt, kívül is volt, uralkodó, s egyben uralt pozícióban is rekedt, törvényesen egyenjogúsított, és társadalmilag mégis sokféleképpen marginális maradt [...] a teljes nyelvi és kulturális hasonulás sem volt elég, hogy teljesen megszabaduljon az „idegenség” [...] ódiumától”.¹¹ A zsidósággal szemben továbbra is éltek olyan merev, áthághatatlanak tűnő gátak, amelyek az asszimilációt őszintén óhajtó zsidóságot továbbra is megkülönböztetés tárgyává tették. A zsidóellenes előítélet nagyszámú ember véleményéből és érzéseiből továbbra sem törlődött ki. Továbbra is tettenérhető volt a hajlandóság a zsidók erkölcsi leértékelésére, az a beidegződés, hogy a zsidókkal az érintkezés káros, nemkívánatos hatásokkal járhat. A zsidóság ellen hangoztatott egyik érv az volt, hogy tagjai valójában nem olvadtak be teljesen a magyarságba és különálló tömegként, zárványként élnek. Zsidó részről viszont meghatározó eltávolító élményt jelentett, hogy a környezet ezt a sokat hangoztatott zsidó elkülönülést többféle módon is előidézte, provokálta és ösztönözte. Mindez megmutatkozott a zsidók viszonyulásában is az asszimilációhoz, hiszen ennek a lehetőségéről, érvényességéről sokaknak kétkedő, sőt elutasító véleménye volt. Sokan a zsidó fél beolvadási szándékának őszinteségében sem hittek; a messzemenően asszimiláltak zsidó eredetét is – negatívumként – számon tartották. Világossá vált, hogy a beolvadást a nem zsidó fél elvárja ugyan, de többnyire nem óhajtja őszintén. Akiket zsidó részről a tapasztalatok az emancipáció és az asszimiláció felémás érvényesüléséről és fogadtatásáról győztek meg, azok maguk is szükségszerűen bizonyos mértékű elkülönülés felé sodródtak. A nem zsidó környezet pedig az ennek nyomán kialakuló magatartást annak a bizonyítékaként fogta fel, hogy a magyarországi zsidóság nem kíván élni a neki felkínált – valójában korlátozott – asszimilációs lehetőséggel.

¹⁰ RÁNKI Vera: *Magyarok – Zsidók – Nacionalizmus. A befogadás és a kirekesztés politikája*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999, 61.

¹¹ KARÁDY: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*, 58.

A zsidók közül sokan azt érzékelhették, hogy bár mindent megtettek a teljes asszimilációért, a társadalom mégsem hajlandó a befogadásukra, mintegy – ha a régebbinél enyhébb formában is – kirekeszti magából őket. A zsidóságnak azzal is szembe kellett néznie, hogy a környezet nem jelentéktelen része olykor tudatos ártó szándékot is feltételez róla, különféle sérelmeket ró fel neki, és ezért erkölcsi megvetéssel sújtja, olykor lenézi. Hogy a zsidó és nem zsidó oldalról egyaránt tapasztalható széles körű előítéletes gondolkodás korántsem volt általános, arról világosan tanúskodott, hogy a zsidó és nem zsidó magyarok között sok területen jött létre „keveredés” (például vegyes házasságok, üzleti kapcsolatok), a legkülönbözőbb társadalmi rétegekben.

A keresztény–zsidó kapcsolatokat tovább élezte az országban élő, jelentős számú, zömmel koldusszegény, jiddisül beszélő zsidó, akik nem voltak hajlandók asszimilálódni, még kevésbé kultúrájukban hasonlítani a magyarsághoz. Őket sokan mint „külön biológiai fajt” emlegették, és a két háború közötti korszakban különösen sok szitkot szórtak rájuk. Ezeket megvetően mint „keleti”, „galíciáner” zsidókat emlegették, akik szinte értelemszerűen méltatlanok a kormánysszervek toleráns politikájára.

A tisztázatlanság egyik mozzanata, amely az utóbbiak esetében különösen erősen manifesztálódott, az volt, hogy nem lehetett pontosan tudni, mit vár a zsidóktól asszimiláció címén a magyar társadalom. Eleget elegendő a nemzeti célokkal való azonosulás? Vagy mondjanak le sajátos szubkultúrájukról, egy részük ragaszkodásáról vallási szertartásaikhoz, végső soron vallásukról is? Mikor mondható elfogadható mértékűnek az asszimiláció? Ezek a kérdések megválaszolatlanok maradtak.

A zsidóknak az Osztrák–Magyar Monarchia területén belül nem kellett „vendégnek” érezniük magukat. Egyenjogúsítottak voltak, a környezet nagylelkűségéből. Az ár a zsidó öntudat feladása volt. A teljes asszimilációba vetett hit azonban nem volt reális.

Az első világháború, az azt követő forradalmak, majd Trianon után a zsidók helyzete megváltozott. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy már nem szívesen látott „vendégekké” váltak. A sokáig sikeresnek tűnő asszimilációs-integrációs modellt az első világháború kitörésével kezdődő és a zsidók helyzetét befolyásoló események maguk alá temették. A zsidókkal szembeni pozitív attitűd változása már a háború első éveiben ér-

zódott. Több, a zsidókkal szemben akkor széles körben elterjedt vád lobbantotta lángra az antiszemitizmust. A viláégés szörnyűségei közepette általános volt az a vélemény a nem zsidók részéről, hogy a zsidók pénzzel és fufanggal megkíséreltek kibújni a harctéri szolgálat alól, és míg a magyar a fronton vérét hullatta, addig a zsidó otthon mulatott. Akik pedig bevonultak, azok sem teljesítették hazafiúi kötelezettségüket, nem harcoltak vitézül. E vélekedések nemcsak jobboldali körökben forogtak, sokan gondoltak így a zsidók háborús szerepére a baloldalon is. Számos példa ismert a zsidók harctéri bátorságára, ami a kitüntetések magas számában is lemérhető, ez azonban a „dühösen vakokat” nem érdekelte. Az antiszemita érzelmeket tovább korbácsolták a Galíciából tömegesen Magyarországra menekülő zsidók. A magyar zsidók által nekik nyújtott segítséget sokan értelmezték a különleges zsidóösszszetartás jeleként, kárhoztatva, hogy a honi zsidóság inkább hajlandó segíteni idegen hitsorsosainak, semmint nem zsidó honfitársainak. Hasonló hatással járt a hadigazdagok rétegének kialakulása is. Sok zsidónak sikerült a gyors és látványos vagyonszerzés a háború adta legális és illegális gazdasági lehetőségek, például a hadiszállítások kihasználásával. A zsidó gyárosok, nagykereskedők, bankárok, feketézők gazdagságával kirívóan állt szemben az átlagember megélhetési nehézsége. Sokan buktak le hadicsalásokkal kapcsolatban, borzolta a kedélyeket például a „papírbakancsok ügye”, vagy a „posztócsalási ügy”, mely szintén köthető volt a zsidókhöz.¹² Ezeket a visszaéléseket a lapok egyre türelmetlenebb és felháborodottabb hangnemben tárgyalták, és a vád általánosította azt a mozzanatot, hogy „zsidók követték el”. A *Múlt és Jövő* cikkírója a következőket írta védekezésésképpen: „Ez a semmiféle irgalmat nem érdemlő emberi eltévelyedés fáj, nagyon is fáj nekünk. Fáj, mint embernek és különösen fáj, mint zsidónak. Hiába fogjuk mondani, hogy abból a posztóból a zsidó baka térde is éppúgy kiszakadt, mint keresztény bajtársáé. [...] A zsidóságnak tragikus sorsa, hogy az ő rovására mindenütt általánosítottak és általánosítanak.”¹³

¹² BIHARI Péter: *Lövészárkok a hátszágban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008, 188.

¹³ Idézi: GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 97.

A háborús vereséget és a Monarchia széthullását a zsidóság megrázkódtatásként élte meg. Az antiszemita propaganda e ponton a korábbiaknál is súlyosabb váddal állt elő, megalkotta a zsidóság árulásának tételét, mely a korszakban a zsidóellenesség legfőbb indokát jelentette. E tétel szerint a háborút követő zűrzavart kihasználva a zsidók régtől meglévő gazdasági hatalmuk mellé politikai hatalmat is szereztek, aminek katasztrofális következményei lettek az ország sorsára, területi integritására. 1918 után a „zsidókérdés” egyenesen a politikai vita központi témája lett. Ekkor kezdődött a dualizmus korában lezajlott asszimiláció értékeit tagadó, azt kifejezetten nemzetellenesnek tekintő kirekesztésnek mint új társadalmi paradigmának a historikuma. A forradalmak sokkja, a történelmi Magyarország összeomlása jelentős szerepet játszott abban, hogy a társadalomnak a zsidó emancipációval és a zsidó asszimilációval szembe forduló, a háttérben korábban is jelen lévő tendenciái kezdtek mind határozottabb körvonalú állásponttá, politikai antiszemitizmussá formálódni.¹⁴ Az antiszemitizmus széles körben izzott fel.¹⁵ Miután a megcsonkított Magyarország etnikailag lényegében homogén állammá vált, a zsidókra immár nem volt szükség a magyarajkúság statisztikai fölényének megteremtéséhez, illetve bizonyításához, megszűnt magyarosító és modernizátor szerepük.¹⁶ Az új, megcsonkított államban más szerepet szántak a zsidóknak: jól beváltak a bűnbak szerepében az ország balsorsáért (így társadalmi, gazdasági rendellenességeiért is). Sokan a forradalmak okozta megrázkódtatást és Trianon végzetét is elsősorban a zsidóságon kérték számon. A Trianonhoz vezető történelmi út korrekt vizsgálata helyett alkalmas pótszernek bizonyult a felelősség el- és áthárítása a zsidókra.¹⁷ E képlet szerint a régi rendszer csődje a túlzott liberalizmusra vezethető vissza, amelynek haszonélvezője a zsidóság volt. E felfogás szerint a modernizáció és a

¹⁴ SIPOS Péter: A „kirekesztés” Magyarországon. Zsidókérdés a két világháború között. *História*, 1998/1., 20.

¹⁵ ORMOS Mária: *Magyarország a két világháború korában (1914–1945)*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998, 65.

¹⁶ Erről lásd KARSAI László: *Holokauszt*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2001, 215.

¹⁷ Uo. 214–215.

vele párhuzamos asszimiláció következményének tudható be a „zsidóuralom”, mely a forradalmakat és a történelmi államterület kétharmadának elvesztését okozta. A következtetés magától adódik: az asszimiláció vezetett oda, hogy a gazdasági és szellemi élet pozíciói „idegenek” kezébe kerültek, akik uralmi helyzetüket a nemzeti célok sérelmére, saját szűk csoportérdekeik javára hasznosították. A vád általánosította azt a mozzanatot, hogy a Nemzeti Tanácsban jelentékeny hányadban, a Forradalmi Kormányzótanácsban kb. 3/5-nyi többségben zsidók foglaltak helyet.¹⁸ A zsidók nagyarányú részvétele a kommunben – ami persze tény – az ellenforradalmi rendszer számára ürügyet szolgáltatott az egykori liberális elit által kötött társadalmi szerződés felülvizsgálatára, amely az emancipációért cserébe a zsidók kulturális asszimilációját, beolvadásukat s a gazdasági fejlődés előmozdítását kívánta. Valójában ez a feltevés ellentmondásos volt. A zsidóságnak a kommunben szerepet vállaló csoportjai mellett jelentős rész tartozott a kommun iránt bizalmatlanok közé.

Trianon további súlyos terhe volt, hogy az egyharmadára zsugorodott, elszegényedett Magyarország túlméretezett szellemi dolgozó réteget örökölt, és nem tudott mit kezdeni az értelmiségiekkel, a tisztekkel, a köztisztviselőkkel. Az elcsatolt területekről is tízezrével özönlöttek államhivatalnokok, elbocsátott közigazgatási alkalmazottak az anyaország városai felé, munkát és lakhatást keresve. Ezek tovább gyarapították azt a háború alatt amúgy is felduzzadt népességet, amely a gazdasági élet és a szabad foglalkozások különféle ágaiban próbált helyet keresni magának. Ott pedig nem utolsósorban a már korábban elhelyezkedett, nagyobb számú zsidóságba ütközött.

Ekkor vált szokássá, hogy a zsidóellenes indulatokat a zsidók gazdasági és hatalmi térfoglalásával magyarázzák. Az egyik, talán a leggyakrabban felhozott érv az volt, hogy a gazdasági és kereskedelmi pályákon, melyeket előzönlöttek, a zsidók másoknál nagyobb arányban és eredményesebben működnek. Ugyanez érvényes egyes fontos szellemi pályákra

¹⁸ Sipos Péter ismerteti azt a kommun korabeli viccet, miszerint a keresztény Garbai Sándor azért lett a Kormányzótanács elnöke, hogy legyen, aki szombaton aláír. Vö. SÍPOS: A „kirekesztés” Magyarországon, 21.

is (például ügyvéd, orvos, újságíró stb.). A környezetnek ez a része az e foglalkozások gyakorlásához tapadó valóságos érdekellentéteket felekezeti, illetve „faji” köntösbe öltöztette. Ez az érvelés figyelmen kívül hagyta a valóságos okokat, amelyek következtében a zsidóság az említett pályák felé fordult. Azt is, hogy a zsidó térhódítás a gyakorlatban inkább „egy úr alkotó betöltésének”¹⁹ felelt meg. A zsidókérdés részben a zsidók gyors érvényesülésének visszahatásaként jelent meg a közéletben. A szabad pályákon a zsidók olyan elenyésző külső konkurenciával találkoztak, hogy viszonylag rövid idő alatt látványos sikereket értek el, helyenként valóban uralkodó pozícióra tudtak szert tenni. Minél jobban sikerült az érintetteknek a társadalmi felemelkedés – melynek feltétele a sikeres nyelvi asszimiláció, egyben a helyzetük és hagyományaik diktálta többnyelvűség, egyik fegyvere pedig a magas fokú iskolázottság és a kiterjedt hazai és nemzetközi kapcsolatháló volt –, annál inkább nőtt az egyes konkurens rétegeknek az asszimiláltakkal szembeni ellenérzése.²⁰

A világháború utáni Európa első antiszemita törvényét a magyar nemzetgyűlés hozta 1920-ban. Az 1920:XXV. tc.,²¹ latin nevén az ún. numerus clausus törvény megalkotásának hátterében a politikai zűrzavar, a gazdasági válság, továbbá a háború alatt megerősödött zsidóellenesség is meghúzódott. A törvény a zsidók megbüntetését kívánó közakarat testet öltéseként is megközelíthető. Fontos kiemelni az egyetemi szférában jelen lévő masszív, többféle okból eredeztethető antiszemitizmust mint a törvény kierőszakolásában döntő szereppel bíró motívumot. A zsidóellenesség fő oka a középosztálybeli fiatalok helyzetében, egzisztenciális bizonytalanságában keresendő. A világháború előtt is meglévő relatív értelmiségi-túltermelés a háború utáni helyzetben akut probléma lett. Az ország megcsonkítását követően hatványozottabban

¹⁹ KARÁDY: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás, 36.

²⁰ Uo. 123.

²¹ A törvényről lásd N. SZÉGVÁRI Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988 és KOVÁCS M. Mária: A numerus clausus és a zsidótörvények összefüggéséről. In: *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk.: MOLNÁR Judit. Balassi Kiadó, Budapest, 2005, 128–140.

jelent meg az a probléma, hogy nagyon magas a zsidók aránya a felső-oktatási intézményekben. A zsidó felülreprezentáció nemritkán tumultuózus jelenetekhez, tömegverekedésekhez is vezetett a diákok között. A kormány nem fordíthatta el fejét, tennie kellett valamit. A numerus clausus létrehozására a kezdeményező lépést azonban mégsem a kormány, hanem jobboldali diákmozgalmak és egyetemi vezetők tették. Hatékony válságkezelést vártak a kormánytól, egyetemi zárt szám (latinul numerus clausus) bevezetése révén. Törvényben akarták maximálni az évente felvehető hallgatók számát. Zsidókról vagy zsidókérdésről azonban az egyetemek javaslatában nem volt szó.

A törvény az oktatásügyi válság szülötte volt, és a magyar középosztály problémáira reagált. Az pedig az erkölcsi aggályokon és a belénevelt állampolgári egyenlőségeszmén túllépve, saját, jól felismert érdekeit mind öntudatosabban, mondhatni gátlástalanabban követve veszélyes útra lépett. Boldogulásának zálogául immár kimondottan is a zsidó térhódítás törvényi korlátozását tekintette.²²

Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter 1920. július 22-én törvényjavaslatot nyújtott be a nemzetgyűléshez. Eredeti, ideológiamentes törvényjavaslata azt célozta, hogy az egyetemekre és a főiskolákra csak annyi hallgató iratkozzon be, amennyinek az alapos képzése biztosítható. Haller javaslata csak az újonnan felvettekre vonatkozott, a korábban felvettek helyzetét nem érintette. Válságkezelő programja szakítást jelentett a szabad beiratkozás rendszerével, kontingentált rendszerre kívánta felcserélni az érvényben lévő gyakorlatot. Ez a változás azonban, tekintettel az ország megváltozott helyzetére, komoly indokokkal alátámasztható volt. Politikai, vallási vonatkozásban egyelőre nem tartalmazott semmiféle korlátozást. Igaz ugyan, hogy az ötletadók a gyakorlati végrehajtástól kiegyenlítő szerepet vártak.

A XX. századi Magyarország első zsidóellenes törvényének ez a javaslat volt a melegegya. Az alapjavaslat a bizottsági tárgyalások során

ideológiai jelleggel gazdagodott, amennyiben „az erkölcsi és nemzethűségi szempontokat” is bekapcsolták az egyre nyíltabban színt valló képviselők, és mindez szövetségesein is megjelent. A numerus claususból tehát nyíltan zsidóellenes törvény lett. Metamorfózisában Bernolák Nándor képviselő indítványának – melyet 75 képviselőtársa is aláírt – kulcsszerepe volt. Ő a javaslat kezdeti elgondolásának kibővítéséért emelt szót, mondván: a numerus clausust faji paragrafussal kell bővíteni, amely kimondja, hogy az egyetemi hallgatók között valamennyi népfaj vagy nemzetiség fiai csakis olyan arányban vehetők fel, amennyi az adott népfaj vagy nemzetiség össznépességén belüli aránya. A zsidók aránya az össznépességén belül kb. 6%-ot tett ki, az egyetemi hallgatóság között azonban mintegy 30% volt jelenlétük. Vagyis a törvény faji cikkelye a zsidó diákok döntő többsége elől elzárta a továbbtanulás útját. A faji szakasz volt azt a többlet, amellyel a törvény túllépett az egyetemek kapuin; szélesedő állami szerepkört mutatott. Jelentette azt is, hogy ezentúl az állam megalkothatja a „zsidó népfaj” fogalmát, azt, kit tekint odatartozónak, és azt is meghatározhatja, kit kíván részesíteni a továbbtanulás jogában.

Kötetnyi terjedelemre rúgnak a vita szenvedélyes felszólalásai. A törvénynek kétségtelenül volt társadalmi bázisa. Érdemes felidézni Haller István szavait: „Konstatáljuk, hogy az ország közvéleménye kívánja, óhajtja és szükségesnek tartja ezt a törvényjavaslatot, amelyet benyújtottam.”²³ A képviselők döntő többségének fejében kész volt a magyar-zsidó ellentét paradigmája. Az asszimiláció és a beolvadás gondolköre feledésbe merült, disszimilációban gondolkodtak. Nem Gömbös Gyula volt az egyetlen, aki kifejezetten fajvédelmi célzatot tulajdonított a törvényjavaslatnak. Gömbös a képviselőházban így beszélt: „A Ház asztalán fekvő törvényjavaslat határozottan fajvédelmi szempontból bírálendő el és ebben a momentumban természetes zsidóellenes tendenciája. Nyíltan megmondjuk tehát, [...] hogy itt zsidókérdésről és a kérdés intézményes megoldásáról van szó.”²⁴

²² NAGY Péter Tibor: *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Oktatókutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002.

²³ N. SZEGVÁRI: *Numerus clausus*, 128.

²⁴ Uo. 124.

Beszédes, hogy a törvényjavaslat mellett 55-en szavaztak, mindössze 7-en voltak ellene. A képviselők fele azonban nem volt jelen a szavazáson. Mellette vagy ellene szavazni is rejtett magában veszélyeket. A nem szavazat egyet jelenthetett azzal is, hogy valaki nem ismerte fel a numerus claususban érdekeltté vált középosztály egyébként tényleg komoly problémáit. Az igen szavazat pedig a jogvédők oldaláról jelenthetett megsemmisülést.

A kész törvény három paragrafusból állt. Az 1. paragrafus értelmében az 1920/1921-es tanévtől kezdődően hallgató csak abban az esetben nyerhetett felvételt a felsőoktatási intézménybe, ha nemzeti és erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatónak bizonyult, és megfelelő oktatása biztosítottnak látszott. A törvény kimondta, hogy az 1. paragrafusban felsorolt feltételek az egyetemekre már beiratkozott diákokra nem vonatkoznak. A 2. paragrafus célja az volt, hogy megakadályozzák azoknak a fiataloknak az egyetemi felvételét, akik a háborút követő fordulomban és a kommunista uralomban aktív szerepet vállaltak. A 3. paragrafusban rejtett a lényeg, ez volt a törvény legfontosabb része. Nem csupán a jelentkezés formáját, valamint azokat a szempontokat tartalmazta, amelyek alapján a diákok felvételt nyerhettek (nemzethűség, erkölcsi megbízhatóság, intellektuális követelmények). Ezeken túlmenően kellett teljesülnie annak a kitételnek, hogy a diákságon belül az egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozók arányszáma elérje, vagy legalábbis 90%-ban megközelítse azok országos arányszámát. Vagyis az egyetemekre jelentkező diákok felvételét ezentúl az egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez való tartozásuktól tették függővé. A kormány statisztikai adatai szerint 1920-ban a zsidóság az összlakosság 6%-át alkotta, ennek értelmében a törvény végrehajtását felügyelő egyetemi kari bizottságok az első tanévben a felvehető zsidó diákok arányát 6%-ban határozták meg.

A jogalkotói szándékot a képviselőházi vita egyértelművé tette, a kész törvényt szövegben azonban a zsidó szó nem szerepelt. A numerus clausus törvény szakítást jelentett mind az állampolgári egyenlőségeszmével, mind az emancipációs és a recepciós törvénnyel. Veszélyes precedenst teremtett, és még veszélyesebb folyamatokat indított el, mert a törvény szentesítette a leszámazási elv alapján történő diszkriminációt.

Újdonság volt, egyben sértő a zsidók számára a „népfaj” fogalmának bevezetése a magyar jogba. Hasonlóképpen, mint a zsidók hazafiúi hűségének megkérdőjelezése. A tanszabadság elvének korlátozása a zsidó fiatalok továbbtanulási esélyeit és jövőképüket leszűkítette. Bár a törvény zsidóellenes cikkelye csak egy szűk körre, az egyetemistákra korlátozódott, a törvény hosszabb folyamatokat alapozott meg.

Az 1920:XXV. tc. határkő. Magyarországon a zsidók életlehetőségeinek korlátozása a numerus clausus törvénnyel vette kezdetét. Ez a törvényalkotás teremtette meg az 1930-as évek végétől újraaktivizálódó zsidóellenes törvényhozás ideológiai alapjait, az újabb zsidóellenes törvények az általa kijelölt és kitaposott úton haladtak. Azonos gondolati ívben helyezkednek el, szemléletbeli és módszerbeli azonosságokat tartalmaznak.²⁵ A korszak zsidókat diszkrimináló törvényeinek fő törekvése az évek során nem változott, „csak” terebélyesedett. E törvények a zsidókérdésnek nevezett problémakör intézményes megoldásán munkálkodtak, ideálisnak tartva, hogy a zsidók által birtokolt gazdasági, szellemi és társadalmi pozíciók ne haladják meg a számarányuknak megfelelő mértéket.

Az 1920:XXV. tc. veszélyes terepre tévedt: intézményesítette, hogy az „egyensúlyi állapot” megteremtése jogsérelemmel is elérhető, kikövetelhető, úgy érvelve, hogy a többségi nemzetnek ehhez megkérdőjelezhetetlenül joga van. A magyar társadalmat a jog eszközével szoktatták hozzá a zsidókérdés speciális lehetőségeihez és megoldási módjait. Krízishelyzetet, a magyar társadalom szétszakítottságát jelezte zsidó és nem zsidó közösségekre.

A numerus clausus a zsidóság körében erős sérelmi hangulatot váltott ki. Ennek ellenére továbbra is ragaszkodtak magyar állampolgárságukhoz és nemzetiségükhöz, nem hagyták kikezdeni a liberális Magyarországra vetett hitüket, melynek letűntét ideiglenesnek, kisszámú hivatásos igazgató művének tekintették csupán.

A törvény a gyakorlatban többé-kevésbé bizonyított, a zsidó fiatalok jelentős része kiszorult a felsőoktatásból. Módosította az érintettek tár-

²⁵ Erről lásd KOVÁCS M. Mária: A numerus clausus és a zsidótörvények összefüggéséről. In: *A Holokauszt Magyarországon*, 128–140.

sadalmi mobilitását, nem ígérhette azonban a sok ezer zsidó diplomás visszaszorítását, akikre a numerus clausus törvény nem vonatkozott, viszont a pályán voltak.

Az 1921-ben kezdődő tízéves Bethlen-korszak nyugalmat tartogatott a magyar zsidók számára. Bethlen gróf érdeme volt, hogy miniszterelnökségének végére a zsidó hitfelekezet jogegyenlőségén keletkezett sérülést sikerült begyógyítani. Ő is elismerte, hogy Magyarországon létezik „zsidókérdés”. Ez alatt a keresztény középosztály fiainak problémáját értette, akik elől a gazdasági életben zsidók foglalták el a helyet. „A magyar középosztály elvesztette vezető szerepét gazdasági téren. Ezt a vezető szerepet számára vissza kell szereznünk”²⁶ – mondta. Ellenezte a „lármás antiszemitizmust”, olyan konstruktív, a keresztény középosztálynak esélyeket teremtő programokban gondolkodott, melyek nem sértik a jogegyenlőséget. A zsidókérdés megoldásától azt várta, hogy „gazdasági téren azok lehessünk nélkülük is (ti. a zsidók nélkül – F. C.), amik velük együtt vagyunk”.²⁷

Nehéz örökségként kormányára maradt a numerus clausus törvény módosításának feladata. A nemzetgyűlésben elsősorban a szociáldemokrata és liberális ellenzéki képviselők bírálták a numerus clausus törvényt, és határozati javaslatokat nyújtottak be annak hatályon kívül helyezésére. 1925-ben már az Egységes Párt liberális szárnyának egyes képviselői is a törvény megszüntetését javasolták.²⁸ Támadták az érintettek és támadta a radikális jobboldal, mert túlzottan enyhének találta. A törvényen azonban nem annyira belső, sokkal inkább az általa okozott nemzetközi kényelmetlenségek miatt változtattak. A nemzetközi zsidó szervezetek élénk tiltakozásának köszönhetően a törvény a Népszövetség asztalára került, a magyar kormány pedig – gróf Klebelsberg Kunó szavaival élve – valóságos Odüsszeiát járt miatta Genfben.

A tiltakozást az váltotta ki, hogy a zsidókat diszkrimináló zárt szám felállítása sértette az ún. kisebbségvédelmi szerződést, mely az első vi-

lágháborút lezáró békeszerződésekben benne foglaltatott. Ennek értelmében ha egy ország kisebbségének jogai sérülnek, a Népszövetségnek orvosolnia kell a problémát. A numerus clausus által generált probléma túllépett az ország határain. Fenyegető üzenete volt az európai zsidóság számára is, vagyis ami itt előfordult, akár másutt is megtörténhet. A magyar zsidóság azonban idegenkedett attól, hogy éljen a külföldről jött segítséggel. Ennek több oka volt. Egyfelől szigorúan magyar belügynek tekintették a problémát, bíztak a honi orvoslásban. Létezett identitásbeli averzió is, mert nem akarták a zsidóságot „kisebbségnek”²⁹ nyilvánítani, amelyet Genf védelmez. Nem akarták továbbá azt sem, hogy éppen a nemzeti katasztrófaként megélt trianoni békeszerződés jelentsen megoldást a zsidókat ért jogsérelemre.³⁰ Fennállt továbbá a veszélye annak, hogy a külföldi segítségnyújtás éppen ellenkező hatást vált ki, növeli a zsidókkal szembeni ellenszenvet.

A miniszterelnök és kultuszminisztere, gr. Klebelsberg Kunó a probléma megoldását nem a törvény áthúzásában találta meg. Kirakattörvényt készítettek a külföld számára (is). Klebelsberg Bethlennek írott levelében úgy fogalmazott, hogy „a törvényt revideálnunk kell, de nem azért, hogy a zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek, hanem azért, hogy bizonyos racionális enyhítéssel az intézmény lényegét megmentjük”.³¹ A törvénymódosítás ezt a célt szol-

²⁹ Nathaniel KATZBURG: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943*. Babel Kiadó, Budapest, 2002, 63.

³⁰ Jórészt ez magyarázza a hitközségi vezetőknek a numerus claususszal szembeni bénultságát és passzivitását. Elutasították a külföldi zsidó szervezetek segítő akcióit egy olyan törvénnyel szemben, amelyet a kisebbségvédelmi egyezmény megsértésével szavaztak meg. Vázsonyi Vilmos 1925 őszén úgy fogalmazott, hogy „nem hivatkozunk és nem is fogunk hivatkozni [...] a békeszerződésnek a felekezeti egyenjogúságot követelő pontjára. Mi magyarok vagyunk, a magyarság részének valljuk magunkat, és a békeszerződés, mely nemzetünk gyásza, nem lehet a mi jogunk forrása”. Lásd FEJÉR Ferenc: *Magyarság, zsidóság. História*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2000, 202. Vázsonyi álláspontjáról lásd még KOVÁCS M. Mária: *A kisebbségek nemzetközi jogvédelmének politikai csapdája*. In: *The Holocaust In Hungary. Fifty Years Later*. Eds.: Randolph L. BRAHAM–Attila PÓK. Columbia University Press, 1997, 137–145.

³¹ LADÁNYI: *A numerus clausus*, 1125.

²⁶ GYURGYÁK: *A zsidókérdés Magyarországon*, 124.

²⁷ Uo.

²⁸ Lásd LADÁNYI Andor: *A numerus clausus törvény 1928. évi módosításáról. Századok*, 1994/6., 1119.

gálta. A jobboldali ellenzők elsősorban a keresztény és a fajvédő párt képviselői voltak. Az Egységes Párt tagjai számára pártkötelezettséggé tették a módosító törvény megszavazását. Ennek fejében olyan ígéretet kaptak, az új törvény nem hoz lényeges változást az előző évek gyakorlatával szemben. „E törvénynek intencióját, szociálpolitikai jelentőségét megszüntetni ugyan nem akarjuk, de ki kell küszöbölnünk belőle azokat az intézkedéseket, amelyek a magyar állampolgárok egy részénél már évek óta igen nagy visszatetszést [...] váltottak ki, s amely kérdés a Népszövetségnél is szóba került. Ez [...] olyan törvényalkotás lesz, amely szükséges és elkerülhetetlen, s amely egy lépést jelent e téren anélkül, hogy magát az intézményt és annak jelentőségét megszüntetni akarnók” – mondta Bethlen.³²

1927 novemberében a kormány megalkotta a módosítást célzó törvényjavaslatot. Az új szövegezés a „népfajok és nemzetiség” szerinti korlátozás helyébe a foglalkozási csoportoknak megfelelő korlátozást állította. Egyúttal előírta, hogy az egyetemeknek tekintettel kell lenniük a földrajzi arányokra.³³ Megnyugtató volt, hogy a törvényből eltűnt a nyílt faji vagy vallási megkülönböztetés. Az 1928:XIV. tc.³⁴ azonban a módosítás ellenére továbbra is a zsidó hallgatók felvételének korlátozá-

³² Uo. 1126.

³³ A törvényjavaslat képviselőházi vitáját nagyfokú érdektelenség jellemezte. A 25 felszólaló közül mindössze öten támogatták a javaslatot. Ellene 14, zömmel szociáldemokrata és a liberális ellenzékhez tartozó képviselő foglalt állást, elsősorban a jogegyenlőség és a tanszabadság elveire hivatkozva. A numerus clausus változatlan fenntartását követelő 6 képviselő a kereszténypárt és a fajvédők sorából került ki. Ők felszólalásukban elsődlegesen a zsidókérdéssel foglalkoztak, a zsidóságot fajnak nyilvánítva, a gazdasági és szellemi életben tapasztalható túlsúlyukat, a keresztény középosztály érdekeit és a fajvédelem követelményeit hangsúlyozták. A felsőházban a 15 felszólaló közül hatan támogatták a novellát, öten – a tanszabadság és a jogegyenlőség liberális elveire történő hivatkozással – elleneztek, míg négyen a numerus clausus változatlan fenntartását követelve fordultak szembe a törvénymódosítással. Uo. 1132–1133.

³⁴ Lásd *Magyar Törvénytár. 1928. évi törvénytörvények*. Franklin Társulat, Budapest, 1929, 330–332.

sát célozta. A vallási szempont a felvételek gyakorlatában ezentúl is meghatározó szerepet játszott.³⁵

A fajvédelem markáns reprezentánsának, Gömbös Gyulának a kormányzása alatt nem sérültek a zsidók jogai Magyarországon. Az antiszemita múltú, a zsidó–magyar érdek szembenállását tényként kezelő Gömbös miniszterelnöki bemutatkozó beszéde a kortársak körében nem kis meglepetést keltett. Szavai a zsidókérdés vonatkozásában fordulatot ígértek: „A zsidóságnak pedig nyíltan és őszintén megmondom, revideáltam álláspontomat. A zsidóságnak azt a részét, amely sorsközösséget ismer el a nemzettel, éppen úgy testvéremnek kívánom tekinteni, mint magyar testvéreimet.”³⁶ Az új program a magyar zsidóság prominens vezetőiben erősítette a bizalmat a kormányfő iránt, a Gömbös-erától a korábbi jogelvonó időszakkal szemben visszarendező-dést vártak. A miniszterelnök zsidóprogramja a zsidóknak „várakozáson felül tetszett”.³⁷ A revideált álláspont több dologban is megmutatkozott. Gömbös, míg kormányon volt, legalábbis nyíltan egyetlen antiszemita kiszólást sem engedett meg magának. Miniszterelnöksége alatt több zsidó fiatal léphette át az egyetemek kapuit, mint korábban, sőt az általa átszervezett kormánypártba is szép számmal jelentkeztek zsidók, és a NEP helyi vezetőivé is válhattak.

Kérdésként merülhet fel, valóban feladta-e Gömbös Gyula korábbi fajvédő és antiszemita elveit? A zsidók szempontjából egyedül annak volt jelentősége, hogy Gömbös nyíltan, tettekben nem volt antiszemita. Nem hozott zsidótörvényeket, sem zsidóellenes rendszabályokat. Úgy tűnt, hogy a destruktív múlt után a konstruktív jövőt kezdte építeni a zsidókérdésben. Nem valószínű, hogy új pozíciójának hatására egyszerűen kisöpörte volna mindazt, amit addig meggyőződéssel, hittel képviselt. Nagyon gyakorlatias ember volt, és még jobb taktikus. Korábbi

³⁵ LADÁNYI: *A numerus clausus*, 1141.

³⁶ GYURGYÁK: *A zsidókérdés Magyarországon*, 132.

³⁷ SIPOS Péter: *A zsidóság viszonya a Horthy-rendszerhez*. In: *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. Szerk.: KARSAI László és MOLNÁR Judit. MAZSIHISZ, Budapest, 2002, 640.

elvrendszerezésének „kisöprése” helyett inkább antiszemitizmusa háttérbe szorításáról, lecseréléséről beszélhetünk, vagy egyszerűen arról, hogy másként találta e témát. Fia, Gömbös Ernő visszaemlékezéséből arra következtethetünk, hogy zsidóellenes érzéseinek továbbra is rabja maradt.³⁸ Korábbi zsidóellenessége nyilvánosan kétségtelenül vállalhatatlan volt. Maga így beszélt erről: „A régi Gömbös Gyula nincsen már többé, most új Gömbös Gyula van. Gömbös Gyula, a miniszterelnök. Ennek a hangja más kell hogy legyen, mint az ellenzéki vezér stílusa volt.”³⁹

A zsidókra amúgy szüksége is volt. Gömbös paradox helyzetbe került: figyelmét nem kerülhette el az a tény, hogy a magyar gazdaság alaposan át van szöve zsidó tőkével. Megálmodott reformprogramja, a *Nemzeti munkaterv* megvalósításához nem nélkülözhetette a zsidó nagytőke támogatását. Ugyanebben a reformprogramban azonban egyúttal olyan gazdaságpolitikát is vázolt, amelynek fő célja – visszakanyarodva korábban vallott fajvédő, magyar nemzeti érdekeket védő programjához – a zsidók gazdasági háttérbe szorítása, de kultúrpolitikai célkitűzéseit is fajvédelmi rugók mozgatták. A *Munkaterv* tengelye a magyarság erősítése volt, a zsidóság rovására. A magyarság számára viszont pozitív programot adott. Fajvédelmi aspektusának negatív oldalát – a nyílt antiszemitizmust – a pozitív oldal váltotta fel, „a magyar nemzeti érdekek védelme”. Nem a zsidók életlehetőségeinek korlátozását hirdette, helyette a magyar faj erősítéséről beszélt és azon munkált.

A Gömbös-korszak alatt a politikai-hatalmi elitben újfajta szellemiség gyökerezett meg. A hadsereg, az államigazgatás és közigazgatás szférájában érzékelhetően nőtt a szélsőjobboldali beállítottságúak száma. Bethlen István szavaival „az antiszemitizmus elvadult hajtásai őalatta kezdtek már kihajtani és a parlamentben is virulenssé válni, ahol azonban csak később, Darányi idején termették meg az első komolyabb gyümölcsöket.”⁴⁰

³⁸ Uo.

³⁹ Uo. 639.

⁴⁰ GYURGYÁK: *A zsidókérdés Magyarországon*, 135. és VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a zsidókérdés*. In: *Az antiszemitizmus alakváltozatai*. Szerk.: PAKSY Zoltán. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2005, 18–44.

A gömbösi időszak káros volta a magyar zsidóság sorsára nem a zsidótörvényekben mutatkozott meg. Ellenkezőleg. „Hiányukban” kevésbé lehetett érzékelni a zsidókra leselkedő veszélyeket, a közeli fordulatot a zsidópolitika terén. A Gömbös-korszak zsidótörvény-mentessége eltompította a zsidóság veszélyérzetét. Olyannyira, hogy a náci Németországból érkező hírek sem tudtak a megfelelő, figyelmeztető erővel hatni. Stern Samu a hazai zsidóság prominens vezetőjeként tele volt indokolatlan optimizmussal, amikor 1933-ban azt írta: „Én nem félttem a magyar zsidóságot a német zsidóság sorsától. Én hiszem, hogy hozzánk nem csaphat át az az áramlat.”⁴¹ Gömbös politikája azt a téves képzetet keltette, hogy „hamarosán a felekezet és politika témája nem lesz többé aktuális probléma”,⁴² erősítette a politikai vezetőrétegbe vetett bizalmat. A magyar zsidóság az 1930-as évek végén derűlátó volt. E derűlátást Horthy szavai is táplálták, aki 1937 végén a zsidó vezetőknek azt mondta egy audiencián, hogy a zsidóknak nincs mitől félniük Magyarországon. A valóság persze merőben más volt. 1937 tavaszától magasabb kormányzati körökben már a „zsidókérdés” megoldásáról folytak diskurzusok. Jellemző, hogy éppen Gömbösre hivatkozott az ún. győri beszédben Darányi Kálmán miniszterelnök, aki beszéde folytatásaként az 1938-as zsidótörvényt beterjesztette...

A látens antiszemitizmus 1938-tól aktivizálódott újra. Az akkor kibontakozó zsidóellenes törvényhozás a kirekesztés szellemében fogant. A politikai elit hatalmon lévő része szakított az asszimilációs társadalmi szerződés programjával. Az asszimiláció rendkívüli törekvését bizonyította, hogy a magyar nyelvet megtanuló, magát magyarnak valló, teljesítményeivel a nemzetet gyarapító zsidóság nagy tömegeinek egyik napról a másikra a kitaszítottsággal kellett szembenéznie. Kiderült, nem létezik mögöttük a vélt asszimiláló, befogadó és védő közösség. A zsidóság egy része – tragikus szorításban – még akkor is a nemzettel azonosította magát, amikor a társadalom többsége erre már nem tartott igényt, sőt a magyar zsidók és a többi magyar közötti különbség-

⁴¹ SIPOS Péter: *A zsidóság viszonya a Horthy-rendszerhez*. In: *Küzdelem az igazságért*, 641.

⁴² Uo.

tétel elmélyítésére törekedett. A harmincas évek végének hazai zsidó-ellenes törvényhozása részben az európai korszellem szülötte volt, másrészt a magyar társadalom egy részének az igényét elégítette ki. A németeknek a 30-as évek utolsó harmadától a magyarországi zsidó-politikában betöltött sajátos szerepe abban ragadható meg, hogy a társadalomban eleve benne rejlő zsidóellenes tendenciákat – részben a revíziós politika támogatását használva fegyverül – sikerült tudatosan, bár sokáig csak közvetve elmélyíteniük.⁴³ A németbarátság pedig további ösztönzést jelentett a zsidókkal szemben egyébként is elutasító álláspontra hajlók számára.

A magyarországi zsidóság szociológiai jellemzése

Az 1930-as népszámlálás adatai szerint Magyarországon 444 567 zsidó élt, az összlakosság 5,1%-a. A zsidóság demográfiai fejlődésének lendületét az első világháború akasztotta meg, 1920-tól a második világháború végéig terjedő időszakban a zsidó népesség száma folyamatos csökkenést mutatott.⁴⁴ Az 1930-as években a demográfiai hanyatlás okainak hátterében az áttérések, valamint a csökkenő születésszám húzódott meg. Nagyon sok magyar zsidó életét követelte az 1940-es évek elejétől bevezetett munkaszolgálat, 1944-ben pedig a holokauszt.

A népszámlálási eredmények alapján a zsidók 56%-a városi lakos volt. Budapest lakóinak 20,3%-át tették ki, a városokban és a városi jellegű településeken 11,2%-ot, a nagyközségekben 3,4%-ot, és a kisebb falvakban 1,8%-ot. Mindössze 3%-uknak biztosított megélhetést a mezőgazdaság, miközben ebből élt az összlakosság 52%-a. A nagybirtokosok

⁴³ RÁNKI György: A németek szerepe a magyar zsidók elpusztításában. In: *Az 1944. év története*. Szerk.: GLATZ Ferenc. História Évkönyv, Lapkiadó Vállalat, Budapest, 1984, 59.

⁴⁴ Az 1920-as népszámlálás adatai alapján Magyarországon a zsidók száma 473 355 volt, 1930-ban 444 567, 1941-ben pedig 400 981. In: Jehuda DON: *A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19–20 században*. MTA Judaisztikai Kutatóközpont–Élet és Irodalom, Budapest, 2006, 49.

(1000 kat. hold és azon felül) 9,7%-a, a középbirtokosok (100–200 kat. holdasok) 22,4%-a, és a kisbirtokosok (1–10 kat. holddal bírók) 0,3%-a volt zsidó (az önálló személyeket számítva, segítő családtagok nélkül). Zsidó volt a közép- és nagybérlők tekintélyes része: az 1000 holdon felüli nagybérlőknek 42%-a, a 200–1000 holdas bérlőknek 38,4%-a, a 100–200 holdig terjedő birtokokat bérlőknek 13%-a. A kereskedelem a zsidók 76%-ának, és az összlakosság 32%-ának adott kenyeret. 1930-ban a zsidó ügyvédek és jogászok mindössze 2%-át alkalmazták az állami igazgatásban, és százalékarányuk az államigazgatásban még ennél is kisebb volt. A hadseregben magasabb parancsnoki posztot gyakorlatilag nem foglalhattak el. Ezzel szemben az orvosok 55,2%-a, a mérnökök 30,4%-a, az ügyvédek 49,2%-a volt zsidó. A tudósok és az irodalom művelői között 31,7%-ban voltak képviselve, a festőművészek között 14,7%-ban, a zenészek körében 25%, míg a színészek között 26,7% volt az arányuk. Az önálló kereskedelmi vállalkozások 51,3%-a, az ipari vállalkozások 11%-a volt zsidó. Az ügynökök körében a zsidók arányszáma 75,1% volt, a banktisztviselők körében ez az arányszám 59,4%-ot tett ki, míg a kereskedők körében arányszámuk 45,7% volt. Zsidó volt a könyvelők 59,5%-a és a tisztviselők 19,2%-a.⁴⁵

Az 1930-as években a magyar közvélemény irreálissá fokozott érdeklődéssel fordult az ún. zsidókérdés felé. Toposszá vált, miszerint Magyarországon „zsidó túlhatalom van”, a zsidók ellenőrzésük alatt tartják a gazdasági és szellemi pozíciókat. A „zsidókérdés” megoldása alatt a zsidók „hatalmának” felszámolását értették, amit egyre többen éreztek halaszthatatlannak, sőt elsőrendű fontosságúnak.

Bibó István szerint a zsidókérdés úgy jelent meg az 1930-as években, mint az ország legfontosabb szociális kérdése. A kormányzat pedig „könnyebben és szívesebben engedett ennek a zsidókra vonatkozó problémafelvetésnek, mint az igazi szociális kérdés teljes szélességében való felvetésének”.⁴⁶ A kormányzat a tényleges, robbanással fenyegető

⁴⁵ Statisztikai adatokat közöl Kovács Alajos: *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében*. Kiadja az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, Budapest, 1938; *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1930*. Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1931.

⁴⁶ BIBÓ: *Válogatott tanulmányok*, II. k., 627.

társadalmi problémák orvoslása helyett többé vagy kevésbé tudatosan megpróbálta másra irányítani a figyelmet. Úgy állította be, hogy a zsidóság áll az ország legtöbb bajának a hátterében, és ezen az alapon természetesen, sőt igazságosnak érezték, hogy a magyar zsidósággal szemben negatív diszkriminációt léptessenek életbe. Ez a gondolatmenet egyszersmind azt is sugallta, hogy ezáltal a gyötrő bajok számottevően enyhíthetők. A zsidóságot mintegy prédául odadobni könnyebbnek tűnt, mint a szociális bajokat enyhítő, hozzáértő intézkedéseket meghozni egyes, a kormányzat által preferált társadalmi csoportok várhatóan kemény ellenállásával szemben. Ez a problémamegoldás nem akart mélyebbre hatolni a felszínre, és ebben a lakosság már korábban megkezdett hangulati előkészítése nagymértékben a kormányzat segítségére volt. „A szociális frazeológia – Bibó István kritikája szerint – csak arra volt jó, hogy sok ingadozó ember erkölcsi ellenkezését eloszlassa. [...] Az egész politika alapvető hazugsága tehát gyakorlatilag azzal az eredménnyel járt, hogy mivel nem támaszkodhatott igazi és tiszta reformszándékokra, kénytelen volt az alantasabb indulatokra apellálni.”⁴⁷

Az antiszemita propaganda – a statisztikát is segítségül hívva – előszeretettel hangoztatta, hogy a zsidók a szabadfoglalkozású pályákon, az iparban és a kereskedelemben felülreprezentáltak, vagyis országos számarányukat meghaladó arányban képviseltetik magukat. A nemzeti vagyonból emiatt – mondták – aránytalanul nagy a részesedésük.

Magyarországon a „zsidókérdés” legszembetűnőbben az értelmiségi pályákon jelent meg, de nem csupán értelmiségi probléma volt: a szabadfoglalkozású pályák mellett a nagytőkések között, a banki szférában, a kis- és nagykereskedelemben, illetve a falusi földbérletek terén is jelentős zsidókonzentráció volt megfigyelhető.

Jehuda Don kutatásai szerint a diaszpórabeli zsidóság foglalkozási struktúráját jelentős mértékben a befogadó országok zsidópolitikája határozta meg, vagyis toleráns, liberális attitűdjük, vagy ennek ellentéte. Minél liberálisabbnak mutatkoztak a befogadó országok a zsidókkal szemben, annál kisebb különbség mutatkozott a többség és a kisebbségben lévő zsidóság gazdasági szerkezete között.⁴⁸ Ez azt is jelenti,

⁴⁷ Uo. 633.

⁴⁸ Jehuda DON: *A magyarországi zsidóság*, 57.

hogy a zsidók gazdasági és társadalmi életben betöltött súlyából, szerepéből transzponált „zsidókérdés” mögött fontos előzményként vehető számba a megelőző korszakok zsidópolitikája.

Jehuda Don tétele a magyarországi zsidóság helyzetét is példázza. A 30-as években „zsidókérdésként” értelmezett foglalkozási struktúrát javarészt a politikai és a társadalmi diszkrimináció alakította ki, tehát a külső körülmények. Kisebb mértékben pedig a belső hajlandóság, a vonzalom bizonyos foglalkozásokhoz.⁴⁹

A zsidók gazdasági viselkedését, a foglalkozásbeli prioritásokat, az ágazati preferenciákat és a munkaköri státus megválasztását racionális-pragmatikus okok magyarázzák. A zsidók által választott/választható foglalkozási pakett kevesebb elemet tartalmazott, mint a nem zsidóké. Bizonyos területek zárva maradtak előttük, más területekre ők igyekeztek, más lehetőség híján, vagy a zsidóság történelmi örökségének részeként.⁵⁰ (Például a kereskedelem és a pénzügy generációk óta gyakorlott foglalkozásnak számított zsidó körökben.)

Foglalkozásszerkezeti sajátosság, hogy a zsidók egyes gazdasági ágazatokba és iparágakba tömörültek. A zsidó lakosságon belül a mezőgazdaság csak keveseknek adott kenyeret. A zsidók az ipart és a kézművesipart, a kereskedelmi és pénzügyi területeket, valamint a szabadfoglalkozású pályákat preferálták.

Előnyben részesítették az értelmiségi állásokat a munkás státussal szemben. Választásukban az iskolázottság is szerepet játszott, ám fontos szempont, hogy az értelmiségi munka jobban fizetett, kisebb fizikai megerőltetést kívánt, a munkafeltételek pedig kényelmesek voltak.

⁴⁹ Az antiszemiták gyakran hangoztatták, hogy a zsidóság „nem akar nehéz fizikai munkát végezni”. Az antiszemiták a fenti statisztikai adatokat azzal is magyarázták, hogy a zsidók nem kedvelték a közhivatalokat, vagy részben ilyen jellegű szektorokat. A közhivatalok a zsidók számára azért is voltak sokkal kevésbé elérhetők, mint a magánszektor, mert politikailag nem tekintették őket megbízhatónak. Lásd RÁNKI György: *A magyarországi zsidóság foglalkozási szerkezete a két világháború között*. In: *Magyarország társadalomtörténete*. II. k. (1920–1944). Szerk.: GYÁNI Gábor. Szöveggyűjtemény. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995, 307.

⁵⁰ Jehuda DON: *A magyarországi zsidóság*, 65.

A zsidóság azokat a gazdasági csatornákat kedvelte, amelyek függetlenek voltak az állami szektortól. A szabadversenyre épülő, farkastörvények szerint működő piac, a kockázatvállalás és a függetlenség nagyobb vonzerővel bírt. Anyagi szempontból az önfoglalkoztatás lényegesen jobban megvédte a zsidókat, mint bérből vagy fizetésből élni. Igaz, a kockázat is jelentős, de az előny/kockázat mérlegelését követően az elterjedt felfogás szerint ezzel még mindig könnyebb volt megküzdeni, mint elviselni azokat a hátrányokat, amelyek zsidó alkalmazotként érhetik őket.

A zsidók által kevésbé preferált terület volt a tanári pálya is, vagy azok a szakmák (például mezőgazdaság-tudomány, állatorvos-tudomány), amelyek főleg az állami szektorban kínáltak megélhetést.⁵¹ A hadseregben, a rendőrség és más fegyveres testületek kötelékében nagyon alacsony volt a zsidók száma. A közalkalmazotti szférából a zsidók gyakorlatilag ki voltak rekesztve.

Az antiszemita közbeszéd figyelmen kívül hagyta, hogy voltak zsidó munkások is. Ide magasan képzett szakmunkások és technikusok mellett főleg kétféle munkások tartoztak.⁵² Sipos Péter arra mutat rá, hogy bizonyos szakmákban hagyományosan nagyszámú volt a zsidó szakmunkás. A zsidók aránya az ékszerészek és órásközt 48%, a nyomdászok közt 22%, a szabók és varrónők közt 20%, a bádigosok közt 20%, a bőrdíszművesek közt 39%, a cipőfelsőrész-készítők közt 25% volt.⁵³

A magyarországi zsidóság a gazdaság bizonyos szektoraiban jelentős tényező volt. Az antiszemita irodalom a zsidók gazdasági tevékenységét okolta a szegénységért, a gazdasági bajokért, a középosztály romlásáért. A tervezett zsidóellenes intézkedések indokaként „a magyar gazdaságot elnyomó zsidó uralmat” jelölték meg.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo. 126–127.

⁵³ SÍPOS Péter: *Legális és illegális munkásmozgalom (1919–1944)*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1988, 211.

Zsidósors Európában

Az 1930-as évtized végére már korántsem Németország számított az egyedülinek, ahol a zsidók életét antiszemita törvények vagy rendeletek nehezítették. A korszakban más országokban is teret nyert zsidóellenes törvénykezéshez az alapot a német minta szolgáltatta. Nem csupán hivatkozási alapot, viszonyítási pontot, de ösztönzést is jelentett.

1938-ra a németországi zsidók maguk mögött hagytak egy korszakot. Jogfosztottságuk, kiszolgáltatottságuk teljessé vált, az emancipációs korszak vívmányai emlékek voltak csupán. A zsidók visszaszorításának 1933-tól, Hitler hatalomhoz jutásától kibontakozó folyamatában 1935. szeptember 15. kulcs dátum: a Nürnbergben ülésző német parlament, a Reichstag fajvédelmi törvényt alkotott. A *német vér és becsület védelméről* című törvény megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságot és szexuális kapcsolatot. A vérgörög, az árja faj tisztán tartásának „magasabb rendű” célja vezérelte, hogy megtiltsák a vérgörög az alacsonyabb rendű fajhoz tartozó zsidókkal. A törvények a zsidókat megfosztották állampolgárságuktól és politikai jogaiktól. Megválaszolatlan maradt, kit kell zsidónak tekinteni. Erről két hónappal később a *Birodalmi állampolgársági törvény* kiegészítő rendelete szólt. A fajvédelmi törvény zsidófogalmát paradox módon vallási alapon szövegezték.⁵⁴

A mély antiszemita hagyományokkal terhelt Romániában 1937 decemberétől a szélsőségesen antiszemita Octavian Goga által vezetett kormány kinevezése pánikhangulatot teremtett a kb. 800 000 főnyi zsidó népesség körében. A kormány mintegy másfél hónapos működése alatt határozott lépéseket tett a zsidók létszámának csökkentésére a gazdasági élet területén. Számátalan helyi rendelet és előírás irányult a szabadfoglalkozású zsidó értelmiség ellen. Megkezdtek az állampolgár-

⁵⁴ Azt tekintették zsidónak, akinek három nagyszülője zsidó vallású volt („teljes vagy háromnegyedes zsidók”); vagy két zsidó nagyszülője volt („félzsidók”); aki a törvény kihirdetésekor zsidó vallású volt, vagy utána tért át a zsidó hitre, vagy zsidóval kötött házasságot. Erről lásd KARSAI: *Holokauszt*, 49., 50.

ság felülvizsgálatát is, melynek eredményeképpen 1939 szeptemberéig 270 000 zsidó veszítette el állampolgárságát.⁵⁵ 1938 februárjában Károly király – főleg francia politikai nyomásnak engedve – lemondásra kényszerítette Goga kormányát, és királyi diktatúrát vezetett be, a megkülönböztető törvények azonban változatlanul hatályban maradtak.⁵⁶

Az anchluss következtében mintegy 180 000 osztrák zsidó élete került a náci Németország kezébe. 1938. március 13-a után Ostmark tartományban – ahogy a bekebelezett Ausztriát nevezték – gyors ütemben kezdődött el a zsidóság elleni megkülönböztető rendszabályok bevezetése, és május 20-tól ide is kiterjedt a nürnbergi törvények hatálya. A zsidókkal szemben elkövetett atrocitások sokkal fékeveszettebbek voltak, mint magában Németországban.⁵⁷ Tekintélyes polgárokat értek megalázó zaklatások, a náci párttagok kedvelt szórakozásához tartozott például, hogy a zsidókat arra kényszerítsék, fogkefével tisztítsák meg a járdát és a katonai kaszárnyákat. Később felállították a Központi Zsidó Kivándorlásügyi Hivatalt, Adolf Eichmann irányításával. Gideon Hausner, az 1961–1962. évi jeruzsálemi Eichmann-per főügyésze a következő jellemzést adta az ausztriai zsidók helyzetéről: „Amikor egy zsidó belépett a Zentralstelle irodájába, még volt valaki: állása volt, tulajdona is volt meg pénze a bankban, gyereke iskolába járt. Ahogy az egyik irodaablaktól a másikhoz haladt, úgy fosztották meg fokozatosan mindentől. Nem maradt semmije, csak két hétig érvényes útlevele, benne a »J« [Jude – F. C.] betűvel. Külföldi beutazási engedélyt neki magának kellett szereznie.”⁵⁸ 1938 végéig több mint 50 000 zsidó emigrált.

⁵⁵ Uo. 179. Lásd még Lucy S. DAWIDOWICZ: *Háború a zsidók ellen*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2000, 393.

⁵⁶ Asher COHEN: *Soá. A zsidó Vészkorszak (1933–1945)*. Cserépfalvi–Múlt és Jövő, Budapest, 1994, 24.

⁵⁷ Erről lásd még Enzo COLLOTTI: *Antisemitismo e legislazione antiebraica in Austria*. In: *La legislazione antiebraica in Italia e in Europa. Atti del convegno nel cinquantenario delle leggi razziali (Roma, 17-18 ottobre 1988)*. Camera dei Deputati, Roma, 1989, 305.

⁵⁸ KARSAI László–SZITA Szabolcs: *Holocaust Magyarországon*. A Budapesti Történeti Múzeumban rendezett „Holocaust Magyarországon” című kiállítás látogatói részére. Kiadja a Magyar Auschwitz Alapítvány–Holocaust Dokumentációs Központ. Budapest, 1994, 17.

Jóval többen emigráltak volna, ha van hová. Az eviani nemzetközi menekültügyi konferenciát Roosevelttel amerikai elnök javaslatára hívták össze. Az 1938. július 6-tól 15-ig tartott értekezleten olyan országok⁵⁹ képviselői vettek részt, amelyek valamilyen formában hajlandónak mutatkoztak a német fasizmus üldözötteinek befogadására.⁶⁰ A konferenciára kiküldött meghívókban előre biztosították a résztvevőket arról, hogy minden segítséget csakis önkéntes alapon várnak. A konferencia egyértelmű kudarc volt: nyilvánvalóvá vált, hogy a nagyhatalmak nem kívánnak áldozatot hozni az európai zsidóság megmentésére. Egyetlen ország sem volt hajlandó nagyobb számban befogadni a menekülteket.⁶¹ A konferencia erejéből mindössze egy nemzetközi bizottság felállítására futotta.⁶² A nácik számára is világossá vált, hogy a külvilág csak mérsekelt érdeklődést tanúsít az üldözöttek sorsa iránt.

A legmeglepőbb talán a fasiszta Olaszország hivatalos politikájának antiszemita fordulata volt. Az újkori Olaszország története nem ismeri az antiszemitizmust. Az antiszemitizmus a félszigeten csekély mértékben volt jelen, egészen a fasizmus létrejöttéig. A mintegy 50 000 főt számláló itáliai zsidóság teljesen beolvadt az olasz népbe, Olaszország lakosságának csupán 0,12%-át alkották. A fasizmus ideológiájában az antiszemitizmus is jelen volt, de sokdrangú, nem egészen hivatalos

⁵⁹ Anglia, Argentína, Bolívia, Brazília, Chile, Costa Rica, Dánia, Dominika, Ecuador, Franciaország, Guatemala, Haiti, Hollandia, Honduras, Kanada, Kolumbia, Kuba, Mexikó, Nicaragua, Norvégia, Panama, Paraguay, Peru, Svájc, Svédország, Új-Zéland, Uruguay, USA, Venezuela. Idézi *Egyenlőség*, 1938. 07. 07., 9.

⁶⁰ Mintegy kétharmad részben nem zsidókról volt szó. Lásd KARSAI Elek: *Evian után tizenegy hónappal*. In: *MIOK évkönyv, 1971/1972*. Kiadja a MIOK, Budapest, 1972, 173.

⁶¹ KARSAI: *Holokauszt*, 51.

⁶² A Kormányközi Bizottság 1938. július 15-én, az eviani konferencia záróülésén jött létre. Az USA, Anglia és Franciaország képviselői már 1938. július 12-én meggyeztek a következőkben: „Londoni székhellyel Kormányközi Bizottságot létesítenek. A bizottság az értekezleten részt vevő hatalmak képviselőiből állna és kebelében végrehajtó bizottság alakítatnék Anglia, Franciaország, az Egyesült Államok, Norvégia és egy délamerikai állam képviselőiből.” Feladatkörét a menekültkérdés megoldásában jelölték meg. In: KARSAI: *Evian után*, 173.

összetevőként. Mind a fasiszmus győzelmét megelőző harcokban, mind a hatalomra jutását követő küzdelmekben vettek részt zsidók. Az 1921-ben megválasztott fasiszta képviselőcsoportnak, sőt a Fasiszta Nagytanácsnak is voltak zsidó tagjai.

Olaszországban 1938 elejére hevessé vált az antiszemita kampány. Az olasz kormány eközben felemás hírközlési politikát követett a zsidókérdésben. Miközben egyre több zsidóellenes állásfoglalás látott napvilágot, kormány szinten élesen cáfolták, hogy Olaszországban antiszemitizmus lenne. 1938. február 16-án az *Informazione diplomatica* 14. számában megjelent egy hivatalos, kormány szintű nyilatkozat,⁶³ melyet személyesen Mussolini szerkesztett. A nyilatkozat szerint a fasiszta kormány nem kíván antiszemita politikát folytatni, sőt a leghatározottabban szembehelyezkedik mindenféle közvetett vagy közvetlen megszorítással, erőszakos asszimilációval. Látszólag békítő célzatú írásnak is lehetne tekinteni, ha a szerző nem élne gyakran az „arányosság” szóval. Kifejezte ugyanis annak az igényét, hogy a zsidók számarányuknak megfelelően vegyenek részt az ország gazdasági, szellemi stb. életében. Amikor ez az altató nyilatkozat megjelent – amit Mussolini utóbb „az antiszemita propaganda fő művének” tekintett –, már tervezték a zsidótörvényeket.

1938. július 14-én az *Il Giornale d'Italia* lap közölte a *Manifesto degli scienziati razzisti* (Rasszista tudósok kiáltványa) címet viselő állásfoglalást. Az eredeti szöveg szinte teljes egészében Mussolinitól származik, de hogy tudományos háttérrel kölcsönözzenek neki, egy orvosokból és biológusokból álló tíztagú tudóscsoportnak tulajdonították, akik hajlandók voltak kézjegyükkel ellátni.⁶⁴ A manifestum, amely lényegében az állami szintre emelt antiszemitizmus tudományos-ideológiai platformjának tekinthető, kimondja: vannak emberi fajok; Olaszország lakossága árja eredetű és civilizációja árja civilizáció; a faj fogalmának értelmezése biológiai eredetű; a zsidók nem tartoznak az olasz fajhoz.

⁶³ Giorgio CANDELORO: *Storia dell'Italia moderna*. (vol. 9.) Feltrinelli, Milano, 1981; Renzo DE FELICE: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*. Einaudi, Torino, 1961.

⁶⁴ Fausto COEN: *Italiani ed ebrei: come eravamo*. Casa Editrice Marietti, Genova, 1988, 22.

Egy 1938. szeptemberi minisztertanácsi rendelet alapján az összes, Olaszországban tartózkodó külföldi zsidónak fél éven belül el kell hagynia Olaszországot; 1938 szeptemberében pedig a zsidókat kitiltották a közoktatási intézményekből.⁶⁵

1938. november 11-én azután a félsziget minden napilapja öles betűkkel adta hírül, hogy a minisztertanács jóváhagyta a fajvédelmi törvényeket. Az 1938-as itáliai faji törvények a nürnbergi törvények mintájára készültek.⁶⁶ A leglényegesebb döntéseket a házasságkötések ügyében hozták. A törvény megtiltotta az olasz állampolgároknak, hogy zsidókkal házasságra lépjenek. A zsidók nem teljesíthettek katonai szolgálatot, zsidó vállalkozóknak tilos volt száznál több embert foglalkoztatniuk, és 50 hektárt meghaladó földet birtokolniuk, nem foglalkoztathattak „árja fajú” háztartási alkalmazottakat. Elbocsátották állásukból a zsidó tanárokat és tanítókat. Kizárták az Akadémia zsidó tagjait, és megtiltották az általuk írt könyvek használatát. Azokat a bevándorlókat, akik az első világháború után lettek olasz állampolgárok, rövid határidővel kiutasították az országból. A zsidók közül sokakat, akiknek „hazafias” és „fasiszta” érdemeik voltak, különleges elbánásban részesítettek. Az itáliai antiszemita politikának egyetlen pozitív vonása, hogy a zsidóellenes rendelkezések alkalmazása sem következetes, sem szigorú nem volt. A közvélemény döntő többsége egyedül itt fogadta ellenségesen, vagy legalább értetlenül az antiszemita törvényhozást.

A törvények megszületésének okai között megemlíthető a rendszernek az a szándéka, hogy a fasiszta Olaszországot homogenizálják, s alkalmassá tegyék expanzióval megvalósítandó magasabb célok elérésére. Úgy vélték, amennyiben az olasz faj a világban vezető szerepet kíván betölteni, arra csakis sorai faji megtisztításával készülhet föl. Az Olaszország felemelkedésének útjában álló tényezők egyikét a zsidókban vélték megtalálni. A Németországgal kötött szövetség és a német-olasz

⁶⁵ Mindez Az *Ojság* című vicclap tolmácsolásában: „Most olasz zsidógyerek szeretnének lenni, azoknak nem szabad iskolába járni.” 1938. 09. 11., 1.

⁶⁶ Erről lásd K. FARKAS Claudia: Az 1938-as olaszországi zsidótörvényekről. *Holocaust Füzetek*, 1996/5., 47–56., és uő. Mussolini és a zsidókérdés. *Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei*, Szekszárd, 1999/1., 148–152.

együttműködés szélesedése is szerepet játszhatott a zsidóellenes törvénykezés bevezetésében. A morális elszigeteltségben, amelybe Mussolini nagyzási hóbortja következtében került az ország, a Duce hajlamos volt azt hinni, vagy úgy tenni, mintha azt hinné, hogy a nemzetközi zsidóság a fasizmus ellenségeivel karöltve, harcba indult rendszere ellen. Véleményét erősíteni látszott az is, hogy több zsidó nagyiparos és üzletember – akik addig hajlandók voltak vele együttműködni – támadni kezdték a Mussolini által kigondolt és szerintük abszolút kivihetetlen gazdasági elképzeléseket. A Ducéra azonban minden bizonnyal radikális németbarát hívei is nyomást gyakoroltak.

Az 1938. szeptember 29-én aláírt müncheni egyezmény értelmében Németországhoz került Szudéta-vidék zsidósága már 1938 őszén megismerkedett a nürnbergi törvényekkel.⁶⁷

A szlovák nacionalista erők októberben kikiáltották az önálló Szlovákiát, amely a Csehszlovák Köztársaságon belül már teljes körű autonómiát élvezett.⁶⁸ 1938. október 6. – a szlovák autonómia megvalósulása és a szlovák kormány megalakulása – után megkezdtek a zsidóellenes rendeletek előkészítését. Nem sokkal később már napirenden voltak a zsidó üzletek elleni támadások. Zsidókat ütlegettek az utcákon, kíméletlen gyűlölködő jelszavakat hangoztató tömegtüntetések zajlottak.⁶⁹ A német protektorátus alá került szlovák bábállam vezetői 1939 tavaszán szintén a nürnbergi útra léptek. Az első zsidókat érintő rendelet 1939 márciusában jelent meg: megtiltották számukra az istentiszteleti tárgyakkal való kereskedést. Gyors egymásutánban adták ki a rendeleteket,⁷⁰ amelyek a zsidók kiszorítását célozták a szabadfoglalkozású pályákról, a gazdasági életből. 1940-ben már összeírták a zsidók vagyonát. Ez évtől a zsidók nem vezethettek autót, kizárták őket valamennyi oktatási intézményből a népiskolákat kivéve, ott is csak külön

⁶⁷ SAS Andor: *A szlovákiai zsidók üldözése (1939–1945)*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1993, 29.

⁶⁸ PREPUK Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Csonkai Kiadó, Debrecen, 1997, 163.

⁶⁹ SAS: *A szlovákiai zsidók*, 112–113.

⁷⁰ Uo. 138–143.

osztályban tanulhattak. A számtalan rendelet kibocsátására 1940-ig az alkalmosszerűség volt jellemző. A zsidóellenes legislatív munka betetőzése az 1941 szeptember 9-én közzétett, 300 paragrafust tartalmazó *Judenkodex* volt, amely faji alapon határozta meg a „zsidó” fogalmát.

Az eszközölt határváltozások Cseh- és Morvaországban is kedvezőtlenebb körülményeket teremtettek a zsidó lakosság számára. 1938 őszén az állami hivatalokból elbocsátották a zsidó alkalmazottakat, a prágai német egyetemről eltávolították a zsidó hallgatókat, de a még független cseh kormány a rövid életű második köztársaság fennállása alatt nem hozott zsidótörvényt.⁷¹ Csehország 1939. március 15-i megszállása azonban minden akadályt elhárított a náci tervek megvalósulása elől. A Protektorátussal újabb 120 000 zsidó került a Reich határain belülre, közülük mintegy 17 000 nem sokkal korábban hagyta el a Szudéta-vidéket.⁷² A Cseh–Morva Protektorátus népe 1939 júniusától került a törvények hatálya alá.⁷³

Lengyelország a zsidó diaszpóra egyik nagy szellemi és kulturális központja volt. A mintegy 3 000 000 zsidó az ország lakosságának 10%-át alkotta. A lengyel társadalomban csaknem általános volt az az álláspont, hogy a zsidóknak előbb vagy utóbb, de el kell hagyniuk Lengyelországot. 1936 és 1939 között Lengyelországban nem volt zsidóellenes törvényhozás, pogromok azonban szép számmal előfordultak. Bár a rezsim tartózkodott a faji törvényhozástól, szívesen alkalmazott adminisztratív eszközöket a zsidók szerepének csökkentésére a gazdaságban és a szabadfoglalkozású szakmákban. Az egyetemek falain belül a jobboldali hallgatóknak megengedték, hogy gettópadsorokat jelöljenek ki a zsidó hallgatók számára, sőt hogy megverjék, vagy más módon alázzák meg őket. Megszervezték a zsidó üzletek bojkottját, a zsidó vállalkozókat agyonadóztatással, a vasárnapi munkát tiltó törvénnyel próbálták ellehetetleníteni.⁷⁴

⁷¹ PREPUK: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában*, 163.

⁷² COHEN: *Soá*, 22.

⁷³ SAS: *A szlovákiai zsidók*, 29.

⁷⁴ Erről lásd COHEN: *Soá*, 30–31., Joseph ROTHSCHILD: *Lengyelország története a két világháború között*. Kiadja a JATE Történész Diákkör, Szeged, 1995, 19–20.;

Bulgáriában az antiszemitizmusnak – Olaszországhoz hasonlóan – nem volt jelentős tömegbefolyása. A mintegy 50 000 főnyi szefárd eredetű zsidósága 1940 őszéig viszonylagos nyugalomban élt. Ekkor került először sor Szófiában jelentősebb antiszemita megmozdulásra, majd ezt követően a külföldi állampolgárságú zsidókat kiutasították az országból.⁷⁵

Horvátországban 1941 tavaszán, a német megszállás után vezettek be zsidótörvényeket. A nürnbergi mintából táplálkoztak, pragmatikus változtatásokkal. A jogfosztó törvénykezés „fáziskésését” sietve hozták be, pár hónap kellett csupán az árjásítási és kirablási folyamat végigvitelére.⁷⁶

A németek által megszállt Szerbiában a zsidók – Horvátországhoz hasonlóan – 1941 tavaszán ismerték meg, mit jelent a zsidóellenes törvénykezés. A másutt már jól bevált, „bizonyított” fokozatos jogfosztást vetették be itt is a zsidók ellen.⁷⁷

Mindez azt mutatja, hogy a magyarországi zsidótörvényhozás összetett kapcsolatban állt egy Közép-, Dél- és Délkelet-Európára kiterjedő markáns tendenciával. Egyes országok antiszemita törvényhozása vitathatatlanul előzménye, serkentője és hivatkozási alapja volt a magyar törvények meghozatalának, máshol maga vált annak előzményévé, ösztönzőjévé. A két évtizedes hazai előzmények azonban óvatosságra intenek. Túl markánsak ahhoz, hogy az 1938–1939-es hazai zsidótörvénykezést a külföldi nyomás, vagy akár a kínálózó minták nyakába lehessen varrni. Ezek közvetett lélektani és politikai ösztönző hatása ugyanakkor tagadhatatlan.

Ezra MENDELSON: Gli ebrei dell'Europa orientale tra le due guerre mondiali. In: *La legislazione antiebraica*, 349.

⁷⁵ KARSAI-SZITA: *Holocaust Magyarországon*, 19.

⁷⁶ KARSAI: *Holokaust*, 192.

⁷⁷ Uo. 196–197.

A „megbomlott egyensúly helyreállítása”.

Az első zsidótörvény vitái: jogfosztók és jogfosztottak

Zsidókérdés van!

Darányi Kálmán miniszterelnök 1937 tavaszán Szegeden elmondott beszédét azért fontos kiemelni, mert a képviselők az első zsidótörvény előterjesztése és tárgyalása idején gyakran utaltak rá mint a tényleges zsidóellenes intézkedések prologjára. A beszéd határozott álláspont a zsidókérdésben, ráadásul a kormánytribünről hangzott el.¹ A miniszterelnök szerint alapigazság az ún. zsidóprobléma létezése, „mindenki tudja, hogy van”. A zsidókérdést világgazdasági problémaként ragadta meg, magyarországi jelentkezésének okát pedig a zsidóság nagy számában látta, illetve abban, hogy a gazdasági életben a zsidóság az összlakossághoz viszonyítva felülreprezentált. Beszéde nagy feltűnést keltett, mert legalizálta a probléma széles körű fölvetését.

¹ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (1935–1939). XVIII. kötet. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, Budapest, 1938, 5. (KN [1935–1939], XVIII. k.) A beszéd 1937. április 18-án Szegeden a kormány számos tagjának és a Nemzeti Egység Pártjának mintegy 90 tagja előtt hangzott el. Darányi – írta Werkmeister német követ-ségi tanácsos 1937. április 20-án a német külügyminisztériumnak írott jelentésében – „igen részletes, szigorúan tárgyilagos programbeszédében a magyar politika minden akut kérdésére kitért”. Lásd: *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról (1933–1944)*. Összeállította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: RÁNKI György–PAMLÉNYI Ervin–TILKOVSKY Loránt–JUHÁSZ Gyula. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968, 212–215.

1938 elején a kormány előtt már több kezdeményező dokumentum feküdt, melyek az ún. zsidókérdés megoldását sürgették.² Rátz Jenő vezérkari főnök 1937 végén egy beadványában a „zsidó túlsúly” megszüntetését követelte. A vezérkari tisztek egy szélsőjobboldali csoportjának nevében vitéz Soós Károly tábornok nyújtott be memorandumot³ Horthynak. Fokozott fegyverkezést, katonai program kidolgozását sürgették, amit szorosan összekapcsoltak zsidóellenes törvények kidolgozásával. A memorandumban foglalt célkitűzéseket Soós tábornok egy 1938 eleji magánkihallgatáson is kifejtette Horthynak. Az említett katonai memorandumok mellett 1937 tavaszán Imrédy Béla a Nemzeti Bank elnökeként szintén benyújtott egy memorandumot,⁴ melyben az egyik legsúlyosabb problémának a zsidókérdést ítélte. Megoldásával lehetőség nyílna arra is – vélte Imrédy –, hogy a magyar fiatalság számára a gazdasági és a szellemi életben több lehetőséget teremtsenek. Ezek után nem véletlen, hogy a törvényjavaslat kidolgozását Darányi később éppen őrá bízta.

Közvetlenül az első zsidótörvény útjára ismét egy Darányi-beszéd terelte a magyar politikai életet, ott véve fel a fonalat, ahol csaknem egy évvel korábban letette. A beszéd 1938. március 5-én hangzott el Győrött. A miniszterelnök fokozott fegyverkezést és iparfejlesztést helyezett kilátásba, egyúttal zsidóellenes programot hirdetett.⁵ Darányi félreért-

² ORMOS: *Magyarország a két világháború korában*, 182–184. Erről lásd még *Magyarország története tíz kötetben* (1918–1945). 8. kötet. Szerk.: HAJDU Tibor–TILKOVSKY Loránt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 938. SIPOS Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 26–27.

³ ORMOS: *Magyarország a két világháború korában*, 182.

⁴ Imrédy Bélának, a Magyar Nemzeti Bank elnökének memoranduma Darányi Kálmán miniszterelnök részére az ország helyzetéről és a teendőkről. In: *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Szerkesztette, a bevezető tanulmányokat írta, az időrendi táblázatot és a szereplő személyek adattárát összeállította SIPOS Péter. Osiris–Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1999, 445–468.

⁵ Lásd ORMOS: *Magyarország a két világháború korában*, 183. Tárgyalja még ERÉNYI: *A zsidók története Magyarországon*, 79.; SIPOS: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*, 28.

hetetlen volt: Magyarország hozzálát az ún. zsidókérdés rendezéséhez.⁶ Megfogalmazásában a zsidókérdés azt jelentette, hogy a gazdasági élet bizonyos ágazataiban a zsidók felülreprezentáltak. Egy évvel korábban elmondott ún. szegedi beszédéhez képest új motívum volt, hogy a zsidóság részéről etnikai különállást és a magyarság iránti közömbösséget is feltételezett, mint ami még indokoltabbá teszi a zsidóellenes törvénykezést. A győri beszéddel az antiszemitizmus immár kormányprogrammá emelkedett.

A Darányi által kilátásba helyezett zsidótörvényhez súlyos anyagi érdekek fűződtek. A győri program markáns bizonyítékát jelentette annak, hogy a magyar középosztály és értelmiség jelentős része „őrségváltást”, a jövedelemforrások újrafelosztását akarja. Érzékelhető volt azonban az is, hogy a kormányzati erők a nélkülöző, nehéz körülmények között élő tömegek feszültségét is az ún. zsidókérdés megoldásával akarják levezetni.

1938. március 31-én a Nemzeti Egység Pártja (NEP) az Esterházy utcai központi pártklubban pártértekezletet tartott. A kormány tagjai az ügy fontosságára való tekintettel szinte kivétel nélkül megjelentek. A zsúfolásig megtelt teremben Tasnádi Nagy András, a párt országos elnöke bejelentette, hogy a zsidókérdés tanulmányozására bizottságot állítanak fel. A sajtóban „ötperces NEP-értekezletnek” nevezett ülésen került sor az ún. zsidóbizottság megalakítására. A bizottság elnökéül Tasnádi Nagy Andrást választották. Tagjai lettek: vitéz Balogh Gábor, vitéz Biró György, Huszovszky Lajos, Kölcsey István, Kühne Loránd, Losonczy István, Makkai János, vitéz Mecsér András, Pesthy Pál, Petainek József, Plósz István, vitéz Ujfalussy Gábor és Végváry József.⁷

⁶ A beszédet lásd: *Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja dokumentumai*. Összeállította és a bevezetőt írta: VONYÓ József. Dialóg–Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 1998, 381–404. Darányi beszéde a Nemzeti Egység Pártja nagygyűlésén hangzott el – tehát a párt hivatalos rendezvényén –, hangsúlyozva ezzel, hogy Darányi nemcsak a kormány, hanem annak vezetőjeként egyben a kormánypárt programját ismertette. Vonyó József említi, hogy a beszédet, amely a *Budapesti Hírlap* különkiadásában jelent meg, a NEP szervezeteiben is terjesztették. L. Uo. 381.

⁷ *8 Órai Újság*, 1938. 04. 02., 3.

A zsidóbizottság feladata az volt, hogy a zsidókérdés kezelésére konkrét javaslatokat tegyen, amelyeket azután a pártértekezlet plénuma elé terjeszt. A bizottság munkáját eleve meghatározta az összetétele, ugyanis a NEP szélsőjobboldali csoportja túlsúlyra került benne. A 8 Órai Újság tudósítása szerint „az egész bizottságban mindössze három olyan kormánypárti képviselő kapott helyet, akiknek felfogása a zsidókérdésben nem nevezhető kimondottan radikálisnak”.⁸ A bizottság, összetételéből is fakadóan, olyan radikális megoldási javaslatokkal és változatokkal állt elő, amelyek a kormánypártban nagyon vegyes érzelmeket váltottak ki, sőt vihart idéztek elő.⁹

A testület behatóan foglalkozott azzal is, hogyan oldják meg a zsidókérdést magában a kormánypártban. A mamutpárt szélsőjobboldali csoportja radikális szelekciót tervezett. Nemcsak a képviselők, de házastársuk származását is alapos vizsgálatnak akarták alávetni. Furcsa helyzet állt elő. Szembe kellett nézniük azzal a ténnyel, hogy ezzel 65 (!) kormánypárti képviselő kerülne kínos helyzetbe saját maga vagy felesége származása révén.¹⁰ A kezdeti döccenők után próbáltak olyan „származási mértéket” meghatározni, amely a kormánypárt belső harmóniáját kevésbé bontja meg. A fent említett motívumoknak szerepük volt a zsidósághoz tartozás kritériumainak meghatározásában.¹¹

1938. április 7-én este a Nemzeti Egység Pártja rendkívüli jelentőségű értekezletet tartott. A pártértekezlet feszült érdeklődéssel várta Mikecz Ödön előterjesztését a kormány zsidótörvény-javaslatáról, miután „az egész politikai életben hosszabb idő óta egyre élesebb és élesebb jelszóvá vált ez a probléma”.¹² A 10 paragrafusból álló törvényjavaslat a zsidók számára erős korlátozásokat tartalmazott, a javaslat megalkotói azonban megkerülhetetlen kényszerintézkedésnek tartották a gazdasági és szellemi élet zsidótlanítását. A javaslat voltaképpen kerettörvény volt. Felhatalmazta a kormányt, hogy rendeleti úton te-

⁸ Uo. 1938. 04. 08., 1. és *Népszava*, 1938. 04. 08., 2.

⁹ 8 Órai Újság, 1938. 04. 08., 1.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² *Az Est*, 1938. 04. 09., 1.

gyen intézkedéseket a zsidók visszaszorítására, a törvény hatálybalépésétől számított három hónapon belül. Így látták biztosítotttnak, hogy az intézkedések sürgősen, akár a törvény betűjénél szigorúbban is végrehajthatók legyenek. Ennek eszköze kvótarendszer felállítása volt, a kortársak az 1920-ban hozott, zsidókat sújtó törvény címéhez hasonlatosan „20%-os numerus clausus”-ként is emlegették a zsidótörvény javaslatát. A javaslat 20%-ban határozta meg ugyanis a zsidóknak engedélyezett „érvényesülési kvótát” a szellemi és a gazdasági élet bizonyos területein. A javaslat sajtó- és színművészeti kamara létrehozását írta elő. Lapkiadó, szerkesztő vagy újságíró csak olyan egyén lehet, aki a sajtókamara tagja, színész, színművész, rendező pedig csak színművészeti kamarai tag. Zsidók felvételét e kamarák tagjai közé csak olyan arányban engedélyezték, hogy számuk a kamara összes tagjainak 20%-át ne haladja meg. Az ügyvédi, mérnöki és orvosi kamarákra nézve az volt a rendelkezés, hogy zsidó mindaddig csak 5% erejéig vehető fel, amíg a nem zsidó kamarai tagok száma a 80%-ot el nem éri.

A gazdasági életben ugyancsak érvényesíteni akarták a 20%-os arányszámot. A vállalatok értelmiségi munkakörben foglalkoztatott alkalmazottai körében 20%-ban maximálták a zsidók arányát, és az értelmiségi munkakörben alkalmazott zsidók bármi címen kifizetett illetményeinek évi összege sem haladhatta meg ezt a mértéket. A kormány javaslata alapján az a vállalat, amelyben az értelmiségi munkakörben foglalkoztatottak arányszáma nem felel meg az előírt mértéknek, zsidót csupán az újonnan alkalmazottak 5%-ának erejéig vehet fel. A rendelkezések megszegői büntetésre számíthattak, a vállalat sorsát illetően pedig az államosítás is szóba jöhetett.

A végrehajtásra a sajtó és a színház terén másfél évet szántak, a kereskedelemben és az iparban pedig 5 év alatt (1943. június 30-ig, indokolt esetben pedig 1948. június 30-ig) kívántak olyan „árjásítást” végrehajtani, hogy a zsidó alkalmazottak aránya legfeljebb 20%-ot érjen el.

A törvényjavaslat később sokat idézett 4. paragrafusa szolgált „zsidódefinícióval”. Negatív zsidómeghatározást adott: nem azt fogalmazta meg, kikre terjed majd ki a készülő törvény hatálya, ehelyett azok körét rajzolta meg, akikre nem vonatkozik. Eszerint nem minősültek zsidónak azok, akik 1919. augusztus 1-je előtt kikeresztelkedtek. A zsidóbi-

zottság eredetileg 1867-ig akart visszamenni, aztán több határdátum is felmerült: 1879, 1914, végül a kormány döntött az 1919-es terminus mellett.¹³ Az 1919. augusztus elsejei határdátum megállapítása mellett szóló egyik érv volt, hogy ezen a napon hagyta el az országot a Tanácsköztársaság vezető személyisége, Kun Béla. Az antiszemiták egyik gyakran hangoztatott érve volt, hogy a Tanácskormány alatt zsidóuralom volt. Akik ez idő alatt léptek ki az izraelita hitfelekezetből – vélték sokan –, nem akartak zsidóságból előnyöket szerezni, tehát kikeresztelkedésüket méltányolni kell. Kereszténynek tekintették tehát azokat, akik ez időpont előtt keresztény hitre tértek.

Az alkalmazhatóság szempontjából a zsidóknak fenntartott/engedélyezett 20%-ba nem tartozott bele a kivételezettek kategóriája, vagyis a tűzharcosok és a hadiárvák.

A törvényjavaslat bejelentését ováció fogadta. „Minden egyes szakmának zsidóktól való korlátozása újabb és újabb tapsorkánokat váltott ki. Hasonló lelkesedéssel a párt tagjai még nem ünnepeltek törvénytervezeteket. [...] Kétségtelen, hogy a párt túlnyomó nagy többsége tapsolt és ünnepelt a zsidóvallásúaknak háttérbeszorításán.”¹⁴ A fordulópontot jelentő pártértekezleten Darányi nem mulasztotta el, hogy az egybegyűlteket a győri beszédre emlékeztesse. A beterjesztett javaslatot a programadó beszéd következményének tüntette fel, amelynek értékét és eredetiségét csak emeli, hogy még az Anschluss előtt hangzott el.¹⁵ A képviselőket azonban figyelmeztette, hogy a kormány elment az észszerű határig, és senki ne próbálja túllícitálni.¹⁶

A képviselőház 1938. április 8-i ülésén Darányi Kálmán miniszterelnök beterjesztette *A társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról* szóló, 616. számú törvényjavaslatot.¹⁷ A cím tehát

¹³ 8 Órai Újság, 1938. 04. 09., 1.

¹⁴ Újság, 1938. 04. 08., 1.

¹⁵ Népszava, 1938. 04. 08., 2.

¹⁶ Újság, 1938. 04. 08., 1.

¹⁷ 616. sz. Törvényjavaslat a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról. In: *Az 1935. évi április hó 27-re összehívott országgyűlés képviselőházának irományai*. X. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1938. 254–256.

semmiféle utalást nem tartalmazott a zsidókérdésre. Az Indoklásában szereplő egyik alaptétel az volt, hogy a magyarországi zsidóság sokkal nagyobb teret foglal el az ország gazdasági életében, mint amennyire számaránya szerint igényt tarthatna. A törvényjavaslat mellékletében mindezt statisztikai adatokkal is alátámasztották, ami nem volt nehéz. A javaslat benyújtásának másik fő érve „felfogásbeli” és „érzületbeli” disszonanciát tételezett fel a zsidóság részéről, és kimondta, hogy a lakosságnak ez a rétege „többségében nem érezte át a nemzet történeti hagyományait, ezek reá nézve nem jelentették ugyanazt az értéket, mint a lakosságnak többi, különösen autochton rétegére”.¹⁸ A – korabeli frazeológiát használva – „megbomlott egyensúly” helyreállítását az ország érdekében nem csak szükséges, de elkerülhetetlen nemzeti feladatként¹⁹ jelölték meg, egyenesen a kormány kötelességének nyilvánították.²⁰ A kormányzat szerint a tervezett intézkedésekre azért van szükség, hogy megóvják a társadalom békéjét és a gazdasági rendet.²¹

Darányi és környezete a törvényjavaslatot széles körben igyekezett népszerűvé tenni.²² A miniszterelnök nyilatkozataiban megpróbálta úgy beállítani, mintha a törvényjavaslat beterjesztését a lakosság – elenyésző kivételtől eltekintve²³ – helyeselné, és egy emberként állna a kormány mögött a tervezett program végigvitelében. Meglátása szerint ezzel régóta vajdúdó probléma megoldására került sor, a javaslatban foglaltak azonban egyfajta ésszerű határt is jelentenek, és radikálisabb intézkedések meghozatalára nincs szükség. Ezzel kapcsolatban – mintegy a szélsőjobboldal követeléseire válaszul – megjegyezte, hogy a kormány nem hajlandó eltérni, hogy a „munka tempóját az utca hangulata diktálja”.²⁴

¹⁸ Indoklás „A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” szóló törvényjavaslatához. I. Általános Indoklás. 260. In: *Képviselőház-Irományok...* X. k.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ Uo. 261.

²² ERÉNYI: *A zsidók története Magyarországon*, 81.

²³ *Új Magyarország*, 1938. 05. 03., 5.

²⁴ *Újság*, 1938. 04. 17., 14.

Az első zsidótörvény parlamenti vitái

HÓHÉRMUNKA, VAGY A KERESZTÉNY NÉPELEM SEGÍTÉSE?

A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról szóló törvényjavaslat a parlament elé kerülő javaslatok szokásos útját járta végig.²⁵ Benyújtása után az illetékes szakszervezet tárgyalta, először általánosságban, majd részleteiben is. Ezt követően az esetleges módosításokkal együtt kerültek a plénum elé, ahol előbb az egészről tárgyaltak és szavaztak, majd paragrafusról paragrafusra is. A szónokok előzetes bejelentés alapján mondhatták el véleményüket, a pró és kontra felszólalók egymást váltották. A vita befejeződése után került sor a harmadszori olvasásra, majd szavazás következett, mely rendszerint egyszerű felállással történt. Az ülések nyilvánosak voltak. A képviselők egyáltalán nem vitték túlzásba az ülések látogatását, és változó képet mutatott a felszólalási aktivitás is. A felszólalások átlagos időtartama fél-egy órát tett ki. A házszabályok szerint a képviselőházban és a felsőházban határozathozatalhoz és szavazáshoz minimálisan csupán 50 tag jelenlétét írták elő.

A 616. számú törvényjavaslat a törvénnyé válásig küzdelmes utat és nagy vitákat tudhatott maga mögött. A képviselőház közjogi, közgazdasági és közlekedésügyi, közoktatásügyi, valamint igazságügyi bizottságai összevont ülésen mindössze négy nap alatt – 1938. április 22-én, 23-án, 26-án és 27-én – tárgyalták. Az általános vitát követő harmadik napon vette kezdetét a részletes vita. A bizottsági viták ismertetése kiemelten fontos. A NEP ún. zsidóbizottsága által kidolgozott javaslat ugyanis itt egy közbülső fórum elé került, amelyben már többféle bizottság és párt képviseltette magát, a maga sajátos, eltérő megfontolásaival. Tulajdonképpen előzetes szűrőt is jelentett. Ki lehetett tapogatni a várható ellenvetéseket, kimunkálni az elhárításukra alkalmas érvelési mó-

²⁵ Erről lásd Püski Levente: *A Horthy-rendszer*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2006, 120–150.

dot, sőt – legalábbis elvben – akár még lényeges módosításokat is lehetett eszközölni. A javaslat itt öltötte azt a végleges formát, ahogy a Ház plenáris ülése elé került. Az itt elhangzottak mintegy előképét adták annak, amire a plenáris üléseken számítani lehetett. A plenáris tárgyalás során a képviselőknek számolniuk kellett azzal, hogy beszédeiket szóról szóra megőrzi a képviselőház naplója, s e körülményt a képviselők a jelek szerint többnyire figyelembe is vették. A bizottsági üléseken azonban szabadabban és kevesebb kozmetikázással vallottak a törvényjavaslatról. Egymásnak beszéltek, nem pedig a szélesebb közvéleménynek. Sajnos e viták felidézéséhez is csak a korabeli sajtóanyaghoz, illetve az idevonatkozó képviselőházi irományokhoz fordulhatunk.

A *Népszava* 1938. április 22-t a magyar törvényhozás történelmi nevezetességű napjának nevezte, mert ezen a napon kezdődött annak a törvényjavaslatnak az általános bizottsági vitája, amely „a kenyérkereseti pályákon való alkalmazhatóság szempontjából megszünteti a zsidóvallású magyar állampolgárok egyenjogúságát”.²⁶

Az egyesült bizottságok ülését Pesthy Pál elnök nyitotta meg, majd vitéz Balogh Gábor előadó ismertette a törvényjavaslatot. Az előadó minden kétely eloszlatása végett hosszasan bizonygatta: Magyarországon van zsidókérdés. Főleg a miniszterelnök szegedi és győri beszédére utalt mint a kérdés felvetésének előzményére. Ezután kezdődött el a javaslat általános vitája, „forró izgalmak atmoszférájában”.²⁷

A kezdeményezést a kormány tartotta kezében, a vita kezdete előtt a javaslatról nem egyeztetett más pártokkal. Páratlanul gyors tempóban, két nap alatt akarta megtárgyalatni, és az eredeti tartalommal megszavaztatni a bizottságban a törvényjavaslatot, melynek megszavazását a Nemzeti Egység Pártja szigorúan pártkérdéssé tette. Számukra előírás volt, hogy a javaslatot változatlan formában, a kormány által beterjesztett szöveggel kell elfogadniuk.

A törvényjavaslat a bizottságban felkorbácsolta az indulatokat. A vélemények változatos skálán mozogtak. A javaslat a legtöbb támadást a baloldali ellenzéki pártok (a Polgári Szabadság Párt, a Kossuth Párt,

²⁶ *Népszava*, 1938. 04. 23., 3.

²⁷ *Az Est*, 1938. 04. 26., 1.

a Nemzeti Demokrata Párt, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt) részéről kapta. Élesen és változatos érvekkel szálltak szembe az előterjesztéssel, vitatva annak létjogosultságát, de többségben voltak a javaslat támogatói. Soraikban találjuk a Független Kisgazdapártot, a szélsőjobboldal erőit, de a javaslatra az Egyesült Kereszténypárt képviselői még rá is lícitáltak.

A törvényjavaslat vitájának első szónoka a liberális baloldal nagy formátumú képviselője, Rassay Károly volt. Több dolgot is kifogásolt, így azt is, hogy a javaslat nincs kellően előkészítve. Rassayban valószínűleg az is táplálta a hiányérzetet, hogy a kormány a törvényjavaslatról előzetesen egyetlen ellenzéki párttal sem konzultált. Sérelmezte, hogy a javaslat bizottsági tárgyalásának gyorsírói feljegyzéseit nem bocsátják a sajtó rendelkezésére, mert a kormány megtiltotta. [A sajtónak csak kivonatos tudósításokat adtak át. – F. C.] Másrészt úgy érezte, hogy a bizottsági vita felesleges és céltalan, hiszen „a kormányelnök úr olyan értelmű kijelentést tett, amely szerint ezen a javaslaton változtatni nem lehet”.²⁸ Rassay felszólalása lehetőséget adott arra, hogy az ún. zsidókérdés lényege, mibenléte szóba kerüljön. Úgy vélte: „Ez a törvényjavaslat teljesen meglepetésszerűen érte a magyar közéletet. [...] Ettől a javaslattól a nemzeti közérzés távol áll. A javaslat forrása a taktika. A kormány ugyanis másfél éven keresztül szította sajtóján át a felekezeti gyűlöletet, hogy most mint érdemet könyvelje el azt, hogy ezzel a javaslatlaltal a gyűlöletet levezeti. Ez a javaslat tehát a tudatosan felszított gyűlölet elől való gyáva meghátrálás és az illetéktelen külső érdeklődés eredménye. [...] A javaslatra eltávolíthatatlanul van rávésve a védjegy: Made in Germany.”²⁹ Meglátása szerint a német mintát követő törvényjavaslat a valóságban létező szorító szociális és gazdasági problémákról kívánja elterelni a figyelmet. A javaslatot egész koncepciójában tarthatatlannak ítélte, mert durva kézzel nyúl hozzá az alkotmány egyik alappilléréhez, az állampolgári egyenjogúsághoz, és „zsidó” összefoglaló elnevezéssel másodosztályú állampolgárokat kreál. Amellett érvelt, hogy

jogkorlátozással nem érhető el a középosztály felemelkedése, sőt a javaslat gazdasági kihatásai katasztrofálisak lehetnek.

Az ugyancsak a Polgári Szabadság Párthoz tartozó Bródy Ernő érintésként is felszólította a bizottságot: forduljon vissza arról az útról, amelyre rálépett. Ő is arra világított rá, amit a baloldali ellenzék majd kitartóan hangoztat a későbbi plenáris üléseken is, hogy a javaslat nem intéződik el az égető társadalmi, szociális és gazdasági problémák, ám az állampolgári jogegyenlőségen csorba esik.

A szociáldemokrata pártot képviselő Kertész Miklós is éles kritika alá vette a javaslatot. Szerinte a mellette felszólalók „csak a vonat egyik oldalán néztek ki az ablakon, ahol észrevették a vállalati igazgatókat [...], de nem néztek ki a vonat másik ablakán, ahol észrevették volna a névtelenül szenvedő óriási többséget”.³⁰ A túlzott általánosítás ellen emelte fel szavát, amely tévesen azt sugallja, hogy a zsidók valamennyien gazdagok, jómódúak, a társadalom *másik* részére pedig nagyjából ennek az ellenkezője igaz.

A kormánypárti képviselők másként ítélték meg a javaslatot. Míg a NEP mérsékelt reprezentánsai az első vitanapon fel sem szólaltak, szélsőséges nézeteket valló társaik „egymással versenyezve lelkesedtek a javaslatért”.³¹ Makkai János, a NEP vezérszónoka szerint a tárgyalás alatt lévő javaslat nem rombolja le az állampolgári jogegyenlőséget, ellenben „a keresztény népelemet viszi előre a jogegyenlőség útján”.³² Abban a tudatban fogadta el a javaslatot, hogy a keresztény Magyarország jövője szempontjából valami nagyot, jelentős dolgot alkotnak. Kiütközött beszédéből, hogy a kormány részéről immár elkezdődött az ország lakosságának „két külön csoportba” osztása. Az egyik oldalra az immár idegennek tekintett zsidók, a másik oldalra pedig a keresztény társadalom került.

Figyelmet érdemel, hogy a kormány zsidók ellen tervezett javaslatát a kereszténypárti felszólalók túl enyhének találták, és meglehetősen ta-

²⁸ *Újság*, 1938. 04. 23., 3.

²⁹ Uo. Ez az érv, hogy ti. a javaslat német gyártmányú, itt hangzott el először.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² Uo.

lálékonyak voltak a tekintetben, hogyan lehetne a kormányt további szigorító intézkedésekre sarkallni. Javaslataik között szerepelt a zsidóság fajjá nyilvánításának igénye, mert – mondta Petrovác Gyula – kényelmetlen számukra a tervbe vett rendszabályokat egy másik felekezet ellen megszavazni, viszont „egy idegen faj, vagy egy másik nemzetiség ellen szívesen megteszik”.³³ Csilléry András nyíltan kimondta: fajtörvényt akar.³⁴ Müller Antal is úgy nyilatkozott, hogy nem elégíti ki a tervezet: alaposabb munkát kellett volna végezni.³⁵

A második tárgyalási napon, 1938. április 23-án az érdeklődés megcsappant, sokan meg sem jelentek a bizottsági ülésen.³⁶ Az ülés kezdetén csupán mintegy 20 képviselő volt jelen. A nehezen induló vitanap végül bővelkedett a meglepetésekben, a szociáldemokraták rohamáról és gr. Bethlen István felszólalásáról volt nevezetes. Az egykori miniszterelnök beszédét nagy érdeklődés kísérte. Kicsengett belőle a kormány éles bírálata, amely meglátása szerint nemcsak túrta, de elő is segítette a szélsőséges izgatást, és ez vezetett a jelenlegi törvényjavaslatához. A javaslat nagy aggodalommal töltötte el, mert szerinte sokakban azt a hamis illúziót kelti, hogy ily módon a gazdasági és a szociális problémák megoldhatók, pedig csak pár ezer ember elhelyezkedése válik lehetővé általa, ráadásul léket vág a jogegyenlőség jegén. Élénken tiltakozott a jogegyenlőség elvének megsértése ellen, és megjósolta ennek súlyos lélektani és politikai következményeit. Érzékelte, hogy a javaslat betervezése a szélsőjobb indulatait nem fékezheti, sőt ellenkezőleg. Beszédét a bizottság baloldali ellenzéki tagjainak helyeslése és a „nepista” jobbszárny közbekiabálásai kísérték. Figyelmeztetései a javaslat támogatóinál nem találtak visszhangra. Az általa elmondottakat ijesztgetésnek és defetista babonának minősítették.

A szociáldemokraták felszólalását hatalmas érdeklődés kísérte. A két vezérszónok, Kertész Miklós és Kéthly Anna ezúttal is azt próbálta kimutatni, hogy a javaslat nem oldja meg a szociális problémákat, sőt

³³ *Népszava*, 1938. 04. 23., 4.

³⁴ Uo.

³⁵ *Újság*, 1938. 04. 23., 3–4.

³⁶ *Az Est*, 1938. 04. 24., 1.

azokról akarja elterelni a figyelmet. A szociáldemokrata képviselő szerint a kormány a javaslattal „súlyos problémák iránti érdeklődést akar megsemmisíteni, s hogy a figyelmet elterelje erről a hóhérmunkáról, előráncigálja az úgynevezett zsidókérdést”.³⁷ Provokatív módon nekiszegezte a kormánynak: „Miért nem vallják be egyszerűen és kertelés nélkül: meg kell égetni a zsidót. [...] őszinteséghez sincs a kormányzatban [...] bátorság. [...] Nem merik megmondani, hogy kell a kis zsidók helye – mert a nagy zsidókkal ezután is kiegyeznek – a középosztály második garnitúrájának, mert az elsőrangúak azután is a közhivatalok védett birtokát tartják majd megszállva. [...] Nem merik bevallani azt sem, hogy a zsidót mint felekezetet, vagy mint fajt üldözik-e?”³⁸

1938. április 23-án a zsidójavaslat általános vitája véget ért. Az általános vita végén a szavazásra bocsátott törvényt a bizottsági tagok nagy többséggel elfogadták, a *Nemzeti Újság* tudósítása szerint több mint 100:7 arányban.³⁹ A javaslat általánosságban való megszavazása után néhány percre felfüggesztették a vitát, és még ezen a napon megkezdtek a javaslat részletes, szakaszonkénti vitáját.

Ezt megelőzően azonban még egy fontos feladata volt a bizottságnak, dönteni kellett a benyújtott módosító indítványok sorsáról. A kormány nemcsak feszes tempót diktált, a kezdeményezéseknek is szűk teret engedett: a benyújtott módosító indítványok sorsa rendre az elutasítás volt. Az indítványok a szigorítást célozták. Néhány példa: szerepelt közöttük a 20%-os arányszám leszorítása 5%-ra, a zsidóság fajjá nyilvánításának ötlete, az 1919 óta „beszivárgott” zsidók állampolgárságának felülvizsgálata, írói és művészi kamara megalakításának gondolata, valamint állandó bizottság felállítása a zsidókérdés vizsgálatára.⁴⁰

Az április 26-án kezdődő részletes tárgyalás során a miniszterelnök visszautasított mindent, ami a kormányra nézve kellemetlen lehetett, bár nem lehet mondani, hogy a javaslattal kapcsolatban túl szégyenlős

³⁷ *Népszava*, 1938. 04. 24., 7.

³⁸ Uo.

³⁹ *Nemzeti Újság*, 1938. 04. 27., 2.

⁴⁰ Uo.

lett volna. Visszautasította, hogy a törvényjavaslat német gyártmányú lenne. Hasonlóan reagált azokra a felvetésekre, amelyek szerint igazságtalan és alkotmányosértő. Erre a következőképpen felelt: „Ez a javaslat a jogegyenlőség és a szellemi szabadság nagy elveit nem sérti. Én azon a nézeten vagyok – és ezt állom –, hogy a nemzeti közösség szempontjából a törvényhozásnak joga van még ezeket a kérdéseket is szabályozni.”⁴¹ Mikecz Ödön is hasonló értelemben beszélt. A zsidókérdés létezése számára magától értetődő igazság volt. Arra a felvetésre, hogy a javaslat érinti-e a jogegyenlőség elvét, azt válaszolta, hogy a magyar törvényhozás szemében a jogegyenlőség sohasem volt olyan elv, amelynek mindenekfelett érvényre kellene jutnia.⁴²

A részletes tárgyalás stílusán érződött, hogy a képviselők gátlásai fokról fokra feloldódtak a zsidókérdés „kezelésével” kapcsolatban. Akadt, aki már a törvényjavaslat címét sem találta elég szökimondónak, és újat javasolt. Csilléry András ajánlotta, hogy a javaslat viselje a *Törvényjavaslat a zsidók térfoglalása ellen* címet, a bizottság azonban ezt elvetette.

Figyelmet érdemel, hogy az általános bizottsági viták során még a figyelem középpontjában volt a javaslat 1. paragrafusa, amely felhatalmazást adott a kormánynak a rendeleti intézkedésre, de többen aggasztónak találták, hogy itt messzemenő és rendkívüli horderejű felhatalmazásról van szó. A részletes tárgyalás során e paragrafusnál már nem sokat időztek. Az érdeklődés homlokterébe más paragrafusok kerültek. Prioritást kapott az arányszámok kérdése, a kivételezett zsidók kategóriája, a zsidók visszaparancsolása a szellemi élet területeiről. A törvényjavaslat legfontosabb rendelkezéseként 20%-ban maximálta a szabad értelmiségi pályákon felállított, illetve felállítandó szakmai kamarákba – így például orvosi, mérnöki, ügyvédi, sajtó-, színművészeti és filmművészeti kamara – felvehető zsidók arányát. Ez utóbbi – a filmművészeti kamara – a bizottsági vita során, vitéz Balogh Gábor előadó indítványára került bele a szövegbe,⁴³ az eredeti javaslat nem tartalmaz-

ta. Beiktatását azért tartották fontosnak, mert a bizottság szerint a „színművészeti” megjelölés „a foglalkozás viszonylatában [...] nem fedi le teljesen mindazokat a foglalkozási csoportokat, amelyeket a javaslat elgondolása szerint a színművészeti kamara magában fog egyesíteni”.⁴⁴ A hozzászóló képviselők egyetértettek a szakasz megalkotásával, mondván, nem lehet a kérdést „elodázni”. Akadt azonban, akit aggasztott, hogy a kamarákat rendelet alapján létesítik. Kelemen Kornél és Dulin Jenő a sajtókamaráról külön törvény meghozatalát sürgette, ám egyéb lehetőség híján ezzel a megoldási móddal is egyetértettek.⁴⁵

A törvényjavaslat 4. paragrafusa körül magasra csaptak az indulatok. E paragrafus arról intézkedett, hogy kikre ne terjedjen ki a törvény hatálya. Enyhítésekre került sor. Az eredeti javaslat szerint a zsidóságnak engedélyezett 20%-ba nem lehetett beleszámítani a hadirokkantat, a tűzharcost, azt, aki 1919. augusztus 1-je előtt tért át valamely más felekezetbe, és azóta annak megszakítás nélkül tagja, vagy pedig ilyen szülőtől származik.⁴⁶ Vitéz Árvátfalvi Nagy István és Rupert Rezső azt kérték – igaz, Árvátfalvi utóbb visszavonta módosító indítványát, a kormány mégis figyelembe vette –, hogy a hadiözvegyek és hadiárva is kerüljenek a kivételezettek közé.⁴⁷ Meizler Károly viszont a zsidóságnak fenntartott 20%-os kvótát soknak találta, ő ezen belül adott volna „elsoőbbégi igényt” számukra.⁴⁸

Az új szövegezés alapján – melyet ismét vitéz Balogh Gábor terjesztett elő – kivételezettnek kellett tekinteni a hadirokkantat, a tűzharcost, továbbá a hősi halált halt szülő gyermekét és a hadiözvegyet; azt, aki

⁴⁴ 620. sz. Iromány. A képviselőház közjogi, közgazdasági és közlekedésügyi, közoktatásügyi, valamint igazságügyi bizottságának együttes jelentése a „Társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” szóló 616. sz. Törvényjavaslat tárgyában. 316. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott országgyűlés képviselőházának irományai*. X. kötet. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat nyomása, Budapest, 1939.

⁴⁵ *Népszava*, 1938. 04. 27. 7.

⁴⁶ 616. sz. Törvényjavaslat, 254.

⁴⁷ *Népszava*, 1938. 04. 27., 7. és *Nemzeti Újság*, 1938. 04. 27., 7.

⁴⁸ *Nemzeti Újság*, 1938. 04. 27., 7.

⁴¹ Uo. 1. Darányi beszédéből tehát az csengett ki, hogy a zsidóság nem tartozik bele a nemzet közösségébe.

⁴² Uo. 2.

⁴³ Uo.

1919. augusztus 1-je előtt tért át valamely bevett felekezetbe, és azóta annak megszakítás nélkül tagja; azt, aki az előző kategória alá eső szülőknek 1919. augusztus 1-je után született olyan leszármazója, aki nem az izraelita felekezet tagja.⁴⁹ A hősi halált halt szülő gyermekét azért emelték be a kivételezettek közé, mert úgy vélték, hogy „az ilyen gyermek szülőjének a legszentebb hazafiúi kötelesség teljesítése folytán bekövetkezett elhalálozása következtében olyan helyzetbe jutott, amely megnehezítette számára a megélhetés feltételeinek megszerzését”.⁵⁰ Ezek az érvek döntöttek a hadiözvegyek esetében is. A tűzharcosok, illetve a hadirokkantak leszármazóit azonban semmiképpen nem akarták kivételezett helyzetbe juttatni, mert – mondták – ők „honpolgári kötelességet”⁵¹ teljesítettek.

Az 5. paragrafusba – ismét az előadó javaslatára – beiktatták a 4. paragrafus 2. bekezdését, mely a kivételekkel kapcsolatban intézkedett. Az 5. paragrafus úgy rendelkezett, hogy lapok állandó munkatársai zsidók csak olyan arányban lehetnek, hogy számuk az állandó munkaviszonyban álló munkatársak számának 20%-át ne haladhassa meg.⁵² Az időszaki és nem időszaki lapoknál pedig a kiadói hivatali személyzetre és a szerkesztőségi segédszemélyzetre nézve a 8. paragrafus rendelkezései lesznek az irányadók, vagyis a 80:20%-os értelmiségi arányszám betartására 10 főnél többet foglalkoztató vállalatnál úgy kell ügyelni, hogy az újonnan felveendő zsidó tagok száma maximum 5% lehet mindaddig, amíg a kívánt 20%-os arányszámot el nem éri. A kormány elképzelése szerint e rendelkezéseket 1939. december 31-ig kell végrehajtani.

A kormány mind a szigorító javaslatoktól – vitéz Mecser András az intézkedések végrehajtásának végső időpontját két hónappal szeretne volna lerövidíteni, Mocsáry Dániel pedig stiláris módosítást kért, miszerint a paragrafus intézkedései ne lapok „állandó munkaviszonyban

lévő” munkatársaira, hanem a szakmájukat „főhivatásként” űzőkre vonatkozzanak, mivel vannak olyanok is, akik bár egyes lapoknál állandó munkaviszonyban vannak, ugyanakkor emellett más munkájuk is van –, mind Rupert Rezső és Györki Imre elutasító véleményétől elhatárolta magát.⁵³

A 6. paragrafust is az előadó módosító indítványával fogadták el, amely színházaknál és mozgófényképet előállító vállalatoknál rendezte az arányszámokat. Kibővítették azt a kört, amelyre eredetileg vonatkozott, ugyanis a mozgófényképet „kölcsonzés útján vagy másként forgalomba hozó egyes vállalatokra”⁵⁴ is vonatkoztatták. Rupert és Rassay tiltakozása eredménytelen volt.⁵⁵

A 7. paragrafus a 20%-os foglalkozási kvótát az ügyvédi, a mérnöki és az orvosi kamarákra alkalmazta.⁵⁶ Ide beiktatták azt a korábban ismertetett kiegészítést, miszerint a kivételezettek nem tartoznak bele a 20%-os kvótába. Ez a kiegészítés is az előadó javaslatára történt. Nem talált meghallgatásra Meizler Károly indítványa, aki numerus clausust követelt a kereskedelmi és iparkamarákban is, különben – mondta – „a már meglévő ipar és kereskedelem jut veszélybe”.⁵⁷

A 8. paragrafus – melyet Müller Antal egyenesen a törvény leglényegesebb részének tartott⁵⁸ – pedig arról rendelkezett, hogy az értelmiségi munkakörben 10-nél több személyt foglalkoztató ipari, kereskedelmi és pénzügyi vállalatoknál a zsidók aránya legfeljebb 20% lehet. Azoknál a vállalatoknál, ahol az értelmiségi munkakörben foglalkoztatottak száma tíznél kevesebb, a zsidóknak „a többi alkalmazottal szemben az 1938. évi március hó 1. napján fennállott arányszámát” számukra előnyösen megváltoztatni nem szabad.⁵⁹ Ide is beiktatták a 4. pa-

⁴⁹ 620. sz. Iromány, 317.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

⁵² Melléklet a 620. sz. Irományhoz. 323. In: Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott országgyűlés képviselőházának irományai. X. kötet. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat nyomása, Budapest, 1938.

⁵³ Újság, 1938. 04. 28., 2.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Melléklet a 620. sz. Irományhoz..., 323.

⁵⁷ Újság, 1938. 04. 28., 2.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Melléklet a 620. sz. Irományhoz..., 323–324.

ragrafus említett 2. bekezdését.⁶⁰ A 9. és a 10. paragrafuson nem változtattak.⁶¹

Összefoglalóan megállapítható, hogy a 616. számú törvényjavaslat képviselőházi bizottsági vitája a javaslat szövegén történt módosításokat és a kormány által uralt hangulatot tekintve meglehetősen eseménytelen volt. A zsidójavaslat lényeges vonatkozásaiban nem módosult: a kormány gondosan ügyelt arra, hogy a javaslatot az „eredeti elképzelések” szerint fogadtassa el, minél gyorsabban. Új paragrafust nem iktattak be. A kormány játszotta a kezdeményező szerepet: az előadó által előterjesztett módosító indítványokat a bizottság minden esetben megszavazta. A tárgyalt törvényjavaslat esetében akad példa szigorításra, ám enyhítésre is, bár ez utóbbi csupán a kivételek kategóriájába tartozó zsidóknak kedvezett. A kormány javarészt elhatárolta magát a baloldaltól érkező enyhítést – ha nem éppen törlést – kérő javaslatoktól, ám nem adott helyt a keményebb paragrafusokért szót emelő jobbról jövő elképzeléseknek sem.⁶² A pergőtűszerűen lezajlott részletes vita után az együttes bizottság összefoglaló jelentést fogalmazott. Vészjóslóan hangzott a jelentés egyik tételmondata, miszerint a bizottság nem csupán időszerűnek találta a zsidókérdés megoldását, de a választott módszert is megfelelőnek ítélte.⁶³

⁶⁰ Uo. 324.

⁶¹ A 9. paragrafus a törvény végrehajtása tárgyában a kormánynak adott felhatalmazási jogköréről, a 10. paragrafus pedig a törvény hatálybalépéséről intézkedett. Uo.

⁶² Meizler Károly például – új szakaszként – javasolta: „Ez a 20%-os arányszám a zsidó faj részére a nemzet által a fennálló helyzet alapján adott engedményt jelent csupán.” Indítványozta, hogy „Köz- és magánépítkezések, szállítások a vállalatok számára és a földbérletek oly arányos részekben biztosítandók, amelyek a jelen törvény egyéb rendelkezéseinek megfelelnek.” Lásd *Újság*, 1938. 04. 28., 2.

⁶³ 620. sz. *Iromány*, 314.

A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról szóló törvényjavaslat képviselőházi plenáris tárgyalása 1938. május 5-én vette kezdetét, és május 23-ig tartott.⁶⁴ Ezen a napon jelent meg a *Pesti Naplóban* a magyar írók, művészek és tudósok egy csoportjának nyilatkozata, melyben a zsidótörvény javaslata ellen tiltakoztak,⁶⁵ fellépésük azonban alig keltett visszhangot a magyar közvéleményben.

A Házban uralkodó hangulatot kitűnően érzékeltetik a *Magyar Hírlap* alábbi sorai: „A folyosón ma korán reggel nagy a sürgés-forgás, a zsidók tiszteletére felvonul ellenség és jóbarát. [...] A liberális elemek arcán némi melabú sötétlik, annál szebben ragyog a szélsőségek szeme. Most látszik meg, ki az igazi árja. Úgy jönnek-mennek fel és alá, mint ha már megnyerték volna a csatát. Csoportokba verődnek, tanácskoznak, ünnepelnek. Egy kis túlzással azt lehetne mondani, hogy előre isznak a zsidó medve bőrére.”⁶⁶

Új szempontok itt nem kerültek elő a zsidójavaslat megítélésében. Az alapkérdések, miszerint van-e vagy nincs zsidókérdés, sérti-e a javaslat a zsidók jogegyenlőségét és általában a hazai jogegyenlőséget, mi a javaslat benyújtásának valódi oka, melyek a javaslat közgazdasági hatásai stb., továbbra is ugyanazok maradtak, igaz, bizonyos szálakat továbbfűzve. Nem tűnt valószínűnek, hogy a képviselőházi vita során kisebb jelentőségű részleteken túlmenően változtatás történhet a szövegen, arról pedig szó sem lehetett, hogy maga az elvi elgondolás módosuljon. A kormány merevsége és eltökéltsége, miszerint nem

⁶⁴ Az első és a második zsidótörvény plenáris képviselőházi, ill. felsőházi tárgyalása során a javaslatok elfogadásáról felállással szavaztak, nem volt név szerinti szavazás. A házszabályok szerint törvényjavaslatok esetében általában az egyszerű többség elegendő volt a javaslat elfogadásához, nem volt szükség általános többségre. L. BOROS Zsuzsanna–SZABÓ Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Korona Kiadó, Budapest, 1999, 332.

⁶⁵ Erről lásd JUHÁSZ Gyula: A barbár korhullám. In: JUHÁSZ Gyula: *A háború és Magyarország (1938–1945)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986, 66–75.

⁶⁶ *Magyar Hírlap*, 1938. 05. 06., 5.

hagyják a javaslatot „felvizezni”, már kiviláglott a bizottsági tárgyalások során.

Az alapkérdések közül az egyik legfontosabb továbbra is a zsidókérdés létezésének elismerése, illetve tagadása volt. A baloldal és egyes mérsékelték szemében nem volt „zsidókérdés”. A törvény elszánt támogatói viszont a legteljesebb mértékben igaznak érezték a zsidókérdés fölvetését, azzal érvelve, hogy a zsidóság a magyarság elől foglalta el az őt megillető helyet.

A javaslatot támogató képviselők eléggé világosan beszéltek arról, milyen eszmék a zsidójavaslat mozgatórugói. Br. Vay Miklós kertelés nélkül kimondta, hogy a kérdés lényege az, hogy „a magyar fajtát kell támogatni”.⁶⁷ Majd így folytatta: „A vendéglátó ház gazdájának [...] igenis joga van kiebrudalni házából azt a vendéget, aki a házát bepiszkolta, aki az ő anyagi javait tönkretette és háza népét a mózesi törvények szerint sem tartotta még erkölcsi tiszteletben sem.”⁶⁸ A javaslat hívei meg voltak győződve arról, hogy a zsidók ellenében hozott intézkedéssorozat igazságos, jogos, sőt mondhatni nagyvonalú a zsidókkal szemben. Sokan nem is értették, miért nevezik mások a javaslatot igazságtalannak és méltánytalannak, és a zsidóságtól megértést és egyenesen együttműködést, sőt tevékeny közreműködést vártak volna el.

A javaslatot ellenző képviselők jogi szempontból is kifejtették véleményüket a javaslatról. Rámutattak arra, hogy a zsidóság kárára elkövetett jogsértés veszélyes precedenst teremt: „ezzel máris útját egyengetjük az e téren való további elsiklásnak”,⁶⁹ mert azok az igények, amelyek a törvény megalkotóit mozgatják, azaz „elvenni az egyiktől és odaadni a másiknak”, más téren is jelentkezni fognak, például az ingatlanok terén. A támogatók többnyire nem láttak jogsértést, aki mégis – mint például Eckhardt Tibor –, ezt csupán részletkérdésnek, megfizethető árnak látta azért, hogy a „magyar faj” végre saját hazájában kedvezőbb és őt megillető helyzetbe kerüljön.

⁶⁷ KN (1935–1939), XVIII. k

⁶⁸ Uo. 487.

⁶⁹ Uo. 372.

A vita tartalmát érdemes megvizsgálni azoknak a határozati javaslatoknak a szempontjából is, amelyeket a képviselők még az általános vita során nyújtottak be. Ezeknek a sorsáról a részletes tárgyalás megkezdése előtt a Ház plénuma döntött. Egyet sem fogadtak el közülük. Akik a szigorítás ötletével álltak elő, nagyon találékonyak voltak azon a téren, miként lehetne új területeket szabályozás alá vonni a zsidók még radikálisabb korlátozása céljából. Az ő javaslataik sem mentek át. Ötleteiket azonban nem hiába mondták el: a későbbi, 1939-es zsidóellenes törvény ezek közül többet meg is valósított. Volt ugyan, amelynek törvénybe iktatására a javaslatot felvetőnek 1941-ig várnia kellett.

Felmerült például a törvényjavaslat teljes átszövegezésének ötlete és új alapokra helyezése, igazi faji törvény megalkotása.⁷⁰ Mások szemében az tűnt jogos kérésnek, hogy a zsidók bárhol, bármilyen területen csakis országos arányszámuk mértékéig nyerhessenek alkalmazást. Numerus clausus bevezetése a kereskedelmi és az iparkamarákban, a közmunkák és a közszállítások terén, az állampolgárság felülvizsgálata, az emancipatív szellemű 1867:XVII. tc. hatályon kívül helyezése, a zsidók és a keresztények házasságkötését tiltó törvény megalkotása – ezekben a körökben mozogtak a szigorító indítványok. Az indítványok azt mutatták, hogy az ún. zsidókérdés kezelésében többen sokkal tovább menének el, és a tárgyalás alatt lévő törvény mondhatni csakis kiindulópont lehet az erősen antiszemita légkörben.

A javaslat kritikussai ugyanazt ismételtették, csak egyre elkeseredettebben. A vallási-faji diszkrimináció helyett a társadalmi bajok szociális hátterének a kezelésére tettek javaslatokat. A nyugdíjak felülvizsgálata, a magánvállalatok és a részvénytársaságok vezetői fizetésének maximálása, az 1000 holdon felüli birtoktestek kisajátítása, földreform. Címszavakban ezek voltak az ötleteik, sorsuk pedig az elutasítás.

A képviselőház plénuma az általános vita végén a javaslatot a képviselőház együttes bizottságainak szövegezésében, változatlanul fogadta el a részletes tárgyalás alapjául.

⁷⁰ Uo. 569. Azt, hogy a zsidóságot nyilvánítsák fajnak, Csilléry már a bizottsági vita során is felvetette.

A tíz paragrafusból álló törvényjavaslat szövegén, ahogy a képviselőházi bizottsági vitákban, úgy a plenáris tárgyalás során sem történt jelentős változtatás. Az 1., 3., 5., 6., 7., 9. és 10. paragrafust eredeti formájában fogadták el. A többi három paragrafust a kormány elgondolásainak megfelelően módosították. Egyedül a 8.-at szigorították. A 2. és a 4. paragrafushoz már a bizottsági vita során is hozzányúltak: most ez utóbbit „pontosították”, ami önmagában nem jelentett szigorítást, inkább a törvényjavaslat fő célkitűzésének újbóli tudatosítását. A 4. paragrafuson pedig enyhítést eszközöltek, elvileg lehetőséget teremtve arra, hogy több ember kerülhessen a kivételezettek közé.

Látható, hogy a kormány keményen őrködött azon, hogy a javaslat eredeti célkitűzéseit ne lazítsák fel. A kormány szigorított, pontosított, tudatosított, ahol szükségét látta. Ahol a keresztény magyarság érdekéről volt szó, ott kíméletlennek mutatkoztak: gondosan ügyeltek az arányszámokra. Fontosnak tartották annak rögzítését is – bár ez a jelszó mindenki előtt ismert volt –, hogy félreértés ne essék: a kamarákban „a nemzeti szellemnek és a keresztény erkölcsnek” kell érvényre jutnia. Ez ugyan nem jelentett lényeges változtatást, ám félreérthetetlenül jelezte, milyen alapon áll a kormány. Ahol pedig a kormányzat maga állt elő enyhítő javaslattal, ott nem „önmagában” értékelték valamilyen magatartást – mint például a tűzharcosok, hadirokkantak esetében –, hanem az ugyancsak a kormány által megállapított határdátumokkal operáltak, és honorálták a kereszténnyé válást.

Megfigyelhető azonban az is, hogy a kormány megpróbált „önmérsékletet” tanúsítani: bár elutasította a balról jövő enyhítő törekvéseket, ám túlnyomórészt nem engedett teret a szigorító indítványoknak sem. Ebben nem a zsidóság érdekei vezették őket; nyomósabb ok volt, hogy miként reagálna a magyar gazdaság a túl nagy méretű tulajdonosváltásra.

AMIKOR A „FÉK” SEM MŰKÖDIK

A zsidótörvény javaslatának alsóházi tárgyalása során több képviselő is megfogalmazta azt a reményét, hogy a Ház másik kamarája meg fogja akadályozni a tervezet törvénnyé emelkedését. Az említett várakozások többek között a felsőház konzervatív, arisztokratikus összetételére és a

képviselőháztól gyökeresen eltérő légkörére is építettek. A felsőházban jelen volt „a magyar társadalomnak, a magyar intelligenciának, a magyar gazdasági életnek a színe-java”.⁷¹ Nem tagolódott szervezett frakciókra, bár bizonyos szintű pártkötődések artikulálódtak. A tagoktól – némi idealizmussal – elvárható volt, hogy képzettségük és élettapasztalatuk révén mélyreható, alapos és a pártpolitikai érdekeken felülemelkedő bírálatot mondjanak a törvényjavaslatok felett, és ha szükséges, a „fék” szerepét játsszák el. Nagy súllyal esett a latba, hogy itt képviselték magukat az egyházfők is, megnyilatkozásaiknak ereje, erkölcsi súlya volt. A felsőház olyan testület képét sugározta magáról, melyet méltóságteljesség, higgadtság és felelősségtudat jellemez.

A felsőháznak a kormányzat rendszervédő, rendszererősítő funkciót tulajdonított, és ezt várta el tőle. Gyakori volt, hogy a törvényjavaslatok a felsőház plénuma elé tulajdonképpen már „letárgyalt” formában kerültek, azokon változtatást elérni nem, vagy csekély mértékben lehetett. A kormány igyekezete arra irányult, hogy a javaslatokon ezen a fórumon már ne történjenek érdemi változtatások, ne gáncsolják el azokat. A felsőház igyekezett megfelelni a kormány elvárásainak, de a tőlük várt inaktív szerepet számos esetben sérelmesnek találták.⁷²

Az ún. első zsidójavaslat tárgyalása során a hazai baloldal és a zsidóság abban reménykedett, hogy a felsőház ellensúlyt képvisel, és felháborodva fogja visszautasítani az általuk „merényletnek” érzett lépést, a törvényjavaslat elfogadását. Ezek a várakozások azonban elhamarkodottak voltak.

A felsőház egyesített bizottságai 1938. május 20-án, egyetlen nap alatt tárgyalták meg a kérdéses javaslatot, és azt általánosságban és részleteiben is változtatás nélkül fogadták el. A javaslat körül lezajló vita nem hozott politikai pikantériákat vagy meglepetéseket. A felsőház egyesített bizottságainak ülésén ugyan a jelen lévő egyházfők, akik a

⁷¹ PÜSKI: *A Horthy-rendszer*, 144.; PÜSKI Levente: *Társadalmi érdekképviselet és konzervatívizmus. A felsőház felépítése a Horthy-korszakban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996.

⁷² PÜSKI: *A Horthy-rendszer*, 151.

Magyar Országgyűlés második kamarájának hivatalból tagjai voltak, valamint a közélet illusztris személyiségei szót emeltek a javaslat ellen, de az 1938. május 14-e óta hivatalban lévő új miniszterelnök, Imrédy Béla nyomós kérésére változatlanul hozzájárultak a javaslatához, hogy a kérdés nyugvópontra kerüljön.⁷³

A felsőház döntése tehát korántsem jelentette, hogy a jelen lévő tagok közül senkinek ne lett volna fenntartása a törvényjavaslattal szemben. Nem uralkodott egység közöttük az ún. zsidókérdés általános megítélésében sem. Érződött, hogy a szociális nehézségek hatására meginduló bünbakkeresés többek indulatait könnyen a zsidók ellen irányította. A javaslatot támogatók között általános volt az a felfogás, hogy a javaslat célja a keresztény érdekek védelme, amelynek árnyékában abszolút igazságosnak vélték, hogy a zsidóság mintegy feláldozza önmagát a magyar élet megmentése érdekében. Teleszky János például szükségesnek tartotta, hogy a keresztény értelmiség az addiginál nagyobb mértékben vegyen részt a gazdasági életben,⁷⁴ a kormány választott eszközét azonban nem helyezte: a javaslatot mégis elfogadta, mert a keresztény magyarság érdekeinek érvényesülését előbbre valóbbnak ítélte a zsidókkal szembeni igazságosság szempontjainál. Br. Perényi Zsigmond szerint a zsidókérdés régi, „általánosan nemzeti érdek”,⁷⁵ és a zsidóság jól felfogott érdeke is, hogy megoldódjék. Arra utalt, hogy az ún. zsidókérdés évtizedek óta foglalkoztatja a politikai életet, és a zsidóság törvényi visszaszorítása csillapíthatja a problémát. Ez jogsérelem árán ugyan, de a zsidóságnak is megoldás lehet. A másik pólust képviselte Buday-Goldberger Leó, aki magának a zsidókérdésnek a felvetését tartotta abszurdnak, ezért nem a zsidójavaslat módosítását, hanem elvetését kérte.⁷⁶

⁷³ *Újság*, 1938. 05. 21., 5. A miniszterelnökváltásban annak is szerepe volt, hogy Darányi túlságosan gyengekezűnek bizonyult a mindinkább erősödő nyilas-mozgalommal szemben.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ *Magyar Hírlap*, 1938. 05. 21., 4.

⁷⁶ *Újság*, 1938. 05. 21., 5.

Az asszimiláció megítélésében is többféle vélemény artikulálódott a felsőházi képviselők között, annak faji érvekkel alátámasztott elutasításától a kereszttség asszimiláló hatásának elfogadásáig. Imrédy Béla szerint „a zsidóságnál a faji elem meglehetősen élesen jelentkezik, tehát az asszimiláció nehezebben történik, mint más elemeknél”.⁷⁷ Mikecz Ödön úgy fogalmazott, hogy maga a megkeresztelkedés ténye csupán feltételezi az asszimilációt, amelyet jobb híján választott a kormány az asszimiláció igazolására.⁷⁸ Buday-Goldberger Leó a zsidóság asszimilációját kétségbe vonó képviselőtársainak azt a választ adta, miszerint a magyar zsidóság ha akarna sem tudna más lenni, csakis magyar.⁷⁹

A törvényjavaslatnak azok a részei váltottak ki különös érdeklődést, amelyek a kereszttség honorálásával voltak kapcsolatosak. A megkeresztelés érvényének elismertetéséért érthetően a keresztény egyházfők tették a legjelentősebb erőfeszítést. Természetesnek tűnt, hogy a keresztény egyházak főpapjai azt az igazságot hangoztatták, hogy aki megkeresztelkedett, azt kereszténynek kell tekinteni.⁸⁰ A katolikus egyház első embere, Serédi Jusztinián az 1919. augusztus elsejei „határdátum” ellen emelte fel szavát, azzal az indokkal, hogy a kereszttség hatályát nem lehet semmiféle emberi törvény által terminushoz kötni, hiszen annak érvényessége örökre szól. Glattfelder Gyula csanádi püspök is – akárcsak Serédi – következtetlenséget látott abban, hogy a kormány különbséget tesz az 1919. augusztus elseje előtt és e dátum után kikeresztelkedett zsidók között, és e szerint állapítja meg, hogy ki tekintendő az ország asszimilált polgárának és ki nem. Ez azért nem volt elfogadható számára, mert úgy vélte: lélekben újjászületik, aki Krisztus követőjévé válik. „A kereszttség – mondta – új életelveket, új életstílust olt a lélekbe. [...] Ezt a dogmatikai igazságot nem szabad kétségbe vonni. [...] hogyan lehet kétségbe vonni azt, hogy aki 1919. augusztus elseje után keresztelkedett ki, azt kevésbé nemes intenciók vezették.”⁸¹ Raffay

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ *Magyar Hírlap*, 1938. 05. 21., 4.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ *Új Magyarország*, 1938. 05. 21., 1.

⁸¹ *Újság*, 1938. 05. 21., 5.

Sándor, az evangélikus egyház vezetője a kikeresztelkedett zsidók érdekében még egy sajátos „alkuba” is hajlandó lett volna belemenni: elfogadta volna a zsidóknak fenntartott 20%-os „érvényesülési” kvóta 10%-ra történő csökkentését, „ám ebben az esetben – mondta – minden megkeresztelt zsidó számíttassék bele a 90%-ba”.⁸² A keresztény egyházfők tehát csak a kereszténnyé vált zsidók helyzetének javítását tartották szem előtt, a hitükben megmaradtakat „feláldozhatónak” tartották.

Imrédy Béla ügyes taktikai húzással élt. Arra kérte a bizottságot, hogy a javaslatot fogadják el még akkor is, ha az több tekintetben aggasztó részükről. Az apróbb nézetkülönbségeken szerinte felül kell tudnia emelkedni a Háznak, mert „a törvényjavaslat végeredményben ugyanazt a célt szolgálja, amely mindegyikünk előtt lebeg, tudniillik a nemzet érdekeinek minél hatályosabb biztosítását”.⁸³ Imrédy beszédét élénk taps fogadta, a bizottság neki tetsző módon szavazott.⁸⁴

A törvényjavaslat rendkívül rövid részletes vitája során mindez megismétlődött. A Glattfelder Gyula által a 4., továbbá a 8. paragrafushoz benyújtott módosító indítványokat – az előbbi paragrafusban a püspök az 1919. augusztus elsejei határdátum eltörlését javasolta, az utóbbiban pedig azt, hogy a kormány gondoskodjon a rendelkezések folytán majdan állásukat elvesztőkről – leszavasták. Imrédy elégedett lehetett a felsőház hozzáállásával.

TOVÁBB A HATÁRBONTÓ ÚTON

Óriási érdeklődés előzte meg az első zsidótörvény felsőházi plenáris tárgyalását. A baloldal és a zsidóság még ekkor is komolyan reménykedett abban, hogy a felsőház visszatartó erőt fog jelenteni a javaslat tárgyalásánál. Erről a sajtó is beszámolt. Rassay Károly már a képviselőházi plenáris vita során hangot adott annak a véleményének, hogy bízik a felsőházban. „Bízom a törvényhozás másik faktorában, a felsőházban, bízom

⁸² Uo.

⁸³ *Újság*, 1938. 05. 21., 5.

⁸⁴ Uo. 6.

abban, hogy a felsőház ennél a javaslatnál be fogja bizonyítani létének jogosságát”⁸⁵ – mondta. Ez persze nem jelentette azt, hogy a felsőháztól a törvényjavaslat egészének az elvetését várta. Ebben nem is hihetett: mire ennek a véleményének a Házban hangot adhatott, már lezajlott a felsőházi bizottsági vita, ahol a törvényjavaslatra igent mondtak. Rassay ennek dacára volt meggyőződve arról, hogy a felsőházban a keresztény egyházak képviselői tűz alá veszik a javaslatot.

Rassay megérzése csak részben volt helytálló: a felsőházi vita valójában nem arról szólt, hogy az itt jelen levők többsége elhárította a javaslatot. Árulkodó a következő eredmény: az általános vita során a hozzászólók 8:3 arányban mondtak igent a zsidójavaslatra. A három, nemmel szavazó képviselő, Láng Lajos, Lőw Immanuel és Szőke Gyula közül ketten zsidók voltak.

A felsőházi tagok érezték, hogy komoly teher nehezedik rájuk. Számot vetettek azzal is, hogy a közvélemény egy része tőlük objektív értéktételeket vár, aminek többen hangot is adtak. Kimondták, hogy a felsőház nem fogadhatja el a törvényjavaslatot hallgatólágosan, kritikai észrevételek nélkül.⁸⁶ A hozzászólásoknál pedig az objektivitásra kell törekedni, ez már csak a felsőház tekintélye miatt is fontos.⁸⁷ Láng Lajos is úgy érezte, hogy „a felsőház nemes hagyományai előírják mindenkinek számára a maximális objektivitásra való törekvést”.⁸⁸ Péchy Manó is tárgyilagosan akart a zsidókérdés problematikájához közelíteni.⁸⁹

Ez a meghirdetett és hangoztatott objektivitás sokak esetében üres szólam maradt. Az olvasót első pillantásra meglepi, milyen sokan értettek egyet a Magyar Országgyűlés felsőházában a törvényjavaslat alapvető szándékával, a zsidóság visszaszorításával. Az is különös, milyen vélemények hangzottak el éppen itt a zsidóságról. Részben talán

⁸⁵ *KN* (1935–1939), XVIII. k., 315.

⁸⁶ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója (1935–1939). III. kötet. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat nyomása. Budapest, 1938, 284. (FN [1935–1939], III. k.)

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Uo. 289.

⁸⁹ Uo. 302.

a kormány iránti lojalitásnak tudható be, hogy a törvényjavaslatot többek várakozásával szemben egyetlen ülés alatt, a képviselőház szövegezésében, változatlanul fogadták el úgy, hogy érdemi, részletes vitára sor sem került. Ezt a törvényjavaslat tíz paragrafusának felolvasása és egyserű megszavazása helyettesítette.

Érdemes röviden áttekinteni, miként fogadták itt a törvényjavaslatot, és annak mely paragrafusai keltették a legnagyobb érdeklődést. Akárcsak a képviselőházban, itt is teret nyert az a meggyőződés, hogy a Darányi-kormány kötelességet teljesített a magyar nemzettel és a magyarsággal szemben, amikor ezzel a törvényjavaslattal az ország színe elé járult,⁹⁰ és vallották, hogy a törvény megszavazásával a magyarság ügyét szolgálják. Akadt, aki túlzásokba esett, és úgy érvelt, hogy húsz év óta most van először kilátásuk a magyaroknak arra, hogy sorsuk jobbra fordul.⁹¹ Téglássy András egyenesen a magyar keresztény társadalom élni akarásának bizonyítékát látta a törvényjavaslatban.⁹² Br. Prónay György tárgyilagossabb próbált lenni, amikor azt mondta, hogy ez a probléma nem kizárólag zsidóprobléma, hanem a túlméretezett és elhelyezkedni nem tudó értelmiség kérdése.⁹³

A törvényjavaslattal szemben kritika is megfogalmazódott. Többen mutattak rá a törvényjavaslat „zagyvaságára”, és szóvá tették a benne rejlő érthetetlen ellentmondások tömegét. Úgy vélték, hogy a törvényjavaslat hibás alapokra épít, szakít a zsidósággal szembeni befogadó attitűddel, ám a befogadás kritériumait nem definiálja pontosan, illetve helyesen. A hozzászólásokból kitűnik, hogy sokan hajlandók lettek volna az „asszimiláció” honorálására. Láng Lajos azért emelte fel szavát, hogy elismerést nyerjen a zsidók asszimilációja. Szerinte a törvényjavaslat tengelyét annak kellene jelentenie – vagyis aszerint kellene meghúzni a határvonalat azok között, akiket sújt és akiket nem –, hogy valaki beolvadt-e a magyar nemzeti gondolatba, hogy valaki magyarul érez, magya-

rul gondolkozik-e, hűségesen meghozza-e az áldozatot a magyar államért.⁹⁴ Úgy vélte, semmiképpen sem lehet az asszimiláció fokmérője a kikeresztelkedés. Ezért javasolta – bár ebben is van jócskán ellentmondás –, hogy az egész kérdést a bevándorlás kérdésére kell koncentrálni,⁹⁵ tehát azt kellene vizsgálat alá venni, hogy az illető mióta él Magyarországon. Nagy igazságot mondott ki viszont, hangoztatva: „Keserűen kell megállapítanom, hogy nagyon rugalmas az a fogalom, hogy valaki asszimilálódottnak tekintetik-e vagy sem.”⁹⁶ A református egyházfő, Ravasz László a zsidók asszimilációjában látta a zsidókérdés megoldásának egyetlen helyes módját.⁹⁷ Cotel Ernő azt vallotta, hogy az országnak a jövőben is szüksége lesz azokra a zsidókra, akik valóban magyarokká váltak, akik átveszik a keresztény magyarság életfelfogását.⁹⁸ A zsidóságtól, megtűrtként kezelve őket, alkalmazkodást várt el: „Ha a magyar zsidók a magyar keresztények között akarnak élni, akkor végre is meg kell tanulniok, hogy mit vesznek jó néven (ti. a keresztény magyarság – F. C.). Ha a magyar zsidóság erre nem hajlandó vagy nem képes, akkor megszűnhetnek a feltételei a nyugodt, békés együttműködésnek.”⁹⁹ A zsidók asszimilációját tehát csakis a teljes önfeladás formájában tudta elképzelni. A másik pólust azok jelentették, akik a zsidóságtól nem vártak asszimilációt, hiszen fajként kezelték őket.

Az asszimilációval kapcsolatban többen helytelenítették, hogy a kormány az asszimiláció fokmérőjévé a megkeresztelkedést tette. Láng Lajos ezt a felfogást bélyegezte meg felszólalásában, amikor így beszélt: „Micsoda képtelen álláspont ez, micsoda önellentmondás, micsoda felbőszítő igazságtalanság velünk szemben, akiknek ükapái itt éltek, itt haltak meg, akik sohasem voltunk mások, mint asszimilált magyarok. Micsoda képtelenség azt mondani, hogy az jó magyar, mert kellő időben kikeresztelkedett, de én nem vagyok jó magyar, pedig már több mint

⁹⁰ Uo. 294.

⁹¹ Uo. 305.

⁹² Uo. 316.

⁹³ Uo. 287.

⁹⁴ Uo. 292.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Uo. 293.

⁹⁷ Uo. 309.

⁹⁸ Uo. 318.

⁹⁹ Uo.

200 év óta éltek őseim ebben az országban.”¹⁰⁰ Szőke Gyula szerint „bizonyos megkeresztelkedés utólagos törvényalkotással nem lehet jele a magyarságnak”.¹⁰¹

Itt is visszhangot vert Rassay Károly már idézett képviselőházi felszólalása, amelyben hangoztatta, hogy a felsőházi tárgyalás során a keresztény egyházak vezetői „nem mehetnek el hallgatagon amellet a javaslat mellett, amely a kereszténység dogmájából kabaréviccet csinál”.¹⁰² A javaslathoz itt hozzászóló református és evangélikus egyházfők – kötelességüknek érezve – valóban felemelték szavukat az ellen, hogy a kereszttség érvényességéről az állam dönthesse. Érezték, hogy határbontó kezdetről van szó. A zsidókérdés létezésével azonban, azzal, hogy valóban megoldásra vár, sajnos egyetértettek. Nagyon furcsa volt, hogy aki 1919. augusztus 1-je előtt keresztelkedett ki, az kereszténynek számított, aki pedig e dátum után, az már nem. A határdátum felállítása kényszereszköz is volt a kormány részéről, ám jelezte azt is, hogy a kormány nem gondolta át, milyen méltánytalan és bonyolult élethelyzeteket fog mindez teremteni.

Hangos vitát folytattak a képviselők az arányszámokról. Szőke Gyula viccel világította meg ennek lényegét: „Vidéken azt mondják, hogy ez a törvényjavaslat csak arra jó, hogy megállapítsa, hogy minden zsidó négy keresztény embert ér. [...] Ezt az arányt hozza be itt a numerus clausus a különböző kamarákba.”¹⁰³ Jól kitapintható volt a zsidókat szinte megtűrtként kezelő álláspont. Bíró Zoltán szerint a keresztény középosztály áldozatkészségét bizonyítja, hogy olyan törvényjavaslatra mond igent, amely a zsidóság részére tényleges százalékarányuk négyszereséig biztosítja az érvényesülési lehetőséget.¹⁰⁴ Téglássy András megítélése szerint a javaslat a kormányzat jóindulatú engedékenysége-

nek nyomát viseli magán, amiért 20%-ot engedélyez, és ezt is csak évek alatt kell elérni.¹⁰⁵

Akadtt, aki helytelenítette, hogy a kormány túl szabad kezet kap a törvény végrehajtására, mert ez aggályos és veszélyes lehet.¹⁰⁶ A többség viszont nem látott ebben problémát, sőt, inkább biztosítékot arra, hogy a törvény nem fog elsikkadni.¹⁰⁷

Érdemes egy pillantást vetni arra, mit vártak a képviselők a majdani törvénytől. Br. Prónay György nem várta tőle az értelmiségi kérdés megoldását. Úgy látta, hogy a megoldandó kérdést a javaslat csupán „egy helytelen váltóállítással más vágányra tereli”.¹⁰⁸ A javaslat következetes támogatói határozottan állították, talán hitték is, hogy megszavazásával a keresztény magyarság ügyét viszik előbbre. Azt mindenesetre érezni lehetett, hogy a javaslat törvénné válásával valami új kezdődik. Láng Lajos arra hívta fel a figyelmet, hogy a javaslat által – amely veszélyes precedenst teremt – nem várható az országban nyugalom. „Méltóztatik gondolni, hogy ha teremtünk ilyen precedenst, nem fog tovább hullámozni, hogy itt meg lehet állni ezen a ponton? Ma arra, aki ellenáll, még csak azt fogják mondani, hogy zsidóbérenc, holnap azt fogják rá mondani, hogy rothadt keresztény és holnapután azt fogják hirdetni róla, hogy hazaáruló, mert ezzel a demagógiával nem lehet kompromisszumokat kötni.”¹⁰⁹ A kormány részéről jelen lévő Mikecz Ödön viszont egy másik kezdetről beszélt, amikor a felsőház hozzájárulását kérte a javaslathoz. E szerint ez a törvényjavaslat csupán kereteket ad, amely kereteket az életnek kell kitöltenie. „Meg kell indítani bizonyos folyamatot, amely harmóniához vezet, és én azt hiszem, hogy ez az egész nemzet érdeke, érdeke a nemzeten belül élő zsidóságnak is.”¹¹⁰

A felsőház plenáris vitája a végeredmény, vagyis a törvény elfogadása szempontjából – akárcsak a felsőházi bizottsági vita – nem hozott

¹⁰⁰ Uo. 292.

¹⁰¹ Uo. 299.

¹⁰² KN (1935–1939), XVIII. k., 315.

¹⁰³ FN (1935–1939), III. k., 299.

¹⁰⁴ Uo. 314.

¹⁰⁵ Uo. 316.

¹⁰⁶ Uo. 288.

¹⁰⁷ Uo. 305.

¹⁰⁸ Uo. 287.

¹⁰⁹ Uo. 291.

¹¹⁰ Uo. 323.

nagy meglepetéseket. A felsőházi törvényhozók nem akasztották meg a javaslat tárgyalását: támogatásukat adták hozzá, és a képviselőház által javasolt formában változatlanul fogadták el. A viszonylag sima bizottsági tárgyaláshoz képest azonban itt már komolyabb véleménykülönbségek mutatkoztak. Ha az itt zajló vita mégis valamelyes meglepetéssel szolgált, ezen az itt elhangzott, nemritkán goromba antiszemita megnyilvánulások értendők. A mérsékelő célzatú felszólalások mellett többen adtak hangot a zsidósággal szembeni heves ellenérzésüknek. Figyelemre méltó továbbá, hogy durva hangnemű zsidóellenes kirohanásokra nemcsak a szélsőjobboldali ellenzék reprezentánsai ragadtatták magukat.

Az, hogy a javaslatot a kamara látszólag könnyen elfogadta, több okkal magyarázható. Közvetlen előzményként számításba kell venni az anchluss hatását. Egyesek ebben alkalmazkodásra kényszerítő körülményt, másrészt lehetőségeket nyitó új fejleményt láttak, s csak kevesen fogták föl növekvő fenyegetésként. A honatyák persze nem akartak a kormánynak rögtön megszületése pillanatában nehézséget okozni.¹¹¹ Sokan pedig abban a hitben fogadták el a törvényjavaslatot, hogy a zsidókérdés ezzel a továbbiakban nem lesz a közélet egyik központi problémája.¹¹²

A törvény¹¹³ megszavazása határkövet jelentett a magyar zsidóság jogi helyzetében. Elsöpörte az általános jogegyenlőség elvét, és büntető jelleggel, származási alapon tett különbséget emberek között. A zsidók kirekesztését szolgálta a gazdasági és a társadalmi életből, fokozatosan, mérsékelt szigorral. Ennek bevallott oka az ország gazdasági és politikai érdekeinek figyelembevétele volt. A törvény korlátozó rendelkezései olyan foglalkozási ágakra terjedtek ki, ahol a zsidóság a statisztikák alapján „túlreprezentált” volt. Az 1938:XV. tc.¹¹⁴ 20%-os kvótarendszert

¹¹¹ Uo. 284–289.

¹¹² Püski Levente: *A magyar felsőház története (1927–1945)*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000, 105.

¹¹³ A törvénysszöveget lásd: *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945*. Szerk.: VÉRTEŠ Róbert. PolgArt Kiadó, Budapest, 2002, 10.

¹¹⁴ Uo. 19–32.

vezetett be a szabadfoglalkozásokban és az üzleti vállalkozások alkalmazottai körében. A törvény a faji és a felekezeti megkülönböztetések kombinált formáját alkalmazta.¹¹⁵ A zsidók politikai jogait nem korlátozta, az izraelita vallás gyakorlását sem szabályozta vagy korlátozta, és nem helyezte hatályon kívül az emancipációs törvényt.¹¹⁶

Mi az ún. zsidókérdés lényege?

A törvényjavaslat vitái során bebizonyosodott, hogy a mellette és az elene felsorakoztatott érvrendszerek között áthidalhatatlan szakadék táng. Ennek tudható be, hogy a parlamenti tárgyalás során éppen a javaslat valódi tárgyalása hiányzott. A kezdeményezés végig a kormány kezében volt, az attól balra vagy jobbra elhajló érveknek nem sok fogantatja lehetett. A képviselők érdemi párbeszéd helyett elbeszéltek egymás mellett, saját koncepcióikat ismertették a másik oldallal, és abban, hogy érveik meghallgatásra találjanak, a jelek szerint nem is reménykedhettek.

Alapkérdés volt a zsidókérdés mibenlétének, okainak és megoldási lehetőségeinek a vizsgálata. Megítélésében mély ellentétek feszültek a képviselők között, így a javasolt megoldási módok is nagymértékben eltértek. Kormányzati részről alap volt, hogy az ország első számú szociális kérdéseként jelenítsék meg az állítólagos „zsidókérdést”.

A liberális pártok által következetesen képviselt álláspont szerint nem volt létjogosultsága Magyarországon zsidókérdésről beszélni, amikor sok volt a megoldatlan szociális probléma, amelyet a kormányzat zsidókérdéssé transzponált. A megoldásra váró feladatok valójában köszönő viszonyban sem voltak a tárgyalás alatt lévő törvényjavaslattal. A kormány a gazdasági problémák megoldása helyett mellékvágányra

¹¹⁵ Az 1938:XV. tc. magyarázattal ellátva. A zsidótörvény. A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról szóló úgynevezett zsidótörvény magyarázatos szövegű kézikönyve. Bevezetéssel ellátta és átnézte: Dr. KRÜGER Aladár országgyűlési képviselő. Hollósy J. ny., Budapest, 1938, 5.

¹¹⁶ Uo.

próbálta terelni a kérdést, mert ez egyszerűbbnek tűnt, mint előállni „becsületes, igazságos és bátor kezdeményezéssel, amely az egyensúlyt valóban megteremti”.¹¹⁷

Logikai törés is felfedezhető a törvényjavaslatban, mert a magántulajdonon és a gazdasági szabadságon alapuló társadalmi rendben egy hitfelekezet ellen íródott azon a címen, hogy másoknál eredményesebbek voltak a kiélezett versenyben. A vád és az ítélet sem voltak egymással összhangban, mert a javaslat másokat vádolt és másokat ítelt el. Pellengrére főleg a nagy jövedelműeket állította, de leginkább a „kiszsidókat” sújtotta, miközben „a keresztény és zsidó tőke egy táborban van”.¹¹⁸

A támogatók persze a zsidókérdést a magyar élet legfontosabb problémájának¹¹⁹ érezték, és az országban tapasztalható feszültséget hajlamosak voltak a zsidóság számlájára írni. A zsidóságot olyan elemnek tüntették fel, amely nemzetidegen, és amelynek érdekei és céljai a magyarságétól távol esnek. Így sokan természetesnek vélték azt az elvet, hogy a zsidóság a gazdasági pályákon csakis számarányának megfelelően vehessen részt. Súlyos diszkriminációt rejtett magában ez az elképzelés, amely teljesen figyelmen kívül hagyta a szakmai tudást, a rátermettséget, a tehetséget. Ők valójában a magyar ifjúság életkilátásait akarták javítani a zsidók feláldozásával. Ki is mondták: a törvény nélkül „a jövő útjában csak egy szomorú nemmel találkozónék a magyar ifjúság és egzisztenciájának megteremtésében bizony igen nagy nehézségekkel kellene megküzdenie”.¹²⁰

A zsidók asszimilációjával kapcsolatban többen a teljes feloldódás lehetetlenségét, vagy alig leküzdhető nehézségeit emelték ki. Akik erre az álláspontra helyezkedtek, a zsidóságot többnyire fajként értelmezték. A javaslat azt is bizonyította, hogy a magyar társadalom már nem akarta lehetővé tenni a kettős identitást, szakított a befogadó attitűddel, és csak olyan beolvadást tartott elfogadhatónak, amely a zsidóság teljes megtagadásán alapult.

¹¹⁷ KN (1935–1939), XVIII. k. 379.

¹¹⁸ Uo. 388.

¹¹⁹ Uo. 445.

¹²⁰ Uo. 407.

Ugyancsak a zsidókérdés mibenlétéről folytatott vita mozzanatának tekinthető a „faj vagy felekezet” probléma. Az első zsidótörvény e tekintetben megkerülte az elvi állásfoglalást, és még nem tekinthető a szó teljes értelmében és nyíltan fajvédelmi törvénynek. Ám intézkedései mélyén fölfedezhetők faji előítéletek, vitája során leleplező erővel nyilvánultak meg rasszista nézetek. Tasnádi Nagy András szerint: „[A javaslat] faji alapon áll, ha nem is mondja ezt ki kifejezetten. [...] Faji alapon áll és hogy ezt nem mondja ki, ennek egyedüli oka, hogy [...] a Corpus Juris a faj fogalmát [...] mint jogi fogalmat nem kezeli.”¹²¹ A törvényjavaslat a zsidósághoz tartozás kritériumának az izraelita felekezethez való tartozást tekintette, de az izraelita felekezetet elhagyók egy részét is kirekesztette bizonyos állampolgári jogok gyakorlásából. A képviselők ezt eltérően ítélték meg. A javaslat támogatói közül többen faji törvényt akartak. A támogatók és az ellenzők egy dologban egyetértettek, a javaslat fogyatékosának, a kormány őszintétlenségének tudták be, hogy felemás módon foglal állást e kérdésben. A törvényjavaslat 4. paragrafusa ugyanis a megkeresztelkedés, vagy akkori szóval a „kiterés” tekintetében időponthoz kötött különbséget tett. „Fordulónap” alapján állapított meg kivételeket. Az 1919. augusztus elseje előtt megkeresztelkedett zsidókkal szemben a felekezeti megítélés álláspontjára helyezkedett, őket keresztényeknek tekintette. Ám akik a fenti határdátum után léptek be valamely keresztény felekezetbe, esetükben már faji ismérveket érvényesítettek, hiszen keresztény hitre tért emberrel szemben hasonló intézkedés csak faji alapon hozható. A javaslatnak erre a kétértelműségére ellenzői és radikális bírálói-támogatói is élénken reagáltak. A támogatók körében meglehetősen masszív volt az a vélekedés, hogy a zsidóság faj. Úgy ítélték meg, hogy feleslegesek a határdátumok, hiszen akármelyik terminust választják is a megkeresztelkedésnél, az teljességgel lényegtelen, mert a megkeresztelkedett zsidó továbbra is zsidó marad.¹²² Követelték a kormánytól annak a ki nyilvánítását, miszerint a zsidó különálló faj.¹²³ Sokan elkötelezettjei

¹²¹ Uo. 349.

¹²² Uo. 412.

¹²³ Uo.

voltak annak az ifj. Balogh István részéről elhangzott kijelentésnek – nem csak a szélsőjobboldal, de a kormány jobboldali ellenzékének részéről is –, hogy „a zsidókérdés legelső sorban faji kérdés, azután minden más”.¹²⁴ A törvényjavaslat ellen szavazók között voltak olyanok, akik a faji elv kimondatlansága miatt vélték helyesnek elutasító álláspontjukat. Másrészt ha a faji elvet – a zsidóságot immár tökéletesen idegen elemként kezelve – kimondják, ez a javaslatot támogató képviselőket a zsidókkal szembeni jogfosztás tekintetében szinte minden korláttól felszabadította volna. A zsidó javaslatot sürgetők legalábbis érveltek ezzel a vita során, ugyanis szerettek volna még tovább menni, a zsidókat további korlátozásoknak alávetni.

A törvényjavaslat ellenfelei szemében is elfogadhatatlan volt a szöveg kétértelműsége, amellyel nem vallott színt nyíltan: fajnak avagy felekezetnek kívánja-e tekinteni a zsidóságot. Peyer Károly rámutatott arra, hogy a zsidóságot „lényegében úgy kezelik, mint fajt, a törvényjavaslatban pedig mint vallást intézik el”.¹²⁵ A javaslat támogatói közül többen olyan elméleti fejtegetésekbe bocsátkoztak, amelynek szelleme a hitleri felfogást idézte.¹²⁶ Az ellenzők nem csak azt vetették fel, hogy a faji elv túlértékelése a keresztény felfogást is súlyosan érintené, de megsejtették, hogy e szemlélet veszélyes ösvényekre vihet.

A politikai pártok állásfoglalása az első zsidótörvény kapcsán

VALÓSÁGOS MÁJUSI ESŐ

A leglényegesebb a kormányzó Nemzeti Egység Pártjának álláspontja volt, melynek vezetőitől az előterjesztés kiindult.¹²⁷ A kormánypárt parlamenti frakciója meglehetősen heterogén volt. Egyik pólusán a – részben Gömbös jóvoltából megerősödött – szélsőjobboldali csoport helyezkedett el, az ún. „cs” csoport. Tagjai azok az erősen jobboldali képviselők voltak, akiket 1935-ben Gömbös Gyula hozott be a parlamentbe. A csoport változatlanul a gömbösi politikát követte, bizonyos kérdésekben azonban álláspontjuk radikalizálódott. Elnevezésüket az idesorolható képviselők nevében gyakori „cs” betűről kapták. Közéjük tartozott többek között Scheftsik György, gr. Festetics Domokos, Haám Artúr, Meccsér András, Bárczay Ferenc. Vezetőjük neve után Bárczay-csoportként is ismerték őket. Erősen összeforrott, a nyilasokra is kacsingató csoportosulásról volt szó. A párt másik részét az ún. mérsékelt konzervatívok alkották. A mérsékelték között „állandó nézeteltérés, differencia volt”, és maguk is „kb. három csoportba tagozódtak. [...] A három csoport külön-külön jön össze, tanácskozik, de azért összetart.”¹²⁸

¹²⁷ A Nemzeti Egység Pártja 1932. október 27-én alakult, és 1939. március 7-én oszlatták fel. (Helyét 1939 januárjától a Magyar Élet Pártja foglalta el.) Erről lásd VONYÓ: *Gömbös pártja*, 13–36. A párt programját, a 95 pontos Nemzeti Munkatervet lásd: *Magyarországi pártprogramok (1919–1944)*. Szerk.: GERGELY Jenő–GLATZ Ferenc–PÖLÖSKÉI Ferenc. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1991, 330–348. A NÉP az 1935-ös választásokon a 245 mandátumból 171 mandátumot szerzett, vagyis a képviselőházban több mint kétharmados (69%) fölénye volt. Erről lásd: SIPOS Péter: *Örségváltás szavazócédulákkal – 1935*. In: *Parlamenti választások Magyarországon, 1920–2010*. Tanulmányok. Szerk. FÖLDES György és HUBAI László. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010, 151–181.

¹²⁸ Erről lásd Vitéz Shoooy Kálmán *titkos naplója és emlékirata*. Sajtó alá rendezte: PERNEKI Mihály. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983, 159. Lásd még VONYÓ: *Gömbös pártja*, 32–33.

¹²⁴ Uo. 524.

¹²⁵ Uo. 339.

¹²⁶ Uo.

A párt politikusai közül némelyek igyekeztek az egységesség látszatát kelteni. Ezt tette például Baross Endre, aki kijelentette: a zsidójavaslatért a felelősséget „pártom minden egyes tagja nevében vállaljuk”.¹²⁹ A korabeli sajtóból vett értesülések alapján azonban úgy tűnik, hogy a javaslat megítélése megosztotta a kormánypárt tagjait.

A NEP szélsőségei 1938. április elején halaszthatatlannak érezték a párt „zsidótlanítását”, és követelték azoknak a képviselőknek a kilépését, akik „zsidószármazásúak”, vagy bármilyen szálak fűzik őket a zsidósághoz. Ez az akció egyre nagyobb hullámokat vert a pártban, és veszélyeztette addig megőrzött látszólagos egységét is. A zsidótörvény hatálya alá eső képviselőket a NEP országos elnöke felszólította arra, hogy a kizárást megelőzendő önként, saját elhatározásukból lépjenek ki a pártból.¹³⁰ Az 1938. április 7-i pártértekezleten 10 képviselőt tanácsoltak el. A hónap végén pedig a párt fővárosi szervezetéből távoztak zsidó vallású NEP-városatyák, például Dési Géza, Deményi Aladár, Orova Zsigmond. Úgy érezték, „nem maradhatnak a NEP kötelékében, mert a kormány beadta a zsidójavaslatot és annak indoklása erősen sérti önérzetüket”.¹³¹

A parlamenti vita anyagát olvasva úgy tűnik, hogy a kormánypárton belül erős, többségi antiszemita hangulat uralkodott. A zsidójavaslat beterjesztése kidomborította a pártban a zsidókérdés megítélésében évek óta érzékelhető ellentéteket. A kormány zsidójavaslatát az 1938. április 7-i pártértekezleten „igen rövid idő alatt, változatlanul fogadta el a párt”.¹³² Véleményt senki nem nyilvánított, a szélsőjobboldali szárnyal szemben álló mérsékelték szó nélkül vették tudomásul a bejelentést. A szélsőjobboldal kitörő örömmel fogadta a javaslatot. Egy újságcikk is

¹²⁹ KN (1935–1939), XVIII. k., 393.

¹³⁰ Mindez viccek tárgya is lett. Az *Ojság* című korabeli vicclap 1938. október 2-i száma 2. oldalán a következőket találhatta az újságot olvasó közönség: „Lédermann Móric megint a miénk.

– Móric bácsi, mér léptél ki a Nepből?

– Na hallod, Bruder, egy párt, amelyik hosszúnappor nem böjtöl...”

¹³¹ Az *Est*, 1938. 04. 24., 3.

¹³² Az *Est*, 1938. 04. 09., 2.

segít felidézni, milyen fogadtatásra talált a zsidójavaslat előterjesztése a NEP értekezletén: „A Mecsér-tábor hívei már megjelenésekor hosszasan tapsolták Darányi miniszterelnököt és ez a taps fokozott erővel újlult ki, amikor a miniszterelnök fölállt és benyújtotta a »társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról« szóló törvényjavaslatot.”¹³³ A NEP szélsőséges elemei ennél „szebb húsvéti ajándékról még csak álmodozni sem mertek”,¹³⁴ hatását tekintve pedig „valóságos májusi esőnek”¹³⁵ érezték a javaslatot. A NEP körében a többség úgy vélekedett, hogy a zsidótörvény megalkotására feltétlenül szükség van. Jelzésértékű, hogy a parlamenti vita során a véleményüknek hangot adó kormánypárti képviselők a legmesszebbmenőkig egyetértettek a beterjesztett javaslat céljaival, és azt meg is szavazták. Többen elismerték, hogy ezzel nem oldható meg valamennyi, a társadalmi és gazdasági életet feszítő probléma, a – szerintük nem túl szigorú – javaslat beterjesztését mégis halaszthatatlannak érezték.

Darányi a zsidóellenes törvényjavaslat megszavazását a pártfegyelem pallosa alá helyezte, így a mérsékelték politikai kényszerhelyzetben érezték magukat. Sajtóinformációk szerint közülük többen el sem mentek a bizottság üléseire, mert ott „olyan légkör alakult ki”.¹³⁶ Igaz, 1938. április végén megindult némi mozgolódás, „hogy valamilyen módon hangot adjanak a maguk fölfogásának és legalább kísérletet tegyenek a gyűlölködő uszítás megfékezésére”.¹³⁷ Ilyen kísérlet volt Farkas Elemér Szolgaegyházán elmondott beszéde. „Ez alkalommal történt meg először, hogy egy kormánypárti képviselő határozottan állást foglalt a szélsőséges uszítás ellen”¹³⁸ – írta a *Népszava*. Érdemes idézni Farkas felszólalásából: „Az úgynevezett zsidójavaslatról sajnos ki kell jelentenem, hogy súlyos csorbát üt a jogegyenlőség elvén. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a zsidókérdés létrejöttében hibás a keresztény társadalom

¹³³ *Népszava*, 1938. 04. 09., 2.

¹³⁴ Uo.

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ *Népszava*, 1938. 04. 26., 3.

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ Uo.

is, amely nem akarta azokat a helyeket elfoglalni, amelyeket most a zsidók töltenek be.”¹³⁹ Mayer János – szintén kormánypárti képviselő – is felszólalt itt, ő úgy beszélt, hogy „a kérdést nem lehet gyűlölettel megoldani”.¹⁴⁰

Farkas Elemér és Mayer János véleménynyilvánítása azonban elszigetelt jelenség volt. A mérsékelt nepisták a plenáris viták során sem adtak hangot ellenvéleményüknek. Ez arra is utalhat, hogy fenntartásaik nem lehettek túl mélyek. Logikusnak látszik az a feltevés, hogy az ellenzők a NEP-nek a javaslat által közvetlenül érintett zsidó vagy zsidó házastársú (korabeli szóhasználatnál árja-párja) tagjai lehettek, vagy egyszerűn csak józanok és tisztességesek akartak maradni. Nevüket nem vállaló NEP-képviselők a sajtónak úgy nyilatkoztak, hogy némaságukra az a magyarázat, hogy a javaslat elutasításával súlyos helyzetbe sodornák a kormányt, és gyengítenék azt az irányzatot, „amely végeredményben mégis alkotmányos keretek között tesz kísérletet a zsidókérdés megoldására, szemben a szélsőséges mozgalommal”.¹⁴¹

Több információ áll rendelkezésre a kormánypárton belüli legszélső jobboldali tömörülés, az ún. „cs” csoport álláspontjáról. A „cs” csoportra azért kell figyelmet fordítani, mert a korabeli magyar közvélekedés szerint ez a társaság egészen különleges szerepet töltött be a zsidótörvény kieroszakolásában. E csoport tagjai már jóval a zsidójavaslat betervezése előtt hangot adtak radikális zsidóellenes véleményüknek, már vagy két évvel az antiszemita törvényjavaslat megalkotása előtt „zsidóztak”.¹⁴² Az Anschluss után a csoport még hangosabb lett, antiszemitizmusuk erőteljesebbé vált.¹⁴³ Darányi nem lépett fel ellenük, bizonyos jelek arra mutatnak, hogy ha nem is rokonszenvezett a nézeteikkel, legalábbis tartott tőlük. Minderre vitéz Shvoy Kálmán altábornagy így emlékezik: „Dacára Darányi ígéretésének, még mindig, sőt jobban, mint eddig a »cs« csoport felé hajlik, mert azok fenyegetik, lármások...”¹⁴⁴

¹³⁹ Uo.

¹⁴⁰ Uo.

¹⁴¹ *Újság*, 1938. 05. 08., 3.

¹⁴² Vitéz Shvoy Kálmán titkos naplója, 150.

¹⁴³ Uo. 166.

¹⁴⁴ Uo.

A Bárczay-csoport igyekezett hárítani a zsidójavaslat megszületésénél nekik tulajdonított erőteljes kezdeményező szerepet. Ennek ellentmond az, hogy a NEP ún. zsidóbizottságában, amely párton belüli szakértői bizottságként a törvény-előkészítő munkát végezte, éppen ez a Bárczay-féle szélsőjobboldali csoport került túlsúlyba. Bárczay Ferenc a csoport vezetőjeként elismerte, hogy a zsidókérdés megoldása terén nagyobb felelősséget képviselnek, mint maga a kormány.¹⁴⁵ Azt azonban meredeken elhárította, hogy nekik a kormányra nyomást kellett gyakorolniuk, hiszen azok a javaslatok, amelyekkel a kormány előállt, megszülettek volna az ő befolyásuk nélkül is. Bárczay szerint a javaslat a kormány spontán elhatározásából született,¹⁴⁶ nem helyes tehát csoportja katalizátorszerepét túlértékelni.

Maga Darányi úgy vélekedett a zsidók egyenjogúságát megszüntető javaslatról, hogy azt a társadalom racionálisan gondolkozó tagjai mérsékeltnek és emberségesnek látják.¹⁴⁷ E véleményével nem volt egyedül. A képviselőházban Tasnádi Nagy András szájából olyan értelmű megállapítás hangzott el, miszerint a Ház előtt fekvő javaslat bátor és reális.¹⁴⁸ A javaslat részben opportunizmusból került meg a nyílt állásfoglalást.

A párton belül erős volt a zsidóságot idegen elemnek, sőt egyértelműen fajnak minősítő álláspont, és a zsidótörvénnyel kívánták az asszimilációs folyamatot megakasztani. A zsidóságról nem úgy beszéltek mint a magyar nemzet integráns részéről, holott a hagyományos magyar nemzetfelfogásnak ez felelt volna meg. Az, hogy a zsidótörvénnyel a zsidóságot valóban ki akarták rekeszteni a magyar társadalomból, Krúdy Ferenc megfogalmazásában így hangzott: „Mindennemű méreganyagot el kell távolítani a nemzet testéből.”¹⁴⁹ A nyílt kirekesztési szándék fedezhető fel azokban a nyilatkozatokban, melyek azt sugallták, hogy a zsidó nem lehet magyar, és képzeletben már ekkor élesen különválasztották a zsidóságot a magyarságtól. Elhangzottak olyan megállapítások

¹⁴⁵ *Kis Újság*, 1938. 04. 12., 1.

¹⁴⁶ *Kis Újság*, 1938. 04. 17., 1. (Ehhez lásd még: *Népszava*, 1938. 04. 12., 1.)

¹⁴⁷ *Népszava*, 1938. 04. 17., 4.

¹⁴⁸ *KN* (1935–1939), XVIII. k., 351.

¹⁴⁹ Uo. 368.

is, miszerint a magyaroknak vitán felül lényegesen több joguk van ebben az országban, mint a zsidóknak.¹⁵⁰ Ezért vélték jogosnak a jogkorlátozó intézkedéseket. A kirekesztés szellemében fogant törvényalkotói munka mozgatójának nem is az antiszemitizmust jelölték meg, inkább „ösztönös fajvédelmi megmozdulást” emlegettek.¹⁵¹

Ami a zsidóságnak engedélyezett 20%-os alkalmazási kvótát illeti, azt a NEP-ben túlzottnak találták, és már ekkor radikálisabb elképzelésekkel léptek fel. Megfontolandó volt ugyanakkor, hogy a zsidók további kiszorítása a gazdasági életből súlyos megrázkódtatást okozhat a magyar gazdasági életnek.¹⁵²

A zsidótörvényt támadók általában azzal érveltek, hogy német gyártmányú törvényekről van szó. Ezt a NEP-hez tartozó képviselők megpróbálták cáfolni. Határozottan tiltakoztak az ellen, hogy a javaslatra – Rassaynak a bizottsági vita során tett megjegyzésére reagálva – a „Made in Germany” bélyegző lenne ráütve. Autonóm magyar lépésnek minősítették, és sokszor elhangzott az az érv is, hogy jobb a dolgok elébe menni, semmint átadni a kezdeményező szerepet az utca, a tömeg hangulatának. Annyiban közel jártak az igazsághoz, hogy nem a német hatás volt az egyetlen – sokak esetében talán a gazdasági érdek mögé sorolható – tényező.

Mit vártak a zsidótörvénytől? A „zsidó faj” korlátozását, amelyet a „magyar faj” védelmének tüntettek fel. A gazdasági pályákról kiszoruló zsidóság pozícióit „magyar” (az ő értelmezésükben: nem zsidó) rétegnek kívánták átadni. A remélt gazdasági hasznon túl azonban a zsidótörvényektől nem egyszerűen korlátozó, hanem faji elkülönítő hatást vártak.

¹⁵⁰ Uo. 402.

¹⁵¹ Uo. 298.

¹⁵² *Népszava*, 1938. 04. 17., 4.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a Tanácsköztársaság bukását követően 1919. augusztus 24-én újjáalakult. Az újjáalakuló konferencia az 1903-ban elfogadott programot és szervezeti szabályzatot tette magáévá, amely új gazdasági-társadalmi rend kiépítését és polgári demokratikus követeléseket, például általános, titkos választójog, 8 órás munkanap stb. tartalmazott. A Horthy-korszak első periódusában a legjelentősebb és legszervezettebb baloldali ellenzéki pártként működött. Neve 1939-től Szociáldemokrata Pártra változott.¹⁵³ A Szociáldemokrata Párt zsidókérdésben vallott álláspontjának vizsgálata azért fontos, mert mint a Horthy-korszak első periódusa legjelentősebb és legszervezettebb baloldali ellenzéki pártjának, a magyar politikai élet fontos tényezőjének szavára – így vagy úgy – sokan figyeltek.

A hazai szociáldemokrácia egységesen és egyértelműen az antiszemitizmussal szemben foglalt állást.¹⁵⁴ A zsidójavaslattal szemben az egyedüli helyes álláspont szerintük a totális elutasítás. Mákszemnyit sem ismertek el a törvény szükségességéből,¹⁵⁵ magának a „zsidókérdésnek” a létezését is tagadták, legalábbis a kormány által felvetett formában. Az alap mindenképpen a társadalmi ellentétek és problémák elvileg eltérő felfogása volt. Állásfoglalásukat azonban minden bizonnyal az is befolyásolta, hogy a párttagságban és a pártvezetésben nagy számban voltak zsidók.

A kormány arra számított, hogy a polgári pártok nem fogják vállalni a zsidóvédelem szerepét, mert nem akarják, hogy a zsidóvédelem meg-

¹⁵³ PINTÉR István: *A Szociáldemokrata Párt története (1933–1944)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980.; PINTÉR István: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikája a második világháború előestéjén*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.; *Magyarországi pártprogramok*, 91–95. Az 1935-ös választásokon a párt 11 mandátumot (4,48%-ot) nyert. Lásd SIPOS: *Örségváltás* szavazócédulákkal, 175.

¹⁵⁴ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL) 658. f. 5. cs. 215. ő. e. Az Oktatási Bizottság íratái. Kéziratok a zsidókérdésről.

¹⁵⁵ ERÉNYI Tibor: *Zsidók és a magyar politikai élet (1848–1938)*. *Múltunk*, 1994/4., 27.; PINTÉR: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikája*, 15–16.

bontsa soraikat.¹⁵⁶ Sejtteni lehetett, hogy a szélsőjobboldal, sőt maga a kormány is a szocialista mozgalom gyengítésére akarja felhasználni a zsidótörvényt. E körülmény mérlegelése óvatosságra intette a párttagságot, de nem gyengítette a zsidójavaslat elleni küzdelmét.

A párt képviselői többfrontos harcot vívtak. Küzdelmük színterét jelentették a törvényhatósági bizottsági ülések, a parlamenti bizottsági viták, a parlament plénuma és a sajtó. Szenvedélyesen elítélték a törvényt. A képviselők nagyon konstruktívnak bizonyultak: a javaslat lényegét és hátterét feltárva igyekeztek bizonyítani annak alaptalanságát. Helyette és vele szemben konkrét intézkedéseket javasoltak azoknak a problémáknak a megoldására, amelyeket a kormány a zsidóellenes lépésekkel akart nyugvópontra juttatni. A szociáldemokrata parlamenti képviselők a javaslatot egészében rossznak, hibásnak, rombolónak ítélték, és semmilyen fórumon nem adták ahhoz a nevüket. A javaslat támogatóit figyelmeztették állásfoglalásuk várható következményeire, és megjósolták: „Elkövetkezik majd az az idő, [...] amikor Önök ettől a javaslattól meg fogják tagadni az apaságot.”¹⁵⁷ A szociáldemokraták elutasító és céltudatos harca a javaslat támogatói szerint csupán azzal magyarázható, „hogy a párt sajnálatosan a zsidóság által vezetetti magát”.¹⁵⁸

A javaslat alapvető fogyatékoságaira összpontosítottak. Elfogadhatatlannak tartották, hogy a zsidóságra ismét a bűnbak szerepét osztották, mondván, hogy a zsidókkal szemben „faji idegenkedés, kényelmetlen érzés, valami furcsa idegenség érzékelhető”.¹⁵⁹ A zsidókérdés felvetéséért nemcsak a nyilasokat és más szélsőségeket tették felelőssé, a német nemzetiszocializmus hatását is felfedezték a korabeli szóhasználatban „árjaparagrafusnak” is nevezett zsidótörvény benyújtásának a hátterében. Szociáldemokrata berkekben úgy ítélték meg, hogy hiába viseli a javaslat „a gazdasági élet egyensúlyának helyreállításáról” címet, éppen arra alkalmas a legkevésbé. Egyetértettek persze azzal,

hogy a gazdasági élet egyensúlyát helyre kell állítani. Maguk is évek óta behatóan taglalták a társadalmi elégedetlenséget szülő súlyos problémákat. Közülük az előtérbe az egyes társadalmi rétegeket egymástól elválasztó, áthidalhatatlannak tetsző szociális érdekütközéseket állították. Ilyen volt többek közt a „föld körüli probléma”, vagyis az egészségtelen földbirtokmegoszlás, az alacsony mezőgazdasági munkabér, a falu nyomora stb. Ezekről cikkeztek is sajtójukban, megoldásukra azonban a zsidójavaslatot a legkevésbé sem tartották alkalmasnak. „Általános, nagy revízióra volna tehát szükség. Az ország gazdasági életének gyökeres átalakítására”¹⁶⁰ – olvasható a párt lapjában. Kertész Miklós szerint: „Az igazságot mélyebben kell keresni, az okokat és összefüggéseket mélyebben kell kideríteni és felkutatni.”¹⁶¹

Szerintük arra lenne szükség, hogy csökkenjenek azok az óriási szakadékok, amelyek az egyes termelőrétegeket egymástól elválasztják.¹⁶² Másutt azt mondják, hogy a munkanélküliség kérdése vár megoldásra, a gazdasági élet vérkeringését kell fokozni, nem feledkeztek el az állami kiadáscsökkentésről sem. Felvetették például a szénbányászat, a hadianyaggyártás, az energiatelepek államosításának gondolatát. Szükségesnek tartották a nyugdíjak felülvizsgálatát, valamint bizonyos kereskedelmi, ipari vállalatoknál vezető alkalmazottak jövedelmének maximálását stb.¹⁶³ Ehelyett – ahogy helyesen rámutattak – a kormány a legolcsóbb megoldást választotta. Mélyreható szociálpolitika és földreform, a kartellek és trösztök elleni eljárás helyett a zsidók megrendszabályozása valóban egyszerűbbnek tűnt.¹⁶⁴

Nem hittek abban sem, hogy a törvény végrehajtása révén a társadalmi feszültség csökkenni fog, pedig a törvényjavaslat támogatói gyakran ezzel érveltek. Olyan mozzanatokra is felhívták a figyelmet cikkeikben, amelyeket mások általában keveset emlegettek. Több írásuk foglalkozott az állásukból majdan kiüldözendő állampolgárok sorsával, mivel a

¹⁵⁶ Szocializmus, 1938/4., 175.

¹⁵⁷ KN (1935–1939), XVIII. k., 438.

¹⁵⁸ Uo. 524.

¹⁵⁹ Uo. 388.

¹⁶⁰ Népszava, 1938. 04. 12., 1.

¹⁶¹ KN (1935–1939), XVIII. k., 387.

¹⁶² Népszava, 1938. 04. 12., 1.

¹⁶³ Uo.

¹⁶⁴ Szocializmus, 1938/4. sz. 174.

törvény kigondolói láthatóan nem törődtek azzal, mi lesz az állástalan-
ná váló tömegekkel. A szociáldemokraták ezzel kapcsolatban feltették
a kérdést: „Mi lesz ezekből az emberekből? [...] Ki védi meg őket akkor,
amikor a hivatalos államhatalom ellenük fordul?”¹⁶⁵

A szociális feszültség fokozódását jósolták amiatt, hogy a munkanél-
küliek addig népes táborát – amely már most is az elégedetlenség egyik
forrása – tovább dagasztják az állásukból és megélhetési lehetőségeik-
ből kiszorított zsidók. A munkahelyükről kiüldözöttek sorsa így inkább
további feszültség táptalajává válik, figyelmeztettek.¹⁶⁶

A javaslat vitája során nagy port kavart Kéthly Anna 1938. május 12-
én elmondott drámai beszéde az országgyűlésben a magyar zsidóság jo-
gainak megnyirbálása ellen. A képviselő beszédében éles szavakkal
próbálta érzékelteni a javaslat kíméletlenségét, amikor felszólalása kö-
zéppontjába a zsidóság várható életkilátásait emelte. „A zsidóságot ez a
törvényjavaslat valósággal fizikai halálra ítéli”¹⁶⁷ – vélte. Felszólalásában
követelte: egészsítsék ki a törvényt azzal, hogy tegyék a zsidó nők számá-
ra lehetővé a magzatelhajtást, mert lehetetlenség arra kötelezni a zsidó
anyákat, hogy gyermeket szüljenek a bizonytalanság és a nyomor köze-
pette.

Kéthly beszéde azonban – mint azt várni lehetne – nem keltett or-
szágos visszhangot. Ebben bizonyára szerepet játszott az a tény is, hogy
a korabeli lapok – a *Népszavától* eltekintve – nem siettek a beszédnek
nyilvánosságot biztosítani. Kéthly beszéde mégis fontos volt már azért
is, mert ő volt az – jöllehet nem az egyetlen –, aki megjósolta, milyen kö-
vetkezményekkel kell számolni, ha a törvény megszületik. Aggasztónak
találta azt is, hogy többen sokallják a törvény által a zsidóságnak enge-
dett 20%-os érvényesülési lehetőséget. Úgy vélte, ez oda vezethet, hogy
jön majd a licitálás, és nem lesz megállás a megkezdett úton. Így fogal-
mazott: „Ahogy nézem azt a hangulatot, amely a javaslatot kísérte, meg
kell állapítanom azt, hogy aki ennek hangulatát kitermelte, az nagyon
könnyen tud továbbmenni, ha akarja pogromot, vagy vérvádat is csinál-

¹⁶⁵ *Népszava*, 1938. 04. 09., 1.

¹⁶⁶ *Szocializmus*, 1938/5., 219.

¹⁶⁷ *KN (1935–1939)*, XVIII. k., 560.

ni, nincs megállás akkor, amikor ezt a nagyon alkalmas kormányzati
eszközt, amely csak a tehetetlenek és a tehetségtelenek számára való,
igénybe akarják venni. Van-e helytálló érvelés a gyűlölettel szemben?
Én azt mondom, hogy nincs és hiába próbálják az érvelést akkor, ami-
kor azzal szemben süketen és meghallgatás nélkül ismétlik azokat a frá-
zisokat, amelyek százszor és ezerszer megcáfolást nyertek már.”¹⁶⁸

ELUTASÍTANI A SZÉGYENBÉLYEGET

A Horthy-rendszer baloldali ellenzékének mindvégig részét alkották
azok a polgári pártok és csoportok, amelyek demokratikus elvek alap-
ján álltak szemben a kormánnyal. Számukra fontos alapértékként je-
lentek meg a politikai szabadságjogok, az emberi és állampolgári jog-
egyenlőség, a magántulajdon alapelve. A liberális polgári ellenzék veze-
tői és képviselői Magyarország politikai és társadalmi berendezkedését
az általuk példaképnek tartott nyugati polgári demokráciákhoz szeret-
ték volna hasonlatossá tenni. Nácizmus- és fasizmus-, valamint szovjet-
ellenesség volt jellemző rájuk. A harmincas-egyes években az
egyetlen szilárd pártnak Rassay Károly pártja bizonyult, amely 1935-
ben a Polgári Szabadság Párt nevet vette fel, mintegy nevével is kifeje-
zésre juttatva az ellenzék leglényegesebb követelését. A Nemzeti De-
mokrata Párt – melynek vezetője apja, Vázsonyi Vilmos 1926-ban bekö-
vetkezett halála után fia, Vázsonyi János lett – már a húszas évek végén
a felbomlás és a gyengülés jeleit mutatta. Ugyanez mondható el a Kos-
suth Pártról, melynek vezetője a tárgyalts korszakban Rupert Rezső volt.
Ez utóbbi két párt önálló szerepét szinte teljesen elvesztette, tagjaik
Rassayékhoz, vagy más polgári ellenzéki szervezetekhez csatlakoz-
tak.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Uo. 556.

¹⁶⁹ L. NAGY Zsuzsa: *Liberális pártmozgalmak (1931–1945)*. Akadémiai Kiadó,
Budapest, 1986. 7–10.; L. NAGY Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke. A liberális polgá-
ri pártok (1919–1931)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. A liberális pártok az
1935-ös választásokon összesen 7 mandátumot szereztek (a mandátumok
2,8%-át). Lásd SIPOS: *Örségváltás* szavazócédulákkal. 175.

A kormány nem számított erős ellenállásra a polgári pártok részéről annak tudatában, hogy azok a zsidók védelme miatt nem akarják megbontani soraikat.¹⁷⁰ A kormány reményének az volt az alapja, hogy a liberális pártok tagsága vallás tekintetében megoszlott: a tagság és a szavazóbázis nem jelentéktelen hányada zsidó kispolgári, polgári rétegekből jött. Ennek dacára még a zsidó népesség amúgy liberális elveket valló csoportjai is gyakorlati megfontolásból sokszor inkább a szociáldemokratákat támogatták, mert úgy vélték, hogy a liberális pártokénál nagyobb politikai súllyal bírnak.¹⁷¹ A javaslatra egyöntetűen nemet mondtak, de parlamenti erejüknel fogva nem akadályozhatták meg, hogy törvény rangjára emelkedjék.¹⁷² Parlamenti szereplésük jelentősége azonban túlnőtt számszerű súlyukon.¹⁷³

A polgári liberális, illetve radikális pártok igazi jelentőségét sohasem szervezeti erejük vagy az alkotmányos fórumokon birtokolt pozíciójuk adta, noha az sem volt figyelmen kívül hagyható. Politikájukkal, eszmévilágukkal összeegyeztethetetlen volt az állampolgári jogok bármiféle korlátozása, az antiszemitizmus, a faji politika, ez utóbbiaknak a törvény tárgyalása idején semmiféle engedményt nem tettek. Ezt az álláspontot egyébként nehéz volt megőrizni a szélsőjobboldal szüntelen támadásainak a kereszttűzében és a kormánypárt félreérthetetlenül antiszemita törekvései közepette, ehhez bátorság kellett.

Az, hogy pártjaiknak nagyszámú zsidó tagja, illetve szavazója volt, szintén meghatározó volt a zsidókérdésben vallott álláspontjuk formálásában. Mindez a törvényjavaslattal szemben erőteljesebb ellenállásra ösztönözte őket, ami viszont a szélsőjobboldalt provokatív kijelentések-

¹⁷⁰ Szocializmus, 1938/4., 175.

¹⁷¹ ERÉNYI TIBOR: Zsidók és a magyar baloldaliság. *Világosság*, 1992/2., 157.

¹⁷² Lásd ORMOS: *Magyarország a két világháború korában*, 188. Idevonatkozó részeket közöl BIHARI Péter: A magyarországi zsidóság helyzete a zsidótörvényektől a deportálásig. In: *Hét évtized a hazai zsidóság történetében*. II. k. Szerk.: LENDVAI L. Ferenc-SOHÁR Anikó-HORVÁTH Pál. MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1990, 19–20.

¹⁷³ A liberális pártok faji törvényekkel kapcsolatos magatartásáról lásd: L. NAGY Zsuzsa: *Liberális pártmozgalmak*, 86–111.

re készítette. Többször azt vetették a szemükre, hogy „a zsidóság megbírázásából beszélnek”.¹⁷⁴

Tiltakozásuk nagy figyelmet és feltűnést keltett. Küzdelmük színtereit a parlamenti ülésterem, a pártgyűlések és a korabeli liberális sajtó jelentette. A liberális lapok a tárgyalat időszakban naponta, kiemelt helyen foglalkoztak a törvényjavaslattal, és közölték a polgári baloldal prominens személyiségeinek a felszólalásait. Szereplésüket a zsidó felekezeti sajtó is bevonta a látókörébe, méltatták a javaslat elleni küzdelmüket. A jobboldali lapok elutasító hangnemben írtak erről.

A parlamenti viták során a „társadalmi és gazdasági élet egyensúlyát” helyreállítani hivatott törvényjavaslatot a liberális baloldal szóinkai több oldalról közelítették meg és indokolták, hogy miért érzik elfogadhatatlannak. A kormány szerette volna azt a benyomást kelteni, mintha a javaslattal a magyar társadalom – az érintettektől és egy elenyésző kisebbségtől eltekintve – egyetértene. Maga Darányi is több ízben nyilatkozott ebben az értelemben. A parlamenti viták során pedig elsősorban a szélsőjobboldal szájából hangzottak el ezt sugalló felszólalások. A liberális képviselők elsősorban ezzel az állítással szálltak szembe. Álláspontjuk szerint a törvényjavaslat autonóm magyar lépés, a háttérben azonban „német nyomás” is felfedezhető. Rassay úgy fogalmazott, hogy a kormány előtt fekvő javaslat „a tudatosan felszított gyűlölet elől való gyáva meghátrálás és az illetéktelen külső érdeklődés eredménye”.¹⁷⁵ A javaslat inspirátorának Németországot tartották. A kormány és a szélsőjobboldal szerepe a törvényjavaslat betervezésében egyértelmű volt számukra. Meggyőződéssel állították viszont, hogy a kormánypárti lapok már vagy másfél éve „antisemita izgatást végeztek írásban és képben”.¹⁷⁶

Arra is keresték a választ, miért és mi végett ültetik a zsidóságot a vádlottak padjára. Próbálták ráébreszteni a javaslattal egyetértőket, hogy az ország megoldásért kiáltó problémáit hiábavaló a zsidókérdés

¹⁷⁴ KN (1935–1939), XVIII. k. 314.

¹⁷⁵ *Újság*, 1938. 04. 23., 3.

¹⁷⁶ Uo.

köntösebe bújtatni. Ez csak a problémák eltussolását, de nem megoldásukat eredményezheti. A liberális ellenzék – akárcsak a hazai szociáldemokrácia – egyáltalán nem hunyt szemet a magyar társadalom valós problémái előtt. Ezen az alapon elutasították azt az egyszerűbbnek látszó, a kormányra jellemző felfogást, mintha „minden csak zsidókérdés lenne”.¹⁷⁷ Helyesen látták és próbálták a kormánnyal is láttatni, hogy nem a „zsidókérdéstől” függ minden, van bőven megoldásra váró feladat. Földreform, ipari beruházások szükségességéről beszéltek, választójogi reformról, hogy csak az általuk legfontosabbakat említsük. Rámutattak, hogy e feladatok gyógyszerre nem lehet a „zsidókérdés”.

A javaslat a zsidóság lelki arcucsapása volt, valóságos szégyenbélyeg. A zsidóság politikai-polgári és vallási emancipációja a maga idején hosszan tartó jogi, politikai és társadalmi küzdelem betetőzése volt, s ezt a tárgyalás alatt lévő törvényjavaslat alapjaiban veszélyeztette. Úgy tűnt, szinte órák alatt semmissé tehető mindaz, amit a magyar zsidóság hosszú és nehéz küzdelmek árán kivívott.¹⁷⁸ Ezért láttak a polgári baloldaliak a javaslatban foglalt gazdasági megszorításokon túl más, még súlyosabbnak értékelhető morális tehertételt is. Nyíltan kitűnt a javaslatból, hogy a magyar állam lemond a zsidók integrálásáról, és szakít a befogadó attitűddel.

A törvényjavaslat megalkotásával a magyar állam megtette az első lépést a polgári jogegyenlőség csorbítására, és ezzel utat biztosított az „e téren való további elsiklásnak”.¹⁷⁹ A viták során a liberális színekben fellépő képviselők – Rassay Károly, Bródy Ernő, gr. Apponyi György – valamennyien szóvá tették ezt az igazságtalanságot. Az antiszemitizmussal szemben a magyar közvéleményre a „befogadó XIX. század” liberális zsidópolitikájának felelevenítésével próbáltak hatni. Úgy vélték, hogy a múlt századi jogalkotások már kielégítően és végérvényesen rendezték a magyarországi zsidóság helyzetét. Elismerően szóltak arról, hogy 1848 óta a magyar törvényhozás mindent megtett azoknak a ma-

radványoknak az eltávolítására jogéletünkben, amelyek az állampolgári egyenjogúság elvével nem voltak összhangban.

Furcsa ellentmondások származtak az „asszimiláció” fogalmának kezeléséből. Ez azért került a vizsgálódások előterébe, mert a kormány részéről elhangzott az az állítás (vagy ígéret), amely szerint a javaslat a zsidóságnak csak az asszimilációra képtelen részét érinti. Ezt Rassay Károly igazságtalanságok egész sorozatának a veszélyét felidéző „mechanikus matematikai megoldásnak”¹⁸⁰ minősítette, hiszen az sem volt tisztázott, mit ért a kormány fogalmilag az asszimiláción. A liberális baloldaliak úgy foglaltak állást, hogy a magyar zsidóság az asszimilációnak már számtalanszor tanújelét adta, például a világháborús csatatereken. Mindenképpen elfogadhatatlan volt számukra az az elv, hogy a „befogadó nemzet” önkényesen határozhassa meg az asszimiláció kritériumait. Ebben az elbírálásban nem láttak garanciát.

Világosan látszott, hogy a kormány szándéka nem egyéb, mint „zsidó” összefoglaló elnevezéssel kilöki az állampolgári egyenjogúságból az összes zsidó vallású magyar állampolgárt. A magyar állam – bár szavakban az asszimiláció fontosságát hangsúlyozta – a valóságban sokkal inkább az érintettek távoltartását célozta meg. A kettős identitás elismerésére nem mutatott a kormány hajlandóságot. A liberálisok jogosan utasították el tehát azt a felfogást, hogy az érintettek zsidóságuk feladása nélkül ne lehetnének magyarok, és pedig jó magyarok.

A zsidókérdés körüli vitákban sokat nyomott a latban a történelmi tekintélyekre hivatkozó érvelés. A liberális baloldalon gyakran utaltak a liberális ősökre. A megidézettek között Deák Ferenc és br. Eötvös József is szerepelt, akik már az 1840-es években a teljes emancipációt szorgalmazták. Szemére vetették a törvényjavaslat támogatóinak, hogy eltérnek a XIX. század nagy formátumú politikusainak szellemétől. Ez a fajta, a liberálisok számára hatásosnak tűnő érvelés azonban célt tévesztett. Kiderült, hogy mindkét oldal fel akarja használni indoklásában e nagy nevek segítségét; szavaikból mást-mást olvastak ki. Tipikus példaként Kossuth Lajost lehet említeni. Kossuth az 1840-es évek elején még bizonyos kétségeket fogalmazott meg a zsidók asszimilálhatóságá-

¹⁷⁷ *Egyenlőség*, 1938. 03. 10., 3.

¹⁷⁸ *KN (1935–1939)*, XVIII. k. 306.

¹⁷⁹ *Uo.* 372.

¹⁸⁰ *Uo.* 310.

val kapcsolatban. A zsidókat ekkor még etnikailag idegennek, morálisan gyanúsaknak, kulturálisan pedig asszimilálhatatlannak tartotta. 1848/1849 táján már csak egyetlen feltételt szabott a zsidók befogadása elé: olvadjanak be, asszimilálódjanak, vessék el – szerinte – elmaradott vallásukat és a többiektől elválasztó szokásaikat. 1849 után azonban elvi és engesztelhetetlen ellenfele lett az antiszemitizmusnak és az antiszemitáknak is. Tiszteletben tartva a vallásszabadság liberális elvét, tevékenysége a zsidó politikai közvéleményből rokonszenvet váltott ki, amely a későbbiekben valóságos Kossuth-kultusszá emelkedett.¹⁸¹ A jobboldali beállítottságuk ezzel szemben – értelemszerűen – szívesebben nyúltak vissza ahhoz a Kossuthtól származó mondathoz, amely a zsidók vallását „politikai organizmusnak”¹⁸² mondja, a zsidóságban pedig nemcsak külön felekezetet, hanem külön népet is látott. E példa jól illusztrálja azt, ami egyébként az egész ún. zsidóvitát végigkísérte, hogy a képviselők „elbeszéltek” egymás mellett, és elsősorban a kormánypártiak a másik oldal érvelését mintha meg sem hallották volna. A kormányt és a szélsőjobboldalt a törvényjavaslat esetleges távlati következményei sem érdekelték, mindenesetre nem vettek róluk tudomást.

A liberálisok felismerték, hogy a törvény a demokratikus országok közvéleményében negatív visszhangot fog kiváltani, és megszavazása esetén erkölcsi presztízsveszteség érheti az országot. Valóban: a külföld figyelemmel kísérte a magyar zsidótörvény útját, és véleményt is nyilvánított róla. Az angol sajtóban több cikk is megjelent a törvényről, amellyel ott értetlenül álltak szemben. A tekintélyes angol közgazdasági lap, a *The Economist* a „megmagyarázhatatlan” jelzővel illette az új magyarországi „*numerus clausus*”, mert az szerintük olyan jogokat érint, amelyeket a magyar zsidóság verejtékes munkával szerzett.¹⁸³ Egy másik londoni folyóirat, a *Querrey* egyenesen külön számot szentelt a közép-európai zsidókérdésnek, amelyben valamennyi európai ország zsidópolitikáját, zsidóságának helyzetét értékelte.

¹⁸¹ ERÉNYI: *A zsidók története Magyarországon*, 38.

¹⁸² KN (1935–1939), XVIII. k., 350.

¹⁸³ *Országos Egyetértés*, 1938. 06. 03., 10. Az *Országos Egyetértés* idézett a *The Economist* című lapból.

A liberális ellenzék képviselőinek a zsidótörvény elleni küzdelme jelentős hazai sajtóvisszhangot váltott ki. A zsidó felekezeti sajtó természetesen az őket megillető helyen és terjedelemben foglalkozott írásaikkal és felszólalásaikkal, elismerően nyugtázva a tervezett jogfosztás elleni megnyilatkozásaikat.¹⁸⁴ Az *Országos Egyetértés* 1938. május 13-i száma értékelte a liberálisok küzdelmének várható eredményét: „A dicsőséges múltú magyar liberalizmus képviselői kétségbeesetten hadakoznak a javaslat ellen, bár mindannyian jól tudjuk, hogy ez a tiltakozás nem változtatja meg a kormány álláspontját” – szól a nem túl bizakodó hangú írás.¹⁸⁵ Az *Egyenlőség* a magyar zsidóság háláját tolmácsolta az említett pártok képviselőinek, amiért „patronusukká, szószólójukká és védőügyvédekévé lettek”.¹⁸⁶ Nagy jelentőségűnek érezték azt is, hogy a baloldali liberálisok bátran kiálltak az alkotmány védelmében.

A Polgári Szabadság Párthoz tartozó Bródy Ernő, a magyar zsidó közélet tekintélyes egyénisége, a felekezet álláspontját fejtette ki a zsidójavaslat tárgyalásánál. Lelkes kiállásáért az izraelita hitfelekezet az *Egyenlőség* hasábjain mondott köszönetet. A szélsőjobboldal sajtóorgánumai, mint például az *Új Magyarország*, a *Pesti Hírlap*, a liberális baloldal szereplésével kapcsolatban annak a magabiztos véleményüknek adtak hangot, hogy az ügysem vezet eredményre. Rajniss Ferenc például az *Új Magyarország* hasábjain Rassay parlamenti szereplését hatástalannak minősítette. Így ír: „Megszürkültek a jól csiszolt mondatok, fakó maradt az érvelés s a közismertség fáradt unalmába bukdácsolt az indoklás. Rassay iparkodott jó lenni, de rossz volt az ügy, bádogzengésű a páthosz, mert múlt világok kísértettek a liberális hévben, s szakadozó foszlányok sem kötötték a szép mondatokat az irgalmatlan, viharos jelenhez. [...] Rassay szerint csak a csőcselék képzeletében él a zsidókér-

¹⁸⁴ Rassayról lásd többek között: *Zsidó Élet*, 1938. 04. 28., 6.; *Egyenlőség*, 1938. 03. 31., 2. Vázsonyi Jánosról lásd például: *Egyenlőség*, 1938. 04. 14., 5.; *Országos Egyetértés*, 1938. 05. 13., 9.; *Egyenlőség*, 1938. 03. 10., 3.; Rupert Rezsőről: *Egyenlőség*, 1938. 04. 28., 6.; Bródy Ernőről: *Országos Egyetértés*, 1938. 05. 13., 9.; *Egyenlőség*, 1938. 04. 28., 6.

¹⁸⁵ *Országos Egyetértés*, 1938. 05. 13., 9.

¹⁸⁶ *Egyenlőség*, 1938. 04. 28., 6.

dés s az antiszemitizmust csupán az úgynevezett kormánylapok lázító hangja idézte föl a semmiből. [...] Vakság és merészség ma már azt állítani, hogy a zsidókérdés rendezését az utca és a csöcselék hangulata sürgeti, mert a Rassay Károly által csöcseléknek bélyegzett antiszemita tábor a magyar nép színe-javát fogja össze!”¹⁸⁷ A liberális tábor Rajniss szerint nem látja helyesen a „magyar világot”, elérhetetlen magasságokban lebeg felette, és „a rózsaszínű liberális felhőkben mőzesi mennydörgéssel igazságot osztogat”.¹⁸⁸

SZERVI BAJRA GYÓGYÍR A ZSIDÓKÉRDÉS

A földből élő népesség érdekeit képviselő és Eckhardt Tibor 1932-ben történt elnökké választása után jobbra tolódott Független Kisgazdapárt figyelmét főként az agrár-, illetve a parasztkérdés megoldatlansága kötötte le, amely a két háború közti időszak egyik legégetőbb problémája volt. Az agrártársadalom a XX. századi Magyarországon az 1940-es évek elejéig a lakosság többségét alkotta. A fejlődés, a modernizáció, az agrártársadalom polgárosodásának legfőbb akadályát a hazai birtokszerkezet jelentette.¹⁸⁹ A földtulajdon – vagy hiánya – a magyar nép óriási hányadát érintette. A paraszti népesség – vagyis a legfeljebb 100 holdas gazdák és a földtelenek – 1930-ban közel 4,5 millió főt tett ki. A teljesen földnélküliek, vagyis a gazdasági cselédek (600 000 fő), a gazdasági munkások (több mint 1 200 000 fő), valamint azok, akiknek 5 holdon aluli birtoka a megélhetést nem biztosította (megközelítőleg 1 200 000 fő) az egész paraszti népesség 70%-át alkották. 1930-ban az összes paraszti gazdaság mintegy 84%-a az 5–20 holdasok (42,66%) és az 1–5 holdasok (42,87%) közül került ki. 20–50 holdja a parasztok 10%-ának sem volt, a polgári életszínvonalat biztosító 50–100 holddal pedig a birtokos

¹⁸⁷ *Új Magyarorszag*, 1938. 05. 06., 1.

¹⁸⁸ Uo.

¹⁸⁹ GERGELY Jenő–IZSÁK Lajos: *A huszadik század története*. Pannonica Könyvkiadó, Budapest, 2000, 146–149.

parasztok 2%-a sem rendelkezett.¹⁹⁰ A súlyos falusi munkanélküliség 1938-ban közel 100 000 mezőgazdasági munkást sújtott. A munkabérek lemorzsolódása további elégedetlenség forrása lett. A földmunkások életkörülményeiről, a helyenként szinte középkori elmaradottságról, a mindennapi éhezéstről megdöbbentő képet festett a '30-as évek falukutató irodalma, szociográfiai felmérő tevékenysége. Az agrárkérdés megoldása a lakosság többségének létét meghatározó, más társadalmi problémákra is ható követelmény és követelés volt. Sokak gondolatvilágában a magyar társadalom többmillió „legmagyarabb” rétegeinek földhöz juttatása és szociális felemelése nemzeti üggyé vált.

A Független Kisgazdapárt zsidójavaslattal szembeni állásfoglalását döntően befolyásolta, hogy az milyen hatással lesz a magyar falu életére.¹⁹¹ Amikor a párt a törvényjavaslatot megismerte, tartózkodott a kérdés részletes vitájától és az érdemi bírálatától. Később, a parlamenti viták során a párt képviselői elfogadták a javaslatot, de nem értettek vele egyet maradéktalanul. Több szempontból bírálták, és számos fogyatékoságát is megfogalmazták szavazóbázisuk, a parasztság szemszögéből nézve.

A szorosan vett paraszterdek szempontjából szinte semmit sem várak a törvény életbeléptetésétől. Tildy Zoltán a javaslat bizottsági vitája során kifejtette, hogy a mintegy 3 milliót kitevő nincstelen magyar sokkal nehezebb körülmények között él, mint az a réteg, amelynek érdekében a javaslatot előterjesztették. „A földmunkásság nyomorúságának legmélyére jutott. [...] Kérdés, nincs-e a javaslatban fölvetett problémánál sürgősebben megoldandó probléma?”¹⁹² A javaslatról az volt a véle-

¹⁹⁰ L. NAGY Zsuzsa: *Magyarország története (1919–1945)*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1991, 88.

¹⁹¹ A Független Kisgazda-, Földműves és Polgári Párt (röviden Független Kisgazdapárt) programját lásd *Magyarországi pártprogramok*, 382–394. Továbbá BOROS-SZABÓ: *Parlamentarizmus*, 207–210. Eckhardttról közöl információkat GYÓRIVÁNYI Sándor: *A Kisgazdapárt regénye a kezdetektől napjainkig*. Útmutató Kiadó, Budapest, 1995, 18–21. és 104–105. A párt az 1935-ös választásokon 23 mandátumot szerzett. Parlamenti ereje 9%. A kisgazdák a parlament legnagyobb ellenzéki pártja lettek. Lásd SIPOS: *Órségváltás szavazócédulákkal...* 176.

¹⁹² *Népszava*, 1938. 04. 24., 7.

ményük – akárcsak a liberális baloldalnak és a szociáldemokratáknak –, hogy főként figyelemelterelésre alkalmas. Inkább a földreformmal, a falu bajaival, a drágasággal kellene foglalkoznia a kormánynak. Ehelyett „mindent ráfogtak a zsidókra. [...] A magyar falu szempontjából mindegy, hogy a vezérigazgatóknak mi a vallása, mert a pénznek nincs szaga, sem vallása.”¹⁹³ A keresztény vagyon- és jövedelemmegosztás megjavításának feladatánál sokkal fontosabb, hogy a falusi munkanélküliség problémájára gyógyírt találjanak.¹⁹⁴

Miért fogadták el mégis a törvényjavaslatot? Azonosulni tudtak a javaslat elkészítőinek egyik hatásos érvelésével, miszerint a „keresztény magyarság” érdekei kívánják annak megszavazását. Az FKGP hivatalos álláspontját a Házban Eckhardt Tibor pártvezér fejtette ki. „Én ezt a javaslatot, úgy, ahogy van, elfogadom, úgy a magam, mint pártom nevében és az indoklást egyetlenegy mondatban tudom összefoglalni: elfogadom azért, mert ez a törvényjavaslat a nemzeti életnek egy szervi baját akarja meggyógyítani.”¹⁹⁵ A „szervi bajon” a zsidóság foglalkozási megosztását értette, amelynek a hangoztatása a kisgazdapártiak körében is alkalmasnak bizonyult zsidóellenes indulatok kiváltására. A pártvezér ezen a ponton visszatért korábbi nézeteihez.¹⁹⁶ Mint mondta: „Én ma is a fajvédő kiáltvány alapján állok!”¹⁹⁷

A kisgazdák – másoktól eltérően – elismerték, hogy a tárgyalás alatt lévő javaslat sérti az állampolgári jogegyenlőséget, mert a keresztény társadalom úgy akar a maga számára területeket biztosítani, hogy bizo-

nyos pályákról fokozatosan vissza kívánja szorítani a zsidóságot. Ám mindezt mégis megtehetőnek vélték a „társadalmi igazságosság” nevében. A javaslat Eckhardt Tibor szerint még így is kielégíti a keresztény méltányosság követelményeit, mert aránylag magas százalékokat biztosít a zsidóságnak.¹⁹⁸ Nem hittek viszont azokban az ígéretekben, amelyek szerint a zsidójavaslattal egyúttal minden társadalmi probléma gyökeresen megoldható lenne.¹⁹⁹ Sokkal inkább betegnek és csonkának minősítették a csak tüneti kezelést végző tervezetet. Bíralták a javaslatot azért is, mert nem volt kellően előkészítve, sok vonatkozásban nem konzekvens, magyarul „meglátszik rajta az a gyorsvonati tempó, amely félő, hogy a sötétbe rohanásé”.²⁰⁰

Több nyugtalanító kérdés is felmerült a párt részéről. Tagadták, hogy a keresztény társadalom elhelyezkedése gazdasági téren kizárólag a zsidóságtól elvett állások osztogatásával oldható meg.²⁰¹ Rámutattak, hogy a zsidótörvény csak viszonylag kevés számú értelmiségi elhelyezkedését tudja biztosítani.²⁰² Mintegy tíz-tizenkétezerre becsülték azoknak a számát, akik ezáltal reménykedhetnek az álláshoz jutásban. Ezzel kapcsolatban azt is felvetették: mi történjék a kenyérüket elvesztőkkel? Állásfoglalásukat ez különbözteti meg a kormánypárttól, és egy oldalra állítja a baloldallal. A legsúlyosabb hibát abban látták, hogy ezt részletkérdésként kezelik, nem súlyának megfelelően. Az elbocsátandók számára munkaalkalmak teremtését sürgették, mert e nélkül „az ország terhére esnének mint munkanélküli, nyomorgó magyar állampolgárok”.²⁰³

A másik nagy problémakör, amellyel behatóan foglalkoztak, egy további kérdés köré gyűjthető: „Mi lesz a falu gyermekeivel?”²⁰⁴ Aggódva vetették föl ezt a kérdést, mert a tárgyalás alatt lévő javaslat a mezőgaz-

¹⁹³ Népszava, 1938. 04. 26., 3.

¹⁹⁴ KN (1935–1939), XVIII. k., 318–319.

¹⁹⁵ Uo. 316.

¹⁹⁶ Eckhardt már 1919–1920-ban rasszista, antiszemita fajvédő volt.

¹⁹⁷ A Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt (Fajvédő Párt) kiáltványáról van szó. A pártnak 1923-ban Eckhardt Tibor egyik alapítója volt, Bajcsy-Zsilinszky Endrével és Gömbös Gyulával együtt. A párt hivatalosan 1924-ben jött létre. A Fajvédő Párt kiáltványa amellel tett hitet, hogy a politikában a keresztény gondolatnak érvényesülésre kell jutnia; szerepelt benne a nemzeti eszme, valamint az agrár-eszme fokozott hangsúlyozása; ám kiemelt helyre került a zsidóság visszaszorítása politikai, gazdasági és kulturális téren.

¹⁹⁸ KN (1935–1939), XVIII. k., 316.

¹⁹⁹ Kis Újság, 1938. 04. 10., 1.

²⁰⁰ Kis Újság, 1938. 04. 17., 2.

²⁰¹ Kis Újság, 1938. 05. 06., 3.

²⁰² Kis Újság, 1938. 04. 09., 1.

²⁰³ Kis Újság, 1938. 04. 17., 2.

²⁰⁴ Uo.

daságban élők számára nem ígért földreformot, szociális juttatásokat, munkaalkalmat, amire a mezőgazdaságnak szüksége lett volna. Félő, hogy valójában azt akarták megszüntetni, hogy zsidók tulajdonában földbirtok lehessen és ezt hiányolták. Ráműtettek, hogy a javaslat nem érinti a „föld népének” problémáit, ezért nem is várhatják tőle sorsuk jobbítását. Érzékelték, hogy a földproblémát nem lehet és nem is célszerű „zsidókérdéssé” transzponálni, a mezőgazdaság terén konkrét reformok szükségesek. A Független Kisgazdapárt sajtója és képviselői tehát érzékelték a kormány zsidótörvény-javaslatának indoklásában rejlő szociális szemfényvesztést. Hogy ennek ellenére a párt parlamenti képviselői mégis a javaslatot megszavazók táborát gyarapították, az feltehetően korabeli nemzetszemléletük és az országot akkor már elárasztó antiszemita propaganda hatásának is tulajdonítható, valamint annak, hogy a párt vezetője (és vélhetően más tagjai is) kifejezett és radikális antiszemita volt.

SOK VAGY KEVÉS?

Az *Ojság* című korabeli élclap 1938. május 5-i száma az Egyesült Kereszténypárttal²⁰⁵ kapcsolatos viccet közölte: „A kereszténypárt határozatot hozott, hogy nem fogadja el a zsidójavaslatot. Miért? Mert a párt egyik része soknak találja, a másik része kevésnek. Ezt nevezik náluk

²⁰⁵ *Magyarországi pártprogramok*, 411–412.; BOROS-SZABÓ: *Parlamentarizmus*, 203. Továbbá GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon (1924–1944)*. Typovent Kiadó, Budapest, 1993, 111. Az Egyesült Kereszténypártot ellenzéki legitimista koncentrációnak szánták. Erre utal, hogy a Keresztény Községi Párt, amely nem volt legitimista, csak hosszas huzavona után csatlakozott. Gróf Zichy János pártelnök az alakuló értekezleten a párt feladatai között első helyen jelölte meg, hogy a keresztény világnézetet belevigyék a törvényhozásba, a közigazgatásba, az igazságszolgáltatásba. A párt „negatív” programja pedig a szélsőségekkel való szembenállást domborította ki. L. GERGELY: *A keresztényszocializmus*, 111–112. A képviselőházban az új pártnak összesen 21 képviselője volt. L. *Magyarországi pártprogramok*, 411.

egységnek.”²⁰⁶ A vicc arra a megosztottságra célzott, amely a pártot a zsidókérdés megítélésében jellemezte.

A párt vezető fóruma egységesen a javaslat elutasítása mellett döntött. A nemleges döntés azonban nem azonos érvrendszerek summázata volt. Az EKP-ban ugyanis többféle irányzat volt tetten érhető, belső tagoltságának megfelelően.²⁰⁷ Fasizmussal rokonszenvező csoportja többek között a zsidók visszaszorítását kívánta. E csoport vezére Csilléry András volt, s idetartozott például Meizler Károly és Müller Antal. A gr. Zichy János vezette konzervatív csoport elutasította a fajelméletet és az antiszemitizmust. Végül a „demokratikus balszárnyhoz” tartozók – például gr. Széchenyi György, Tobler János és Grieger Miklós – demokráciát, általános választójogot stb. követeltek.

E megosztottságot szemlélve kevésbé lehet csodálkozni azon, hogy a javaslat megítélése körül a pártban heves vihar támadt, mellyel a sajtó is sokat foglalkozott. Az *Est* arról tudósított, hogy a pártban már a képviselőházi bizottsági viták során „nagy zajlás és háborgás”²⁰⁸ volt, és várni lehetett, hogy „bizonyos ellentétek ki fognak robbanni”.²⁰⁹ A pártban zajló viharokat az idézte elő, hogy a zsidójavaslat vitájában a felszólaló kereszténypártiak keményen rálicitáltak a javaslatra, s úgy tűnt, mintha ez a párt hivatalos felfogása lenne. Az EKP többségét alkotó mérsékeltek azonban élesen szemben álltak a Csilléry-féle csoporttal, és nem voltak hajlandók arra, hogy „az útszéli demagógiának hatása alatt követeljenek reformokat”.²¹⁰ Szükségesnek tartották, hogy a párt szélsőséges elemei nagyobb fegyelmezettséggel és visszafogottsággal kezeljék a kérdést.

A kereszténypárti színekben elhangzott bizottsági felszólalások a szélsőjobboldal hangulatát idézték. A párt szélsőségei keveselltek a javaslatban foglaltakat, mert „a javaslat már későn jött, s keveset hoz.”²¹¹ Kiindulási alapként, kezdő lépésként azonban el tudták azt

²⁰⁶ Az *Ojság*, 1938. 05. 05.

²⁰⁷ GERGELY: *A keresztényszocializmus*, 145–147. és 151.

²⁰⁸ Az *Est*, 1938. 04. 26., 2.

²⁰⁹ Uo.

²¹⁰ Uo.

²¹¹ *Nemzeti Újság*, 1938. 04. 22., 3.

fogadni, ezzel indokolták „igen” szavazatukat. Említettük már, hogy a képviselőházi általános bizottsági vita végén a bizottsági tagok a javaslat mellett 100:7 arányban szavaztak. A 7 ellenszavazó között egy kereszténypárti képviselő is volt, a szélsőséges nézeteiről ismert Meizler Károly. Ő korábbi nyilatkozatával ellentétben szavazott nemmel, miután a javaslat rendelkezéseivel mégsem tudott kiegyezni, azt messzeemenően kevésnek érezte.

Hivatalosan 1938. május 4-i értekezletén foglalt állást a párt a törvényjavaslat tárgyában. Alapos és a kérdés számos részletére kiterjedő vitát követően határozat született arról, hogy az EKP elutasítja a zsidóellenes törvényjavaslatot. Homonnay Tivadar a képviselőház 1938. május 12-i ülésén így nyilatkozott minderről: „Pártom álláspontja az, hogyha a kormány intézkedésekkel egy kérdést megoldani nem tud, csak törvényhozás útján, akkor a törvényhozás elé jöjjön egy olyan javaslat, amely ezt a kérdést, amely a szőnyegen fekszik, meg is oldja. Ez a törvényjavaslat a kívánt célt olyan mértékben, ahogyan pártom ezt kívánta, és elvárta, nem oldja meg.”²¹² Az elutasító álláspontot azonban annak tisztázása nélkül alakították ki, hogy körvonalazták volna: szerintük milyen javaslat lenne kielégítő. A parlamenti vitában is csupán néhány csomóponti kérdésre tértek ki ezzel kapcsolatban.

Fény derült arra, hogy sokak számára a javaslat azért volt elfogadhatatlan, mert a javaslatot egész egyszerűen gyengének találták. Célkitűzéseivel nagyjából azonosulni tudtak, ám radikális rendezést nem vártak tőle. Kereszténypárti körökben a javaslattal kapcsolatban az a benyomás alakult ki, miszerint az a zsidókérdés lényegét nem érinti és kerülni kívánja.

A bizottsági és a parlamenti hozzászólásokat felidézve szembetűnő a kereszténypárthoz tartozó képviselők igen radikális elképzelései. Mérsékelték nem vettek részt a vitában. Talán elegendőnek tartották, ha a szavazásnál utasítják el a törvényjavaslatot. A parlamenti vita során gr. Széchenyi György egyedülként szólalt fel az egész tervezet ellen azért, mert azt erkölcsi szempontból elfogadhatatlannak tartotta. Beszéde a baloldali hozzászólók érveivel mutatott azonosságot. „Mind a faji

²¹² KN (1935–1939), XVIII. k., 544.

szempontoknak irreális túltengése miatt, mind a vallási szempontoknak fölötté súlyos aggályai miatt, mind a jogi kérdéseknek megoldatlan és helytelen beállítása miatt, ezenkívül azért, mert egy idegen eszmearamlatnak szálláscsinálójává válik ez a törvényjavaslat, kénytelen vagyok ezt a leghatározottabban ellenezni és el nem fogadni”²¹³ – mondta a képviselő. Felszólalása nem hatott bátorítóan a párt konzervatív és demokratikus szárnyára, ami a véleménynyilvánítást illeti.

A javaslatához hozzászólók előtt az ún. zsidókérdés fennállása – és pedig a kormány általi értelmezésben – egyáltalán nem volt kétséges. Érvkésztetük a szokásos volt. Szerepelt benne a milliószor fölemlgetett mozzanat – egyszersmind persze tény –, hogy a zsidók országos arányszámukon messze túl vesznek részt „a gazdasági életben”. A törvény meghozatalát a zsidóság túlzott gazdasági szerepe miatt tartották fontosnak. A zsidók által veszélyeztetve látták a magyar kultúrát és erkölcsöt is. Úgy vélték, a kérdést törvényi úton kell rendezni. Pozitívként hangoztatták, hogy a jogfosztás „törvényes”, vagyis parlamenti keretek között hozott rendelkezésekkel fosztják meg az érintetteket bizonyos, őket korábban megillető jogoktól.

A javaslatban szereplő 20%-os kvótáról a párt szélsőséges elemei úgy vélekedtek, hogy ez a hányad még mindig óriási előnyt nyújt a keresztény polgárokkal szemben. A 20%-os arányszám leszállítását célzó felszólalások ezzel összefüggésben értelmezhetők, elegendőnek ítélve az 5%-ot is, úgy érvelve, hogy ez felelne meg a zsidóság országos számarányának. Megfogalmazódtak olyan nézetek is, melyek a zsidóság emancipációját biztosító 1867-es törvény törlését tartották szükségesnek, sőt ha Csilléry Andrásan múlik, a zsidóságtól elvett volna minden jogot Magyarországon. Mint mondta: „Szívesen számúzném őket, mert ők ezt megérdemelnék.”²¹⁴

A zsidóságot nemzetidegen, destruktív elemnek tartották, amely „fel akarja forgatni az országot, a társadalmi rendet”.²¹⁵ A fajra építő zsidóellenesség „szakirodalmi megalapozását” részben Bosnyák Zoltán köz-

²¹³ Uo. 466.

²¹⁴ Uo. 414.

²¹⁵ Uo.

vetítette számukra. A korszak ismert antiszemita szerzőjének *Idegen vér* című könyvéről Csilléry András úgy nyilatkozott, hogy „egészen tisztá képet kaphat belőle mindenki”.²¹⁶ Más képviselők is hosszan időztek a „zsidó faj” kérdéskörénél, azt alacsonyabb rendűnek ítélve. A többség úgy ítélte meg, hogy a zsidók és a magyarok – élesen különválasztva a két kategóriát – vegyes házassága és gyermeknemzése fokozott kockázattal jár a magyarságra nézve. Müller Antal e „keresztvezetést” megdöbbentő és sajnálatos dolognak tartotta, amely szerint egyik félnek sem használ. Különösen azt fájalta, hogy „híres magyar családok [...] fertőződtek-keveredtek össze a zsidósággal”.²¹⁷ Többen a törvényjavaslat legnagyobb fogyatékoságának azt tartották, hogy nem mondta ki a zsidóság különálló fajiságát. Csilléry András indítványozta, törvényt kellene hozni arról, miszerint zsidó felekezet nincs, csak zsidó faj van.²¹⁸ Kezdeményezését többen is támogatták.

Az EKP értelmezése felszínre hozta a zsidótörvény ki nem mondott célját: mint közkeletű igazságot kimondani és elfogadtatni, hogy aki zsidó, az nem lehet magyar, aki pedig nem magyar, azt nem illetik meg a „gazdanépet” megillető jogok. Innét már könnyebb eljutni ahhoz – a parlamentben az idő tájt gyakran hallható – felfogáshoz, hogy a 20% megadása is nagylelkűség, ha nem éppen könnyelműség a zsidókkal szemben.

A MAGYAR FELVIRÁGZÁS ZÁLOGA

Amikor 1938 tavaszán–nyarán a zsidótörvény körüli csatározások a magyar politikai élet érdeklődésének homlokterébe kerültek, a hazai szélsőjobboldal több ízben élesen elhárította azt a közkeletű vádat, amely szerint ők mindenben csak zsidókérdést látnak.²¹⁹ Valóban, sokat foglalkoztak szociális kérdésekkel és az ún. földkérdéssel is. A zsidókérdés

²¹⁶ Uo. 408.

²¹⁷ Uo. 328.

²¹⁸ Uo. 416.

²¹⁹ KN (1935–1939), XVIII. k., 484.

„megoldását” azonban egyenesen kulcsfontosságúnak és halaszthatatlannak érezték a hazai szélsőjobboldalon. Régtől, égető türelmetlenséggel és meggyőződésből hirdették, hogy ettől függ a „magyar feltámadás és felvirágzás”.

Arról, hogy miként kezelte a szélsőjobboldal a zsidókérdést, leginkább három pártszerveződés, a Festetics Sándor gróf vezette Magyar Nemzeti Szocialista Párt,²²⁰ a Salló János vezetése alatt működő Nemzeti Front²²¹ és a Hubay Kálmán-féle Nemzetiszocialista Magyar Párt–Hungarista Mozgalom²²² állásfoglalásai igazíthatnak el.

Gr. Festetics Sándor pártja az 1935-ös választásokon két mandátumot szerzett. A Festetics-féle program a „keresztény világfelfogás” alatt állt. Fő célkitűzéseiként „Nagy-Magyarország” visszaszerzése szerepelt. Követelték, hogy teljes jogú magyar állampolgár csak „turáni és árja” származású ember lehessen, és ingatlanlannal is csak ők bírassanak, valamint intellektuális foglalkozást is csak ők űzhessenek. A Festetics-párt az 1935-ös választásokra készített programjában követelte a „magyar fajta” hatályos védelmét mind a zsidó, mind más nemzetiségekkel szemben.

A Nemzeti Frontnak akkor nem volt parlamenti képviselője. Salló pártja is a zsidókérdés radikális rendezéséért állt ki. Programjukban a „Magyarország a magyarok hazája” elv érvényesítése az első helyen szerepelt. Követelték továbbá, hogy a zsidóságot nyilvánítsák vallási alapon szervezett fajjá, és mint ilyet, nemzeti kisebbséggé.

A Hubay-féle Nemzetiszocialista Magyar Párt 1938 tavaszán alakult a betiltott Szálasi-féle Magyar Nemzeti Szocialista Párt utódként.²²³ A *Virradat* című szélsőjobboldali napilap jellemzése szerint „magában

²²⁰ L. LACKÓ Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták (1935–1944)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1966, 20–21. és 333. In: *Magyarországi pártprogramok...* 379. A párt programjáról lásd még BOROS-SZABÓ: *Parlamentarizmus*, 214.

²²¹ *Magyarországi pártprogramok*, 410. Továbbá *Parlamentarizmus Magyarországon*, 214.

²²² *Magyarországi pártprogramok*, 426.

²²³ Szálasi világnézetének központi eleme, tartópillére a zsidógyűlölet volt. Mélyen, szívből jövően, elementáris erővel gyűlölte a zsidókat. Nem zsidóellenes törvényeket akart, nem a hazai zsidóság gazdasági, politikai, kulturális befolyá-

tömörítette mindazokat a nemzeti szocialista magyarokat, akik eddig parlamenti képviseléssel nem rendelkeztek”.²²⁴ Hubay Kálmán 1938-ban szerzett mandátumot a lovasberényi időközi választáson, és utána jelentette be, hogy pártja parlamenti képviselőhez jutott.²²⁵ A Hubay által írott *Hungarizmus irányeszméiből* kiderül, hogy a zsidóságot fajnak és nem felekezetnek tartja. Hubay álláspontja alapján teljes jogú magyar állampolgár „zsidó fajú” nem lehet, külön kulturális kisebbségi életet azonban élhet.

Fontos kiemelni, hogy speciálisan magyar fajelmélet soha nem került – és nem is kerülhetett – kidolgozásra. A magyar fajelmélet megte-remtését több akadály is gátolta. Egyrészt a legnagyobb erőfeszítéssel sem sikerült meghatározni a „magyar fajhoz” tartozás kritériumát, ehhez a magyarság túlságosan is vegyes eredetűnek mutatkozott. Másrészt a fajelmélet lényegéhez tartozik a „más fajúak” teljes kizárása. Zavart okozott volna a soknemzetiségű Magyarország visszaállítására irányuló törekvések szempontjából is, hiszen a más nemzetiségűek elnyomásának nyílt meghirdetését jelentette volna. Így kompromisszumos megoldásként általában csak a „magyarságot” hangsúlyozták, annak tisztázása nélkül, hogy e fogalmat mennyiben tekintik politikai és mennyiben faji meghatározásnak. A „magyarság” fogalmának elengedhetetlen kiegészítőjévé vált a „keresztény” jelző. A „keresztény” szónak nemcsak politikai-világnézeti funkciója volt, arra is alkalmasnak tűnt, hogy hangoztatásával ki lehessen zárni a magyarságból azt a réteget, amely ellen a fajelméleti próbálkozások elsősorban irányultak: a zsidó-

sának visszaszorítására törekedett, hanem Magyarország zsidómentesítését tűzte ki célul. „A hungarizmus – hirdette – a fajnemesítés alapján állt”, vagyis „mind-azt a fajtát el kell távolítani a nép környezetéből, mely faji összetételét le tudná rontani”. KARSAI László: Szálasi. *Rubicon*, 1992/10., 4–16.

²²⁴ *Virradat*, 1938. 04. 11., 1.

²²⁵ Hubay a párt elnöke lett, Szálasi pedig az országos pártvezető tisztségét töltötte be. Lásd *Szálasi Ferenc börtönaplója (1938–1940)*. Szerk. CSIFFÁRY Tamás. A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta SIPOS Péter. Budapest Főváros Levéltára–Filum, Budapest, 1997, 38.; Lásd még Margit SZÖLLÖSI-JANZE: *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn*. Studien zur Zeitgeschichte. R. Oldenbourg Verlag, München, 1989, 118.

ságot. A „keresztény” fogalom így lényegében a „nem zsidó” megjelölésére redukálódott. A „turáni és árja” meghatározásnak nem tulajdonítottak pontosabb tartalmat, bár sokat használták ezeket a jelzőket.²²⁶ A „vérmítosz”, a „közös föld és rög”, valamint a „talajgyökerek” lettek az ún. hungarizmus terminológiai hordozópillérei. Ezeknek az egyszerűsített – néha érthetetlen – szóképeknek a használatával vált lehetségessé, hogy gondolatmenetükbe bizonyos idegen elemeket is belefoglaljanak.²²⁷ Elképzeléseik között szerepelt például a leendő Magyarország helyreállítása a „turanizmus szellemében”, amely a feltételezett egykori turáni ősnép valamennyi élő utódának egyesítését hirdette magyar uralom alatt. Ez a Trianon előtti eredetihez képest is megnagyobbított országot és még több idegen etnikumot jelentett volna.

A *Virradat* az 1938-as esztendőt azzal a hírrel köszöntötte, hogy az új esztendőben a kormány erélyes intézkedéseket fog tenni „a magyar faj védelmére”.²²⁸ Lelkesen üdvözlötte azt a kezdeményezést, hogy statisztika készüljön a zsidóság tényleges magyarországi térfoglalásáról, amely szerintük megdöbbentő képet fog rajzolni „az izraelita vagy egyéb vallású zsidóság korlátok nélkül érvényesített pénzügyi és gazdasági uralmáról”.²²⁹ Zsidókérdésen főleg ezt az utóbbit értették. Ez a kijelentés mindenestre jelezte, hogy a szélsőjobboldal a maga zsidóellenességének egyik forrását gazdasági okokban jelölte meg, a másikat pedig a zsidóság különfajiságában. Ezek maradtak később is a szélsőjobboldali követelések alappillérei.

Amikor 1938. március 5-én Darányi Kálmán miniszterelnök győri beszéde elhangzott, a kormány színvallása, vagyis a zsidóellenes intézkedések meghirdetése a szélsőjobboldalt meglepetésként érte, és szkepticizmussal kevert reménykedéssel töltötte el. Bevallották: kétkedés nélkül hiszik, hogy „szakadatlan munkájuk, a magyarság lelkiismeretének

²²⁶ A turanizmusnak a 20-as, 30-as években nagy divatja volt. Erről lásd ORMOS Mária: *Nácizmus–fasizmus*. Magvető Kiadó, Budapest, 1987, 149.

²²⁷ LACKÓ: *Nyilasok, nemzetiszocialisták*, 38–40. Ehhez lásd még ORMOS: *Nácizmus–fasizmus*, 296.

²²⁸ *Virradat*, 1938. 01. 03., 1.

²²⁹ Uo.

felébresztésére vállalt és fokozatosan végzett küzdelmük”,²³⁰ amelyet a hazai zsidóveszedelem leküzdésére fejtettek ki, nem maradt hatástalan. A miniszterelnök programadó beszédével szemben azonban egyúttal óvatosak is voltak. Számukra a program hitelességét elsősorban a faj vagy felekezet kérdésében kifejezésre juttatott álláspont döntötte el. Ezért Darányinak szegezték a kérdést: „Fajnak vagy felekezetnek tekint-e a zsidóságot?”²³¹ Úgy vélték, amennyiben Darányi a „felekezet-álláspontot fogja érvényesíteni a kérdés megoldásában, úgy el fog sikkadni győri beszédének egész tetszetős programja is”.²³² Számukra magától értetődő volt a zsidókat fajnak minősíteni. Zsidó felekezetet nem ismernek, csak izraelita, római katolikus, evangélikus, unitárius stb. zsidókat. Őket azonban kivétel nélkül még ivadékaikban is²³³ zsidónak minősítették. Az elnevezéseket a szélsőjobboldalon használatos zsidódefiníció magyarázza. A zsidókat külön fajhoz tartozónak tekintették, és vallották, hogy a faji jelleg levetkőzhetetlen, azon a megkeresztelkedés ténye sem változtat.

A zsidóságot nem tekintették a magyar nemzethez tartozónak, asszimilációjukat eleve károsnak és lehetetlennek tartották, a magyar faj szempontjából pedig egyenesen kártékonynak és egészségtelennek ítélték a zsidókkal való együttélést. A szélsőjobboldali lapok már 1938 elején arról cikkeztek, hogy míg Németországban törvény tiltja a zsidók és a keresztények házasságát, addig nálunk az 1895. évi egyházpolitikai törvények hatálybalépése óta ennek a keveredésnek semmilyen törvényes akadályja nincs. A zsidó-keresztény házasságkötések emelkedő számárányát aggasztónak találták; ez szemükben a magyarság faji öntudatának erőtlenségét látszott bizonyítani. Érdekes azonban, hogy nem a zsidóságból, hanem „a keresztény magyarság fiaiban és leányai-ban”²³⁴ keresték a jelenség okát, és magyarázatául csakis anyagi érdekeket tudtak elképzelni. Szerintük törvényes tilalom hiányában csak az

²³⁰ *Virradat*, 1938. 04. 11., 1.

²³¹ *Virradat*, 1938. 03. 07., 1.

²³² Uo.

²³³ Uo.

²³⁴ *Virradat*, 1938. 01. 17., 9.

egyesek vallásos érzülete és faji öntudata, ébredő nemzeti büszkesége vethetne gátat ennek a semmi tekintetben sem kívánatos vérkeveredési folyamatnak.²³⁵

Amikor tehát a sok cikkelyében homályosan, burkoltan fogalmazó 1938. évi zsidótörvény tervezete napvilágra került, az szinte szükségszerűen váltotta ki a szélsőjobboldal elégedetlenségét. A javaslatban előirányzott korlátozásokat közel sem érezték elégségesnek. Eredménynek tekintették, ám messzemenően alkalmatlannak arra, hogy végérvényesen lezárja a problémát. Fő követelésük ettől kezdve az volt, hogy a törvény helyezkedjen egyértelműen faji alapra, s hogy a zsidóságnak engedélyezett 20%-os elhelyezkedési arányszámot szállítsák le.

A *Virradat* 1938 tavaszán külön rovatot nyitott a zsidókérdés megoldásáról. A szerkesztők úgy gondolták, hogy a magyar politikának és közvéleménynek a segítségére sietnek, ha sorozatosan megszólaltatják a zsidókérdés alapos ismerőit. A szélsőjobboldal számára irányadó lapban természetesen csak jól ismert szélsőjobboldaliak fejthették ki nézeteiket.

Salló János a Nemzeti Front vezetőjeként részletes nyilatkozatot adott arról, miként képzei el a zsidók félreállításának programját. Úgy vélte, „Magyarország a magyarok hazája, amelyben elsősorban a magyarnak van joga az életre”.²³⁶ S mivel a zsidóságot idegen fajnak tekintette, meglehetősen szűkmarkúan mérte a számukra engedélyezhető gazdasági lehetőségeket. Természetesnek vélte, hogy zsidó ne lehessen közalkalmazott, tanító, tanár, ügyvéd és orvos. A falusi nép védelme érdekében annak a kimondását ajánlotta, hogy zsidó italméréssel se foglalkozhasson.²³⁷ A zsidóságot el akarta tiltani mindennemű részvételtől a hitelszervezetek munkájában. Ugyanezt a hadiiparra, a közszállításokra, a sajtóra, a filmre, a zenére, a színházra stb. is vonatkoztatta. A törvényjavaslatban előirányzott 20%-nak 5%-ra történő leszállítását javasolta.

²³⁵ Uo.

²³⁶ *Virradat*, 1938. 04. 19., 5.

²³⁷ Uo.

Radikális elképzeléseit mások is osztották. Hubay Kálmán a zsidótörvényt csak bevezetésnek, alapkőnek tekintette az új magyar állam felépítése terén.²³⁸ A politikus a törvényjavaslatot még az általános vita alapjául sem fogadta el, mert tartalmát túlzottan enyhének találta. Ő is élesen kikelt az ellen, hogy a zsidóságnak a készülő törvény 20%-os alkalmazási-érvényesülési lehetőséget akar biztosítani. Szerinte a magyarság nem lehet „ennyire nagylelkű, ennyire gavallér, ennyire ajándékozó”²³⁹ a zsidósággal szemben. A legteljesebb mértékben igazságosnak ítélte a magyar állam jogelvonó tevékenységét, sőt úgy ítélte, hogy még mindig a magyarság rovására történik jogsértés. A 20%-ot veszteségnek tekintette, hiszen ezeket a pályákat a magyarság is betölthetné, de ezt a lehetőséget átadja a zsidóságnak.

A szélsőjobboldali lap a Festetics-párt állásfoglalásának ismertetését sem mulasztotta el. Megtudhatta az olvasó, hogy a kormány tervezete elfogadhatatlan számukra, mert abban nyomát sem találták „a magyar faj és a magyar vér megtisztítását szolgáló intézkedéseknek”.²⁴⁰ A magyar-zsidó „vérkeveredés” radikális megakadályozását akarták. A 20%-os arányszám, mint tárgyalási alap, szóba sem jöhetett számukra. A javaslattal szembeni ellenérzésüket leginkább az táplálta, hogy az a zsidósághoz – legalábbis verbálisan – mint felekezethez és nem mint fajhoz közelített.

A szélsőjobboldalnak tehát a zsidókérdés hazai megoldásáról a törvényjavaslat szigorúságát messze túllépő elképzelései voltak. Álláspontjukban az volt a különös, hogy e rendkívül radikális elképzeléseket – mint a 100%-os faji álláspont deklarálása, a 20%-os arányszám leszorítása (egyesek numerus nullust is emlegettek) – a zsidósággal szembeni védekezéssel indokolták. A védekezés szükségessége a hol kigyófészekként, hol viperafészekként aposztrofált zsidósággal szemben egyik legfontosabb érvük lett. Részben ezzel hozható összefüggésbe az a további, ma már értelmezésre szoruló követelésük is, hogy a zsidóságot nyilvánítsa a kormány nemzeti kisebbségnek. Azzal álltak elő, hogy a

zsidóság a lehető legteljesebb mértékben ápolja saját nyelvét, kultúráját, vallását és „faji nemzeti életét”.²⁴¹ Ezt a látszólagos nagyvonalúságot azzal indokolták, hogy a zsidóságot megilletik ezek a jogok. Javaslatuk másik jellegzetessége az volt, hogy ezeknek a jogoknak a gyakorlását nem lehetővé, hanem kötelezővé kell tenni. Azt kívánták, hogy a feltételezett zsidó nemzeti kisebbség tarthasson fenn annyi elemi és középiskolát, amennyi országos arányszámának megfelel, az állam pedig köteles legyen fenntartásukhoz segélyekkel hozzájárulni. Ezekben az iskolákban a tanítás nyelve a héber legyen, és az állam nyelvét (a magyart) az itt tanuló diákok csak heti két órában kötelesek tanulni²⁴² – hangzott a követelésük. Azt hangoztatták, hogy a zsidóság „nem kényszeríthető állami iskolába”.²⁴³ Követelésüket úgy tállták, mintha az a zsidóság óhaját elégítené ki és szolgálná, holott éppen a szigorú gettószellemű elkülönítést fogalmazta meg. A kulturális szegregációt szolgáltatta az a követelés is, hogy zsidó csak zsidó újságba, folyóiratba stb. írhasson, magyarba ne, és csak héber nyelven, héber betűkkel és kivételesen zsargonban, mert ez rontja a zsidó kultúrát.²⁴⁴ [Zsargonon a jiddis nyelvet értették. – F. C.] Kimondták, hogy a zsidóknak jogukban áll saját részükre színházat fenntartani, ahol azonban csak zsidó tárgyú előadásokat tarthatnak, „zsidó nyelven és csak kiváltképpen héber zsargonban”.²⁴⁵ Ugyanazt tartanák követendőnek a filmek, a varieték és egyéb nyilvános előadások tekintetében. A zsidók és a nem zsidók közötti házasságot „megengedhetőnek” tartották. Aki azonban zsidóval házasságra lép, számolnia kell a következményekkel: maga is zsidóvá válik, születendő gyermekeivel együtt, tekintet nélkül arra, milyen válást követ.

Salló is azt követelte, hozzanak rendeletet arról, hogy a zsidóság köteles saját ünnepeit megtartani.²⁴⁶ Festetics pedig a zsidótörvény parla-

²³⁸ *Nemzeti Figyelő*, 1938. 05. 01., 9.

²³⁹ *KN* (1935–1939), XVIII. k. 482.

²⁴⁰ *Virradat*, 1938. 04. 11., 2.

²⁴¹ *Nemzeti Figyelő*, 1938. 05. 29., 4.

²⁴² Uo.

²⁴³ Uo.

²⁴⁴ Uo.

²⁴⁵ Uo.

²⁴⁶ *Virradat*, 1938. 04. 19., 5.

menti vitáján a törvény alóli kivételekkel kapcsolatban arra az álláspontra helyezkedett, hogy ebben éppen azokat kellene részesíteni, akik „hűen kitartottak fajiságuk és zsidó hitük mellett”.²⁴⁷ Mindezek után – sántító hasonlaltal – felteszik a kérdést: „Kérdjük, vajjon melyik országban tiltakoznának hasonló intézkedés ellen a mi elnyomott véreink?”²⁴⁸

Ezekkel az intézkedésekkel a zsidóság nyílt elkülönítését szerették volna elérni. A szélsőjobb egyértelműen elítélte és kárhoztatta a zsidóság asszimilációs szándékát, az asszimiláció eredményeit nem méltányolta, és nem is volt hajlandó tudomásul venni, megmásíthatatlan ténynek fogva fel a zsidók különfajiságát. A nemzeti kisebbségi lét látványosan nagyvonalú tervezetével és a személyi szabadságjogok nagyfokú korlátozásával lényegében kiszorítani akarta őket. Állami erővel, fentről vezérelve akartak embereket tömegesen olyan identitás vállalására kényszeríteni, amelyet nem, vagy csak kis hányadukban éreztek magukénak, erőszakkal akarták rájuk kényszeríteni az ilyen értelmű hovatartozás vállalását. Ám nem valószínű, hogy akár azok is, akik serényen ápolták a zsidó hagyományokat, örültek volna az ilyen fokú elkülönítésnek. A hatalmi szóval a nemzeti kisebbségi létbe történő beskatulyázás zömmel a kinevezett ellenség könnyebb felismerhetőségét szolgálta volna.

Volt azonban gondolatmenetüknek egy kiküszöbölhetetlen ellentmondása. A szélsőjobbboldali politikusok a zsidók kirekesztését túlnyomórészt másságukkal indokolták, amit nem voltak hajlandók tolerálni. Ezzel a javaslattal azonban a zsidóságot még markánsabbá, nemzeti kisebbséggé akarták nyilvánítani: lehetővé, sőt kötelezővé akarták tenni például azt, hogy külön oktatási intézményeket létesítsen, kötelezően előírták számukra az érintettek által ritka kivétellel nem, vagy egészen töredékesen ismert héber nyelv használatát is. Ez azonban a korábbi intoleranciával szemben másságuk erőszakos rögzítését jelentette. Korábbi érvek az volt, hogy a zsidóság elkülönül, nem olvad be a kívánt mértékben a társadalomba. Az 1938-ban javasolt lépés viszont a hasonulás folyamatát végképp megakaszthatta, erőszakkal kényszerítve a zsidókra az elkülönülést.

²⁴⁷ KN (1935–1939), XVIII. k. 517.

²⁴⁸ Uo.

A nemzeti kisebbség jogcímén történő kollektív elkülönítésnek további hibája is volt. Hajlandók megadni számukra például a nemzetiségi nyelven történő oktatás „lehetőségét” a nekik fenntartott intézményekben. Azt a lehetőséget azonban már nem adták meg, hogy ha valakinek nincs kedve igénybe venni ezeket az oktatási intézményeket, akkor egyéb, állami vagy akár más vallású intézményt választhasson (mint például a magyarországi németek, horvátok stb.). Ez azt jelenti: ha sikerülne is a zsidóságot nemzeti kisebbséggé nyilvánítani, a zsidóság akkor sem számíthatna más nemzetiségekkel azonos elbírálásra. A szélsőjobbboldalt tehát nem elégítette ki a zsidóság formális nemzeti kisebbségi létbe történő leszorítása, velük szemben további diszkriminációt tervezett. A *Hungarista Napló* úgy fogalmazott, hogy a szélsőjobboldal csakis „a zsidóbefolyás [...] egész kulturális életre kiterjedő intézményes kizárásával”²⁴⁹ elégedhet meg, így el kell távolítani „a nép környezetéből minden olyan fajtát”²⁵⁰ (valójában itt csak a zsidóságra gondolnak – F. C.), amely rá káros hatást fejt ki.

E drasztikus intézkedések követelésére a szélsőjobbboldaliakat külföldi példák is ösztönözték. Elsősorban Németországra és Olaszországra mutattak rá, ahol – mint írják – „a mi bajainkkal hasonló veszélyekkel az ottani kormányzat sikeresen és erélyesen szembeszállt”.²⁵¹ Aggodalommal konstataáltak, hogy hazánk esetleg lemarad az intézkedések szigorúsága tekintetében, és ezáltal „éppen leghatalmasabb szomszédainknál kezdünk [...] veszíteni tekintélyünkől és szövetségi barátságunk értékéből”.²⁵²

A hazai szélsőjobbboldali csoportosulások a zsidókérdés terén nagyon türelmetlenek voltak. A törvénytervezet beterjesztése így rég várt reményeiket váltotta valóra, ám tartalma és szigorúsága messze volt attól, amit a masszív zsidógyűlölettől vezérelt szélsőjobboldal egyáltalán tárgyalási alapként elfogadhatott. Megszavazása mellett azért döntöttek mégis, mert a zsidókérdés tényleges megoldása felé vezető út első lép-

²⁴⁹ MOL Államfői Levéltár. *Hungarista Napló*, 1938. 51.

²⁵⁰ Uo. 155.

²⁵¹ Uo. 45.

²⁵² Uo.

csőfokaként azért el tudták képzelni. Fontos kiemelni, hogy a kormány-pártban is nagyon erős volt a zsidóellenesség, és olyan ötletekkel álltak elő kormánypárti képviselők, melyeket a szélsőjobboldal legtürelmetlenebbjei sem szárnyaltak túl. A kormánynak valójában nem volt szüksége ötletadókra sem a szélsőjobboldalról. A különbség inkább abban rejlett, hogy a szélsőjobboldalon a zsidóellenesség – vagy inkább zsidógyűlölet – homogénebb volt.

A zsidó közösség állásfoglalása

A ZSIDÓ KÖZVÉLEMÉNY

A korabeli zsidó sajtó 1938 elejétől mind több, az ún. „zsidókérdéssel” foglalkozó cikket közölt. A szegedi és a győri beszéd, valamint a jobboldali lapokban megjelent zsidóellenes írások a zsidó olvasóban nem hagytak kétséget afelől, hogy a zsidókérdés „törvényes rendezése” – kölcsönvéve az újságokban használt frazeológiát – küszöbön áll. A kérdélyeket tovább borzolta Hóman Bálint kultuszminiszter 1938 márciusában az ún. győri beszéd után, annak nyomát követve, Szentesen elhangzott felszólalása. A zsidó közvélemény igazságtalan támadásként értékelte a kultuszminiszter beszédét, aki a magyar kulturális életben tapasztalható „zsidó előretörést” állította pellengérre, és ez ellen vetette föl a törvényi rendezés gondolatát.

A zsidóság minderre meglepetten reagált. „Beszédék hangzottak el rólunk, Győrött és Szentesen. A győri beszéd épp úgy, mint tavaly a szegedi [...], megállapítja, hogy van zsidókérdés. [...] Tehát új törvényeket kell alkotni. De mit jelentsen az ilyen törvényalkotás?” – kérdezte a *Zsidó Élet* című lap.²⁵³

Híresztelések kaptak szárnyra a készülő zsidótörvénnyel kapcsolatban. Ijesztő volt szembesülni az állampolgári egyenjogúságot darabokra tépő javaslatokkal, a „zsidóhitűek” részére megállapított százalékos

arányszámokkal, a zsidóságot a nemzeti kisebbségi létbe kényszeríteni akaró szélsőjobboldali követelésekkel... Sokan gondolták azt zsidó oldalról, hogy csupán szélsőjobboldalról érheti őket valami rossz, a kormány részéről nem, ám ebben hamarosan csalódnuk kellett.

Az esetenként pontatlan információk meglehetősen korán a zsidósághoz jutottak, és előrejelzéseiket az első zsidótörvény javarészt meg is valósította. A zsidók többsége mégis furcsa optimizmussal szemlélte az eseményeket. Az emberek nagy része nem hitte, nem hihette, hogy Magyarországon zsidóellenes törvény hozására sor kerülhet. Akár általánosnak is tekinthető a következő gondolat az *Egyenlőség* 1938. március 31-i számában: „Mi magyar zsidók azzal a szilárd hittel nézünk a közeli jövőbe, hogy a mi magyar hazánk nem fog olyan rendszabályokat alkalmazni, melyek minket súlyosan károsítanak, vagy megsebeznek.”²⁵⁴

Általánosnak mondható az a meggyőződés, hogy a kormány által felvetett formában zsidókérdés Magyarországon nem létezik, következtetésképp zsidótörvényre sincs szükség, mert az emancipáció és recepció már véglegesen rendezte a zsidók helyzetét.²⁵⁵ Hitték, hogy a kormány nem szánja rá magát ilyen törvény beterjesztésére, mert ez „érdemtelennül megszégyenítené és feldúlna a magyar zsidóság életét”,²⁵⁶ és korlátozott jogú polgárokká degradálná őket. Még a szándékot is ellentétben állónak vélték a nemzeti tradíciókkal és a magyar alkotmánnyal. Magukat a magyarság elválaszthatatlan és szerves alkotórészének érezték, ezért valószínűtlennek tartották, hogy a zsidókérdés diszkriminatív szellemű rendezésére kerüljön sor. Hangoztatták és bizonygatták, hogy „zsidókérdés nincs, csak olyankor, ha azt mesterségesen felvetik”.²⁵⁷ Az országban tapasztalható zsidóellenes hangulat megnyilvánulásának egyedüli indokát a külföldi antiszemita áramlatok felülkerekedésében látták.

Akadtak, akik a törvényjavaslatot szorgalmazók önérzetére kívántak csapást mérni. Zsidóellenes törvény megalkotására már csak azért

²⁵⁴ *Egyenlőség*, 1938. 03. 31., 1.

²⁵⁵ Uo.

²⁵⁶ Uo.

²⁵⁷ *Egyenlőség*, 1938. 03. 10., 1.

²⁵³ *Zsidó Élet*, 1938. 03. 16., 7.

sem kerülhet sor – vallották –, mert a kormányzat ezzel azt a látszatot keltene, mintha a nem zsidó polgárok a zsidókkal szemben „tehetség és képesség dolgában hátrányban volnának”, és mint gyengébb fél szorulósnak törvényes védelemre és előnyök biztosítására. Ez pedig nem táplálná a magyar keresztény polgárok önértékét sem.²⁵⁸

Ez a fajta érvelés a fennálló viszonyok között nem érhetett célt. A javaslat a magyar zsidóság minden reménykedése ellenére a törvényhozás asztalára került. A korabeli zsidó lapok tudósításaiból fény derül az érintettek hozzáállására. Érdekes, hogy a magyar zsidóság nagy része még a zsidójavaslat benyújtása után is rendületlenül azon az állásponton volt, hogy zsidóellenes törvény alkotása indokolatlan, és éles elkarnyarodást jelentene a magyar alkotmány alapját képező állampolgári jogegyenlőségtől. Nem hitték, hogy ennek az „egészen meglepő és szokatlan hirtelenséggel”²⁵⁹ a törvényhozás elé került javaslat törvénné emelése a kormány számára megérné mindennek a kockázatát és felrúgását. A zsidó sajtó – a korszak egészére többé-kevésbé jellemző attitűddel – az érintetteket megpróbálta türelemre és higgadtságra inteni, ami nagyjából önámítás volt. A mozgásteret túl szűkre szabottnak ítélve az érintetteknek a történelembe való belenyugvást, a beletörődést és az alkalmazkodást javasolták.

Azoknak, akik a magyar zsidóságot rezignációra intették, több, akkor megfontolandónak tűnő érvük is volt. Többek között a magyar közvélemény tiltakozására számítottak. Bizalommal voltak a keresztény képviselők, köztük kiemelten is a keresztény egyházfők iránt, akikről azt remélték, hogy fel fogják emelni a szavukat a zsidóságra váró jogfosztás ellen, nem hagyják magára a magyar zsidóságot nehéz óráiban. A magyar zsidóságot azzal is próbálták nyugtatni, hogy arról a törvényjavaslat benyújtását követően egyes politikusok és publicisták már elutasítóan nyilatkoztak. A törvényjavaslatban rejlő „ellentmondások” észlelése további bátorítást jelentett. Sokan a javaslat törvénné emelésének akadályát látták a törvényjavaslat szövegében lévő inkonzekvenciákban.

²⁵⁸ *Zsidó Élet*, 1938. 03. 16., 7.

²⁵⁹ *Uo.* 1938. 04. 14., 11.

Az *Egyenlőség* 1938. április 14-én közölte Szabolcsi Lajosnak, a lap főszerkesztőjének a zsidótörvény javaslatáról írott gondolatait. A fekete keretbe helyezett cím – *Gyászolunk* – kihangsúlyozta, mit érzett a zsidó társadalom a javaslat benyújtása miatt. „Felekezetünk jogegyenlőségét gyászoljuk, melyet az új zsidótörvény eltemet”²⁶⁰ – írta a szerző, akinek nem voltak kétségei afelől, hogy a törvényjavaslatot a parlament meg fogja szavazni. Számot vetett azzal, hogy a magyar zsidóság ezáltal teljesen új helyzet elé kerül, jogegyenlősége megszűnik, de egzisztenciálisan is tarthatatlanná válik majd a helyzete. Felismerte, hogy a javaslat a zsidóság számára közjogi gettót teremt, hiszen megszünteti a zsidó-emancipáció nehezen kivívott eredményeit. Pedig – írta a szerző – „mi ebben a lapban hatvan év óta csak egyet hirdettünk: ki a gettóból!”²⁶¹ Szabolcsi úgy vélte, hogy a magyar zsidóság a próbatétel óráiban egyedül marad, és csakis önmagára számíthat. Ezt annak ellenére így gondolta, hogy bízott a magyar közvéleményben, amely szót fog emelni az érdekükben, és megemlített több olyan politikust is – például gr. Apponyi Györgyöt –, aki a törvény elszánt ellenfeleként a zsidóság mellett sorakozik fel. Sokan vélték, hogy a társadalom keresztény többsége nem fogja szó nélkül tűnni, hogy a zsidóellenes törvényjavaslattal a jogegyenlőség elvén csorba essék, és a zsidó polgárok korlátozások alá eszenek.

Amikor a politikai vita véget ért és a törvényt megszavazták, súlyos csalódás és levertség lett úrrá az érintettek körében. Pánikot azonban nem keltett. Nem váltott ki jelentősebb ellenállást sem, mivel többnyire amolyan legkisebb rossznak tartották, és bíztak abban, hogy a magyar állam – amint azt több vezetője ki is jelentette – e ponton megáll.

A helyzet súlyosságát a kormányzó és a miniszterelnök is igyekezett bagatellizálni. Ismét nem mulasztották el annak a nehezen értelmezhető érvnek a hangoztatását sem, hogy a törvény „a zsidóknak is érdekében áll”.²⁶² A kormány érvelése nem tévesztett célt teljesen. A szakirodalom megemlíti azt a zsidó vezetés tagjai részéről tapasztalható

²⁶⁰ *Egyenlőség*, 1938. 04. 14., 1.

²⁶¹ *Uo.* 2.

²⁶² ERÉNYI: *A zsidók története Magyarországon*, 81.

érdekes és tipikus magatartást, amellyel – szakítva a kezdetben követett hagyományos sérelmi taktikával – éppen a kormány érveit vették át.²⁶³ Maguk is visszhangozták, hogy a törvény a zsidóság érdekeit is szolgálja. Sokan közülük valóban alkalmasnak vélték az antiszemitizmus enyhítésére, és remélték, hogy hozzájárul a szélsőséges mozgalmak megfékezéséhez is.

Ez a magatartás nem tekinthető általánosnak. Ám jól mutatja, hogy a zsidótörvénybe történő rezignált beletörődéstől, a hagyományos érveken alapuló tiltakozáson át a törvény életbeléptetésétől várható előnyök kereséséig széles skálán mozogtak az érzelmeik és a taktikák. Ezek után érdemes egy pillantást vetni a magyar zsidó vezetés és a szélesebb zsidó közvélemény álláspontjára.

A zsidó vezetés álláspontjában tettenérhető eltolódás jól érzékeltethető egy 1937 novemberében lezajlott kormányzói audiencia felidézésével. Horthy akkor a magyar zsidóság négy magas rangú képviselőjét fogadta: Stern Samut, Buday-Goldberger Leót, Láng Lajost és Vida Jenőt.²⁶⁴ Mindez mintegy fél évvel a zsidótörvény betörése előtt történt. A találkozás közvetlen előzménye a zsidóellenes hecckampány volt 1937 végén. Az audiencián megjelentek ennek az ügyben kívántak közbenjárni. A magyar felsőház négy zsidó tagja a magyar gazdasági és közéletben elfoglalt helye és kivívott tekintélye alapján kísérletet tett arra, hogy megóvják az országot és a zsidóságot a „végtelen intézkedésektől”, vagyis a későbbi zsidóellenes törvényektől. Arra próbálták rávenni a kormányzót, vessen gátat az eluralkodó antiszemita hullámnak.²⁶⁵ Aggodalmuknak adtak hangot, mert úgy látták, veszélyben forog a mintegy hét évtizedet felölelő küzdelem gyümölcse, a zsidóság emancipációja. Nem akarták elveszíteni a kivívott jogokat. Tapasztalniuk kellett azonban azt a korszellemet, amely veszélyeztette mindazt, amit érdekeivel a magyar zsidóság megszolgált és amihez ragaszkodott.

²⁶³ *Hét évtized*, II. k., 20.

²⁶⁴ Valamennyien a magyar gazdasági élet kiválóságai és a zsidó-magyar együttélés hívei voltak. Szűcs László: Kormányzói audiencia az első zsidótörvény előtt. (1937. november 11.) *Levéltári Közlemények*. 1993/1–2. sz. 143–164.

²⁶⁵ Uo.

Már ekkor szóba került az arányszámok kérdése. A találkozó zsidó résztvevőinek nem állt szándékában kétségbe vonni azt az egyébként vitathatatlan tény, miszerint a zsidóság a gazdasági életben arányszámán felül érvényesül. Határozottan tiltakoztak azonban, hogy ezen az alapon vádat lehessen kovácsolni a zsidóság ellen. Álláspontjuk alátámasztására hosszas és kimerítő érveléssel szolgáltak Horthynak. Stern érvelése annyira hatásosra sikerült, hogy a kormányzó a gondolatmenettel egyetértve közbeszólt: „Én ennek teljesen tudatában vagyok. Mi magunk kényszerítettük a zsidóságot arra, hogy gazdagodjék.”²⁶⁶ A zsidóellenes agitáció hamis jelszavait elutasítva kifejezték ragaszkodásukat a kivívott jogokhoz. Külföldi példákat is segítségül hívtak álláspontjuk alátámasztására. Elsősorban a németországi zsidóság elenyésző (0,9%) arányára, csekély szerepére, és ennek ellenére történő visszaszorítására hivatkoztak, ezzel is igyekezve bizonyítani, hogy a túlsúlyra vonatkozó zsidóellenes jelszavak hamisak és megtévesztők. Bár nem mondták ki, de érzékeltették a véleményüket, hogy a zsidókérdés megoldásának semmiképpen nem szabad a német minta alapján, a háttérbeszorítással és az ennek alapot szolgáltató jogelvonással történnie.

Mindez alátámasztja, hogy a hazai zsidóság tekintélyes személyiségei a jogkorlátozó intézkedéseket ekkor még elfogadhatatlannak tartották az ún. „zsidókérdés” megoldására, de az első zsidótörvény benyújtása után a zsidó vezetők már Darányi és Imrédy elgondolásait visszhangozták a törvénnyel kapcsolatban. Belenyugodtak a kormány zsidóellenes intézkedéseibe, sőt ezt alátámasztandó kifejtették, hogy a Harmadik Birodalomban és a szomszédos Romániában élő zsidók életlehetőségei korlátozásának jó oldala is van: ezáltal vélték tompíthatónak a zsidóellenes nyomást. Ami pedig Magyarországot illeti, úgy vélték, két legyet is lehet ütni egy csapásra: ezzel kifogják a szelet a szélsőségesek vitorláiból, és elejét veszik annak is, hogy a nyilasok antiszemita uszítása fizikai síkon is megnyilvánuljon. Egyes források szerint ez a megfontolás bírta rá a zsidó vezetést arra, hogy ne csak elfogadják, de pártolják is az „enyhén korlátozó” intézkedéseket.²⁶⁷

²⁶⁶ Uo. 149.

²⁶⁷ *Hét évtized*, II. k., 20.

Bruce brit pénzügyi szakértő, a Magyar Nemzeti Bank mellett működő népszövetségi tanácsadó állítása szerint „komoly zsidók maguk is helyeselték az effajta intézkedéseket”.²⁶⁸ Konkrétabban is kifejtette mind ezt Gascoigne-hoz, a budapesti brit külképviselet egyik tagjához írott levelében: „Hozzám is eljöttek prominens zsidók, kérve, hogy fejtsem ki Imrédynek (ő hozta utóbb a törvényt tető alá – F. C.), ők mellette volnának egy, a zsidófoglalkoztatást korlátozó törvénynek, ha biztosak lehetnének benne, hogy más törvények ezt nem követnék.”²⁶⁹

A vezetőknek a zsidótörvénnyel kapcsolatos állásfoglalása elégedetlenséget váltott ki.²⁷⁰ Múltán. Sokan nemcsak tehetetlenséggel vádolták őket, de azzal is, hogy nem érzékelik a veszélyt, miközben a zsidóság feje felett összezsapnak a hullámok. A *Zsidó Élet* újságírója nem habozott kimondani: be kell látniuk, „amit az egész magyar zsidóság már régesrég tud, hogy Önök csak beszélni tudnak, de cselekvésre képtelenek. Ebben az esetben pedig nincs ott a helyük, ahol vannak.”²⁷¹ Azzal zárta cikkét: ha a vezetők nem hajlandók a cselekvésre, legalább hagyjanak másokat cselekedni.²⁷² Mindez nem jelenti azt, mintha a zsidótörvény elleni gyakorlati fellépésben maguk az érintettek túlzottan tevékenyek lettek volna, de jól tükrözi, hogy a zsidó vezetés a kezdetektől rossz nyomon járt, és az őket ért támadások nem nélkülözték az alapot.

Miután az 1938:XV. tc. bekerült a magyar törvénytárba, a zsidó társadalom új helyzetben találta magát, a zsidók számára új küzdelem korszaka kezdődött.²⁷³ Mindezt nem lehetett „sem letagadni, sem elkenni”.²⁷⁴ A zsidótörvény előtt még bizvást mondhatták, hogy az emancipációs és recepciós törvények óta Magyarországon a zsidó polgár teljesen egyenjogú a nem zsidóval. 1938. május 29. óta Magyarországon

törvény volt arról, hogy adott esetben a magyar állampolgár, ha zsidó, nem foglalhat el olyan állást, amelyet egyébként képességei szerint akadály nélkül betölthetne, ha nem volna „az”. Az új helyzetre reagáló megnyilvánulások széles spektrumon mozogtak.

A törvény becikkelyezése után az egyik legfontosabb dolog a megfelelő helyzetértékelés volt, illetve kellett volna lennie. Ez nehezen ment. A zsidótörvény nullifikálta az állampolgári jogegyenlőség elvét, hiszen egy népes csoportot, akiket „zsidó” címkével látott el, diszkriminált és ellehetetlenített a munkavállalás terén, míg másokkal nem is tervezett hasonló intézkedéseket. Ez a korlátozás jogilag kitűnően illeszkedett a korábbi évszázadok zsidóellenes törvényeinek sorába. A korlátozások csak a munkavállalás területére terjedtek ki, nem érintették például a zsidók választójogát. Önáltatástól sem mentesen pozitívumként tudták némelyek értékelni azt is, hogy a jogkorlátozás hatása a fenti kritériumnál megállt. Akadt, aki a törvényt nem is találta túl szigorúnak. Olyan megközelítéssel is lehet találkozni a korabeli sajtóban, hogy a törvény helyes értelmezése az, hogy ez a jogcsorbítás csak kivétel, és a törvény által nem érintett vonatkozásokban az egyenlőség fennmaradt. A negatív jogegyenlőség-értelmezésnek a reális szembenézés helyett sokkal inkább lélektani, hárító funkciója volt.

A zsidótörvény által teremtett mentesítési kategóriák megalkotását sem övezte lelkesedés a zsidóság részéről. Részben mert a kivételezések kikapuit a kormány csak résnyire nyitotta ki, részben pedig azért, mert megbontotta az érintettek sorait, és ezáltal megnehezítette az összefogást.

A zsidótörvénnyel kapcsolatban felmerült másik alapvető kérdés az volt, hogy ezek után a zsidóságot „minek tekintik? Fajnak vagy felekezetnek?”²⁷⁵ A törvény szövegében a régi jogelvektől való eltérés ebben is megmutatkozott. A törvény megalkotta a „zsidó” fogalmát, és évszázados szünet után ismét megjelent a „zsidó” elnevezés a magyar törvénytárban. A törvény értelmében „zsidó” olyan is lehetett, aki felekezet szerint felvette a kereszténységet. A törvénynek ez az újszerűsége több

²⁶⁸ BRAHAM: *A népiértés politikája. A Holocaust Magyarországon*. I. k. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997. 134.

²⁶⁹ Uo.

²⁷⁰ RÁNKI Vera: *Magyarok – Zsidók – Nacionalizmus*, 150.

²⁷¹ *Zsidó Élet*, 1938. 06. 04., 8.

²⁷² Uo.

²⁷³ *Egyenlőség*, 1938. 06. 02., 5.

²⁷⁴ *Zsidó Élet*, 1938. 06. 04., 7.

²⁷⁵ *Ararát Évkönyv. Magyar Zsidó Almanach az 1939. évre*. Kiadja a Pesti Izraelita Hitközség Leányárvaháza, Budapest, 1939, 22.

elégedetlenséget váltott ki, mint a foglalkozási korlátozások. A faji elv megjelenése veszélyes és elgondolkodtató precedensnek tűnt.

A korabeli zsidó lapok közöltek keményebb hangvételű írásokat, amelyek a jogelvonást semmivel nem tartották indokolhatónak, ám bőven voltak engedékenyebb hangúak is, amelyek a helyzethez való alkalmazkodást hirdették. Extrém esetben még a magyar kormány „jó szándékáról” is beszéltek a zsidótörvény megalkotásával kapcsolatban, mondván – Horthy is ezt az álláspontot védelmezi makacsul az emlékirataiban – a kormány célja az antiszemitizmus megszüntetése, vagy legalábbis a mérséklése volt, a „szélkifogás” a szélsőjobboldal vitorláiból, a még rosszabb elkerülése. A gond csak az volt, hogy a kormány vitorláit nem kevésbé haragos szelek fújták...

Sokan értelmetlennek tartották a hagyományos érvek alapján álló tiltakozást. Lassan kiviláglott, hogy azokkal a fejtegetésekkel, amelyek a XIX. századi reformkorszak törvényalkotási hagyományainak és az 1938:XV. tc.-nek a szembeállításán alapulnak, nem lehet túl messzire jutni az 1930-as évek második felének magyar szellemi közegében, vagy éppen teljesen hatástalanok. A kijózanító írások erre mutattak rá. Konstruktív hozzáállást sürgettek. Ennek lényege, hogy abba kell hagyni „a folytonos siránkozást a megalázottságról, a megsegényítésről”.²⁷⁶ Legfőbb ideje, hogy a zsidóság észrevegye: azzal az „önérzetnélküli és szupplikáns hanggal, amellyel a zsidótörvénnyel kapcsolatosan egyik-másik felekezeti lap hasábjain találkozni lehet, szakítani kell”.²⁷⁷ A helyes magatartást az jelentené, ha az érintettek szembenéznének azzal, hogy őket a törvény „implicite” fajnak tekinti, közjogilag a diszkriminált kisebbség helyzetébe juttatja, és másodrendű állampolgárokká fokozza le. A tényekkel történő szembenézés után pedig a cselekvésre kell legyen a döntő szerep.

A gyakorlat mást mutatott. A tényekkel nem volt könnyű szembenézni. Egyszerűbb volt a törvényt tiszteletben tartani, engedelmeskedni törvénytisztelő magyarokként, mint a megoldáskeresés, a korábbi néze-

tek felülvizsgálata, tanulságok levonása, egy szóval a konstruktivitás a realitás talaján.

Sajnálatos, hogy szinte birkaszellemet kívánt meg a zsidóságtól Lőw Immánuel is, amikor iránymutatás gyanánt így fogalmazott: „A magyar zsidóság törvénytisztelő és ha ezt a törvényt megszavazzák, el kell viselnie.”²⁷⁸

Idővel elkezdtek az újságok olyan cikkeket is közölni, amelyek egyfajta útmutatásként, „iránytűként” kívántak szolgálni a nehéz időkben. Ezzel a magatartásmintával együtt azonban egy másik gondolat is megfogalmazást nyert: „Mától kezdve egy a cél: alkotmányos úton küzdeni azért, hogy az 1938:XV. tc.-t a törvényhozás változtassa meg.”²⁷⁹ Bízta a „magyar törvényes elégtételben”.²⁸⁰ Talán a numerus clausus 1928-as módosítása-felülírása adott ehhez ötletet.

A zsidótörvény tehát új emancipációs harc kezdetét jelentette. Ezzel együtt azonban sokan a hiperpatriotizmus gondolata mögé sorakoztak fel. Hirdették, hogy továbbra is meg kell maradni „magyaroknak, hűségeseeknek”,²⁸¹ állampolgári jogaik csorbitása se csökkentse hazaszeretüket. Ebben az álláspontban jó adag önbecsapás volt. A számukra egyelőre megváltoztathatatlanul szűkülő teret igyekeztek vele elviselhetővé tenni, hiszen az új emancipációs harc feltételei igen rosszak voltak, és a törvény végrehajtása további romlással fenyegetett.

Az *Országos Egyetértés* idevágó cikke az eseményeket megpróbálta egyfajta kényszerű optimizmussal szemlélni, mondván, hogy ezek a zsidóságnak nem csupán kárára vannak, hanem javára is szolgálnak, természetesen lelki értelemben. Ezt az időszakot alkalmasnak vélték a lelki és a hitbeli elmélyülésre. A korabeli lap szerint: „A jogi helyzet hátrányait a jövőben töltjük ki vallásossággal, zsidó öntudattal, jó zsidó érzéssel, egyéni és zsidó erényekkel.”²⁸² Lelkileg erős zsidóság nevelését tűzték ki célul, amely képes alkalmazkodni a megváltozott helyzethez.

²⁷⁸ *Egyenlőség*, 1938. 05. 27., 5.

²⁷⁹ *Egyenlőség*, 1938. 06. 02., 5.

²⁸⁰ Uo.

²⁸¹ *Egyenlőség*, 1938. 05. 27., 2.

²⁸² *Országos Egyetértés*, 1938. 06. 17., 10.

²⁷⁶ *Zsidó Élet*, 1938. 06. 04., 7.

²⁷⁷ Uo.

A Pesti Izraelita Hitközség hasonló cél érdekében népszerűsítő zsidó tárgyú tudományos előadásokat kívánt tartani, amelyek a zsidó hagyomány és tanok, a zsidó történelem területeire kalauzolják el a hiterősítésre és alaposabb ismeretekre szoruló jelentkezőket.²⁸³

A KIKERESZTELKEDÉS DILEMMÁJA

A vallásváltás összességében csekély arányban volt jellemző a magyarországi zsidóságra. A zsidó felekezeti státus feladása a végleges egyéni szakítást fejezte ki a zsidósággal, és az asszimiláció sajátos formáját jelentette, jelenthette. A kitérők a megkeresztelkedéstől társadalmi kezelésük módosulását és a zsidó léttel járó hátrányok elkerülését is várták, de a megkeresztelkedés elháríthatott olyan akadályokat is, amelyek a szakmai vagy az iskolai karrier előtt álltak.²⁸⁴ Sokszor elhangzott az az állítás, hogy a zsidók asszimilációs szándékának igazi bizonyítéka a megkeresztelkedés lehet. Zsidók esetében azonban a hitehagyás és válásváltás sok esetben nem jelentette azt, hogy a választott felekezet az új belépőt teljesen be is fogadta, integrálta. Megkérdőjelezték az áttérési szándék őszinteségét, adott esetben számon tartották azt is, honnan tért be.

A megkeresztelkedés érvényességét és hatékonyságát az egyes zsidótörvények eltérően szabályozták. Az egyik hullámhegy az 1938-as esztendő, vagyis az első zsidótörvény éve volt.²⁸⁵ A vallásváltoztatást az

²⁸³ Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Segélyszervezetek. Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (1942–1944). Vegyes iratok. „Szózat Hittestvéreinkhez! Hitközségi Levél”. Pesti Izraelita Hitközség, 1938. május.

²⁸⁴ Erről lásd: KARÁDY Viktor: Traumahatás és menekülés. A zsidó vallásváltók szociológiája 1945 előtt és után. *Múlt és Jövő*, 1994/2., 73–74. és ROYKÓ Viktor: *Kereszténység, Magyarság, Zsidóság. Adalék a csonkamagyarországi zsidókérdés megoldásához*. A szerző kiadása, Kiskunfélegyháza, 1938.

²⁸⁵ Az 1938-as esztendőben nagyjából az egész zsidó népesség 1%-a választotta a kikeresztelkedést. In: KARÁDY: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*, 134. Egy másik, csak a fővárosra vonatkozó forrás szerint 1938-ban Budapesten 6127-en választották a kikeresztelkedést, 3063 férfi és 3064 nő. Római katolikus vallásra

első zsidótörvény csak az 1919. augusztus 1-je előtti áttérések esetében ismerte el és méltányolta.²⁸⁶ Ezért az 1938-ban kikeresztelkedők választása akár irracionális lépésnek, felesleges megfutamodásnak is tűnhet. Sokakat külső kényszerítő körülmények vittek rá. A „kitért” zsidóság mindenesetre igen kényes helyzetben találta magát.

Az erősödő antiszemitizmus légkörében az átkeresztelkedés az elhagyott, fenyegetett, üldözött közösség szemében az ősök és a sorstársak cserbenhagyását jelentette. Ez a lépés szinte árulással, az ellenség táborához való átállással volt egyenértékű. A *Remény* című ifjúsági lap érdekes idevágó példával szolgál, részletet közölve S. I. kereskedelmi iskolai tanulónak egy kitérni készülő barátjához írott képzelt leveléből: „Kedves Barátom! Most értesültem meggondolatlan elhatározásodról – és nem ismerek Rád. Mikor a spártai ifjú csatába indult, anyja, fia pajzsára mutatva így szólt: »Vagy ezzel, vagy ezen!« Mikor édesanyád világra hozott, Téged is csatába küldött, hogy harcok közepette megállj a helyed. S miként a görög ifjú nem vesztette el pajzsát megfutamodás közben sem, inkább megölte magát, úgy Te se dobd el pajzsodat, a vértedet: a hitedet. Mi zsidók, egy kis hadsereg vagyunk. Hát te minket cserben akarsz hagyni? ... és azt hiszed, hogy lesz egy nyugodt éjjeled? Úgy érzed majd magad, mint egy amerikai cowboy – frakkban. És ezt nehéz lesz viselni, súlyos teher az! Hidd el nekem: Nem illik Rád!”²⁸⁷

Másrészt akármilyen őszinte volt is esetenként a megkeresztelkedőknek az új vallásba vetett hite, az áttérők szándékának ilyen hátterét több oldalról is megkérdőjelezték. Rendszerint az új vallásközösség sem tekintette őket teljes jogú tagjainak.

3560-an, görög katolikusra 51-en, görögkeletire 40-en, evangélikusra 1454-en, reformátusra 816-an, unitáriusra pedig 206-an tértek át. L. *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve*. 1939. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának kiadása, Budapest, 1939, 513.

²⁸⁶ Ehhez kapcsolódik *Az Ojság* vicce. „– Hallom, lelkem, hogy a maga gazdái zsidók.

– Még nem biztos, most tanulmányozzák a rendeletet.” *Az Ojság*, 1938. 07. 10., 10.

²⁸⁷ *Remény*, 1938, 11.

Az áttérési hullám már a zsidótörvény benyújtásakor elkezdődött. „Noha mindenki tudja, hogy teljesen hatástalan, egyre tart a menekülés Izrael hajójáról” – írta az *Országos Egyetértés* című zsidó lap.²⁸⁸ Az újságok és folyóiratok elutasító hangnemben, „ide-oda röpködő muslica-lelkeknek”²⁸⁹ nevezve őket, leplezetlen megvetéssel írtak a menekülés módját választó tömegekről. Mert itt a problémát az jelentette, hogy nem szórványos esetekről volt szó, hanem valami újról, a kikeresztelkedés immár tömegessé váló jelenségéről. A zsidó társadalom új erőpróba elé került, aminek meg kellett felelni. Az első, talán nem kellően átgon-dolt reakció az elutasítás és a megvetés volt. Ennek többféle gyökere volt. A zsidó közösségben bennmaradtak meg voltak győződve arról, hogy a hittagadók csakis a könnyebb boldogulás reményében, gazdasági és társadalmi helyzetük javítása vagy enyhítése céljából, tehát anyagi, illetve presztízserdekből döntöttek a kikeresztelkedés mellett. Az összefüggés a zsidótörvény és a keresztség felvétele között vitathatatlan volt, ezért az a felvetés, hogy választásuk háttérében igazi meggyőződés, mély lelki okok húzódnának meg, ebben a körben szinte fel sem merült. Így sokkal inkább azt hangoztatták, hogy a kikeresztelkedést választók régi vallásos közösségüket felrúgták, cserbenhagyták, megtagadták, kigúnyolták, elárulták.²⁹⁰ Ezen túlmenően pedig távozásukkal megbontották és ezáltal meggyengítették a zsidó közösség sorait. Az *Egyenlőség* azt is a kikeresztelkedett zsidók szemére vetette, hogy „nyíltan antiszemitáskodtak, tüntettek a zsidóság ellen, melyet lenéztek és megvetésnek tettek ki”.²⁹¹ A kitért zsidókra úgy tekintettek, mint akik elárulták a zsidóságot a keresztlelél kedvéért. A válságos időkben a keresztlelél valóban a szerencse záloga volt, sokan olyan útlevélnek tekintették, amely „egy jobbnak remélt szférába segítheti át”²⁹² őket.

A zsidó lapok a keresztény egyházaktól sokkal óvatosabb magatartást vártak volna el a zsidók megkeresztelésében. Megdöbbenetek attól a

²⁸⁸ *Országos Egyetértés*, 1938. 05. 22., 8.

²⁸⁹ *Egyenlőség*, 1938. 04. 28., 2.

²⁹⁰ Uo.

²⁹¹ Uo.

²⁹² Uo.

könnyelműségtől, amelyről szerintük a keresztény egyházak tanúbizonyságot tettek a válsághelyzetben, ezért feladatuknak érezték, hogy ráébresszék őket arra, hogy olyan hívőre, mint amilyen a megkeresztelt zsidóból válik, nem lehet szükségük. Aki erre vetemedik – vélték – az csakis rossz zsidó lehetett, így az egyházak rossz lelki alannal gazdagodnak. Egyértelmű volt, mit várnak a keresztény egyházaktól: „Saját jószántukból zárják el az utat azelől, hogy riadt és tanácstalan zsidók tömegesen meneküljenek hozzájuk.”²⁹³ A hittagadóknak szóló rövid üzenet pedig az volt, hogy megérdemlik, ha „bezárul előttük a sorompó mindkét oldalon”.²⁹⁴

A „zsidó” fogalom önkényes megállapítása révén hatalmas tömegek váltak jogilag zsidókká, köztük számosan olyanok, akik vallási-egyházi hovatartozás szempontjából régen megszűntek azok lenni. Ez az érintettek számára azzal a megrendítő tanulással is szolgált, hogy „az általános zsidósors alól senki sem vonhatja ki magát”.²⁹⁵ A zsidójavaslat a megítélés szempontjából a kikeresztelkedetteket egy kalap alá vette a zsidó hitközségben maradt vallástalanokkal (vagy vallástartókkal) és a hithű zsidósággal is.

A kikeresztelkedettek előtt sokszor valóban „bezárult a sorompó mindkét oldalon”, vagyis már nem tartoztak a zsidó közösségbe, amely megvetette őket, de választott új közösségük sem fogadta be őket, így valójában sajátos önkirekesztést csináltak. Az új keresztények – mondja Bálint László – a legtársztalanabb elemei a társadalomnak. Tűrhetetlen helyzetüket a zsidóból reformátussá lett szerző a következő szavakkal ecsetelte: „Akik elhagyták az ősi hitet, vergődnek az őket őrlő malomkövek között, lézengenek úgy, hogy sehova sem tartoznak. A zsidóság, a régi tábor, tobzódó gyűlölettel tagadta ki valamennyiüket, az erős, hatalmas, új gyülekezet, ahova menni akartak, viszont éppen csak megtűri őket és formaian ad nekik hazát. Reménytelennek látszó, örökös ideodajárkálás ez két szomszédvár között.”²⁹⁶ Rendelkezésre állnak

²⁹³ Uo. 3.

²⁹⁴ Uo.

²⁹⁵ Uo.

²⁹⁶ BÁLINT László: *Az áttért megszólal*. Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1939, 7.

olyan dokumentumok, melyeket a keresztény hitre térő, de a törvényjavaslat által most zsidónak minősített emberek írtak keresztény egyházfőknek, segítségüket kérve.²⁹⁷ Leveleikben elsősorban azt sérelmezik, hogy 1919. augusztus elseje utáni keresztelkedésük miatt nem számíthatnak kereszténynek, és a keresztiség értékének megvédelmezésére hívják fel az egyházi vezetők figyelmét. Leveleikből az is kitűnik, valójában milyen okok készítették őket arra, hogy megkeresztelkedjenek. Áttérésük egyik fő motívuma a más vallásúval kötendő házasság terve volt, de a munkaerőpiacon érvényesülő antiszemita nyomás is ösztönözte. Ennek dacára – függetlenül attól, milyen egyéni érdek húzódott meg döntésük mögött – az áttérés őszinteségéről igyekeztek meggyőzni a segítségül hívott egyházi személyiséget.

A kikeresztelkedések mögött húzódó körülményeket jól ragadta meg F. A., aki 1938. április 9-én intézett levelet Raffay Sándor evangélikus püspökhöz. Rámutatott arra: a kikeresztelkedésre sokakat az vitte rá, hogy Magyarországon a „zsidó” szó nemcsak az izraelita felekezet megjelölésére szolgál, hanem arra, hogy „a zsidó és a magyar megkülönböztetendő”.²⁹⁸ Aki ennek a nyomásnak a hatása alatt érezte, hogy magyar és zsidó volta között választania kell, és „aki magát első sorban magyarnak érezte, annak kereszténnyé kellett lennie”.²⁹⁹

Az embereknek identitásuk megőrzéséhez szükségük van arra, hogy egy adott közösségbe tartozzanak, akár csak formálisan is. A vallás lehet az egyik ilyen csoportképző tényező. Ám a zsidóknak, akik ezt az 1930-as években Magyarországon valamely keresztény vallásban vélték újból megtalálni, sokszor csalódniuk kellett. Az áttértek tarthatatlan helyzetére rámutatva F. A. azt írta: immár „teljesen idegenek a zsidó társadalomban, mely őket be sem fogadná”.³⁰⁰ A lelki katasztrófa másik mozzanatát az jelenti számukra, hogy a keresztény társadalom sem is-

meri el őket keresztényeknek. Így arra ítéltetnek, hogy „egész életüket idegenben, hazátlanul töltsék el”.³⁰¹ F. A. egy egész réteg életérzését szóltatta meg.

Egy másik levélíró elkeseredésének adott hangot amiatt, hogy a rendelkezések értelmében már nem fog kereszténynek számítani. Pedig a keresztiség számára valóban mély lelki átalakulást jelentett. Ezért ő nem térhet vissza ősei hitéhez, hanem mint kitaszított kereszténynek „lelki-légüres térben kell bolyongania”.³⁰²

Egy, a magyar katolikus egyház első emberének, Serédi Jusztiniánnak címzett levél írója is hasonló gondolatokat szóltatott meg levelében. Túrhetetlennek tartotta, hogy a zsidótörvények a katolikus vallásra áttértek, vagy „a már katholicizmusban nevelkedettek tízezreit, ha ugyan nem százezreit lökik vissza a zsidóságba”,³⁰³ és ezáltal teljesen idegenné válnak saját hazájukban. Zsidókká nem válhatnak – érvel a levélíró –, hiszen nem azok, keresztények és magyarok sem lehetnek, „keresztény vallású zsidó pedig csak pervertált agyvelőben születhetett meg”.³⁰⁴

Sok levélíró panaszkodott arra, hogy szerinte a keresztény gyülekezetekben nem nézik jó szemmel a zsidó származású keresztényeket.³⁰⁵ A kikeresztelkedettek sújtó kitaszítottsági érzés nem függött attól, hogy ki hová „tért be”, a katolikus, a református és az evangélikus egyház első emberének írott levelek között egyaránt találunk erre példákat. A kirekesztettség érzésének nyomasztó súlya alatt olyan is akadt, aki nyíltan kimondta, hogy soha magyar zsidó nem határozta volna el magát arra, hogy felvegye a kereszténységet, ha előre látja, hogy ezáltal „semmilyen társadalomba nem fog tartozni”.³⁰⁶

³⁰¹ Uo.

³⁰² EOL Raffay-hagyaték.

³⁰³ Esztergomi Prímási Levéltár (EPL). Serédi Jusztinián hercegprímás iratai, 616/1938.

³⁰⁴ Uo.

³⁰⁵ A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára. Ravasz László elnöki levelezései, 678/1939.

³⁰⁶ EOL Raffay-hagyaték.

²⁹⁷ A főpapokhoz küldött levelek szerzőinek nevei a személyiségi jogok tiszteletben tartása miatt csak monogramjukkal szerepelnek.

²⁹⁸ Evangélikus Országos Levéltár (EOL), Raffay-hagyaték. „Zsidó levelek 1919–44.” Ikt. sz. nélkül.

²⁹⁹ Uo.

³⁰⁰ Uo.

Az áttértek olykor patetikus érvekkel is próbálták bizonygatni az áttérésük mögött meghúzódó őszinte szándékot. Az egyházfőknek küldött levelek másik nagy csoportja azoké, akiknél a megkeresztelkedésre házasságkötés miatt került sor. Érdekes, hogy ezek között elsősorban nők szerepelnek.

Említettük, hogy az izraelita vallási közösséget elhagyók egyik fő bűnének addigi vallási közösségük a nyílt antiszemitáskodást³⁰⁷ tudta be, valamint a közösségben maradtak irányában megnyilvánuló gyűlölködő hangnemüket. Az egyházfőknek küldött levelek között valóban vannak példák a neofiták hangosságára...

Az újonnan kikeresztelkedett zsidók a zsidó társadalom egészének azért is fejtörést okoztak, mert a törvény által előírt 20%-os arányszámba ők is beleestek, amit a zsidó közösségben maradtak sérelmeztek. Igazságtalannak érezték, hogy a zsidó közösségből eltávoztak most bebocsátást kérnek a zsidóság kvótájába.³⁰⁸ Az *Egyenlőség* „A 20% a zsidósághoz és nem a kitértéké!”³⁰⁹ címmel hosszú cikket közölt a fenti problémáról. A vállalatvezetők figyelmét arra hívták fel: ügyeljenek arra, hogy a törvény végrehajtása során a zsidóság húsz százaléka valóban zsidóknak jusson.³¹⁰ Azt tanácsolták, ha le kell faragni a személyzeti állomány zsidó rétegéből, akkor ezt elsősorban azokkal tegyék, akik önmagukat igyekeztek lefaragni a zsidóságról.³¹¹ Mindezek mögött az a megfontolás állt, hogy a kitértéknek a zsidóság kenyérére nincs joguk, hiszen erről ők maguk mondtak le, amikor zsidóságukat föladták.

A kikeresztelkedettek természetesen érzékelték a zsidó hiten maradtak erős ellenérzését, amit levéltári dokumentumok is igazolnak. A korábban már említett, egyházi vezetőknek írott beadványok között több olyan is van, amelyből a kikeresztelkedetteknek az a féltelme tükröződik, hogy a törvény végrehajtása során a zsidó kézben lévő vállala-

toknál el fogják veszíteni munkájukat. Mert – mint írják – a zsidó munkaadók „már csak bosszúból is”³¹² először a zsidónak számítók, de 1919. augusztus elseje után áttért alkalmazottakat fogják elbocsátani. Természetesnek vették, hogy a zsidó kézben lévő vállalatoknál először azokhoz fognak ragaszkodni, akik kitartottak vallásuk mellett, zsidók maradtak.

A kitérés hullám miatt a rabbik is nehéz helyzetbe kerültek. Az áttéréseket túlnyomórészt elítélték. A korabeli zsidó felekezeti sajtóorgánuk jó néhány, rabbiktól származó írást közöltek, láthatóan azzal a céllal, hogy a felekezetet elhagyni készülőket szándékuktól eltántorítsák, a már ismertetett érvekkel. Annak az igyekezetnek a hátterében, hogy a kitérni készülőket a kitérés szükségtelen, illetve értelmetlen voltáról meggyőzzék, több megfontolás is fölfedezhető. Az egyik szempont nyilvánvalóan az egyház és lelkészei szellemi befolyását fenyegető veszély volt. A hitközségek gyengülésétől is tartottak. Az izraelita felekezetnek azonban a kikeresztelkedés tömeges jelensége az erkölcsi káron túl érzékeny anyagi veszteséget is okozott. Vezetői többek közt ezért is hirdettek küzdelmet az áttérések megfékezéséért. A korabeli sajtón túl befolyásos személyiségekhez, köztük a keresztény egyházak vezetőihez is fordultak az ügy kapcsán.

Fennmaradt több olyan, zsidó vallási vezetők tollából származó levél, beadvány, melyeket keresztény egyházfőknek juttattak el. Ezekben tiltakoztak a keresztény egyházak eljárása ellen, nehezményezve, hogy az áttérni kívánókat tömegesen átveszik, ahelyett hogy a „járványnak” megpróbálnának gátat vetni.

A keresztény egyházaknak az áttéréssel kapcsolatos engedékenysége elégedetlenséget szült zsidó oldalról. Felvetődött és persze tény volt, hogy a tömeges áttérésből a keresztény egyházaknak számottevő haszna is származik, és az anyagi szempontok mérlegelése nagymértékben befolyásolja őket a kereszténységet felvenni szándékozók átvételében. A keresztény egyházaknak a tömeges keresztelésekből származó, korábban említett anyagi haszna a másik oldalon az izraelita felekezetet

³⁰⁷ *Egyenlőség*, 1938. 04. 28., 3.

³⁰⁸ Uo.

³⁰⁹ Uo.

³¹⁰ Uo.

³¹¹ Uo.

³¹² EOL *Raffay-hagyaték*.

fenyegető veszteségekkel járt. Gyakorlattá vált, hogy a kitértek közül többen „szemforgató módon titkos pénzjuttatásaikkal enyhítsék a zsidó szenvedések mérhetetlen súlyát”.³¹³ Ez azonban a távozások miatt a hitközségeket ért veszteségeket nem volt képes ellensúlyozni.

A kétségbeesés szült olyan ötleteket, miszerint a vallásukat elhagyó zsidókat új vallási közösségük továbbra is kötelezze hozzájárulásra a régi hitközség terheihöz, mert a kikeresztelkedési láz azzal a veszéllyel jár, hogy a zsidó hitközségek megrendülnek és megsemmisülnek, s ezáltal rabbik, tanítók és más hitközségi funkcionáriusok megélhetése forog kockán.³¹⁴

A keresztény egyházak szót emeltek amiatt, hogy az áttérni kívánókat az izraelita felekezet részéről tömegesen jogsérelmek érik. A rabbik ugyanis próbálták gátolni az áttéréseket. Ezen a ponton az áttérni kívánók érdeke egybeesett a keresztény egyházakéval. A rabbik akadályozó tevékenysége miatt veszélybe került a törvényesen bevett vallásfelekezetek viszonzosságáról szóló 1895:XLIII. tc. is, mely biztosította az áttérést a keresztény hitről az izraelitára és viszont. A törvény gyakorlati alkalmazása útjában a rabbik által támasztott nehézségeket már nemcsak azok sérelmezték, akiket áttérésükben akadályoztak, hanem azok a felekezetek is, amelyek felé az áttérési kérelmek irányultak. Az izraelita lelkészi hivatalokban elterjedt az a gyakorlat, hogy híveik kijelentkezéseit az 1895:XLIII. tc. szellemével össze nem egyeztethető módon igyekeztek elgáncsolni. A kilépésre jelentkezőket sok esetben nem fogadták, és a zsidó lelkészi hivatalok túlszűfolttségére való tekintettel sorszámot adtak híveiknek, akik így adott esetben csak több hónapnyi várakozási idő után tudtak a rabbi színe elé járulni, hogy kilépési szándékukat kinyilvánítsák. Az egykori törvény ráadásul maga írta elő a „kettős kijelentkezést” (értsd: kétszeri – F. C.) és azt, hogy a kilépési szándéknak két tanú előtt kell elhangoznia.

A főpapi levelezések olyan kirívó eseteket is említene, amikor az áttérni szándékozó „hivatalos időben megjelent az izr. rabbiságon, ott azonban minden próbálkozása dacára nem fogadták, nem engedték az

illetékes lelkész elé, csak a folyosóra jutnak be, az altiszt tovább nem engedi, sőt rendőrök is állnak ott, hogy zavar ne keletkezzék”.³¹⁵ Az is előfordult, hogy az áttérni kívánók cselhez folyamodtak. Szabályszerűen, két tanúval aláírt jegyzőkönyvet vittek magukkal, miszerint az illetékes rabbi előtt áttérési szándékukat kétszer kijelentették. A jegyzőkönyv azonban, legalábbis a rabbi aláírása, gyakran hamis volt. Ebből további bonyodalmak származtak. Az illető keresztény felekezet lelkészei körében hosszas levélváltásra vezetett az a tanakodás, miként bírálják el azoknak a jegyzőkönyveknek a valódiságát, amelyek azt próbálták bizonygatni, hogy a „jelölt” minden igyekezete ellenére sem tudta megszerezni a rabbi jóváhagyását áttéréséhez.

Arra is volt példa, hogy az izraelita hitközség kétségbe vonta a csak két tanú által aláírt bizonyítványok valódiságát, és a kijelentkezést (ami esetleg meg sem történt) ezen az alapon semmisnek nyilvánították.

A kérdés úgy szólt, van-e joga az izraelita hitközségeknek ahhoz, hogy az áttérni szándékozónak ennyire nehéz feltételeket szabjanak, és szándékuk kivitelezését indokolatlanul megnehezítsék. A keresztény felekezetek körében volt olyan vélemény, hogy a rabbik az 1895:XLIII. tc. adta jogukkal élve olyan nehézségeket okoznak, melyek már nem tűnnek indokolhatónak, törvényesnek. Az izraelita hitközségek merev, az áttérést szinte minden lehetséges módon gátolni kívánó ügykezelése a keresztény egyházak és a zsidó felekezet között valóban súrlódások forrása lett.

A zsidótörvény tehát a keresztény egyházakban is felborzolta a kedélyeket. 1938 tavaszától a keresztény egyházi sajtó számos cikkben foglalkozott – az általuk használt korabeli kifejezéssel élve – a zsidóságból „áttértek” helyzetével amiatt, hogy a javaslat nyomán hirtelen nagyra nőtt az áttérők száma. Az egyházakat váratlanul érte a kikeresztelkedési hullám, emiatt volt a kezdeti tanácsstalanság és akadtak visszasságok is. Egyházi berkekben viharos viták származtak abból is, hogy a törvényjavaslat 1919. augusztus elsejei, a keresztény hitre térés időhatára sem vetett véget az áttéréseknek. A törvény miatt terhes népvándorlás indult meg, és az egyházakon belül is véleménykülönbségek

³¹³ Országos Egyetértés, 1938. 05. 23., 8.

³¹⁴ EPL. Serédi-iratok. 654/1938.

³¹⁵ EPL. Serédi-iratok. 891/1939.

támadtak. Sokan gátat akartak vetni a jelentkezések özönének. Népes volt azonban azoknak a tábora is, akik „mindenek megkeresztelését” sürgették. Nehéz volt rátalálni a helyes és célravezető megoldásra az áttérési mozgalom irányában. Az egyházak malomkövek között őrlődtek: egyik oldalon az áttérni kívánó tömegek, másik oldalon az izraeliták támadásai, és ott van egy felettébb zavaró dolog, ami felekezeti konfliktusokat okoz: az áttérések mozgatórugói. Ez utóbbi jelentette a legnagyobb fejtörést. Az egyházak most rég várt missziós feladatukat, küldetésüket teljesíthették, ám a megkeresztelések tömeges volta és kiváltó okai (a menekülés) miatt számot kellett vetniük azzal is, hogy ebből káruk származhat, amennyiben a keresztség tekintélyén a felelőtlen megkeresztelések csorbát ejtenek. A megoldás: a térítés csakis „felelős” misszió lehet, semmiképpen nem lehet azonos a „hirtelen felszippannással, a felelőtlen, felszínes és gyors munkával”.³¹⁶

Az egyházak sérelmezték, hogy a „keresztség” lett az egyik leggyakrabban használt kifejezés, ám az érdeklődés homlokterébe nem önmagáért, hanem a zsidókérdés felvetésével, a zsidótörvénnyel kapcsolatban került. Ellenezték, hogy a keresztelés asszimilációs érvvé süllyedjen, hogy a nemzethűség fokmérőjének, politikai és gazdasági kalkulációk tárgyának tegyék meg. Szerintük a keresztség „társadalmi vagy nemzeti hasonulásoknak nem jelentheti előfeltételét”.³¹⁷ Tiltakoztak az ellen is, hogy a keresztséggel élni kívánók kereseti vagy fennmaradási lehetőséget várjanak tőle. Eltekintettek ugyanakkor attól, hogy azok a zsidók, akik a körülöttük támadt viharban a menekülésnek ezt a módját választották, sürgető kényszernek engedtek: így próbáltak az ellenük irányuló, életlehetőségeiket szűkítő, a másságot elvető, a kereszténységet viszont reményeik szerint honoráló társadalmi légkör és a nyomában megjelenő állami intézkedések ellenében levegőhöz jutni.

Néhány bátrabb hangú írás, amely a keresztény lapokban megjelent, nemcsak az áttérni szándékozó zsidóságot ítélte el azért, hogy a keresztiséget olyan eszköznek tekinti, amely a zsidótörvény alól külsődleges jo-

gi védelmet ad. Azt, hogy a keresztség vonzerejét sokak számára csak ez jelenti, a kormányon is számon kérték. Valóban a kormány adott alkalmat „a keresztény nevezet méltatlan áruba bocsátására és lealacsonyítására, amikor a bizonyos dátum előtt lecsorgó keresztvizet anyagi előnyök jogcímévé deklarálta”.³¹⁸ Megfogalmazódott az az elv is, hogy az egyházaknak résen kell lenniük, hogy megőrizzék a keresztség tisztaságát. Ennek érdekében fontosnak tartották az érdekeltek meggyőzését arról, hogy mielőtt erre a lépésre elszánnák magukat, mérlegeljék: a keresztségnek csak lelki értelemben van ígérete, ne reméljenek tőle anyagi előnyöket. A „kevesebb több” jelszót hangoztatták és próbálták érvényesíteni. Arra hívták fel a kereszteléseket végző papság figyelmét, hogy csakis azokat kereszteljék meg, akik számot vetnek azzal, hogy számukra a megkeresztelkedésből semmiféle előny nem származik. Az áttérők seregével – mondták – akkor járnak el helyesen, ha a „betérő” zsidóság felvételi módján változtatnak.

Általános volt az a vélemény, hogy az egyház nagy bűnt követne el, ha az áttérőket minden lelki előkészítés nélkül venné át, egyszerűen csak adóalanyoknak, statisztikai számoknak tekintve őket. Úgy ítélték meg, hogy a zsidók megkeresztelésével kapcsolatos addigi gyakorlat nem tartható fenn: az egyház számára nem a „betérő”, hanem a „megtérő” ember az érték.³¹⁹

³¹⁸ *Protestáns Szemle*, 1939/1., 40.

³¹⁹ Forgács Gyula református lelkész szerint a református egyháznak nyíltan az áttérő tudtára kell adnia, hogy „áttérésükkel kapcsolatban semmiféle anyagi előnyöket, állást vagy különös kedvezményt nem biztosít számukra; hogy nem kap olyan születési vagy áttérési bizonyítványt, amelyből ne tűnne ki, hogy előzőleg milyen vallású volt”. L. FORGÁCS Gyula: *A zsidó áttérők figyelmébe*. Sylvester ny., Budapest, 1938, 4. Fontosnak tartotta, hogy az áttérni szándékozó szerezzon be Bibliát, református énekeskönyvet, Kátét, ezenkívül oktatásban kell részesülnie, valamint ott kellett lennie a vasárnapi istentiszteleteken. Fél év próbaidőt javasolt, amikor a „jelölt” még eldöntheti, kíván-e áttérni. Az áttérés – írja – a próba után sem kötelező. Az áttérni szándékozó a próba alatt feltárhatja kétségeit, eldöntheti, be tudna-e olvadni az egyházba, tudna-e annak közösségében élni. Az egyház ugyanis – olvasható – elszántan küzd az ellen a felfogás ellen, hogy zsidóból nem válhat igaz keresztény.

³¹⁶ *Evangelikus Élet*, 1938. 07. 23., 7.

³¹⁷ Uo. 1939. 05. 20., 8–9.

Ezért a következő megállapításra jutottak: „Egyszerűen ki kell mondanunk, hogy nem sietünk a keresztelessel és az előtte történő felnőtt oktatással. Tessék kurzusokat szervezni.”³²⁰ Ez a gondolatmenet azonban a vallási áttérés ügyében furcsa logikát követett: bizonyos, a keresztény hittel és egyházzal kapcsolatos ismeretek elsajátítására helyezte a hangsúlyt, nem a vallásos áhítatra, szomjúságra, amelynek önmagában elégnék kellett volna lennie a felvételekhez. Így akarták távol tartani mindazokat, akik „arra nem méltók”.³²¹

A katolikus, a református és az evangélikus felekezet egyetértett abban, hogy „látszatkeresztényekre” nincs szükségük, ám aki komoly szándékkal jelentkezik, azt be kell iktatni a keresztény közösségbe. Ezt az egyházak kétségbevonhatatlan jogának tartották, melyet nem szabad alárendelni aktuális eszmeáramlatoknak vagy politikai szeszélyeknek.

Felvetődött: mi lesz akkor, ha egy adott keresztény felekezetbe a bejutás ára hosszadalmas felvételi procedúra lesz, „más felekezeteknél pedig simán és gyorsan megy?”³²² Ebben az esetben is az alapos felkészítést és a meggyőződést javasolták a felekezetbe bejutás komoly szándékáról, hiszen ellenkező esetben „felekezeti féltékenységből szegyenítik meg magukat a keresztény felekezetek”,³²³ amit mindenáron el kívántak kerülni.

A keresztény egyházaknak további fejtörést okozott, hogy a megtérés őszinteségéről miként lehet meggyőződni. Nehezen, vagy inkább sehogyan sem lehetett eldönteni, hogy ki az, aki érdekből, és ki az, aki meggyőződésből akar keresztény lenni. Mit láttak, akik megpróbáltak belenézni „ezeknek a menekülteknek a lelkébe?”³²⁴ A kereszteleseket végzőknek szembesülniük kellett az áttérők „gyökértelenségével”, melyet mint „laza sehovatartozást” a cikkekben gyakran kárhoztattak. E mögött az az igazság rejlett, hogy a zsidóság egy része nem volt mélyen vallásos. Sokak számára zsidóságuk inkább sorsközösséget jelen-

tett, semmint a vallási örökség ápolását. Általános tapasztalatnak számított a kereszteleseket végzők között, hogy az áttérők számára a héber mitológia és hagyomány, „az Ó-testámentom világa hihetetlen mértékben ismeretlen”.³²⁵ Ám sokan közülük azzal a meglepetéssel szolgáltak, hogy annál jobban ismerték a keresztény hittételeket és imádságokat. Őket nevezi az *Evangélikus Élet* „Lélektől felindítottaknak”.³²⁶

Egy, a zsidók megkeresztelésében tevékenyen részt vevő lelkész beszédes információkat közölt ezzel kapcsolatban a *Pesti Napló* 1938. április 23-i számában. Leírja: azok között az egykori zsidók között, akiket ő keresztelt meg, „egy sem volt, akiben ne lett volna meg az áttérés komoly szándéka”.³²⁷ A kérdés csak az, hogy ez a komoly szándék mi volt. Ő is érzekelte, hogy az áttérést sokan kénytelenségből választják, mintegy az asszimilációs folyamatot betetőzve. Ám furcsa ellentmondásra bukkant: szerinte sokan lennének, akik meggyőződésből térnének át, azonban az áttértek sorsa sokakat visszaretent. Szerinte a keresztségben mindenkit részesíteni kell, ők csak „hitet” kérnek, és a megkereszteléssel még nem válnak azonnal keresztényekké, ám hogy azzá váljanak, „van idejük bőven”.³²⁸ Úgy tűnik, álláspontja az egyház felé induló áttérési hullámot kiváltó körülmények mérlegelésén alapult. Érzekelte, hogy a két dolog egyes esetekben keveredik: az egzisztenciális veszélyeztetettség, a megbélyegzés állapotából biztosabb révbe törekvés olykor őszinte igyekezetbe torkollott.

A kikeresztelkedés útját választóknak tehát keserűen kellett szembenézniük azzal a ténnyel, hogy már nem érzi őket köreibbe tartozónak a zsidó és csak habozva fogadja be őket a keresztény közösség.³²⁹ Furcsa

³²⁵ Uo.

³²⁶ *Evangélikus Élet*, 1938. 12. 24., 13.

³²⁷ *Pesti Napló*, 1938. 04. 23., 6.

³²⁸ Uo.

³²⁹ Gergely Jenő is említést tesz arról, hogy a legtöbb keresztény felekezetben számon tartották a konvertitákat. Ezért ezek az emberek joggal érezhették úgy: volt felekezetük mellett a keresztény egyházak is megtagadják őket. L. GERGELY Jenő: A történelmi egyházak és a Holocaust. In: *Holocaust Emlékkönyv. A vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából*. Szerk.: KRÁLL Csaba. Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség. Budapest, 1994, 317. Erről lásd még KARÁDY Vik-

³²⁰ *Evangélikus Élet*, 1938. 07. 23., 7.

³²¹ *Nemzeti Újság*, 1939. 01. 05., 2.

³²² *Evangélikus Élet*, 1938. 07. 23., 7.

³²³ Uo.

³²⁴ Uo.

paradoxon volt – és erre az érintetteknek rá kellett döbenniük –, hogy erre az útra ugyanaz a rendszer kényszerítette rá őket, amely választásukat elítélte és nem honorálta.

CIONISTA ÁLLÁSFOGLALÁS

A hazai cionista mozgalom reagálása a zsidótörvényre nemcsak az általános hazai közvélemény irányzataihoz, hanem a zsidóság más csoportjainak az állásfoglalásához képest is sajátos szempontú volt.

A cionizmus – mint a zsidók hazatérését Palesztinába aktívan szorgalmazó mozgalom – a XIX. század második felében alakult ki.³³⁰ Ideológiája egy szimbólumot helyezett a történelmi gyakorlat középpontjába, amikor a zsidókat Izrael ősi földjéhez kötő, régen felbomlott történelmi köteléket hangsúlyozta. Shlomo Avineri jeruzsálemi történészprofesszor szerint „aktív történelmi-gyakorlati erőközponttá tette azt a jelképet, ami passzívan, de elevenen szunnyadt a zsidó vallási tradíció mélyén”.³³¹ Ő egyenesen a zsidó élet legalapvetőbb forradalmának³³² nevezi a mozgalmat, mert a zsidók számára a hagyományos

tor: Politikai antiszemitizmus és nemzetállam-építés Közép-Európában. In: *Magyar megfontolások a Soáról*. Szerk.: HAMP Gábor–HORÁNYI Özséb–RÁBAI László. Balassi Kiadó–Magyar Pax Romana Fórum–Pannonhalmi Főapátság. Budapest–Pannonhalma, 1999, 136. A holokauszt idején azonban sok igaz embermentő akadt, éppen a gyülekezetekben.

³³⁰ Az 1897-ben Bázelen összeülő első cionista kongresszus kimondta, hogy „a cionizmus célja jogilag biztosított nemzeti otthon megteremtése a zsidó nép számára Erec Jisráelben” (Erec Jisráel – Zsidó Haza) (Bázeli program.) L. HAHN István: *A zsidó nép története*. Makkabi, Budapest, 1996, 166.; PREPUK: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában*, 124–125.

³³¹ Shlomo AVINERI: A cionizmus mint forradalom. *Múlt és Jövő*. 1992/2., 14.

³³² Shlomo AVINERI: *A modern cionizmus kialakulása*. Századvég Kiadó, Budapest, 1994, 22. Avineri professzor úgy fogalmaz, hogy a cionizmus „a Cionba való visszatérés passzív, kvietista és istenfélő reménykedését hatékony társadalmi erővé változtatta, ami aztán emberek millióit indította el Izrael felé”. L. AVINERI: *A cionizmus mint forradalom*, 14.

ortodox vallási identitás helyett világi, nemzeti önazonosságot kínált. Nem pusztán az antiszemitizmusra keresett választ, legalább ennyire meghatározó volt létrejöttében a liberalizmus, illetve a nacionalizmus kihívása. Nem tekinthető ugyanakkor csupán egy nép üldöztetésére adott válaszának sem, mert követői az önmeghatározás és a felszabadulás útját is keresték. Az emancipáció kísérőjelenségeként is értékelhető, amelyet a cionisták rendkívül törekénynek tartottak és elítéltek. Az emancipáció (vagy „emancipációvárás”) hagyományos politikáját azért vetették el, mert az a zsidóságnak csak passzív és befogadó szerepet szánt azzal, hogy bizonyos jogokat garantált nekik, amelyeknek a megadása és fennmaradása ráadásul a mindenkori környezettől függött. A „zsidókérdésre” – amelynek a jelenléte a cionisták számára nyilvánvaló volt – gyakorlatiasabb megoldást követeltek a hagyományos emancipációnál, amely a zsidókat Európa nem zsidó nemzeteibe kívánta beolvasztani.

Kiindulópontjuk az volt, hogy a zsidók népet, nemzetet alkotnak, nem pusztán vallási közösséget, és csak a cionista gondolat kínálhat társadalmi méretű kollektív megoldást a zsidó nemzetnek a problémáira.

A cionista mozgalom általában gyenge volt Nyugat-Európában és a polgárosuló Kelet-Közép-Európában, Herzl követői elsősorban a lengyelországi, romániai, oroszországi zsidóságból kerültek ki.³³³ A cionista eszmék Magyarországon nehezen gyökereztek meg, és később sem tettek szert számottevő támogatottságra.³³⁴ Az itteni zsidóság nagy része az asszimiláció és a magyar hazafiság álláspontjára helyezkedett. Az erős és toleráns magyar nemzettudat magával tudta ragadni a zsidóság nagy részét.³³⁵ A magyar zsidók sokáig úgy érezhették, hogy már elértek mindent, amit a cionista mozgalom maga elé tűzött. A magyar zsi-

³³³ *Befogadók*, 21.

³³⁴ A politikai cionizmus magyarországi kibontakozásáról lásd SCHWEITZER Gábor: „...a magyar cionizmus elsősorban csak piros-fehér-zöld lehet”. In: BÓDOC Gyula (szerk.): *100 éves a cionista mozgalom*. Bethlen Téri Oneg Sábbát Klub. Budapest, 1997, 41–49.

³³⁵ HANÁK Péter: *Az Osztrák–Magyar Monarchia és a zsidó nemzettudat kialakulása*. *Múlt és Jövő*, 1997/4., 10.

dóknak nem volt szükségük a zsidó nacionalizmusra, mert nekik ott volt „az izgalmas magyar nacionalizmus, amely jogegyenlőséget hozott számukra.”³³⁶ A cionista mozgalom sikertelensége abból is levezethető, hogy az, mintegy az asszimiláció antitéziséként, azt javasolta, hogy a zsidóknak legyen hazájuk és zsidó nemzetiségük. A magyar zsidóság többsége azonban zsidóságában csak vallást látott, és nehezebbre esett volna egyszerűen feladni a magyar nemzetiséget.

A cionista eszmék veszélyesnek tunktek mind az asszimiláns zsidóság, mind pedig az ortodoxia szemében, természetesen más-más érveléssel a háttérben. Az asszimiláció hívei az eszmét azért utasították el, mert a zsidó nemzetiség hangoztatása összeütközött volna a judaizmus csak vallással egyszerűsített felfogásával. Ha a zsidóság nemzet – mondták –, akkor nem lehet csak vallás. Az ortodoxia pedig főként vallási okokból ellenezte a cionizmust. Bár „Cion” és Jeruzsálem szeretete, valamint a „Cion földjére” való visszatérés gondolata nemcsak a cionizmusnak, hanem a judaizmusnak is központi gondolata volt, a vallásos közösség a cionizmusra mint vallástalan szekuláris mozgalomra tekintett.³³⁷

Negatívumként értékelték, hogy a cionizmus emberi erővel, hatalmi eszközökkel igyekszik a Szentföldet visszaszerezni. Schweitzer Gábor-tól tudjuk, miként próbálta Singer Bernát tapolcai neológ rabbi 1899-ben írott tanulmányában e vádat megcáfolni. „Meg kell [...] jegyeznünk – írja –, hogy a cionizmus vezetői kezdettől fogva hirdették egész határozottsággal, hogy ők nem prófétai jóslatok vagy bármiféle messiási remények megvalósulása érdekében, hanem csakis a zsidóság sivár állapota következtében álltak a cionizmus élére [...] teljes biztonsággal kijelenthetjük, hogy sem a Talmudban, sem a későbbi iratokban nincs egy árva betű sem, mely az ellen szólna, hogy zsidókkal békés munkálkodás céljából Palesztinát betelepítsék. A mi régi tanítóink csakis azt tiltották meg, hogy erőszakkal igyekezzenek a zsidók a szent föld meghódítására.”³³⁸

³³⁶ RÁNKI Vera: *Magyarok – Zsidók – Nacionalizmus*, 113.

³³⁷ Uo. 14.; valamint *100 éves a cionista mozgalom*, 52.

³³⁸ Uo. 47.

A cionista eszmék a két világháború közti Magyarországon sem találtak sok követőre. A harmincas évek második felében a hazai cionizmust két szervezet képviselte: a Magyar Cionista Szövetség (MCSZ), valamint a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége. Mindkét zsidó szervezet a nemzetközi cionista mozgalom része volt. A World Zionist Organisation (Zsidó Világszövetség) és a Jewish Agency for Palestine (Zsidó Ügynökség) támogatását élvezték, ám a második világháború előestéjén csak kb. 5000 cionista volt Magyarországon.³³⁹ Ebben a már vázolt okokon túlmenően az is szerepet játszott, hogy itt a zsidóság viszonylagos jólétben élt, Palesztina ezzel szemben kevésbé tűnt vonzó-
nak, nem volt túl biztonságos hely.³⁴⁰

³³⁹ Erről lásd COHEN: *Soá*, 29. Karády Viktor adatai szerint az 1939 és 1945 közötti időszakban a kivándorlók száma 3691 volt. L. KARÁDY: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*, 309.

³⁴⁰ Az 1917. évi brit hadisikerek a közel-keleti frontokon arra sarkallták a brit diplomáciát, hogy a korábbi titkos megállapodásokban kilátásba helyezett szerzeményeit még szövetségesei rovására is újabb területekkel gyarapítsa. Erre első-sorban Palesztinában láttak lehetőséget. Olyan megoldást kerestek, amely a tervezett nemzetközi igazgatás helyett lehetővé teszi a brit uralom kiterjesztését egész Palesztinára. 1917 tavaszán első-sorban ezért karolták fel a palesztinai cionista kolonizáció ügyét. Az ún. Balfour-nyilatkozatban (1917. november 2.) a brit kormány nem azt ígérte a cionistáknak, hogy zsidó állammá alakítja Palesztinát, hanem azt, hogy tesz majd a zsidó nemzeti otthon megteremtéséért. Ugyanakkor leszögezték, hogy tiszteletben kell tartani az itt élő nem zsidó lakosság polgári és vallási jogait, vagyis a muzulmánokét és a keresztényekét. Anglia két világháború közti Palesztina-politikáját a rögtönzés és a következetlenség jellemezte. A cionista igények kielégítése, a palesztinai arabok megnyerése, vagy legalábbis lecsendesítése és a brit pozíciók megőrzése egyszerre kivihetetlennek bizonyult. A harmincas években, az európai zsidóüldözések növekedésekor ugrásszerűen megnőtt a zsidóbevándorlás. Ennek reakciójaként 1936 áprilisában arab felkelés és sztrájk robbant ki, amely 1936 végén is csak átmenetileg ért véget. A népfelkelés azonban 1937–38-ban kiújult, míg végül 1938 nyarán 30 000 fős brit katonai erővel verték le. L. 20. századi egyetemes történet. I. k. 1890–1945. Szerk.: DIÓSZEGI István–HARSÁNYI Iván–KRAUSZ Tamás–NÉMETH István. Korona Kiadó, Budapest, 1995, 495. Lásd még Arthur GOLDSCHMIDT Jr.: *A Közel-Kelet rövid története*. Maecenas Könyvek, Budapest, 1997, 277–284.

A nemzetközi cionista szervezetek is elégedetlenek voltak a cionizmus magyarországi eredményeivel.³⁴¹ Nahum Goldmann például a nemzetközi zsidó képviseleti szerv, az *Agence Juive pour le Palestine* delegátusaként 1936 nyarán azért interveniált a Népszövetség mellett működő genfi Magyar Királyi Képviseletnél, hogy a magyar hatóságok „egyforma működési szabadságot biztosítsanak a cionizmusnak, mint az azt ellenző és üldöző többi zsidó szervezeteknek”.³⁴² A magyar válasz erre: „Nehéz kormányintézkedésekkel támogatni egy mozgalmat akkor, ha saját szavai szerint a magyar zsidóság nagy része azt ellenzi.”³⁴³ Goldmann tehát jórészt a „cionistaellenes erők” összefogásában látta a mozgalom sikertelenségének okát, és nem nézett szembe azzal, hogy a magyar zsidóság jelentős része a cionista ideológia iránt nem érzett különösebb vonzalmat.

A hazai cionista mozgalom társadalmi bázisa meglehetősen elmosódó körvonalú volt. A „Cionba való visszatérés” eszméje egyformán érintett meg neológokat és ortodoxokat, ám az asszimiláltság vagy a vallásság mértéke sem volt meghatározó. Közös volt bennük, hogy a zsidó

népiség elve alapján álltak, és a népcsoportnak a problémáira a megoldást valamennyien Izrael földjén keresték.

Többeket éppen a zsidótörvénykezés valósága indított később arra, hogy azonosuljanak a cionista eszmékkel.

1938 tavaszán-nyarán úgy tűnt, az események alakulása a cionistákat igazolta. A Magyar Cionista Szövetség³⁴⁴ a törvény megszületése után úgy foglalt állást, hogy a magyar zsidó közösségben mélységes lehangoltság lett úrrá. Egy világ omlott össze a zsidók lelkében a zsidótörvény teremtette radikális fordulat miatt.³⁴⁵

A zsidótörvény meg- és elítélésében nem volt különbség a cionista és a nem cionista zsidók között. A cionisták – ha lehet – még élesebben álltak szemben a törvénnyel, mert úgy látták, hogy a törvény megszületése magát a cionista politika lényegét, a zsidóság egyenjogúsításáért folytatott harcot, valamint a zsidó népi értékek érvényesülésének szabadságát veszélyezteti. A törvényt sajátosan közelítették meg. Ideológiájuk nem volt ellentétes azokkal az érvekkel, amelyeket a zsidó és egyes nem zsidó képviselők a javaslattal szemben felsorakoztattak. Helytállónak és igaznak fogadták el a zsidó képviselők részéről elhangzott érvelést is. Sérelmezték azonban, hogy a törvényt ezek is „magyar oldalról”³⁴⁶ bírálják. Azt is kifogásolták, hogy az érintettek határozottan tagadják a zsidókérdés meglétét. A cionista alapkoncepció egyik sarkkövét, a zsidó nézetspektrumon belüli sajátságát annak kimondása és hirdetése jelentette, hogy van zsidókérdés. „Mi cionisták – fogalmaznak – éppen azért vagyunk cionisták, mert mi olyan időkben sem vettük tagadásba a zsidókérdés létezését, amikor a kérdés semmi aktualitással

³⁴⁴ A Magyar Cionista Szövetség – amely 1925-ben jött létre – „az Erec Izrael felépítésén dolgozó magyar zsidóság egyetemes szerve” volt. Dolgozott „a zsidóság öntudatáért, Erec Izrael felépítéséért, a zsidó kultúráért értékek ápolásáért, a héber nyelv újraéledéséért, a zsidó ifjúságért, a zsidó népért.” L. A magyar zsidóság új útja. A Magyar Cionista Szövetség állásfoglalása. Kiadja a Magyar Cionista Szövetség, Budapest, 1938.

³⁴⁵ A magyar zsidóság új útja, 3.

³⁴⁶ Dr. FODOR Lajos: A zsidó törvény és a cionisták. Kiadja a szerző, Hatvan, 1938.

³⁴¹ A Cionista Világszervezet a „cionista világot” jelentette. Területi csoportjai, mint pl. az MCSZ adófizetési kötelezettséggel tartoztak, megválasztották a kongresszust, amely Executívát, vagyis végrehajtó testületet hozott létre. A Jewish Agency pedig a külvilág felé képviselte a cionista érdekeket, mintegy a cionizmus külügyminisztériumának tekinthető. A Népszövetség melletti állandó delegátusa ebben az időben Nahum Goldmann volt. Ezeken kívül említést kell tennünk azokról a cionista pénzügyi intézményekről – mint a Keren Kajemeth Lejiszraél (KKL, Zsidó Nemzeti Alap), illetve a Keren Hajezod (KH, Palesztinai Alapító Alap) –, amelyek a palesztinai kolonizáció anyagi feltételeit voltak hivatva biztosítani, tehát mindkettőt a kolonizációs intézmények meghosszabbított karjának tekinthetjük. A KKL feladata a palesztinai földvásárlás volt, a KH pedig a már cionista kézben lévő földek megművelésére szerzett be gépeket. Valamennyi helyi cionista szervezeten belül működtek KKL és KH szakosztályok. Az MCSZ akkor is gyűjtött a KKL és a KH számára, ha csak a tagdíjakat szedte be, a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetségének pedig külön gyűjtési engedélyekért kellett folyamodnia. Ezek az összegek a cionista pénzügyi intézmények kasszájába kerültek.

³⁴² MOL K 63 Küm. 412. cs. 43. tétel. Nemzetközi zsidókérdés.

³⁴³ Uo.

sem bírt.³⁴⁷ Szerintük aki ezt tagadja, az önmagával és a valós tényekkel kerül ellentétbe, hiszen egyedül az a tény, hogy a zsidójavaslattal hónapokon át foglalkozott a parlament, „beszédesen igazolja, hogy van zsidókérdés”.³⁴⁸

Nemcsak hogy égető problémának tartották a zsidókérdést, de kiéléződésében magának a zsidóságnak a felelősségét is felvetették. Szilárd meggyőződéssel állították, hogy a zsidótörvény nagy részben a honi zsidóság elhibázott és szerencsétlen zsidópolitikájának az eredménye.³⁴⁹ A hivatalos zsidó vezetés elfogadta a beolvadás eszméjét, a cionisták azonban az asszimiláció lehetetlenségét vallották. A *Cionista ABC* szerint az asszimiláció nem más, mint a zsidóság „szétszórtságának következményeként beolvadási törekvés a vendéglátó országok kultúrájába valamint népiségébe”, amely azonban „csak igen ritkán vezetett tökéletes beolvadásra”.³⁵⁰

A cionizmus mindig hibásnak érezte a zsidó asszimiláció uralkodó felfogását, amely derűlátó volt az általános, és borúlátó a zsidó jövő tekintetében. Ők „optimisták a zsidó és pesszimisták az általános fejlődés tekintetében voltak”.³⁵¹ Úgy vélték, akik az asszimiláció útját járták, struccpolitikát űztek: nem akarták észrevenni, hogy valójában milyen kérdéses a helyzetük. A zsidótörvényt kiváltó okok közül a legfontosabbnak tehát a zsidóság elhibázott, az asszimiláció elsődlegességét való politikáját tartották. Ezt azzal magyarázták, hogy az antiszemita érzületet elsősorban nem az ortodox formák szerint élő, a gazdasági és kulturális életben vezető szerepet játszani nem akaró zsidó tömegek váltják ki, hanem azok az asszimilánsok, akik az említett területeken vezető szerepre törekednek.³⁵²

³⁴⁷ Uo. 4.

³⁴⁸ Uo. 5.

³⁴⁹ Uo. 21.

³⁵⁰ *Cionista ABC*. Keren Kayemeth Leisrael. Budapest (é. n.).

³⁵¹ *A cionizmus új korszaka*. NOAR könyvek. Fraternitas Rt. Cluj nyomása (é. n.), 6.

³⁵² FODOR: *A zsidó törvény*, 25.

Magát az asszimiláció fogalmát is meglehetősen sajátosan értelmezték. Különbséget tettek az olyan asszimiláció között, amely a zsidó léleknek, a zsidó kultúrának és „nemes népi sajátosságoknak”³⁵³ a feladását jelenti, és a között az asszimiláció között, amely önfeladás nélkül a mindenkor befogadó nemzet ideáljainak és nemzeti törekvéseinek fenntartás nélküli vállalását jelenti.³⁵⁴ A zsidó öntudat és a befogadó hazára iránti szeretet számukra nem volt egymást kizáró mozzanat. Azt a fajta asszimilációt ítélték el, amely már csak a zsidóság megtagadásával és feloldásával képzelhető el, illetve ezt igényli.

A zsidótörvény megszületése ezért beszédes bizonyítékát jelentette számukra annak, hogy az asszimiláció nem volt egyéb kényelmes önbecsapásnál és öncsalásnál, hiszen hazafiságukat nem becsülték megfelelően. Az asszimiláció hívei érthetően kiábrándultak, tanácstalanság, bizalmatlanság lett úrrá rajtuk. A cionisták ebben a helyzetben maguknak valamiféle úttörő szerepet tulajdonítottak. Egyenesen úgy fogalmaztak, hogy az ő feladatuk felnyitni a zsidók szemét, hogy megmutassák: új orientációra van szükségük. A *Zsidó Jövőben* a következőket olvashatta a tájékozódni kívánó olvasó: „A sok korhadt pillért, amelyre a magyar zsidóság erős vára épült, dísztelenebb, de erősebb tartóoszlopokkal kell kicserélni.”³⁵⁵ Úgy látták, hogy a reális alternatívát egyedül a cionista eszme jelentheti. A zsidótörvények keserű és váratlan valóságától azt remélték (a törvény megszületésének egyedüli, szemükben pozitív hatásként), hogy ez a tapasztalat rá fogja döbbszteni az érintetteket olyan igazságokra, amelyekért a cionizmus eddig keserves harcot vívott, ám csekély eredménnyel.³⁵⁶ A nehéz körülmények ellenére próbáltak optimisták maradni, és vonzó, erős politikai alternatívának tűnni. A Magyar Cionista Szövetség az új helyzetben élénk propagandakampányba kezdett, és széles tömegeket – a zsidóság minden rétegét – átfogva kívánt sokakat beszervezni.³⁵⁷ Feladatul azt jelölték meg, hogy

³⁵³ Uo. 26.

³⁵⁴ Uo.

³⁵⁵ *Zsidó Jövő*. A Magyar Cionista Szövetség Ifjúsági Szakosztályának közleményei. I. évf. 1. szám. Budapest, 1938. július 1.

³⁵⁶ Uo.

³⁵⁷ *A magyar zsidóság új útja*, 5.

„meg kell csillogtatni a Palesztinából jövő fénysugarat”³⁵⁸ az elkeseredett emberek előtt. E propagandakampány keretében görcső alá vették többek között a zsidókérdés mibenlétét, elemezték politikai összefüggéseit, a zsidóság magyarországi helyzetét. Mindenekelőtt a zsidóság vezetőit illették éles kritikával, a beolvadást magukévá tevő és azt szorgalmazó politikai választásuk miatt. Őket tették felelőssé azért, hogy az új zsidó generáció elidegenedett a judaizmustól, és elveszítette a kapcsolatot „a zsidóság örök eszményeivel”.³⁵⁹ Vezérlő gondolatuk az, hogy a zsidóságnak saját etnikai, nemzeti tudata felé kell fordulnia, vissza kell térnie zsidó népiségéhez. Úgy vélték, a megújulásnak csak az „új benső értékekben dús, méltóságteljes zsidó élet”³⁶⁰ lehet az alapja. Ez nemcsak belső felszabadulást, önbecsülést, méltóságot³⁶¹ fog adni a zsidóságnak, hanem ezáltal a környezet részéről is nőni fog a megbecsülés. Fontosnak ítélték a zsidó kultúra, vagyis „az igazi zsidótörvény” fokozott ápolását. Ez ugyanis olyan szellemi kincse a zsidóságnak, amelyből erőt, öntudatot és bizalmat meríthet. Kiemelték a héber nyelv tanításának fontosságát, a vallási ismeretek ápolását, mert e nélkül „megszakad a kapcsolat Cijonnal”.³⁶² Célként fogalmazódott meg, hogy a zsidó kultúra ne csak a zsidó múltat, hanem a zsidó jövőt is jelentse.

Javasolták többek között a zsidó iskolaügy reformját is. A cél „zsidóbbá és gyakorlatiasabbá”³⁶³ tenni a diákokat. Elengedhetetlennek tartották a zsidó művészet és irodalom ápolását mint a zsidó önérzet erősítésének eszközeit. A testi erő fejlesztésére is gondot kívántak fordítani különböző sportkörök, sportegyesületek létrehozásával. Felismerték azt, hogy „a szellemi proletariátus tenyésztése”³⁶⁴ a zsidótörvény teremtette új helyzetben értelmetlen. Ezért azt javasolták, szervezzenek héber nyelvtanfolyamokat, átképző kurzusokat, és a zsidó iskolákban fordít-

³⁵⁸ Uo. 8.

³⁵⁹ *Zsidó életért.* Neuwald ny., Budapest, 1939, 2.

³⁶⁰ *A magyar zsidóság új útja*, 4.

³⁶¹ Uo. 18.

³⁶² *Zsidó életért*, 17.

³⁶³ Uo.

³⁶⁴ Uo. 24.

sanak nagyobb figyelmet a gyakorlati ismeretek oktatására. Ennek a sokrétű munkának a megszervezésére olyan zsidó fórum létrehozását javasolták, amely alkalmas lehet a magyar zsidóság egységes képviselőtére.

A cionisták e feladatokat azért jelölték meg, hogy testi-szellemi-szaktudásbeli előkészítéssel megkönnyítsék az érintetteknek a zsidótörvény teremtette új helyzetben a kivándorlást és a boldogulást. Ám számot vetettek azzal is, hogy a kivándorlás célpontja nemcsak Palesztina lehet, amely esetleg csak szűk rést fog nyitni a beáramló tömegek fogadására.

A javasolt intézkedésekkel azoknak a helyzetén is javítani kívántak, akik nem tudtak, vagy nem is akartak kivándorolni, mert a cionizmus helyzetét kilátástalannak, gyengének ítélték, és azt mondták: „Nem akarjuk a magunk és gyermekeink életét hozzáköttni, nem kívánjuk ebbe az országba (ti. Palesztinába – F. C.) vinni a tőkénket.”³⁶⁵ Úgy tűnik, a cionisták reálisan számot vetettek a politikai lehetőségekkel és a kivándorlás nehézségeivel, amikor így fogalmaztak: „Nem Palesztinába küldünk benneteket. Oda is jutnak bizonyára sokan közülünk.”³⁶⁶

Megállapítható, hogy a cionisták az első zsidótörvény megszületése után széles körű, a cionista ideológiától egyes pontokon kissé el is távolodó program kidolgozásával próbáltak megoldást találni a hazai zsidóság problémáira. Alapkonceptiójuk végeredményben változatlan: Palesztinában akartak olyan közösséget teremteni, ahol a zsidóság a többségi és az államalkotó elem. Ennek megteremtésével látták csak tehermentesíthetőnek az egyes államokat a zsidóproblémától. Úgy látták, ott az egyetlen olyan hely a Földön, ahol mint zsidók szabadon élhetnek, kifejleszthetik a bennük szunnyadó képességeket, alkotnitudásukat,³⁶⁷ és itt a nemzeti lét után vágyódók is megtalálhatják „az önálló népi jövő lehetőségét”.³⁶⁸

³⁶⁵ *A cionizmus új korszaka*, 5.

³⁶⁶ *A magyar zsidóság útja*, 24.

³⁶⁷ *Zsidó remény.* Neuwald ny., Budapest, 1939, 2.

³⁶⁸ KOMOLY OTTÓ: *Cionista életszemlélet. Kísérlet a pozitív zsidó hivatástudat természetrajzához.* A Magyar Cionista Szövetség kiadása, Kolozsvár, 1942, 12.

A hivatalos zsidó vezetés akkori álláspontja egy dologban következetes volt: a külföldi tiltakozó akciókat elhárította. Magatartásuk, álláspontjuk régi történetet idéz. A magyar zsidóság vezetői a legújabb kori magyar történelem első, 1920-as, zsidókat sújtó rendelkezése ellen sem indítottak politikai akciót. Nem úgy a külföldi zsidó szervezetek.³⁶⁹ Őket az 1920:XXV. tc. beavatkozásra ösztönözte, mert olyan precedenst láttak benne, amely veszélyes mintául szolgálhat más országok számára is. Petíciókkal vették célba az említett törvényt, a hazai zsidóság vezetői azonban elutasították segítségüket, nem értettek egyet azzal, hogy a Népszövetség felleljen a magyarországi zsidókat ért jogsértések miatt.³⁷⁰ Az ily módon kicsikarható eredményekben sem túlzottan bíztak, ám ennél jobban aggasztotta őket az, hogy a külföld beavatkozása a kormány által tisztán belügynek minősített dologba nem enyhíti az antiszemitizmust, sőt ellenkező hatást válthat ki. A magyar zsidóság – vallották büszkén az 1939-ben összeállított *Ítéletek!* című kötetben – „öntudatosan utasította vissza a külföldről feléje kínálgató kísértést, hogy forduljon a főiskolai numerus clausus eltörlése érdekében panasszal a Népszövetséghez a trianoni békeparancs ama pontja értelmében, amely egyenlő jogokat biztosít Magyarországnak bármily felekezetű polgára számára. A hazai zsidóság Vázsonyi Vilmos országgyűlési képviselő

³⁶⁹ Erről lásd ERÉNYI: *A zsidók története*, 69, valamint PREPUK: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában*, 153. Továbbá RÁNKI Vera: *Magyarok – Zsidók – Nacionalizmus*, 149. A segíteni szándékozók között volt a Joint Foreign Committee, a brit zsidók Egyesített Külügyi Bizottsága és a francia Alliance Israélite Universelle is, az egyik legregébbi és legnagyobb zsidó jótékonyági és kulturális egyesülés, amelyet 1860-ban alapítottak párizsi székhellyel. Célja eleinte a zsidóság jogainak megóvása volt, később mindinkább jótékonyági jelleget öltött. Az Alliance munkájáról bővebben lásd EPPLER Sándor: *Zsidó segítőszervezetek*. Neuwald ny., Budapest, 1942, 32.

³⁷⁰ A magyar vezetés sem nézte jó szemmel a külföldi zsidó szervezetek beavatkozási szándékát. „Magyarország a zsidók elleni harcában egyelőre egyedül állt és már az első intézkedések a zsidó befolyás alatt álló Európa támadásainak adtak alkalmat.” MOL K 37 1. cs. n. dosszié. Miniszterelnökségi iratok. A zsidó-törvényekkel kapcsolatos levelek (1940–41).

szavaival fejezte ki önérzetes válaszát: »Nemzetünk gyásza nem lehet jogaink forrása.«³⁷¹

1938-ban úgy tűnt, mindez megismétlődik. A Zsidó Világkongresszus³⁷² már 1938 tavasza óta figyelemmel követte a magyarországi történeteket. A Világszervezet azzal bírta meg párizsi, londoni és washingtoni képviselőit, hogy az itt szolgálatot teljesítő magyar követeknél interveniáljanak a tárgyalás alatt lévő törvényjavaslat miatt, és tiltakozzanak a magyar kormány tervezett rendszabályai ellen. Egyúttal jelentések ki: „Amennyiben ezen rendszabályok törvényerőre emelkednek, a Congrès Juif Mondial kénytelen lenne a Nemzetek Szövetségéhez és a hatalmakhoz fordulni azzal a kérelemmel, hogy védjék meg a magyarországi zsidóságnak nemzetközi garancia alá helyezett jogegyenlőségét.”³⁷³ Mindezt Velics László, a Népszövetséghez delegált magyar követ szigorúan bizalmas jelentéseiből ismerjük. A dokumentum tartalma azért is érdekes, mert kiderül belőle, mi lehetett a magyar kormány nézete a zsidótörvény elleni tiltakozásról, akár a hazai zsidóság, akár a nemzetközi zsidó szervezetek próbálkoznak ezzel. Úgy tűnik, ez utóbbit mindenképpen el akarták kerülni.³⁷⁴ Velics a tiltakozás elhárítását az 1928:XIV. tc. tapasztalatára való tekintettel is kívánatosnak találta. Akkor a numerus clausus körüli vitában a kormány meghátrálni kényszerült: 1928-ban módosítani kellett a törvényt. A külföldi zsidó szervezetek tiltakozásai célt értek, és „hétévi genfi hadakozás eredménye a lényegben való meghátrálás képét mutatta”.³⁷⁵ A magyar kormányzat

³⁷¹ *„Ítéletek!” Néhány kiragadott lap a magyar-zsidó életközösség könyvéből.* Szerk.: Dr. VIDA Márton (k. n.). Budapest, 1939, 60. Lásd még KOVÁCS M. Mária: A kisebbségek nemzetközi jogvédelmének politikai csapdája. In: *The Holocaust in Hungary*, 137–145.

³⁷² A Zsidó Világkongresszus a zsidók emberi jogait védte. L. HAHN: *A zsidó nép története*, 178. és EPPLER: *Zsidó segítőszervezetek*, 34–35.

³⁷³ MOL K 63 Küm. 412. cs. 43. t. Nemzetközi zsidóügyek. 21/pol.-1938.

³⁷⁴ Bartók követtségi tanácsos Genfből küldött jelentése is ezt támasztja alá. Szerinte „egyenesen az volna szükséges, hogy éppen illetékes magyarországi zsidó részről olyan nyilatkozat hangozzék el, amely minden külföldi beavatkozást kikér magának”. MOL K 63 Küm. 412. cs. 43. t. Nemzetközi zsidóügyek. 103./Biz.-1938.

³⁷⁵ MOL K 63 Küm. 412. cs. 43. t. Nemzetközi zsidóügyek. 21./pol.-1938.

mindenesetre el akarta kerülni a várható petícióharcot. A londoni székhelyű *Joint Foreign Committee of the Board of Deputies of British Jews and the Anglo-Jews Associations*³⁷⁶ és a *Comité pour la Défense des Israélites de l'Europe centrale et orientale* mérsékelten nyilatkozott a magyar helyzettel kapcsolatban. Ők inkább a békés megoldás hívei voltak, semmint a harc. A magyar kormányra kerülő úton akartak hatni, magyarországi barátaik közbenjárása révén. Nézetük szerint a zsidótörvény elleni tiltakozás nem állna a magyar zsidóság érdekében... Mások harciasabbnak mutatkoztak, és a magyar kormány reménykedése ellenére akcióba léptek. A Magyar Külügyminisztériumhoz 1938 tavaszán és nyarán sorozatban érkezett követi jelentések mutatják, hogy a Zsidó Világszövetség utasításainak megfelelően több nemzetközi zsidó szervezet tiltakozott Londonból, Párizsból és Washingtonból. E három helyszínt jelölte meg a zsidó szervezet, mint ahol megbízottainak az illetékes magyar képvisleti szerveknél haladéktalanul közben kell járniuk a magyarországi zsidótörvény tervezett intézkedései ellen.

Párizsból a magyar követségről gr. Khuen-Héderváry Sándor követ számolt be a Zsidó Világkongresszus, illetve a Franciaországi Zsidó Egyesületek Szövetségének rajta keresztül a magyar kormányhoz intézett kéréséről.³⁷⁷ 1938 tavaszán Jarblum – a Zsidó Világkongresszus Végrehajtó Bizottságának tagja, valamint a Franciaországi Zsidó Egyesületek Szövetségének elnöke – kifejtette Khuen-Hédervárynak, hogy a zsidótörvény benyújtása kínos meglepetés volt a zsidóság számára, mert „sohasem hitték, hogy a magyar kormány valaha is lépést tenne a zsidók egyenjogúságának korlátozása irányában”.³⁷⁸ Egyúttal tolmá-

³⁷⁶ Az angol zsidók keretszervezete, 1760-ban alakult, hivatalos elismerést 1936-ban kapott. Igyekezett az angol zsidók teljes emancipációját biztosítani, ám óvta a tengerentúli zsidó hittestvérek érdekeit is, és próbálta befolyását érvényesíteni olyan országokban, ahol a zsidókat elnyomták. A Board célkitűzéseinek megfelelően, a külföldi zsidók érdekében alakult meg Angliában a fent említett *Joint Foreign Committee* 1878-ban, amely teljesen a Board irányítása mellett működött. Az antiszemita mozgalmak ügyei a Board külügyi szervének állandó gondját képezték. In: EPPLER: *Zsidó segítőszervezetek*, 30–31.

³⁷⁷ MOL K 63 Küm. 412. cs. 43. t. Nemzetközi zsidóügyek. 31./pol.-1938.

³⁷⁸ Uo.

csolta a Szövetség kérését, hogy a törvény végrehajtása minél humánusabban történjen.³⁷⁹ A követ megpróbálta Jarblumot megnyugtanni, ami némileg sikerült is. Arra mutatott rá, hogy a Világszövetség is hozzájárulhat ehhez. Ezt úgy vélte kivitelezhetőnek, ha a szervezet módot találna rá, hogy „a zsidó intelligencia egy részét külföldön helyezze el”.³⁸⁰

Később az Alliance Israélite Universelle vezetőségének több tagja is felkereste Khuen-Héderváryt, és memorandumot nyújtott át neki. Ebben a magyar kormányt arra kérték, hogy ne vegyen el szerzett jogokat, és ne szakítson a múlttal.³⁸¹ Ezt a memorandumot anniak ellenére nyújtották át, hogy a magyar követ félreérthetetlenül tudomásukra hozta: nincs kilátás arra, hogy a kormány a javaslatot elejtse. Érdekes a vezetőség tagjainak reagálása: az elutasító válasza sajnálkozásuknak adtak hangot, amiatt, hogy Magyarország letért a liberalizmus útjáról, „de nem protestáltak”.³⁸² Hangsúlyozták, hogy lépésükre a magyar zsidóság tudtán kívül és akarata ellenére került sor. Tiszteletben tartották tehát a magyar zsidóság ez irányú kérését: az általuk indított akció autonóm jellegét igyekeztek kidomborítani.

Hasonló akciók Washingtonban is történtek. Az ottani magyar követségről Pelényi János jelentette, hogy a New York-i székhelyű amerikai magyar zsidó szövetség egy delegációja 1938. június 16-án Washingtonba érkezett.³⁸³ Az utat abban a reményben tették meg, hogy tiltakozásuknak fogamatja lesz a magyarországi zsidótörvény sorsa szempontjából. Kijárták, hogy az USA Külügyminisztériumában, a Kongresszusban és a magyar követségen is fogadják őket.

A londoni Magyar Királyi Követséghez Perlzweig rabbi, a Zsidó Világkongresszus Angol Osztályának vezetője fordult beadvánnyal. Levele nagyon konciliáns hangú³⁸⁴ volt. Az írás a magyar törvénytervezettel kapcsolatban félig-meddig az angol közvélemény állásfoglalását tükröz-

³⁷⁹ Uo.

³⁸⁰ Uo.

³⁸¹ Uo. 1567./pol.-1938.

³⁸² Uo.

³⁸³ Uo. 499./biz.-1938.

³⁸⁴ Uo. 121./biz.-1938.

te, amely a diplomata szerint „az angol sajtóban eddig semminemű kedvezőtlen reakciót nem váltott ki [...], sőt többen határozott megértéssel fogadták”.³⁸⁵

A külföldi zsidó szervezetek akciói nem érték, nem is érhatték el kitűzött céljukat. A magyar zsidóság vezetői a maguk módján értelmezett kormányhűség gondolatától vezéreltetve-megcsalva mereven elzárkóztak. Hittek Horthyban, és attól tartottak, ami persze fedte a valóságot, hogy a magyar kormány nem venné jó néven, ha a kérdésbe a külföldi zsidó szervezetek beavatkoznának. Nem beszélve arról, hogy ezzel tápot adnának a „nemzetközi zsidó világösszeesküvés” eszméjében hívvőknek és az azt hirdetőknak. Visszafogottság, erőtlenség érződik a külföldi akciókban. Ezen kevésbé lehet csodálkozni, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar kormányt képviselő diplomaták a közbelépni szándékozóknak egyértelműen tudomásukra hozták, hogy akcióikat nem koronázhatja siker: a magyar kormány a külföldi zsidó szervezetek petícióinak nyomása alatt nem visszakozik. A külföldi zsidó szervezetek akciói önmagukban, a hazai zsidóság törvényes képviselőinek bátorítása, támogatása nélkül csakis hamvába holt kísérletek lehettek. Az akkori magyar zsidó vezetés szűk látókörű álláspontja, miszerint nincs szükség a külföld közbenjárására, egybeesett a kormány reményeivel. Szinte érthetetlen, miféle illúziókat tudtak táplálni még ezek után a magyar kormány iránt. A kormánynak mindez kedvező volt, mint minden, ami segített az antiszemita törvénykezés simább keresztülvitelében.

Zsidó körkép. Jogok romokban

A magyar zsidóság élénk figyelemmel kísérte a környező országok zsidópolitikáját. A korabeli zsidó lapok (*Zsidó Szemle, Múlt és Jövő, Országos Egyetértés, Zsidó Újság, Egyenlőség, Remény, Magyar Zsidók Lapja* stb.) a témának mindenkor teret és időt szenteltek.

³⁸⁵ Uo.

A hazai zsidóság előtt ismertek voltak Románia mély antiszemita hagyományai. Az Európa legantiszemita országának tartott Romániában a régóta lappangó, brutális zsidógyűlölet lobbant lángra. A romániai antiszemitaizmusról, a zsidóellenes intézkedésekről a zsidó sajtó folyamatosan tájékoztatta olvasóközönségét. A román káosz aggodalomra adott okot. 1937 végétől mind élesebbé vált az antiszemita kampány, és nyíltan kifejezésre jutott az a törekvés, hogy a zsidókat ellehetetlenítsék a megélhetés terén, mind több foglalkozás gyakorlásától tiltsák el őket.³⁸⁶ Az eseményeket még fenyegetőbbé tette, hogy mindez nem volt elég, a közvélemény számottevő része tovább akart menni. Bukovinában például már zsidó ingatlanok kisajátítására is sor került.³⁸⁷

1938. január 16-án, az emancipáció 70. évfordulóján, a Pesti Izraelita Hitközség közgyűlése előtt Stern Samu hitközségi elnök az egész hazai zsidóság nevében beszélt, amikor szolidaritásáról biztosította a romániai zsidóságot.³⁸⁸ A magyar zsidóság az ijesztő hírek ellenére is bizakodó volt, ami romániai hitsorsosai helyzetét illeti. Úgy vélték, hogy Románia kezét lefogja Európa, és az Egyesült Államok sem tűri, hogy védtelen embereket és lefegyverzett kisebbségeket üldözzenek. Az USA, Anglia és Franciaország kormánya valóban tiltakozott a romániai zsidóüldözés ellen, és figyelmeztették a román kormányt a nemzetközi szerződésben vállalt kötelezettségeire.³⁸⁹ 1938 februárjában II. Károly király végre lemondásra kényszerítette a kormányt, ám a zsidóellenes intézkedéseknek továbbra sem szakadt végük. A hazai zsidó sajtó – téves információkat közölve – arról tudósított, hogy „Romániában eltörölték a zsidóság ellen hozott összes antiszemita intézkedést és helyreállították a zsidók polgári jogegyenlőségét”.³⁹⁰ A zsidó sajtó mindezt úgy

³⁸⁶ *Egyenlőség*, 1938. 01. 13., 4.

³⁸⁷ Uo. 1938. 02. 03., 12.

³⁸⁸ Uo. Ehhez lásd még: *Tiltakozunk erdélyi magyar testvéreink üldözése ellen!* Stern Samu m. kir. udvari tanácsos beszéde az emancipáció hetvenedik évfordulóján a Pesti Izraelita Hitközség közgyűlésén 1938. január 16-án. Kiadja a Pesti Izraelita Hitközség, Budapest, 1938. A képviselő-testület egyhangú határozattal rendelte el Stern beszédének közzétételét.

³⁸⁹ *Egyenlőség*, 1938. 01. 13., 2.

³⁹⁰ Uo. 1938. 02., 24.

kommentálta, hogy a Goga-kormány összeomlása mementó arra nézve, hogy a nyugati nagy demokráciák nem tűrik a primitív (értsd: alapvető – F. C.) emberi jogok földretaposását”.³⁹¹

A hazai zsidóságnak látnia kellett, milyen könnyedén sodorta el az antiszemita áramlat a zsidók jogait. Köreikben általános volt azonban az a vélekedés – ez később még sok csalódásra adott okot –, hogy a nyugati demokráciák a zsidóellenes intézkedések ellenében lépésekre is hajlandók.

1938 tavaszától a hazai zsidó lapok az ausztriai zsidóság sorsa miatt is aggódtak. Az Ausztriára nehezedő és mindinkább erősödő német nyomás félelmet keltett az ország mintegy 250 000 fős zsidó közösségében. Az osztrák zsidóság emiatt „nagyon ideges”³⁹² volt. Idegességüket tovább növelték azok a hírek, melyek a németországi zsidóság sorsáról jutottak el hozzájuk.³⁹³ Az osztrák zsidóság lapja, a *Die Stimme* azonban türelemre intett: „Ausztria szabadsága és függetlensége vitán kívül áll.”³⁹⁴

Az osztrák zsidóság jelentős részét félelemmel töltötték el a Hitler és Schuschnigg kancellár között folyó tárgyalások,³⁹⁵ de próbálták elkerülni az elkerülhetetlent. A pánikhelyzetben sokan döntöttek a kikeresztelkedés és a kivándorlás mellett. A magyarországi zsidó sajtó beszámolt „az osztrák zsidók közt dühöngő kitérés-i járványról”³⁹⁶, de a Bécsben tomboló kivándorlási pánikról³⁹⁷ is. Az *Egyenlőség* szerint „a Palesztina-hivatal meg szállva tartják a nagy tömegeket”.³⁹⁸ Ennek hátterében az állt, hogy érezték,³⁹⁹ nem csak Ausztria sorsa dől el, de az itt élő

³⁹¹ Uo. 1938. 02. 17., 2.

³⁹² Uo. 1938. 02. 24., 2.

³⁹³ Uo.

³⁹⁴ Uo. 4.

³⁹⁵ Az Anschlussról és előzményeiről lásd: 20. századi egyetemes történet, I. 299–302.

³⁹⁶ *Egyenlőség*, 1938. 03. 10., 9.

³⁹⁷ Uo.

³⁹⁸ Uo.

³⁹⁹ Az Anschluss, vagyis Ausztria német bekebelezését Hitler utólag, egy 1938 áprilisában tartott népszavazással „törvényesítette”.

mintegy negyedmilliónyi zsidóé is. A hazai zsidó olvasóknak tudomására jutottak az ottani zsidóverések, a vad antiszemita tüntetések is.⁴⁰⁰

1938. március 13. valóban határkő volt az osztrák zsidóság sorsában. Az Anschluss a müncheni törvényeket is magával hozta.⁴⁰¹ Mindössze néhány nappal Ausztria bekebelezése után a zsidó sajtó már döbbenetes híreket közölt az osztrák zsidósággal szembeni új rendszabályokról. Zsidók nem viselhettek nemzeti jelvényeket, a zsidó sportolókat kizárták a sportegyesületekből, a bécsi zsidó színház bezárta kapuit, eltávolították a bécsi kórház zsidó személyzetét, a Caffé Ankerhofon plakátot helyeztek el, miszerint a kávéházat a jövőben zsidók nem látogathatják. Tömeges letartóztatásokra is sor került. Az események hatására sokan követtek el öngyilkosságot, mert úgy gondolták, nincs más kiút.⁴⁰² Európa kellős közepén a náci uralom óta valóban középkori állapotokat megszégyenítő események játszódtak le. A hazai zsidóság mindezt nyomon követhette, és leszármazhat (volna) a tanulságokat.

1938 elejétől az „olasz ügy” is borzolta a kedélyeket, ezzel végképp nem tudtak mit kezdeni. Az eseményeket az év elejétől kibontakozó heves antiszemita kampánytól egészen az 1938 novemberében életbe léptetett faji törvényig végigkísérték. Az olaszországi zsidóság tragédiája mélységes megdöbbenést váltott ki a magyar zsidóság soraiban. Csodálkoztak, hogy mindez Olaszországban megtörténhetett, mert ismert volt előtűk az olasz zsidók csekély száma, másrészt asszimiláltságuk magas foka.

Speciálisan magyar érzelmi forrás is nehezítette az itáliai félszigeten történeteket megfelelően értelmezni. A rendszer vezére, Mussolini különös tiszteletre tett szert a magyar zsidóság körében. Mussolini ugyanis sok magyar zsidó diák számára tette lehetővé a tanulást olasz egyetemeken és főiskolákon azt követően, hogy számukra hazájuk becsukta ezeket az ajtókat az 1920-as numerus clausus korlátozó rendelkezéseivel. Ez a Mussoliniról bennük élő kép még furcsábbá tette mindazokat a híreket, amelyek az olasz zsidóság sorsáról eljutottak hozzájuk.

⁴⁰⁰ *Egyenlőség*, 1938. 03. 10., 9.

⁴⁰¹ Az ausztriai zsidók sorsát tárgyalja COHEN: *Soá*, 18–20.

⁴⁰² *Zsidó Újság*, 1938. 03. 25., 3. és uo. 1938. 04. 01., 3.

A hazai zsidó sajtó nagybetűkkel adta hírül, hogy „Nem hiszünk az olasz antiszemitizmusban!”⁴⁰³ Az *Egyenlőség* az Itáliából érkező hírek dacára annak a nézetének adott hangot, hogy nem hiszi el ezt a politikai fordulatot, és nem tudja elképzelni, hogy „Itáliában az antiszemitizmusnak olyan iránya alakuljon ki, amelyet ma annyi örömmel és bizakodással jósolnak be és hirdetnek világgá a szélsőjobboldali sajtóorgánusok”.⁴⁰⁴ A Vezér iránt érzett magyar zsidó bizalmat további események is ébren tartották. Az olasz faji kurzus következményeképpen ugyanis külföldi zsidó hallgatókat 1938 őszétől már nem vettek fel az olasz egyetemekre, ám ez csak az új beiratkozásra és felvételre vonatkozott.⁴⁰⁵ Az olasz kormány nem gördített akadályokat az elé, hogy a már beiratkozott külföldi zsidó egyetemi hallgatók, így a magyar érintettek folytathassák tanulmányaikat. Mindezt hálával vették tudomásul a hazai zsidóság nevében, s ezért „rendületlen ragaszkodást”⁴⁰⁶ éreztek az olasz Vezér iránt.

Realistább hangot ütött meg a *Zsidó Szemle*. Az antiszemitizmusról, az olasz eseményekről tanakodva feltette ugyan a kérdést: „Ki hitte volna, hogy ez Olaszországra is vonatkozik?”⁴⁰⁷ Ám a cikkíró számára nem volt kétséges, hogy Olaszország ezekkel az intézkedéseivel Németország nyomdokán indult el.

1938 novemberében a faji törvények megszületéséről érkező hírek a hazai zsidóság számára többféle tanulsággal szolgáltak. Az olasz zsidóság tragikus összeomlása megdöbbentő világossággal mutatta, hogy mit jelent a zsidóság részére „az asszimiláció végső győzelme”. A cionista *Múlt és Jövő* az olaszországi történeteket egyenesen elrettentő példaként hozza fel azokkal szemben, „akik az asszimilációt sürgetik a felekezet cégére alatt a pozitív zsidó munkával (értsd: a cionizmussal – F. C.) szemben”.⁴⁰⁸

⁴⁰³ *Egyenlőség*, 1938. 08. 11., 5.

⁴⁰⁴ Uo.

⁴⁰⁵ *Zsidó Szemle*, 1938. 08. 12., 6.

⁴⁰⁶ *Egyenlőség*, 1938. 09. 22., 5.

⁴⁰⁷ *Zsidó Szemle*, 1938. 08. 12., 6.

⁴⁰⁸ *Múlt és Jövő*, 1939. 05., 150.

Az itáliai zsidóellenes törvények az asszimiláció tökéletes kudarcát jelentették, és nem csupán a cionisták értelmezésében. Az olasz példa azt is alátámasztotta, hogy a zsidóság asszimiláltságának mértékétől függetlenül mindig áldozatul eshet politikai változásoknak, hiszen az antiszemitizmus mindig talál magának ürügyet.⁴⁰⁹ A magyar eseményekre is reflektáltak az olasz példából. Az 1938-as magyarországi zsidótörvény egyik indokául a törvény szorgalmazói azt is felhozták, hogy a magyar zsidóság nem asszimilálódott eléggé. „De ha vallási életünk megtagadásával odajutottunk volna, mint az olaszok, az eredmény nem lett volna-e ugyanez?”⁴¹⁰ – kérdezték. Az olasz fasizmus zsidósággal szembeni pálfordulásának nem látták az okát, mert az ottani zsidóság erősen olasz érzelmű volt, ráadásul tekintélyes részük rokonszenvezett a fasizmussal. Az egészért ezért sokan a német politika felé tett baráti gesztusnak tartották.⁴¹¹

1939 májusában a zsidó lapok a faji törvények hatására összeroskadt és a haldoklás állapotába került zsidóságról tudtak beszámolni.⁴¹² Leírták, hogyan próbáltak helyzetükön segíteni az érintettek, például a pánikszerű kivándorlással, vagy a kikeresztelkedéssel. Az olasz törvény további szomorú következményeként tartották számon, hogy a hitközségi élet is hanyatlásnak indult. Hosszan lehetne még sorolni, milyen nehéz helyzetbe került az olasz zsidóság. A magyarországi érintettek az olasz zsidóság drámai helyzetének elemzésével egyúttal a maguk számára is hasznosítható tapasztalatokat próbáltak leszűrni. Helyzetükben több közös vonás is volt. A beolvadás taktikáját fogadta el az olasz zsidóság is. Közös volt a rendszer és vezére iránti erős, egyes körökben szinte korlátlan bizalom is. A kivándorlók, a kikeresztelkedők – a zsidóellenes törvényekre adva választ – szintén hasonló kiutat kerestek. Az alapvető tanulság talán az asszimilációs taktika nem várt törékenysége volt, és az a keserű felismerés, hogy a zsidóellenesség mindig talál magának ürügyet.

⁴⁰⁹ *Egyenlőség*, 1938. 09. 09., 1.

⁴¹⁰ Uo.

⁴¹¹ *Zsidó Szemle*, 1938. 07. 29., 6.

⁴¹² *Múlt és Jövő*, 1939. 05., 147.

Fontos röviden kitérni az 1938 nyarán lezajlott eviani konferencia hazai zsidó interpretációjára is. A konferenciáról érkező hírek különös érdeklődésre tartottak számot. A Pesti Izraelita Hitközség megfigyelővel képviseltette magát Eppler Sándor főtktár személyében, a magyarországi ortodoxia kiküldöttje pedig Deutsch Adolf volt. A konferencia első napjaiban az európai államok egymás után jelentették ki, miszerint nem tudnak több menekültet befogadni. Ekkor „bizonyos kedvetlenség támadt”,⁴¹³ ami azonban némileg eloszlott annak hallatán, hogy egyes dél-amerikai államok – korlátozott számban – hajlandók lennének az üldözöttek befogadására.⁴¹⁴

„Mi tehát az eviani konferencia végeredménye?” – tette fel a kérdést aztán 1938 augusztusában az *Egyenlőség* újságírója. Szélsőséges álláspontokról tudott beszámolni: a cionisták „vad dühvel” támadtak Eviannak,⁴¹⁵ az antiszemita sajtó pedig világszerte balsikernek⁴¹⁶ könyvelte el, ami helytálló értékelés volt. Az olvasók megtudhatták, hogy a tengerentúli államokban megszigorították a bevándorlási törvényeket, az európai államokba pedig úgyszólván teljesen megszűnt a bevándorlási lehetőség.⁴¹⁷ Evian eredménye tanulságos és lehangoló volt egyben. Kiderült, hogy a nagy nyugati demokráciákat nem érdekli az európai menekültek sorsa.

A magyar zsidóság a darabokra tört Csehszlovákia zsidóságának sorsát is figyelemmel kísérte. A lapok beszámoltak a Szudéta-vidék, Szlovákia és a Cseh–Morva Protektorátus területén történt antiszemita megnyilvánulásokról és embertelenségekről, a zsidók ellen megindult hadjáratról. A *Remény* című lapnak így csak keserű körképre futotta: „Üldöznek bennünket Németországban, Olaszországban, Lengyelországban, Romániában és legújabbban Szlovénkóban.”⁴¹⁸

⁴¹³ *Egyenlőség*, 1938. 07. 14., 2.

⁴¹⁴ Pl. Argentína 44 000, Kolumbia 100 000, Venezuela 50 000 üldözött befogadására mutatott akkor hajlandóságot, uo. 1.

⁴¹⁵ Anglia ugyanis nem volt hajlandó megnyitni Palesztina határait. In: KARSAI: *Holokauszt*, 51.

⁴¹⁶ *Egyenlőség*, 1938. 08. 04., 4.

⁴¹⁷ Uo.

⁴¹⁸ *Remény*, 1938. 12. (o. n.)

A zsidó sajtóból vett tudósítások alapján megállapítható, hogy a magyarországi zsidóságnak alapvetően pontos és bőséges információk álltak rendelkezésére az európai zsidóság sorsának egyidejű alakulásáról. A zsidó lapokban megjelent híradások 1938–1939 folyamán nem sok illúziót hagyhattak az olvasóban. A tudósítások hangvételébe a vizsgált időszakban mind kevesebb optimizmus vegyült. Úgy tűnik, a zsidókat fenyegető veszély megjelenését Olaszországgal kapcsolatban fogadták a leginkább hitetlenkedve, mert az ott nem kapcsolódott a náci Németország térnyeréséhez. 1938 végére már általános volt az a felismerés, hogy az európai zsidóellenes hullám egyre szélesedik, és gyengülésére nincs sok remény; az eviani konferencia pedig az üldözött közép-európai zsidóság sorsa iránti közöny ékes bizonyítékául szolgált.

Küzdelmek és eredmények. A második zsidótörvény vitái

Szűkebbre a kapukat!

A magyarországi zsidóság jószerivel még föl sem ocsúdott az első zsidótörvény által rámért csapás alól, amikor még baljósabb fenyegetés körvonalai rajzolódtak ki. A törvény elfogadása után csaknem azonnal újult hangerővel harsant fel a követelés, hogy a zsidók ellen ennél is szigorúbb intézkedésekre van szükség. A szélsőjobboldal, legnagyobb erővel a nyilaspárt, megint szorongatni kezdte a kormányt, hogy a zsidók jogainak korlátozásában ne álljon meg, hanem lépjen tovább.

Az antiszemita törvényhozásban a belső indítékokon – az anyagi érdekeken és a világnézeti-politikai motívumokon – túlmenően külpolitikai mozgatórugók is szerepet játszottak. Az első zsidótörvény elfogadásához az Anschluss adta meg a külső lökést. A második zsidótörvény esetében a betérjesztést kiváltó fontos mozzanatok között említhető a Felvidék egy részének a visszacsatolása a német és olasz közreműködéssel született 1938. november 2-i első bécsi döntés alapján. Magyarország megkapott egy 12 400 km²-nyi határ menti sávot, összesen 1 millió 100 ezer lakossal, amelynek mintegy 86%-a magyar volt.¹ Ezen a területen azonban több városban – például Kassa, Léva, Losonc, Munkács, Ungvár – számottevő ortodox zsidó közösség élt.² A bevonulás a

¹ Ormos: *Magyarország a két világháború korában*, 196.

² A második zsidótörvény előkészületeit sajátos megvilágításba helyezte, hogy a Felvidék visszatérését a zsidóság lelkesen üdvözölte. Az *Egyenlőség* 1938. október 6-i számában Hevesi Simon rabbi a következő szavakkal ecsetelte az eseményt: „Itt a nagy pillanat, a feltámadás perce. [...] Virrad már Kassa felett. Test-

Felvidékre 1938. november 3-án kezdődött, november 8-án fejeződött be, s a visszacsatolást november 12-én szentesítette a parlament.

Vitéz Imrédy Béla,³ az 1938 májusában hivatalba lépett új miniszterelnök, az újabb zsidótörvény-javaslat inspirátora, az év őszén nem kis meglepetést tartogatott a kortársaknak. Miniszterelnöki „átalakulását”, új stílusát, mely a faji öntudat, továbbá a tekintélyelvűség primátusát hirdette, sokan 1938. augusztusi németországi útjával hozták szoros kapcsolatba. „Ahonnan visszajövet mi egy egészen új Imrédy Bélával találunk szembe magunkat. Ez rejtély volt előttünk... csak a németországi impresszióknak tulajdoníthattuk a változást”⁴ – írta Rassay Károly. Imrédy szeptember 4-én Kaposvárott, a Nemzeti Egység Pártja gazdasági ülésén még azt mondta, hogy az első zsidótörvény egyben az utolsó is, és az addig tető alá hozott zsidótörvény pontosan elegendő a cél eléréséhez. Imrédy így fogalmazott: „Ezzel betetőzést nyert az a jogi szabályozás, amely az említett törvényjavaslattal indult el (ti. az 1938:XV. tc.-kel – F. C.), és amelynek célja, hogy a zsidóságnak a hazai gazdasági és szellemi életben elfoglalt és egészségesnek semmiképpen nem mondható, túlzott befolyását arra a mértékre szorítsa vissza, amely a nemzet érdekei szempontjából kívánatosnak és a társadalom békéje szempontjából multhatatlanul szükségesnek mutatkozik.”⁵ Az esemé-

vérek, imádkozzunk!” L. A magyar zsidóság új útja vezércikkek és beszédek tükrében. Összeállította: Dr. BALLAGI Ernő. Viktória ny., Budapest, 1940. 89. Az OMIKE (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület) a Felvidék visszacsatolása alkalmából emlékülést tartott. Ezen Stern Samu is felszólalt: „Köszöntjük az ősi magyar hazához visszatért magyar Felvidéket...” A magyar zsidóság új útja, 90. A Felvidék zsidóságát korábban csehszlovák részről állandó támadások érték, mert nyelvében, intézményeiben erősen ragaszkodott magyarságához. Ez a jelenség természetesen az érintett Szlovákiában érződött a legerősebben. A *Slovenská Pravda* 1938. október 15-én meg is jegyezte: „A zsidók a magyarokért, Magyarországhoz való visszatérésért agítálnak.” L.: *Igazságot a felvidéki zsidóságnak!* Pesti Lloyd nyomda, Budapest, 1939, 31.

³ Életről lásd: SIPOS Péter: *Imrédy Béla*. (Élet-Kép sorozat), Elektra Kiadóház, Budapest, 2001.

⁴ Uo. 34.

⁵ Imrédy Béla miniszterelnök beszéde a Nemzeti Egység Pártja kaposvári gazdasági ülésén 1938. szeptember 4-én. In: *Imrédy Béla a vádlottak padján*, 494.

nyek tükrében szavai inkább felejthető szónoki frázisok voltak, semmint komolyan veendő gondolatok. Sipos Péter arra mutat rá, hogy Imrédynek lényeges politikusi tulajdonsága volt az óvatosság, továbbá a kitűnő időzítés tervei közzétételére és megvalósítására. Ez húzódhatott meg annak hátterében is, hogy 1938. november 13-án készített memorandumában – felülírva a kaposvári beszédet – már a zsidókérdés újabb rendezésének igényével állt elő. Memorandumában úgy fogalmazott, hogy nagy fontosságú „a zsidókérdésnek, különös tekintettel a visszacsatolt területeken élő nagyszámú ortodox zsidóságra, az eddigieknél tökéletesebb rendezése, a sajtóra, kultúrintézményekre stb. való befolyásának visszaszorítása és a gazdasági életnek is erősebb és gyorsabb megtisztítása a zsidó túlhatalomtól. Meg kellene fontolni e tekintetben a zsidóság politikai helyzetének gyökeres szabályozását is, mert a politikai pártszervezetekben, de a hadsereg keretében is az együttélés egyre nehezebbé válik, és nem kell elutasítani a kisebbségi alapon álló megoldás gondolatát sem.”⁶ November 15-én a NEP gyűlésén úgy beszélt, hogy a visszanyert felvidéki területekkel a zsidók amúgy is kedvezőtlen arányszáma még kedvezőtlenebbé vált és „a keletről való beszivárgás kapuja még tágabbra tágult szét. Tehát nekünk ebben a kérdésben eddig vallott felfogásunkat bizonyos mértékben revízió alá kell vennünk.”⁷ Imrédy ezen a pártgyűlésen alapvető irányvonalként a fajvédő politika követeléseit is kilátásba helyezte, ami egyet jelentett „a törzsökös magyar népi elemek erősítésével”.⁸ Hamarosan kiderült, hogy a kormány az újabb zsidótörvény előkészítését és parlament elé terjesztését egyik legsürgősebb feladatának tartja. Szavait ugyanis rövid időn belül tettek követték.

Az 1938 karácsonyát megelőző hetek legnagyobb politikai szenzációját éppen az új zsidótörvény-javaslat megalkotása hozta, amelyet már 1938. december 23-án a parlament elé terjesztettek. (A közvetlen előmunkálatok természetesen már hetekkel korábban elkezdődtek.)

⁶ Imrédy Béla 1938. november 13-i memoranduma. Uo. 502.

⁷ *Nemzeti Újság*, 1938. 11. 16., 3.

⁸ Uo.

A minisztertanács 1938. november 16-i ülésén hangzott el először az, hogy az 1938:XV. tc. megalkotása a magyarországi zsidóproblémát nem tudta nyugvópontra juttatni, ami felveti az újabb törvényes szabályozás szükségességét.⁹ Imrédy javaslatára a minisztertanács ez alkalommal úgy döntött, hogy újra fel kell állítani a zsidókérdés tanulmányozására még Darányi Kálmán miniszterelnöksége idején kiküldött bizottságot, amely a NEP ún. zsidóbizottsága néven vált ismertté.

Az új zsidójavaslat tartalma az 1938. december 20-i minisztertanácsi ülésig rendkívül képlékeny volt. A minisztertanácsban és a NEP zsidóbizottságában hosszas tanácskozások előzték meg a zsidójavaslat megszövegezését. Miután az üléseket szigorúan bizalmasnak minősítették, kevés információ szivárgott ki róluk. Ez tovább fokozta a közvéleményben a zsidójavaslattal szembeni várakozás, illetve nyugtalanság érzését. S amint ilyenkor lenni szokott, mind a minisztertanács, mind a zsidóbizottság üléseiről és szigorító jellegű határozatairól számos híresztelés látott napvilágot. Ezek többnyire a pontos értesülések hiányát tükrözték. Egyes hírek szerint az új zsidótörvény a nemrégiben megkeresztelkedettek nem fog kiterjedni; mások tudni vélték, hogy a 80:20 arányszámot lejjebb szállítják, a zsidók országos arányszámának megfelelően. Bizonyos foglalkozási ágakban azonban ennek kétszeresét, kivételes esetekben pedig háromszorosát engedélyeznék. Más hírek szerint az új törvény korlátozni fogja a felvidéki zsidók költözködési jogát, hogy megakadályozzák tömeges beáramlásukat a fővárosba.¹⁰ Ezeket a híreszteléseket Tasnádi Nagy András igazságügy-miniszter – akihez a zsidóproblémával kapcsolatban rengeteg tervezetet juttattak el – „önkényes találgatásoknak” minősítette. Hozzáfűzte, hogy „a kormány alapos tanulmányozás útján foglal majd végleg állást ebben a kérdésben”.¹¹

A legfontosabbnak ismét annak az eldöntése bizonyult, hogy „kit kell zsidónak tekinteni”, vagyis kikre terjedjen ki a készülő törvény hatálya. Erről már a minisztertanács december 12-i ülése tárgyalt.¹² Előző-

⁹ MOL K 27 ME Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 198. d.

¹⁰ *Újság*, 1938. 12. 13., 1. (és *Népszava*, 1938. 12. 13., 2.)

¹¹ *Népszava*, 1938. 12. 13., 2.

¹² MOL K 27 ME Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 198. d. és SIPOS: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*, 69.

leg, a november 16-i ülésen szóba került a zsidóság kisebbséggé nyilvánításának, valamint a zsidókivándorlás megszervezésének a kérdése is.¹³

A *Népszava* 1938. december 17-én arról adott hírt, hogy „az igazságügyminisztériumban már elkészült az új zsidótörvény tervezete”.¹⁴ S valóban: Tasnádi Nagy András a december 20-i minisztertanácson már végleges szövegezésében ismertette a törvényjavaslatot. A minisztertanács ekkor hozzájárult ahhoz, hogy az igazságügy-miniszter a javaslatot 1938. december 22-én, a NEP értekezletén ismertesse, és a képviselőház 1938. december 23-i ülésén hivatalosan is benyújtsa.

Az 1938. december 23-i képviselőházi ülés – bár rövid ideig tartott – mégis emlékezetes maradt. Tasnádi Nagy ezen az ülésen a következő szavakat intézte a képviselőházhoz: „Van szerencsém a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló törvényjavaslatot benyújtani.”¹⁵ Az igazságügy-miniszter utolsó szavainál a NEP szélsőjobboldalán néhány képviselő gyenge tapsba kezdett, „a baloldalon kitört a vihar, a tiltakozásnak a vihara”.¹⁶ Ez mindenestre előrevetítette a javaslat viharos társadalmi fogadtatásának az árnyékát is.

A sajtó bőven beszámolt a javaslat fogadtatásáról. Az *Est* úgy fogalmazott, hogy „az egész magyar társadalom a javaslat hatása alatt állt”.¹⁷ Ezt azzal magyarázta, hogy csak hét hónap telt el azóta, mikor Darányi Kálmán akkori miniszterelnök az első zsidójavaslat ismertetésekor a kormánypárt értekezletén kijelentette: „A kormány elment ebben a kérdésben az ésszerű lehetőségek határáig.”¹⁸ Másrészt világos volt, hogy az azóta eltelt idő rövidege miatt még nem kerülhetett sor az első zsidótörvény rendelkezéseinek maradéktalan végrehajtására sem. Az újabb zsidójavaslat így elébe vágott ennek, meg sem várva az 1938:XV. tc. tényleges eredményeit. Az *Est* ebből vezette le azt, hogy a közvéle-

mény értetlenül áll a javaslat betervezése előtt. A lap szerint első olvasásra fel sem mérhető, milyen eltolódásokat, változásokat hozhat magával a javaslat, „nem is lehet tudni, mit ingat meg”.¹⁹ Ám félő – jósolták –, hogy „a nemzeti jogfejlődés egész rendszerét kikökkenti sok évszázados pályájából”.²⁰ Ez a kemény jóslat a javaslat fajfogalmára kívánt reflektálni, amelynek nyomában az állampolgárok között „a válaszfalaknak valószínű labirintusa emelkedik”.²¹

A politikai színpék másik pólusán elhelyezkedő *Függetlenség* szerint az új zsidójavaslat betervezésével az egész magyar sorsprobléma fordulóponthoz érkezett, hiszen a zsidóság egyenjogúsítása óta irritálja a zsidókérdés tüze a magyar társadalmat.²² A lap azt írta, hogy ez a kezdeményezés tökéletesen egybevág a nemzeti közakarral, hiszen a magyarság felszabadításának kezdetét jelenti „az idegen elnyomással fajtult zsidó túlhatalom alól”.²³

Míg a Darányi-féle zsidótörvény szemérmesen fogalmazott, címében a zsidó szó elő sem fordult, a másodikról szóló előterjesztés már ezzel kezdődött. A miniszterelnök személyes közreműködésével e törvényhez készült bevezető a zsidókkal kapcsolatban kifejezetten uszító hangot ütött meg.²⁴ A bevezetésből úgy tűnik: Imrédy és kormánya felismerte, hogy Hitler elvárásainak mintegy elébe menve külpolitikai sikereket érhetnek el, és belpolitikai népszerűsége is szert tehetnek. A bevezető egyben külső serkentő tényezőkre is utal, sőt ezúttal maga exponálja ezeket. A *zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról* címet viselő törvényjavaslat általános indoklása²⁵ szerint az újabb

¹³ Uo.

¹⁴ *Népszava*, 1938. 12. 17., 1.

¹⁵ *Újság*, 1938. 12. 24., 3.

¹⁶ Uo. (A *Függetlenség* szerint ez nem volt egyéb „műfelháborodásnál”).

¹⁷ Az *Est*, 1938. 12. 24., 1.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² *Függetlenség*, 1938. 12. 13., 1.

²³ Uo.

²⁴ *Magyarországi zsidótörvények*, 11.

²⁵ Uo. 33–34. Lásd még: 702. sz. Iromány. *Törvényjavaslat a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról*. Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház-Irományok. XII. k. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. nyomása. Budapest, 1939. Továbbá: Melléklet a 702. számú Irományhoz. I. Általános indoklás a „zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásá-

zsidóellenes törvénytervezet elkészítésében jelentős szerepet játszott az, hogy az 1938:XV. tc. megalkotása óta a zsidóság európai helyzetében nagy változás állt be. Amíg ugyanis az első zsidótörvény megalkotása előtt egyedül az ország nyugati szomszédja, Németország tett a zsidók kizorítására erőyes intézkedéseket, azóta – olvasható az indoklásban – több európai állam is erre az útra lépett. Ezekre a lépésekre az indoklás szerint azért került sor, mert „mind szélesebb körű lett annak a felismerése, hogy a zsidóság sajátos, minden néptől élesen elkülönülő népcsoport”,²⁶ amely képtelen „az őket vendégül befogadó népekbe”²⁷ beolvadni.

A zsidóságot a javaslat „faji, élettani, szellemi és érzelmi egységnek”²⁸ aposztrofálja. A zsidóság fajiságából a befogadó nemzetekre leselkedő hátrányok felismerése – folytatódik az indoklás – készítetett azután az 1938-as év folyamán több európai államot arra, hogy a zsidó térfoglalásnak törvényes eszközökkel vessen gátat, sőt a zsidóságot lehetőleg szorítsa ki a nemzet életéből.²⁹ Zsidóellenes törvények léptek életbe a németek által bekebelezett Ausztriában és a szudétanémet területeken is, ám Románia, Jugoszlávia, Lengyelország, Cseh-Szlovákia, Olaszország is rendkívül erőyes lépéseket tett a zsidóság visszaszorítására.³⁰ Tehát – mondták – a hazánkat körülvevő mintegy kétszázmillió

nak korlátozásáról” szóló törvényjavaslathoz. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott országgyűlés nyomtatványai*. Képviselőház – Irományok. XII. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat nyomása, Budapest, 1939.; Melléklet a 702. számú Irományhoz. Indokolás a „zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” szóló törvényjavaslathoz. II. Részletes Indokolás. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott országgyűlés nyomtatványai*. Képviselőház – Irományok. XII. kötet. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat nyomása, Budapest, 1939.

²⁶ *Magyarországi zsidótörvények*, 33–34.

²⁷ Uo. 34.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ Jugoszláviában nem születtek antiszemita törvények. Erről lásd: COHEN: *Soá*, 31.; Lengyelország tartózkodott a faji törvényhozástól, ám szívesen használt adminisztratív eszközöket a zsidók gazdaságban és szabadfoglalkozású szakmákban betöltött szerepének csökkentésére. L. ROTHCHILD: *Lengyelország történe-*

népgyűrű igyekezett kiszorítani magából a zsidóságot. Ennek figyelembevétele a javaslat indoklása szerint azért fontos, mert az új zsidótörvény meghozatalával elkerülhető, hogy a máshonnan kizorított zsidóság szemében Magyarország migrációs célszország legyen.

A törvényjavaslat előterjesztésének további okaként a felvidéki terület-visszacsatolást jelölték meg, amely a zsidóság létszámának további növekedését hozta.

Az indoklás készítői a legsúlyosabb érvnek mégis azt szánták, hogy az 1938:XV. tc. kevés eredményt ért el a zsidóság gazdasági és társadalmi térfoglalásának a korlátozásában.³¹ A Darányi-féle törvényt így kemény bírálattal illették, részben mert rendelkezéseit nem érezték elég szigorúnak, részben mert nem is érvényesültek az elvárt módon és mértékben. Soknak találták a zsidóságnak engedélyezett 20%-os érvényesülési lehetőséget; úgy érveltek, hogy a 4. §-ban meghatározott kivételek még a jelentékeny 20% túllépésére is lehetőséget nyújtottak.

Az 1938:XV. tc. paragrafusaihoz képest a legjelentősebb elmozdulás az volt, hogy ez a törvényjavaslat már egyértelműen a faji szemlélet alapjára helyezkedett, és pontosan meghatározta, kiket kell zsidónak tekinteni. Az indoklásban a következő szerepel: „Azok, akiket a törvény a »zsidó« név alá foglal, nem szükségképpen azonosak az izraelita hitfelekezetbe tartozókkal; a zsidók köre tágabb kör, mint az izraelita hitfelekezetbe tartozóknak a köre.”³²

A törvényjavaslat a zsidókra nézve megszorította a magyar állampolgárság megszerzésének a lehetőségét, sőt módot adott az 1914. július 1-je utáni honosítások felülvizsgálatára. Feltűnő a zsidók alkalmazási és

te a két világháború között, 19–20.; Csehszlovákiában sem születtek zsidótörvények, ám zsidókat korlátozó intézkedések bevezetésére sor került. Erről I. COHEN: *Soá*, 31., továbbá PREPUK: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában*, 163., valamint ROTHCHILD: *Csehszlovákia története a két világháború között*. JATE Történelem Diákkör, Szeged, 1995, 75.

³¹ Az eltelt idő valójában kevés volt ahhoz, hogy az első zsidótörvény végrehajtásáról érdemben beszélni lehessen. A zsidótörvény „lebontása” differenciált és szelektív módon történt. Erről I. KARÁDY: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*, 286.; KOVÁCS M. Mária: *Aesculapius militans. Valóság*, 1985/8. sz., 68–82.

³² *Magyarországi zsidótörvények*, 39.

felvételi arányának nagyfokú csökkenése is. A törvényjavaslat kimondott céljai között szerepelt a zsidók kivándorlásának előmozdítása is.³³ Imrédy hangoztatta, hogy „a javaslat azt célozza, hogy az a tőke, amely Magyarországon van, keresztény irányítás alatt működjék”.³⁴

A szélesebb közvéleményben sokakat foglalkoztatott az a kérdés, miért került sor az első zsidótörvény elfogadása után ilyen hamar a második zsidótörvény beterjesztésére. Amikor a javaslat parlamenti vitája elkezdődött, több képviselő is firtatta ennek az okát. A politikai élet különböző színárnyalatainak a képviselői természetesen erről is eltérően, sokszor ellentétesen vélekedtek. A baloldal azt remélte, hogy a Darányi-féle törvénnyel tetőzött a zsidóság életlehetőségeit korlátozó jogi szabályozás. Köreikben az új javaslat ilyen korai és gyors Ház elé kerülése kétszeres meglepetést és megütközést keltett. A jobboldal saját, az első törvénnyel kapcsolatos, eleve hangoztatott elégedetlensége szellemében ugyanezt természetesen jogosnak vélte. Egyesek már ekkor egyenesen „harmadik” zsidótörvény szükségességéről beszéltek. A javaslat beterjesztését körülengő hangulatot jól ragadta meg az a vicc, amely 1939 januárjában jelent meg *Az Ojság* című élclapban:

„– Ez a második zsidójavaslat sose kerül alkalmazásra.

– Miért?

– Mert mielőtt alkalmaznák, itt lesz a harmadik.”³⁵

A magyar politikai élet nagy meglepetése volt tehát a Ház előtt fekvő javaslat. Csak nemrég tárgyalta a parlament az első zsidótörvényt, ami az eltelt idő folyamán még végre sem volt hajtható, vagyis alig pár hónapot élt a törvény a valóságban. Ráadásul az első zsidótörvény tárgyalásakor a kormány részéről elhangzott az a kijelentés, miszerint „most már legyen vége a követelődésnek, elég volt ebből, pontot kell tenni ebben a kérdésben”.³⁶ Tulajdonképpen egy végre nem hajtott és hatásaiban le nem mért törvény szigorításáról volt szó.

³³ Uo. 40.

³⁴ Imrédy Béla a vádlottak padján, 25–26.

³⁵ *Az Ojság*, 1939. január.

³⁶ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (1935–1939). XXII. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1939, 58. (KN [1935–1939], XXII.k.)

A második zsidótörvény parlamenti vitái

HARAG ÉS GYŰLÖLET NÉLKÜL TÁRGYALNI³⁷

A képviselőházi bizottsági tárgyalásokon a sajtó nem volt jelen, a felszólalások még az évben kötetben publikált szövege pedig kevesekhez jutott el. A bizottsági és a plenáris tárgyalás hangulata merőben eltért egymástól. Gr. Festetics Sándor a következőkben látta a különbséget: „A bizottsági tárgyalásnak nem az a célja, hogy itt mi szónoklatokkal egymást kapacitáljuk, ezt úgysem tudjuk elérni. Szónoklatokat a plénumban lehet tartani, odavalók, ahol a felszólalók – akár bevalljuk, akár nem – többé-kevésbé inkább az újságoknak és a karzatnak beszélnek.”³⁸ A bizottsági viták során a képviselők inkább arra helyezték a hangsúlyt, hogy álláspontjukat egyszerű és keresetlen szavakkal, logikusan szögezzék le.

1939. január 23-án kezdődött a képviselőház közjogi, közgazdasági és közlekedésügyi, közoktatásügyi, valamint igazságügyi bizottságának összevont ülése. Ezt később kiegészítették még a földművelésügyi bizottsággal. Így vette kezdetét a törvényjavaslat általános vitája, ahol arról kellett döntenie, hogy maga az alapelgondolás helyes-e.³⁹ A részletes

³⁷ A második zsidótörvény képviselőházi és felsőházi bizottsági vitái során nem volt név szerinti szavazás. Felállással, szótöbbséggel döntöttek a javaslatok fölött. Titkos szavazást az 1939. április 27-i, ún. egyeztető bizottsági ülésen rendelték el, Rassay Károly javaslatára.

³⁸ A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló törvényjavaslatnak a képviselőház közjogi, közgazdasági és közlekedésügyi, közoktatásügyi, igazságügyi, valamint földművelésügyi együttes bizottságában az általános vita során 1939. évi január hó 23., 24., 26., 27., 31., továbbá február hó 1. és 3. napjain elhangzott beszédek. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest, 1939, 111. Ehhez lásd még MOL Országgyűlési Levéltár, K 510. Különböző Bizottságok jegyzőkönyvei (1938–1939). 4450. d. 9. t. (Az 1939. év 01. 23., 24., 26., 27., 31., valamint a február 3-án és 6-án elhangzott beszédek. Elírás folytán február 6. helyett február 7. szerepel az anyag tartalomjegyzékében.)

³⁹ Uo. 62.

vita 1939. február 6-án vette kezdetét, itt az egyes paragrafusokat már részleteikben, külön-külön tárgyalták.

Hatalmas, terjedelmes és értékes vita folyt, bár a megállapítások nem mindig voltak tárgyilagosak. Az ellenzéki képviselők közül többen már magát a tárgyalás rendjét is kifogásolták. Az együttes bizottság előtt ugyanis nem voltak ismertek azok a módosítások, amelyekről a kormány a javaslat benyújtása óta részben minisztertanácsi elhatározás, részben a kormánypárttal folytatott tanácskozások alapján határozott. Olyan hírek terjedtek, hogy a kormány majd az általános tárgyalás lezárása után fog dönteni a felmerült ötletekről. A képviselők úgy érezték, hogy szinte sötétben próbálják kitapogatni a kormány szándékait, nem lehet tudni, mi az, ami ellen tiltakozzanak, és mit követeljenek.⁴⁰ Joggal merült fel az igény, hogy amennyiben a kormánynak már most vannak határozott módosítási javaslatai, akkor azokat a bizottsági tagokkal még az általános vita előtt ismertessék, mert nem szerencsés dolog, hogy hadakozzanak egy olyan javaslattal, amelynek egyes rendelkezései esetleg már túlhaladtak.

A kormány részéről természetesen megpróbálták elhárítani a felhozott vádakat. Tévesnek nevezték azt a beállítást, hogy a kormány szándéka kiismerhetetlen, hiszen – mondta br. Vay Miklós – a törvényjavaslatot mindenkinek módjában állt elolvasni, és így képet alkotni arról, mi a kormány elgondolása a zsidókérdésben. Szerinte igenis érdemes hozzászólni a törvényjavaslathoz, és „éppen az ellenzék, de a kormánypárt részéről is várunk olyan felszólalásokat, amelyek alapján azután praktikus vonatkozásban bizonyos változtatásokat is tehetünk a törvényjavaslaton”.⁴¹

A képviselők élénk vitát folytattak arról, hogy mi indokolta újabb törvény beterjesztését. A javaslat hivatalos indoklása külső okokat nevezett meg, amelyek miatt szükséges volt újabb zsidóellenes törvényjavaslatot alkotni. Fontos érv volt, hogy a Harmadik Birodalmat követve

⁴⁰ A Független Kisgazdapárt például ezért nem is vett részt a törvényjavaslat képviselőházi általános bizottsági vitájában.

⁴¹ A zsidók közéleti..., 45.

1938-tól több európai ország jelentős lépéseket tett a zsidók kiszorítása érdekében. Ennek következtében a zsidó menekültek újabb nagy bevándorlási hullámára lehet számítani, megfékezésére azonban a jelenlegi törvények nem alkalmasak, ez már önmagában szükségessé teszi újabb zsidóellenes törvényjavaslat megalkotását. A törvényjavaslat előadójaül választott Makkai János azonban ebben a körben a törvényjavaslat hivatalos indoklásánál is messzebbre ment, hangsúlyozva, hogy a második zsidójavaslat beterjesztését a faji gondolat is szükségessé teszi, amely – mondta – már 1919 óta vezeti a magyarokat. Ki is fejtette, mit ért ezen: „Magyarországon a magyar nép és a magyar faj előtt ma annak a feladatnak kell állnia, hogy szellemi és gazdasági életét és ennek az életnek az irányítását minél előbb és minél teljesebb erővel maga vegye kezébe.”⁴² Elismerte, hogy a kedvező európai alkalmat is kihasználja a magyar kormány, ám a zsidókérdés jelenlétét a magyarság mindig érezte, és megoldását mindig sürgette. Úgy vélte, az ok, amiért eddig nem lehetett rendezni, az, hogy sem a belpolitikai, sem pedig az európai viszonyok nem voltak alkalmasak arra, hogy ez a probléma törvényhozási úton megoldást nyerjen.⁴³

A zsidótörvény legtöbb támogatója – ez később, a plenáris tárgyalás alatt is megfigyelhető – következetesen hangoztatta, hogy a javaslat és benyújtása nem idegen eszmék mechanikus másolása. Magyar gondolatnak érezték a probléma megoldását, és sértődötten utasították vissza a vádat, hogy hazai fejekben ilyen gondolat önállóan ne születhetett volna meg. Történelmi hivatkozásokkal is igyekeztek minél korábbra visszavezetni az antiszemita törvényhozást. Visszautaltak I. László és Könyves Kálmán, vagy III. András stb. zsidókkal szemben hozott törvényeire. Ebből a szempontból volt ütőkártya a kezükben az 1920:XXV. tc. is, amelynek meghozatalával – hangsúlyozták – a magyarok úttörőnek számítottak a XX. századi Európában.

Nem mindenki tartotta azonban fontosnak, hogy a külső sugallat vadját elhárítsa. Br. Vay Miklós például nyíltan kimondta: „Hogy zsidótörvényt tudunk csinálni, annak az az oka, hogy a mi fegyverbarátunk,

⁴² Uo. 5.

⁴³ Uo.

Németország íme már a szomszédunkká vált és a másik fegyverbarátunknak, az olasz nagyhatalomnak is, tehát a Berlin-Róma tengelynek igen nagy része van abban, hogy végre a zsidótörvényt megvalósíthatjuk.”⁴⁴

Mit szoltak mindehhez a javaslat ellenzői? A polgári baloldal és a hazai szociáldemokrácia egy emberként sorakozott fel a javaslattal szemben, azt még tárgyalási alapul sem voltak hajlandók elfogadni. Küzdelmük szinte reménytelennek tűnt, és nem sok sikerrel kecsegtetett, figyelembe véve a kormány tekintélyes parlamenti többségét. Érdekes, hogy míg az első zsidótörvény tárgyalásakor többen tiltakoztak a zsidóság jogegyenlőségének megsértése ellen, ez az érv itt már szinte fel sem merült. Számot vetettek az effajta érvelés nyilvánvaló értelmetlenségével, azzal is, hogy ebben már az előző törvény alig jóvátehető frontáttörést hozott. A kormány úgy érvelt, hogy ezt a kérdést „harag és gyűlölet nélkül” akarja tárgyalatni. A hazai szociáldemokrácia szót emelt a kormány fenti jelszava ellen, amely ezt a százezrek számára tragikus kérdést ilyen szenvtelenül akarja tárgyalás alá venni. Kertész Miklós hangsúlyozta, hogy a zsidókérdés felvetésével a kormány csupán a tényleges problémákról akarja elterelni a figyelmet, így a zsidókérdés felvetése „figyelemelterelő hadműveletként” is szolgál. A polgári baloldal jó érzékkel tapintott rá arra, mi a lényegbevágó különbség az első és a második zsidójavaslat között: az utóbbi lényegileg politikai vonatkozású, nem pedig gazdasági. Nyíltan, brutálisan ki akarja rekeszteni a magyar nemzet közösségéből azokat, akiket a javaslat zsidónak minősít. Ez egy olyan útra való rátérést jelentett, amelyen „a régi magyar élet sohasem haladt”.⁴⁵

Négy, markánsan elkülöníthető kérdéskört tartalmazott a második zsidótörvény javaslata. Az első problémakört az jelentette, hogy kit kell zsidónak tekinteni. A második kérdéscsoportba a javaslatnak azon részei tartoztak, amelyek a zsidóság gazdasági befolyásának visszaszorítását célozták. A harmadik kérdéskör az állítólagos „zsidóbefolyás” szellemi téren történő csökkentése körül mozgott, végül a negyedik a politikai jogok szűkítését jelentette.

⁴⁴ Uo. 45.

⁴⁵ Uo. 32.

Az 1938:XV. tc.-kel történő összevetésből kitűnik, hogy a tárgyalás alatt lévő javaslat már nyíltan faji alapon állt. Részben az 1938:XV. tc. végrehajtása során szerzett tapasztalatokra is építve szükségesnek ítélték annak a pontosabb meghatározását, kit kell zsidónak tekinteni. A törvény-előkészítők itt szinte megoldhatatlan kérdésben próbáltak rendet teremteni, hiszen az előző évtizedek vegyes házasságai folytán a fél-, negyed-, nyolcadrészben ide vagy oda sorolhatók nagy száma, illetve az áttérések miatt a helyzet jóformán áttekinthetetlen volt. A javaslat meg sem kísérelte, hogy ezekkel a tényekkel szembenézzon. Egyszerűen „zsidókat” és „izraelitákat” különböztetett meg. Míg a „zsidó” szót annak a szélesebb körnek a meghatározására használta, akikkel szemben a benne foglalt különleges jogi szabályozást életbe kívánta léptetni, addig az „izraelita” jelzőt az izraelita hitfelekezet effektív tagjainak a megjelölésére alkalmazta.

Az indoklás így fogalmazott: „A zsidó lakosság körének meghatározásában az izraelita hitfelekezethez való tartozás mint a zsidók körébe tartozás megállapításának legcélszerűbb kiegészítő ismérve vétetett figyelembe, minthogy alig számbavehető azoknak a száma, akik az izraelita vallásfelekezethez tartoznak, de fajilag nem zsidók.”⁴⁶ Ez azt jelentette, hogy a javaslat kombinálja a leszármazás és az izraelita felekezetbe tartozás kategóriáit. Míg tehát az első zsidótörvény felekezeti alapon állt – igaz, bizonyos faji kicsengésű korrekcióval, amennyiben nem csupán a kikeresztelkedés tényét, hanem az időpontját is irányadónak vette –, itt a törvény-előkészítő már a leszármazási elv mellett tette le a voksát. Ehhez a vita során végig, foggal-körömmel ragaszkodtak is. Imrédy Béla leszögezte: „Sem a zsidók körének meghatározása tekintetében, sem pedig a gazdasági, szellemi, vagy politikai akaratbefolyásolás tekintetében elfoglalt álláspontunkon nem vagyunk hajlandók változtatni, illetőleg csak olyan változtatásokat vagyunk hajlandók elfogadni, amelyek ebben a kérdésben elfoglalt célkitűzéseinket valóra váltani alkalmasak és e célkitűzések elérésének intenzitását sem gyengítik.”⁴⁷

⁴⁶ Magyarországi zsidótörvények, 39.

⁴⁷ A zsidók közéleti..., 141. A bizottsági feljegyzések szerint Imrédy felszólalását „helyeslés és taps” fogadta.

A törvényjavaslat támogatói közül a legradikálisabbak magának a fajjal elvnek az érvényre kerülését is támogatták, egyetértettek azzal, hogy a zsidó „külön faj”, mellyel nem helyes a keveredés. Megfogalmazódott az a gondolat is – jóval az 1941-es ún. fajvédelmi törvény meghozatala előtt –, hogy „egészen strikte” meg kellene tiltani a vegyes házasságokat, mert így el lehetne kerülni azt, hogy „nemkívánatos ivadékok a világra jöjjenek”.⁴⁸ A támogatók úgy érezték, hogy ez a törvényjavaslat nem offenzív, nem agresszív, csupán defenzív lépés a „magyar faj” javára. A javaslat betervezése sokak tetszését éppen azért nyerte el, mert faji alapra helyezkedett.

A törvényjavaslat ellenzői elítélték a nyíltan megjelenő faji elvet, ám érveiknek nem sok foganatja volt. Gratz Gusztáv egy átütő érvre – legalábbis annak kellett volna lennie, ha az előterjesztők hajlanak az ellenérvek mérlegelésére – hívta fel a figyelmet: „Maguk a fajelmélet legmeggyőződésebb hirdetői sem tagadhatják azt, hogy a magyar kevert nép. [...] Legtöbbjüknél már nevük is mutatja, hogy nem a magyar fajból, vagy nem egyedül a magyar fajból erednek.”⁴⁹ Az ellenzéki felszólalók felhívták a figyelmet arra, hogy a zsidófogalom kitágításának súlyos következményei lehetnek, mert így rengeteg embert fog érinteni a javaslat. Ezenfelül „a vér, a félvér és negyedvér törvénybeiktatása rengeteg családi tragédiát idéz fel”.⁵⁰ Érveik, mint ez várható volt, nem értek célt.

A javaslat egyes ellenzői tűz alá vették azt az indoklásban szereplő gondolatot, miszerint a zsidók képtelenek a beolvadásra, erős fajiságuk miatt. Kérdés volt persze, miben találjanak bizonyítékot az asszimilációra, vagyis a magyar társadalomba történő beolvadásra. Az asszimilációnak, a hasonulásnak a jelét látták például a kereszténység felvételében. Úgy gondolták, ez a kormány szemében is a legnyomósabb érv lehet. A kereszténység legalább részleges honorálásával nemcsak a javaslat leghatározottabb ellenzői közül értettek többen egyet. A javaslat támogatói azonban ügyesen indokolták, miért nem kell a kormánynak a megkeresztelkedés tényét minden esetben honorálnia. Azt hangoztat-

⁴⁸ Uo. 39.

⁴⁹ Uo. 99.

⁵⁰ Uo. 33.

ták, hogy a tervezett új jogalkotás nem vallási törvény, hiszen a vallás szabad gyakorlását nem érinti. Ez valóban így volt, hiszen a törvényjavaslatban nem található olyan részlet, amely akár az izraelita vallás, akár – áttérés esetén – a választott keresztény vallás szabad gyakorlását befolyásolná vagy korlátozni kívánná.

A törvényjavaslat a gazdasági természetű intézkedésekben azon az ösvényen haladt tovább, amelyet már az első zsidótörvény kitaposott. Vagyis az arányosság biztosítását kívánta meg, és igyekezett visszaszorítani a zsidóság befolyását a gazdasági életben és általában a polgári életben olyan mértékig, amely a zsidóság arányszámának megfelelt. A javaslatról Tasnádi Nagy így nyilatkozott: „A lényeg az, hogy nagyjában a régi törvény alapján állunk, csak a százalékszám változott meg és olyan részletekre is kiterjed a törvényjavaslat, amelyeket az első törvényben nem szabályoztunk.”⁵¹

A javaslat a zsidóságot ki akarta zárni foglalkozási ágakból (például a köztisztviselőségből); elvont tőlük bizonyos állami hatósági engedélyen alapuló jogosítványokat; a gazdasági vállalatok és más keresőfoglalkozások körében az értelmiségi munkakörben foglalkoztatható zsidók számát általában 12%-ra szorította le. Ipar gyakorlására jogosító iparigazolványok és iparengedélyek kiadását zsidók részére megtiltotta mindaddig, amíg a részükre már kiadott jogosítványok száma községenként 6% alá nem süllyed stb.⁵² Mindezt fokozatosan akarták végrehajtani, olyan időtartam alatt, „amennyi a gazdasági egzisztenciák átállítását lehetővé teszi és a közönség ellátásának szempontjaival is számol”.⁵³ Imrédy mindezt megnyugtatóan szánta, hiszen sokakban keltett aggodalmat az, milyen ellátási következményekkel járhat a zsidóság ilyen nagymérvű kikapcsolása a gazdasági életből. Gr. Bethlen István felhívta a figyelmet arra, hogy gazdasági szempontból katasztrofális következményekkel járhat a tervezett intézkedések keresztülvitele. Példaként Németországot hozta fel, ahol a zsidók részvétele csekély a gazdaság területén, és így visszaszorításuk komolyabb következmények

⁵¹ Uo. 151.

⁵² Melléklet a 702. számú Irományhoz, 308.

⁵³ A zsidók közéleti..., 142.

nélkül történhet, ám Magyarország helyzete más, mert itt jóval nagyobb arányban képviselteti magát a zsidóság a gazdasági életben.⁵⁴ Ezt a különbséget gr. Festetics Sándor is hangsúlyozta. Ám ő más oldalról nézve ezt úgy értelmezte, hogy a „veszély” itt sokkal nagyobb, mint Németországban, ezért a legteljesebben jogosnak érezte a zsidóság visszaszorításának igényét.

A javaslat többségben lévő támogatói azt ismételtették, miszerint a törvényjavaslat célja az, hogy a keresztény munkaerőt elhelyezzék, mert mint Krüger Aladár mondta: „Még mindig döngeti a kaput a keresztény intelligenciának sok elhelyezkedni nem képes egyénisége, akik részére megfelelő elhelyezkedési lehetőséget a XV. tc. nem nyújtott. Ezt a kaput még jobban ki kell nyitni. Ez ennek a törvényjavaslatnak a célja.”⁵⁵ Az fel sem merült a vitában, mi lesz a munkahelyüket elvesztő zsidókkal. Sokan pedig még ezt is kevésnek érezték. Akaratlanul is a dolog egyik lényeges háttérmozzanatára utalt az, amit br. Vay Miklós mondott: „Tulajdonképpen a zsidóság elevenjére sehol sem tapintottunk, mert hiszen pénzügyileg a kapitáljukat nem érintjük egy ujjal sem.”⁵⁶

A törvényjavaslat rendelkezéseinek harmadik csoportja a – korabeli frazeológiával élve – a „zsidó térfoglalás” visszaszorítására irányult a szellemi életben.⁵⁷ Ezt a kormány bizonyos tekintetben még a gazdasági intézkedéseknél is fontosabbnak ítélte, mivel ettől „a magyar lélek megerősítését, fejlesztését, [...] eredetiségének fenntartását”⁵⁸ várta. Az indokolás szerint az évezredek óta lelki elkülönülésben élő zsidóság „faji, élettani, lelki, szellemi és érzelmi egységet alkot”.⁵⁹ Az ügyben felszólaló képviselők többsége a zsidóságot mótelynek, „mérgező anyagnak”, valóságos szennynek tekintette, és szívesen támogatta a törvényjavaslat intencióját, a zsidók eltávolítását azokról a területekről, ahonnan úgy

érezték, hogy „mérgezni” tudják a magyarságot. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy korlátozni kívánták részvételüket a szellemi életben. A törvényjavaslat 8. §-a értelmében zsidót sajtókamarába, színművészeti és filmművészeti kamarába tagként ezentúl csak olyan arányban lehet felvenni, hogy a zsidó tagok száma a kamara összes tagjai hat százalékát ne haladja meg. Ám az üdvös hatást úgy kívánták fokozni, hogy ezt az arányszámot ne csak az egyes kamarák összes tagjaira, hanem amennyiben a kamara szakosztályokra, illetve foglalkozási csoportokra bomlik, úgy a 6%-os arányszámot ezekben egyenként is következetesen alkalmazzák. A javaslat szerint mindaddig, amíg a zsidó kamarai tagok száma az illető kamara teljes taglétszámának 6%-a alá nem csökken, zsidót felvenni nem lehet.⁶⁰ A javaslat azt nem mondta ki, hogy az előírt százalékszám fölül zsidókat ki kellene zárni. A 9. § pedig arról rendelkezett, hogy zsidó ezentúl ne lehessen időszaki lap felelős szerkesztője, kiadója, főszerkesztője, vagyis „szellemi irányító” pozíciót zsidók nem tölthetnek be. Itt még a 2. § alá tartozó személyek, az ún. kivételezett zsidók esetében sem tettek kivételt, annyira fontosnak ítélték. Mindez nem vonatkozott azokra a lapokra, amelyek kizárólagosan izraelita hitfelekezeti, zsidó művelődési, gazdasági vagy egyéb zsidó célokat szolgáltak. A törvényjavaslat meg akarta tiltani azt, hogy zsidó valamely színház igazgatója, dramaturgja, művészeti titkára legyen; egyszóval nem lehetett olyan alkalmazott, aki a színház szellemi vagy művészeti irányát megszabja.⁶¹ Mindezt azért ítélték fontosnak, mert – mint mondták – mind a színművészet, mind a filmművészet döntő jelentőségű a tudatformálásban, és hat a nemzeti lélek kialakulására.⁶² A tervezett intézkedésekkel azt akarták elérni, hogy a zsidók ne tudják gondolataikat túlzott mértékben közölni. A sajtónak, a filmnek „magyarnak kell lennie, hiszen milliók lelkét formálják”⁶³ – vélte Tasnádi Nagy András is.

⁵⁴ Uo. 9.

⁵⁵ Uo. 17.

⁵⁶ Uo. 48.

⁵⁷ Uo. 149.

⁵⁸ Uo. 151.

⁵⁹ *Magyarországi zsidótörvények*, 34. Ehhez lásd még: *Melléklet a 702. sz. Irományhoz*, 304.

⁶⁰ Lásd: 702. számú Iromány, 299–300.

⁶¹ Uo.

⁶² *A zsidók közéleti...*, 53.

⁶³ Uo. 151.

A hozzászólók többsége szilárdan kitartott amellett, hogy a zsidóságot vissza kell szorítani szellemi téren elfoglalt pozícióból. Változások kellenek, mert – mint Csík József mondta – „a zsidóság politikai hatalmánál fogva ráfeküdt az ország közvéleményére és saját mentalitása szerint kormányozta ezt az országot”.⁶⁴

Milyennek látták a képviselők ezt a mentalitást? Ezen a ponton a javaslat támogatói nem fukarkodtak a jelzőkkel. Szeder János szerint a zsidó mentalitás „a magyar nép igazi lelkiségétől, belső és megmagyarázhatatlan ösztöneitől távol áll”.⁶⁵ Gr. Zichy János pedig a kereszténység szupremáciájáért és „a zsidó pszichének, a zsidó szellem káros materialisztikus befolyásának háttérbe szorításáért”⁶⁶ lépett föl. A javaslatot támogató képviselők az általános vita során inkább csak a zsidók szellemi térfoglalásának veszélyességéről és tarthatatlanságáról beszéltek, konkrét javaslatokkal jobbra a részletes vita során hozakodtak elő. Részben ennek a hozzáállásnak köszönhető, hogy az eredeti javaslat idevonatkozó részeit tovább szigorították. (Ebből nőtt ki a 6%-os numerus clausus bevezetése az egyetemeken és a főiskolákon is).⁶⁷

Különös érdeklődésre tartottak számot a közjogi vonatkozású rendelkezések a bizottsági vita során. Már amikor a törvényjavaslatot előkészítették és a minisztertanács elé került, két terv merült fel. A célt, a zsidóság politikai befolyásának további korlátozását az egyes elképzelések különböző módokon kívánták kimunkálni. Az egyik felfogás, amely végül a javaslatban érvényesült, az volt, hogy a zsidóság közigazgatási, nevezetesen a választásokon való részvételének jogát ne korlátozzák olyan értelemben, hogy az egyéntől elveszik a választójogot. Ehelyett a választójog gyakorlásának módjába akartak olyan biztosítékokat beépíteni, amelyek a zsidóság „befolyását” kikapcsolják, illetőleg úgy engedik érvényesülni, hogy az világosan – a korabeli szóhasználatból élve – mint „zsidóbefolyás” ne jelentkezzék. Ez a megoldási javaslat a zsidóságot mint nemzeti kisebbséget akarta kezelni, amely a maga jogát elkülö-

nítve gyakorolja.⁶⁸ Ennek a közjogi elkülönítésnek a magyarázatául a részletes indokolás azt az elkülönültséget hozta fel, amelyben „a zsidóságban ma is él s az a természetes törekvés, hogy a választások során a zsidóság érdekei ne szűrődjenek, ne keveredjenek össze azokkal a nagy népi és nemzeti érdekekkel, amelyeket csorbíthatatlanul kifejezésre juttatni a választás hivatott, s amelyeknek [...] elbírálására a tapasztalat szerint a zsidóság túlnyomórészt nem képes”.⁶⁹ Az eredeti 5. §-ban foglaltak szerint⁷⁰ a zsidóság külön csoportként vett volna részt az országgyűlés képviselőházában, és hasonló módszer érvényesült volna a zsidók városi törvényhatósági és községi képviselő-testületi tagsága tekintetében. Azt is előirányozták, hogy zsidó ezentúl ne lehessen választás alapján tagja az országgyűlés felsőházának, kivéve az izraelita hitfelekezet képviselőire hivatott lelkészeket.⁷¹ Maga a miniszterelnök, Imrédy Béla is a zsidóság közjogi elkülönítésének gondolatával értett egyet.

Ezzel szemben állt egy másik felfogás, ennél valamivel toleránsabbnak tetsző, amely a zsidóság politikai befolyásának visszaszorítását más úton kívánta elérni. A közjogokban való részvételt hosszabb magyarországi tartózkodáshoz, letelepedéshez akarta kötni, a választójog gyakorlásából pedig csak az újabban bevándorolt zsidókat zárta volna ki.

A törvényjavaslat ellenzői is elutasították azt, hogy a zsidóságból politikailag is különzárt csoportot akar a kormány alakítani – igaz, egé-

⁶⁸ Erről lásd TILKOVSKY Loránt: A magyarországi zsidótörvények. *Holocaust Füzetek*. 1996/5. sz., 72.

⁶⁹ Melléklet a 702. számú Irományhoz, 311–312.

⁷⁰ 702. sz. Iromány, 299.

⁷¹ Ez a megfogalmazás ugyanakkor elvileg nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy zsidót felsőházi taggá kinevezhessenek. A felsőház tagjait a tagság joga – az 1926 novemberében kihirdetett 1926:XXII. tc. Az országgyűlés felsőházáról alapján – méltóság, vagy hivatal, választás, illetve kinevezés alapján illette meg. Az idézett törvénycikk 4. paragrafusa értelmében az egyházi személyek közül méltóságuk vagy hivataluk alapján tagja lett a felsőháznak „az izraelita hitközségek által életfogytiglan választott két lelkész (rabbi)”, akik az izraelita vallásfelekezetet képviselték. Ily módon az izraelita vallásfelekezetnek – a többi bevett egyházéhoz hasonló módon – intézményesen biztosítottak képviselőt. L. *Magyar Törvénytár*. 1926. évi törvények. Franklin Társulat, Budapest, 1927, 242.

⁶⁴ Uo. 129.

⁶⁵ Uo. 15.

⁶⁶ Uo. 16.

⁶⁷ Uo. 151–152.

szen más érveléssel. Ők viszont a zsidók közjogainak bárminemű korlátozását elvetették. Kertész Miklós az érintettek nevében is beszélt, amikor azt mondta, hogy azok, akik a Magyar Országgyűlésnek teljes jogú tagjai lehettek, „nem kérnek az új magyar parlament gettopadjából, és lemondanak arról a kétes megtiszteltetésről [...], hogy oda bekerülhessenek. Mi egyenjogú magyar állampolgárokként voltunk – és e pillanatban még vagyunk – a magyar törvényhozás tagjai. Ezt eddig természetesnek tartottam.”⁷²

A második zsidótörvény-javaslatot az egyesített bizottság 1939. február 3-án „szemmellátható többséggel”⁷³ elfogadta. A törvényjavaslat ellenfelei név szerinti szavazást követeltek, ám ezt elutasították. Kezdetét vehette a részletes vita.⁷⁴ Az általános vita eredményét a szociáldemokraták napilapja rögtön az első oldalán így kommentálta: „A zsidójavaslatot elfogadták. Ebben nem kételkedett senki. [...] A kormány végre bemutatta a módosításait és a bizottság nagy többsége elfogadta a javaslatot. A módosításokról kár beszélni, nincs jelentőségük, hacsak az egyesek szempontjából nem. [...] Értékes és több figyelemre méltó fölshozálalás hangzott el a javaslat ellen. Mindez nem használt semmit. A javaslat többsége biztosítva van.”⁷⁵

A képviselőház együttes bizottsága 1939. február 6-án kezdte meg a részletes tárgyalást. A javaslat címét a bizottság hozzászólás nélkül elfogadta. A javaslat első szakaszánál viszont Makkai János módosítást javasolt, melyet végül el is fogadtak. „A jelen törvény alkalmazása szempontjából zsidónak kell tekinteni azt, aki ő maga, vagy akinek legalább egyik szülője, vagy akinek nagyszülői közül legalább kettő az izraelita hitfelekezet tagja, vagy a jelen törvény hatálybalépése előtt az izraelita hitfelekezet tagja volt, úgyszintén a felsoroltaknak a jelen törvény hatálybalépése után született ivadékait. Nem lehet zsidónak tekinteni azt, akinek szülői közül csak az egyik, vagy nagyszülői közül legfeljebb ket-

⁷² A zsidók közéleti..., 24.

⁷³ Uo. 152.

⁷⁴ A vita anyagát a sajtóból lehet rekonstruálni, mert az erre vonatkozó levéltári dokumentáció hiányzik (kivéve az 1939. 02. 06-i vita anyagát).

⁷⁵ Népszava, 1939. 02. 04., 1–2.

tő volt az izraelita hitfelekezet tagja, ha az 1938. évi január hó 1. napja előtt kötött házasságból származik és ha 1. mindkét szülője már a házasságkötéskor valamelyik keresztény hitfelekezet tagja volt és azontúl is keresztény hitfelekezet tagja maradt, vagy 2. szülői házasságuk megkötése előtt a törvényben meghatározott módon megegyeztek abban, hogy gyermekeik valamennyien a keresztény szülő vallását kövessék és a házasság megkötésekor az izraelita vallású szülő az 1938. évi január hó 1. napja előtt valamely keresztény hitfelekezetre tért át és azontúl is keresztény hitfelekezet tagja maradt, vagy 3. élete hetedik évének betöltése előtt valamely keresztény hitfelekezet tagjává azért lett, mert ezt megelőzően – de legkésőbb az 1938. évi január hó 1. napja előtt – izraelita vallású szülője valamely keresztény hitfelekezetre tért át és azontúl is mind ő, mind a szülője keresztény hitfelekezet tagja maradt. Nem lehet zsidónak tekinteni azt, aki a jelen törvény értelmében zsidónak nem tekintendő személlyel az 1938. évi január hó 1. napja előtt kötött házasságot, ha szülői közül csak az egyik vagy nagyszülői közül legfeljebb kettő tagja volt az izraelita hitfelekezetnek, ő maga pedig nem tagja és nem is volt tagja az izraelita hitfelekezetnek. Az első, a második és a harmadik bekezdés rendelkezéseit a házasságon kívül született gyermekekre is megfelelően alkalmazni kell. A második, a harmadik és a negyedik bekezdés rendelkezései az ott felsoroltak ivadékaira is kiterjednek; nem terjednek ki azonban ezek a rendelkezések az említett bekezdésben megjelölt arra a személyre, aki a jelen törvény hatálybalépése után a jelen paragrafus értelmében zsidónak tekintendő személlyel köt házasságot.”⁷⁶ Az új, szigorító jellegű paragrafus tárgyalásánál rendkívül heves vita bontakozott ki, mert zsidófogalma az eredetihez képest több ponton is – például a vegyes házasságból származó gyermekek tekintetében – elmozdult. Azt, hogy a javaslat zsidódefinícióját tovább szigorították, sokan szívesen vették. Gr. Károlyi Viktor üdvözölte, hogy a javaslat „végrevalahára az előző zsidótörvénnyel ellentétben faji alapra helyezkedik”.⁷⁷ A faji elv bevezetése egyes képviselők fejében tehát már megérlelte azt a gondolatot, ameddig ebben a törvényben nem

⁷⁶ Újság, 1939. 02. 04., 1.

⁷⁷ Uo. 1939. 02. 07., 1.

akartak elmenni, ám amire kétségkívül irányult, hogy élesen el kellene határolni egymástól a zsidó és a nem zsidó közösséget.

Többen nyújtottak be módosításokat a szakaszhoz, vagy abban a reményben, hogy elképzelésük némiképpen tompíthatja a javaslatot, vagy hogy szigoríthatja azt. Fura helyzet állt elő: a törvény a megkeresztelkedés és a leszármazás furcsa kombinációja alapján minősítette az állampolgárokat, bizonyos foglalkozási ágak gyakorlásából kizárta a zsidónak minősítetteket, de elsősorban „a kilenc és félmillió keresztény magyar gyanús s igazolnia kell, hogy ő nem zsidó”.⁷⁸ A származást igazoló okmányok beszerzésének nehézségéről Rassay Károly a következőket mondta: „Egyszerű állampolgárokról van szó, akiknek sem kellő anyagi erejük, sem fizikai idejük, sem összeköttetésük nincs ahhoz, hogy a Székelyföldről, Nyitráról, vagy Jugoszláviából szerezzék be a nagyszülők keresztlevelét. Sok esetben még az ismeretük sincs meg hozzá, hogy hol keressék.”⁷⁹

Tasnádi Nagy a vita lezárása utáni válaszában gyakorlatilag minden, a vitában fölvetett módosító indítványt elutasított. Így a törvényjavaslat első szakaszát az előadó módosító indítványával együtt fogadták el. A javaslat leszármazási elve szilárd maradt, érint(het)etlen volt az az álláspont, hogy a kivételektől eltekintve a zsidóság általánosságban nem olvadt be a keresztény magyar társadalomba. A kivételek pedig, amelyek a zsidó-keresztény vegyes házasságból származó gyermekekre vonatkoznak, azon alapultak, hogy ott a zsidó fél kereszténnyel kötött házasságot; a megkereszteléssel, a gyermekek vallására vonatkozó megegyezéssel pedig azt juttatták kifejezésre, hogy „keresztény magyar életet akarnak élni”. A kormány következetesen ragaszkodott saját elképzeléseikhez.

⁷⁸ Uo. Az okmányok beszerzéséről pesti vicc is született: „Már megint a zsidók jártak jól, nekik nem kell az okmányok után szaladgálni.” Erről lásd PELLE János: *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény 1938–1944*. Európa, Budapest, 2001, 72–73.

⁷⁹ Uo.

Makkai János új második szakasz beiktatását kérte.⁸⁰ Ez a változat már jelentős bővítéseket tartalmazott az eredeti javaslatához képest.⁸¹ A képviselők nagy többsége egyetértett a paragrafus beiktatásával, mondván, honorálni kell a „kiválóságot”, azt, ha valaki a haza érdekében áldozatot hoz. Úgy tűnt, a javaslat jutalmazza a nyilvánvaló asszimiláció bizonyos jeleit. Vitéz Árvátfalvi Nagy István például egyenesen nemzeti érdeknek nevezte, hogy az állam származásra való tekintet nélkül mindenkinek honorálja a haza érdekében hozott áldozatot.⁸² Drozdy Győző is úgy beszélt, hogy nem szabad kizárni a nemzet egyenjogú polgárai közül azokat, „akik nemcsak jó magyarnak bizonyultak, de többet is tettek ezért”.⁸³

Voltak, akik ellenezték az új paragrafust. Többen vélték úgy a törvény támogatói és ellenzői közül is, hogy a szakasz rést üt a törvényen, hiszen ha a zsidóságot a törvény külön fajnak tekinti és ezen az alapon diszkriminálja, akkor logikátlan, hogy egyeseket mégis kiemeljenek. Ismert, hogy az első zsidótörvény is tartalmazott hasonló kibúvókat, ame-

⁸⁰ „Amennyiben a jelen törvény másképp nem rendelkezik, rendelkezéseit nem lehet alkalmazni: 1. Olyan tűzharcosra [...], aki a sebesülési érem viselésére jogosult és az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartásáért legalább egy ízben kitüntetésben részesült; 2. arra, akit az 1914/1918. évi háborúban ezüst- vagy arany vitézségi éremmel tüntettek ki, vagy aki az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartásáért más kitüntetésben legalább két ízben részesült; 3. arra, akit az 1914/1918. évi háborúban a kardokkal ékesített III. osztályú vaskoronarenddel tüntettek ki, vagy aki ennél magasabb és ugyancsak a kardokkal ékesített kitüntetésben részesült; 4. arra, aki legalább 50%-ban hadirokkant; 5. arra, aki az 1914/18. évi háborúban hősi halált halt személy özvegye; 6. arra, aki az 1918. és 1919. évi forradalmak idején az ezek ellen irányuló nemzeti mozgalmakban részt vett, ha ezzel életét kockáztatta, vagy emiatt szabadságvesztést szenvedett, úgyszintén annak özvegyére és gyermekeire, aki ilyen tevékenysége miatt életét veszítette; 7. a belső titkos tanácsosokra, továbbá arra, aki a jelen törvény hatálybalépésekor valamelyik tudományegyetem vagy a József nádor műszaki és gazdaságtudományi egyetem nyilvános rendes tanára. A jelen paragrafusban megállapított mentesség a mentesített személy ivadékaire nem terjed ki.” *Nemzeti Újság*, 1939. 02. 08., 5.

⁸¹ 702. sz. Iromány, 298.

⁸² *Nemzeti Újság*, 1939. 02. 08., 5. és *Népszava*, 1939. 02. 08., 5.

⁸³ Uo. 1939. 02. 08., 8.

lyeket zsidó részről sokan azért támadtak, mert úgy vélték, hogy az érintettek sorainak megbontásával nehezíthetik a törvénnyel szembeni küzdelmet. Nagyjából ezt az érvrendszert használva utasította el a paragrafus beiktatását gr. Apponyi György és Rassay Károly is. A képviselők többsége azonban támogatta a paragrafus beiktatását. Annak a megítélésében azonban, kik legyenek a kiválasztottak és milyen érdemeket méltányoljanak, eltérő vélemények merültek fel. Szem előtt tartották azt is, hogy túl sok ember ne kerülhesse el a majdani zsidótörvény útvesztőit. Martsekényi Imre ezt úgy fogalmazta meg, hogy „ez a bajtársias álláspont azonban csakis addig terjed, ameddig a keresztény bajtársak érdekeit, megélhetési lehetőségeit nem befolyásolja és nem érinti”.⁸⁴

A képviselők leginkább a háborús érdemek elismerésében, vagyis a kivételeket teremtő intézkedések első csoportja tekintetében értettek egyet. Ezért nem tudta a kormány elfogadni azt a javaslatot, amely Rupert Rezsőtől származott, hogy a tűzharcosokat válogatás nélkül illesse meg a kivételes elbánás.⁸⁵ Elutasították azonban azt a – másik szélsőséget jelentő – álláspontot is, amelyet vitéz Mecsér András képviselt. Mecsér a következőképpen érvelt: minthogy a világháború idején általános hadkötelezettség volt, úgy a harctéren való jelenlét önmagában nem érdemel elismerést.⁸⁶ A kormány mindkét állásponttól elhatárolta magát. Miután sokan felvetették, hogy a szakasz a hadifogságot nem méltányolja, Tasnádi Nagy maga is úgy vélte, hogy ezen módosítani kell, éspedig olyan értelemben kérte kiegészíteni a szakaszt, hogy a hadifogságot, mint kiegészítő feltételt, iktassák be.

A zsidójavaslat következő részeit már gyorsított iramban tárgyalta a bizottság. A *Népszava* mindezt úgy kommentálta, hogy „a kormány [...] láthatólag mindent elkövet most, hogy a második zsidójavaslatot minél előbb keresztülhajtassa a bizottságokon, hogy a jövő hét elején már a képviselőház plénuma kezdje meg a javaslat tárgyalását”.⁸⁷ A 3. szakasz

⁸⁴ Uo. 5.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ *Népszava*, 1939. 02. 09., 1.

a zsidó vállalat fogalmát határozta meg, szervesen a javaslat későbbi, gazdasági vonatkozású részébe tartozott, ezért tárgyalását későbbre halasztották.⁸⁸ A 4., az 5. és a 6. § a zsidók állampolgárságáról, választójogáról, valamint a köztisztviselői pályáról való kizárásáról intézkedett. Az eredetileg 4., most 3. §⁸⁹ úgy rendelkezett, hogy zsidók ne szerezhessenek magyar állampolgárságot honosítás, házasságkötés vagy törvényesítés révén. A szakasz szerint elveszíti magyar állampolgárságát az, aki 1914. július elseje után lett magyar állampolgár, ha „életviszonyai nem utalnak arra, hogy az ország területén maradjon”.⁹⁰ Am elveszíthette állampolgárságát az is, akinél „a honosításnak (visszahonosításnak) a törvényben meghatározott előfeltételei nem állottak fenn”,⁹¹ vagy ha az állampolgárság megszerzése érdekében bűncselekményt, fegyelmi vétséget követett el, vagy a hatóságot megtévesztette. Ezt még kiegészítette azzal, hogy tilos a névváltoztatás.

Amikor az egyesített bizottság megkezdte a vitát, Makkai János ehhez a következő kiegészítést (módosítást) nyújtotta be: „A honosítás (visszahonosítás) kiterjed a honosított (visszahonosított) személynek vele együtt élő feleségére és atyai hatalma alatt álló kiskorú gyermekeire is, ha a törvény eltérően nem rendelkezik.”⁹²

Gyakorlatilag belügyminiszteri mérlegelés tárgyává tették, hogy ki nek az állampolgárságát semmisítik meg, illetve hagyják meg. Az alternatív szabályozás alkalmat adhatott arra, hogy politikai eszközként kezeljék. A vita végén Tasnádi Nagy András válaszolt a képviselők hozzászólásaira, a szakasszal szemben megfogalmazott ellenzéki véleményeket alapvetően elutasította, egyet sem fogadott el közülük. Ugyanerre a sorsra jutottak a túloldal szigorító indítványai is. Kérte, hogy a szakaszt az előadó javasolta új szövegezésben fogadják el. Végül a kormánytöbbség a javaslat e szakaszát ebben az új szövegezésben fogadta el.⁹³

⁸⁸ *Nemzeti Újság*, 1939. 02. 09., 5. és *Népszava*, 1939. 02. 09., 1.

⁸⁹ 702. sz. *Iromány*, 298–299.

⁹⁰ Uo. 298.

⁹¹ Uo. 299.

⁹² *Népszava*, 1939. 02. 09., 1. és *Nemzeti Újság*, 1939. 02. 09., 5.

⁹³ *Népszava*, 1939. 02. 09., 2.

Az egyesített bizottság az eredeti 5. § helyett teljesen új szövegű 4. §-t fogadott el, amely többek között a zsidók választójogáról intézkedett. Makkai János ennél a szakasznál új szövegezést javasolt.⁹⁴ Eszerint csak akkor lehet zsidót országgyűlési képviselőnek, törvényhatósági bizottsági és községi képviselő-testületi tagnak választani, ha igazolni tudja, hogy szülei vagy – ha szülei 1867. december 31. után születtek – ezek felmenői 1867. december 31-e óta állandóan Magyarország területén laktak. (Ezen 1867-től a Monarchia magyar területeit, 1918-tól pedig a megcsonkított Magyarország területét értették.) A zsidók felsőházi tagságáról szóló részt ugyanakkor nem módosították.

A baloldal élesen támadta a fenti szakaszt, és törlését kérte. Bár a javaslat eredeti, a zsidóságot népcsoportként kezelő elképzelésén az általános vitát követően már módosítottak, Rassay szerint ezt azért tette a kormány, hogy „a szakasz keretében hátsó gondolatokat, elpalástolt tervekért érvényesítsenek”.⁹⁵ Felvetették, hogy az előző változat alapvetően elfogadhatatlan volt, ám minden zsidónak szavazati jogot adott. Ezzel a

⁹⁴ „Zsidó nem lehet választás alapján (1926:XXII. tc. 7. §.) tagja az országgyűlés felsőházának, kivéve az izraelita hitfelekezetet képviselőre hivatott lelkészeket. Zsidónak csak akkor van országgyűlési, törvényhatósági és községi választójoga és zsidót csak akkor lehet országgyűlési képviselőnek, törvényhatósági bizottsági és községi képviselő-testületi tagnak megválasztani, ha a törvényben meghatározott egyéb előfeltételeken felül magyar hatóság részéről kiállított okirattal igazolja azt is, hogy szülei vagy – ha szülei az 1867. évi december hó 31. napja után születtek – ezek felmenői az 1867. évi december hó 31. napja óta állandóan Magyarország területén laktak. Zsidó csak az összes választók közül választás, továbbá a vallásfelekezetek képviselője jogcímén lehet a törvényhatósági bizottság tagja. Zsidó mint legtöbb adófizető nem lehet a községi képviselő-testület tagja. Zsidót a törvényhatósági és a községi legtöbb adófizetők névjegyzékébe nem lehet felvenni. Az, akit az országgyűlési képviselők választói névjegyzékébe felvettek, köteles ezt bejelenteni. Zsidó csak akkor gyakorolhat választójogot, ha igazolja, hogy őt ez a jog a második bekezdés értelmében megilleti. Egyébként a zsidók választójogára vonatkozó részletes szabályokat a minisztérium rendeletben állapítja meg.” *Nemzeti Újság*, 1939. 02. 09., 5. (Az 1926:XXII. tc. 7. § rendelkezett a választással elnyerhető felsőházi tagságról. Lásd: az 1926:XXII. tc.-t. In: *Magyar Törvénytár*. 1926. évi törvénycikkek, 243–244.)

⁹⁵ *Népszava*, 1939. 02. 09., 5.

módosítással pedig a zsidóság ugyan látszólag nem lesz népcsoport, de nem lesz szavazati joga – érvelt.⁹⁶ Rupert Rezső szerint becsületesebb lett volna azt kimondani, hogy a zsidóknak nincs választójoguk. Így fogalmazott: „Mondják ki azt, hogy a zsidóságnak nincs választójoga, katonáskodási és adózási joga. Ez nyílt beszéd volna. A szakasz bújkálás és méltatlan a törvényhozáshoz.”⁹⁷ Dulin Jenő és Drozdy Győző pedig nyíltan annak a véleményének adott hangot, hogy a kormány célja a kiájtás és a félrevezetés. Dulin a németországi példát hozta fel, mint amely kifejezetten kimondja, hogy a zsidót nem illeti meg szavazati jog. A készülő magyar zsidótörvény szerint őszintétlen, mert nem vallja meg nyíltan a szándékát. Ezen a területen nem lép a német példa nyomába, ám olyan feltételeket állapít meg, amelyek teljesíthetetlenek, hiszen a kért igazoló okiratok beszerzése különösen nehéz dolog.⁹⁸

A vita lezárása után Tasnádi Nagy válaszolt a felvetésekre. Ismét minden ellenvetését elvetette a javaslat ellenzőinek és bírálóinak. Így ezt a szakaszt is az előadó által javasolt új szövegezésben fogadták el. Ebben felfedezhető az az álláspont, hogy „a zsidóság bizonyos részéről, amely immár közel egy évszázad óta állandóan itt él, feltehető és vélelmezhető a beolvadás, mert az egymást követő nemzedékek nem vonhatták ki magukat a magyarsággal való együttélés befolyása alól”.⁹⁹ Tasnádi Nagy nem ismerte el, hogy a szakasz feltételei azért lennének teljesíthetetlenek, mert magyar hatósági igazolást kíván meg. Az igazságügy-miniszter fontosnak tartotta kihangsúlyozni: a kormány közjogi vonatkozásban honorálta a javaslat általános vitája során felmerült kívánságokat, hiszen az eredeti javaslaton alapvetően változtatott. Ez

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Dulin azt említette, hogy 1867-ben még nem volt anyakönyv és bejelentési hivatal; Bródy pedig tudni vélte, hogy a bejelentési kötelezettség csak 1880 óta áll fenn, vidéken pedig csak az 1920-as években terjesztették el szórványosan. Uo. – A későbbiekben nemcsak felekezeti anyakönyvek hiteles bejegyzéseit, hanem helyben lakást, adózást bizonyító okiratokat is elfogadtak a honosság igazolására.

⁹⁹ Uo. 6.

azonban nem elégítette ki a szakasz ellenzőit, akik továbbra is úgy érezték, hogy a kormány teljesíthetetlen feltételeket állapít meg. Rassay így fogalmazta meg álláspontjukat: „Érvelésnek már nincs értelme, minden politikai megfontolás félretevődött és az ellenzék határozott szándékkal áll szemben.”¹⁰⁰

A régi 6., tehát most 5. szakasz arról rendelkezett, hogy zsidó ezen túl tisztviselőként ne léphessen az állam, a törvényhatóság, a község, bármely köztisztviselő, közintézet, vagy közüzem szolgálatába. Mindezt nem akarták kiterjeszteni az izraelita vallásnőkre, valamint az izraelita hitfelekezet szerveinek, intézményeinek és intézeteinek alkalmazottaira.¹⁰¹ A részletes indoklás erre azt a magyarázatot adta, hogy a zsidóság „általánosságban nem tud elvonatkoztatni a különleges zsidó érdekektől abban a mértékben, amint azt a különös tárgylagosságot és odaadást kívánó közszolgálati viszony követeli”.¹⁰² Ezek a rendelkezések a már szolgálatban lévő alkalmazottakra a javaslat szerint nem vonatkoznának, ám hatályuk egyébként minden zsidóra kiterjedne, tehát azokra is, akik a 2. § szerint személyükhöz kötött mentességet élveznek. A képviselők közül leginkább a baloldal vette éles támadás alá a szakaszt. Rupert Rezső ismét a szakasz törlésének követelésével állt elő, de legalább annak második bekezdését akarta mellőzni, amely szerint a szakasz rendelkezéseit azokra is alkalmazni kell, akik egyébként kivételek.¹⁰³

Míg a baloldal a szakasz szükségtelenségéről igyekezett képviselőtársait meggyőzni, a támogatók további szigorítások ötletével álltak elő. Gr. Károlyi Viktor a zsidók köztisztviselői pályákról való eltiltását azonnali hatállyal kívánta, legalábbis „a magasabb állásoknál.”¹⁰⁴ Ehhez csatlakozott Megay-Meissner Károly is, aki azt akarta, hogy „a zsidó köztisztviselőket már most vonják végelbánás alá”.¹⁰⁵ Meizler Károly

azzal az indítvánnyal állt elő, hogy a zsidó köztisztviselőket 1940. január 1-jéig helyezték nyugdíjba, mert „a második zsidótörvény következtében a zsidó köztisztviselők úgysem tudnák lelkiismeretesen ellátni hivatali teendőiket.”¹⁰⁶

Tasnádi Nagy vitázáró válaszában ezúttal sem fogadott el semmilyen módosító indítványt sem a javaslat mellett, sem ellen. Mint mondta, a javaslatba a törvény teljessége szempontjából volt szükséges ezt a rendelkezést felvenni, de azért is, mert a törvénynek az a későbbi rendelkezése, amely a gazdasági vállalatoknál 6-nál magasabb százalékot állapít meg (ti. a zsidók számára), ebben a szakaszban leli indoklását. Az együttes bizottság ennek nyomán a szakaszt az előadó által javasolt új szövegezésben, változatlanul fogadta el.

1939. február 9-én a vitát a régi 7., most 6. szakasznál folytatták, amely szerint zsidó nem lehet közjegyző, hites könyvvizsgáló, bírósági szakértő és szabadalmi ügyvivő.¹⁰⁷ Ennél a paragrafusnál a kormány elfogadott néhány módosító indítványt, ám csak olyat, amely a javaslatot tovább szigorította.

Makkai János ezután teljesen új 7. szakasz beiktatását kérte, miszerint az egyetemek és főiskolák első évfolyamaira zsidó hallgatókat csak 6% erejéig lehessen felvenni.¹⁰⁸ Erről már 1939. február 3-án, az általános vita lezárásakor is volt szó. Hiába ellenezte ezt ismét a baloldal, a bizottság elfogadta az új szakaszt.¹⁰⁹

További szigorítást jelentett Szeder János indítványa, aki szintén teljesen új 8. szakasz beiktatását kérte arról, hogy a társadalombiztosító intézetek önkormányzati szerveinek választásánál érvényesen csak olyan lajstromot lehet állítani, ahol a jelöltek között nem szerepel 6%-nál több zsidó. A baloldaliak ismét a tőlük szokásos elutasítással feleltek, ám az igazságügy-miniszter hozzájárult Szeder javaslatához, és „a bizottság így döntött”.¹¹⁰

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ 702. sz. Iromány, 299.

¹⁰² Uo. és Melléklet a 702. sz. Irományhoz, 313.

¹⁰³ *Nemzeti Újság*, 1939. 02. 09., 6. és *Népszava*, 1939. 02. 09., 2.

¹⁰⁴ Uo. és *Nemzeti Újság*, 1939. 02. 09., 6.

¹⁰⁵ *Nemzeti Újság*, 1939. 02. 09., 6.

¹⁰⁶ *Népszava*, 1939. 02. 09., 2.

¹⁰⁷ 702. sz. Iromány, 299.

¹⁰⁸ Uo. E szakasszal voltaképpen a numerus clausust hozták vissza.

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ *Nemzeti Újság*, 1939. 02. 10., 7.

További szigorítások történtek a kamarai arányszámok tekintetében is, az eredeti 8., most 9. szakasznál.¹¹¹ Makkai János további szigorítás (módosítás) ötletével állt elő. Eszerint ha valamely kamara tisztikarának, illetve választmányának tagjai között a zsidók száma meghaladja a 6%-ot, akkor megbízatásuk a törvény hatálybalépésétől számított 30 nap alatt szűnjön meg, és helyüket új választással kell betölteni.¹¹²

Ezután került sor az eredeti 9., most 10. paragrafus tárgyalására, amely szerint zsidó nem lehet időszaki lap felelős szerkesztője, kiadója, főszerkesztője, vagy bármilyen olyan munkatársa, aki a lap szellemi irányát megszabja, vagy a lap szerkesztésére irányító befolyást gyakorol.¹¹³ A kormány ezt a szakaszt különösen fontosnak ítélte, mivel – mint Tasnádi Nagy mondta – „a közszellem kialakítására a sajtónak van a legnagyobb befolyása. Sokan vannak, akik nem olvasnak egyebet, mint újságot. Ezért fontos, hogy a sajtót alkalmassá tegyük egészséges, nemzeti és magasabb erkölcsi szempontoknak egyaránt megfelelő közszellem kialakítására. A sajtó kifogásolt szellemének [...] elsősorban az az oka, hogy évtizedeken keresztül olyanok irányították a sajtó jó részét, akik nem voltak alkalmasak és hivatottak erre az igen fontos, mondhatni papi hivatásra.”¹¹⁴ Nemzeti szempontból a leghelyesebb Tasnádi szerint is a numerus nullus lenne, ám kérte a bizottságot, hogy a szakaszt az előadó stílárís módosításával, egyébként változatlanul fogadják el. A bizottság valóban így határozott.¹¹⁵

A régi 10., most 11. paragrafus arról intézkedett, hogy zsidók színházak vezetésében és a filmgyártásban irányító szerepet ne gyakorolhassanak.¹¹⁶

A soron következő régi 11. szakasz helyett – amely az állami egyed-
árúságról (hatósági árról) intézkedett – Makkai János előadó teljesen új

szövegű javaslatot terjesztett elő.¹¹⁷ Végül úgy határoztak, hogy a javaslat szövegét a bizottság tagjai között szétosztják, és majd csak a legközelebbi ülésen tárgyalják.¹¹⁸

A közszállításokról rendelkező régi 12. szakaszt változatlan formában, 13. §-ként fogadták el.¹¹⁹ A régi 13. szakaszhoz, amely az iparengedélyek és iparigazolványok kiállításáról intézkedett, Makkai ugyancsak kiegészítést indítványozott: „Foglalkozást közvetítő irodára, továbbá hitelhírszolgálatra és hiteltudósításra zsidó iparengedélyt nem kaphat. Foglalkozást közvetítő irodára a jelen törvény hatálybalépése előtt zsidónak adott iparengedély 1940. december 31. napján megszűnik.”¹²⁰

Makkai János ezután teljesen új, az eredeti javaslatban egyáltalán nem szereplő szakasz beiktatását kérte.¹²¹ A 15. szakasz bizonyos korlátozásokkal a zsidók számára szerzési tilalmat állított fel a földbirtok tekintetében.

Makkai János még egy új szakasz beiktatását kérte, ez lett a 16. §, amely megint csak szigorította az eredeti javaslatot. E szerint: „Zsidót

¹¹⁷ A javaslat új szövegezésben így hangzott: „Állami egyedárúság alá eső cikkek árusítására engedélyt, úgyszintén hatósági engedélytől függő hasznót hajtó olyan egyéb jogosítványt zsidónak nem lehet adni, amelynek engedélyezése vagy engedélyezésének megtagadása a hatóság szabad mérlegelésétől függ. A jelen törvény hatálybalépése előtt zsidóknak kiadott (zsidók által megszerzett) ilyen engedélyeket (jogosítványokat) a törvény hatálybalépésétől számított öt év alatt fokozatosan meg kell vonni.” Uo.

¹¹⁸ Uo.

¹¹⁹ 702. sz. *Iromány*, 300–301.

¹²⁰ *Nemzeti Újság*, 1939. 02. 10., 7.

¹²¹ „Mező- vagy erdőgazdasági ingatlant zsidó – élők közti jogügylet útján – csak árverés vagy árverés hatályával magánkézből eladás során és csakis a hatóság engedélyével tett vételi engedély alapján, továbbá akkor szerezhethet, ha a) az ingatlant gyár, bánya, ipar vagy fürdőtelep létesítése, kibővítése vagy fenntartása céljára szerzik meg és a szerző fél az ingatlan fekvése szerinti illetékes kereskedelmi és iparkamara által kiállított nyilatkozattal igazolja, hogy a megszerezni kívánt ingatlanra kereskedelmi üzlet folytatásához van szükség; b) a megszerezni kívánt ingatlan házhely céljára alkalmas, 600 négyszögölnél nem nagyobb és a szerződő fél hatósági bizonyítvánnyal igazolja, hogy házhelye vagy lakóhellyel beépített ingatlana nincsen.” Uo.

¹¹¹ 702. sz. *Iromány*, 299–300.

¹¹² *Népszava*, 1939. 02. 10., 3.

¹¹³ 702. sz. *Iromány*, 300. Itt Makkai János stílárís módosítást javasolt. *Népszava*, 1939. 02. 10., 4.

¹¹⁴ Uo. 7.

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ 702. sz. *Iromány*, 300.

az 1936:XXVII. tc.-ben meghatározott korlátozásokra tekintet nélkül lehet mezőgazdasági ingatlanának tulajdonul vagy kis haszonbérletek céljára átengedésre kötelezni.”¹²² A baloldal ezt elutasította, Rupert ismét törlését kérte, bár az új szakaszt támadó felszólalások a megszokott módon reménytelenek voltak. Támadták az új elképzelést, ám szerintük ez egyébként is a földreformjavaslat tárgykörébe tartozik, és vagyonekobbzásról rendelkezik.¹²³ Tasnádi Nagy azonban elutasította a felvetéseket: szerinte ezt itt, a zsidótörvénytől kell tárgyalni, mert – bár lehet, hogy tartalma miatt inkább a földreformjavaslatba illene – ez kifejezetten a zsidókra vonatkozó földbirtok-politikai rendelkezés. Szerinte nem lehet vagyonekobbzásról beszélni, mert a zsidókat kárpótolni fogják elvett földjeikért. Az együttes bizottság a szakaszt ismét változatlan – a kormánynak tetsző – formában fogadta el.¹²⁴

A bizottság alaposan felgyorsította a javaslat tárgyalását, nem sokat időztek egy-egy szakasznál. Így rendkívül gyorsan eldöntötték a régi 13., most 14. szakasz sorsát, amely úgy rendelkezett, hogy zsidók ezen túl nem kaphatnak iparigazolványt, iparendélyt.¹²⁵

Ezután a régi 14., most 17. szakasz következett. Ez arról rendelkezett, hogy egyes vállalatoknál milyen százalékban lehet zsidókat alkalmazni.¹²⁶ A javaslat régi 15., most 18. szakasza kimondta, hogy zsidó nem lehet munkásegylet intézőszervének tagja, valamint munkaközvetítéssel foglalkozó szervezet tisztségviselője. Makkai új szakasz beiktatását kérte, amely 19. §-ként – szinte természetesen – tovább szigorította a javaslatot.¹²⁷ Ezután a régi 16., most 20. szakasz következett, amely az elbocsátott zsidó alkalmazottak anyagi juttatásairól szólt.

¹²² Bővebben lásd *Nemzeti Újság*, 1939. 02. 10., 7. Az 1936:XXVII. tc. A telepítésről és más földbirtokpolitikai intézkedésekről az Országos Törvénytár 1936. július 15-i számában jelent meg. Lásd: *Magyar Törvénytár. 1936. évi törvények*. Franklin Társulat, Budapest, 1937, 260–333. 25 év alatt 400 000 holdat terveztek erre a célra fordítani.

¹²³ *Nemzeti Újság*, 1939. 02. 10., 7.

¹²⁴ Uo. 8.

¹²⁵ 702. sz. Iromány, 301.

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ „A 12–16. szakaszokban a zsidókra megállapított rendelkezéseket megfelelően kell alkalmazni jogi személyekre és a társasági jogviszony körében azon az

Komoly vita bontakozott ki a régi 17., most 21. szakasz körül, amely a zsidók kivándorlásáról szólt. Makkai ehhez is szigorító értelmű pótlást javasolt. Ez a következőképpen hangzott: „Rendeletben állapíthatja meg a minisztérium azokat a vámjogi és egyéb szabályokat is, amelyek a zsidók kivándorlásának előmozdításával kapcsolatban a nemzeti vagyion védelme végett szükségesek.”¹²⁸ Korlátozni akarták azt is, hogy a zsidók mit vihetnek magukkal kivándorlás esetén, s ettől jelentős vagyonrészek, például pénz, ékszerek, műkincsek stb. elkobzását várták. Kertész Miklós a szociáldemokraták nevében tiltakozott az ellen, hogy erről a kérdéssel a kormány a parlament megkerülésével, rendeleti úton döntsön, mert ez a probléma – mondta – „a legszélesebb nyilvánosságra tartozik”.¹²⁹ Nagyon fontos dolgot mondott ki: a kenyértelenné tett embereknek biztosítani kell a kivándorlás lehetőségét, ám ez a kérdés nemzetközi szabályozást, például befogadó országokat igényel. A kormánynak tehát e cél érdekében közben kellene járnia „a kivándorlás szempontjából figyelembe jövő nyugati nagyhatalmaknál”.¹³⁰

Ezután tárgyalták a soron következő régi 18., most 22. szakaszt. Ez kimondta, hogy a zsidó vállalatok élére kormánybiztosokat fognak állítani.¹³¹ A 23. szakaszt, amely arról intézkedett, hogy a minisztérium rendeletben jelöli ki a törvény végrehajtásában illetékes hatóságokat, ismét a kormánynak tetsző formában, hozzászólás nélkül¹³² fogadták el.

alapon, hogy a vezetők, a vezetők többsége, az igazgatóság vagy a felügyelőbizottság tagjainak többsége, illetőleg a tulajdonostársak többsége zsidó. A részletes szabályokat a minisztérium rendeletben állapítja meg.” *Népszava*, 1939. 02. 11., 3. és *Nemzeti Újság*, 1939. 02. 11., 13.

¹²⁸ Uo.

¹²⁹ Uo.

¹³⁰ Uo.

¹³¹ Uo.

¹³² Ez a szakasz mondta ki azt, hogy a törvény végrehajtása körében eljárni hivatott hatóságokat a minisztérium rendeletben fogja kijelölni. *Nemzeti Újság*, 1939. 02. 11., 13.

A 24–27. szakaszok fölött sem tartottak nagy vitát, „néhány hozzászólás után”¹³³ mindhármát megszavazta a bizottság, ismét a kormány elképzeléseinek megfelelően.

Az egyesített bizottság munkáját a javaslat régi 22., most 28., utolsó szakasza megszavazásával zárta, amely a törvény hatálybalépéséről és arról intézkedett, hogy a visszacsatolt felvidéki területekre vonatkozólag a kormány eltérő szabályokat állapíthat meg.¹³⁴

Az együttes bizottság ülése 1939. február 10-én este fél 10 óra tájban ért véget. Ez azt jelentette, hogy az immár részleteiben is letárgyalt zsidójavaslat továbbmehetett a képviselőház plenáris ülése elé. Többséggel határozták el azt is, hogy a javaslat tárgyalására a sürgősség kimondását kérik.

Amikor a második zsidójavaslat bizottsági vitája véget ért, a *Népszava* első oldalán közölte a hírt: „A képviselőházi bizottságok megszavazták a II.-ből III.-ká szigorított zsidótörvény-javaslatot.”¹³⁵ A megállapítás arra utalt, hogy a törvényjavaslaton a bizottsági viták során eszközölt változtatások túlnyomórészt szigorítások voltak.

Az együttes bizottság a tárgyalások eredményét 1939. február 10-én készített jelentésében foglalta össze: „Az együttes bizottságot a tárgyalás során áthatotta az a meggyőződés, hogy a zsidókérdés Magyarországon a társadalom legszélesebb rétegeit érdeklő probléma és hogy a kérdés megnyugtató törvényes megoldását az ország nyugalma és zavartalan fejlődése sürgősen követeli. A rendezés időszerűsége tehát

¹³³ Az eredeti 19. §-ból 24., a 20.-ból 25., a 21.-ből pedig 26. § lett. Ehhez lásd: 710. sz. Iromány. A képviselőház közjogi, közgazdasági és közlekedésügyi, közoktatásügyi, igazságügyi, valamint földművelésügyi bizottságának együttes jelentése A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 702. számú Törvényjavaslat tárgyában. 12. In: A zsidók közéleti... Lásd még *Népszava*, 1939. 02. 11., 3. és *Nemzeti Újság*, 1939. 02. 11., 13. A 27. § újólág, Makkai indítványára került a törvénybe, amely szerint: „A 25. és 26. paragrafusban meghatározott büncselekmény miatt való elítélés esetében elrendeli az ítéletnek az elítélt költségén hírlapban közzétételét.” A bizottság ezt a szakasz is hozzászólás nélkül fogadta el. *Nemzeti Újság*, 1939. 02. 11., 13.

¹³⁴ 702. sz. Iromány, 303.

¹³⁵ *Népszava*, 1939. 02. 11. 1.

alig vitatható.”¹³⁶ A jelentés fogalmazói – Péchy László és Makkai János – szerint a bizottság egyetértett azzal, hogy a zsidóság térfoglalását az 1938:XV. tc.-n túlmenő szigorral kell korlátozni. Ami pedig a változtatásokat illeti, leszögezték, hogy – bár az együttes bizottság a részletek tekintetében a törvényjavaslaton számos módosítást tartott szükségesnek – ezeket „az alapelveknek teljes mértékben megtartása mellett”¹³⁷ tették.

ELVESSZÜK A LEÁNYZÓT, MERT MEG KELL HÁZASODNUNK!

A második zsidójavaslat képviselőházi plenáris vitája 1939. február 24-én kezdődött és március 27-éig tartott. A Ház előtt fekvő javaslat tárgyalását sajátossá tette, hogy a korszak erősen zsidóellenes Európájában zsidóellenes törvény parlamentáris úton addig még sehol sem született. Olaszországban és Németországban a zsidóellenes törvényeket totális államrendszerek hozták, amelyek „a maguk dekrétumával kimondták azt, hogy ez a törvény és ezt a törvényt be kell tartani”.¹³⁸ A magyar parlament döntése azonban szabad vita eredménye volt. Ebből a szempontból is érdemes áttekinteni, mekkora teret engedett valójában a kormány a parlamenti viták során az egyes szakaszok módosításának.

Kevés törvényjavaslat keltett olyan nagy érdeklődést, mint a zsidótörvényé. Ezt a kortársak is elismerték. Kemény vita, végletekig feszült, túlfűtött légkör, személyeskedések, közbekiabálások, viccek – címszavakban így jellemezhető a zsidótörvény képviselőházi tárgyalásának hangulata. Zsidóellenességükben hajlíthatatlan kormánypártiak, elégedetlen szélsőjobboldal, és a javaslat törlését reménytelenül kérő baloldali hozzászólók küzdelme bontakozott ki a hosszadalmas tárgyalás során.

A törvényjavaslat szükségességéről ismét sokféle vélemény hangzott el. Támogatói számára továbbra sem volt kétséges, létezik-e a zsidókér-

¹³⁶ 710. sz. iromány, 1.

¹³⁷ Uo. 2.

¹³⁸ KN (1935–1939), XXII. k., 2.

désnek nevezett problémaelegy. Jelentős részben azokat a gondolatokat ismételték – immár a szélesebb közvélemény előtt –, amelyeknek a bizottsági vita során hangot adtak. Egyeseket a parlamenti napló sem tartott vissza a szélsőséges megnyilvánulásoktól. Rendkívül erős zsidóellenesség körvonalazódik a képviselők megnyilvánulásaiából. A zsidóságra úgy tekintettek, mint külön testre a nemzetben, amellyel szemben védekezni kell, s a védőfegyvert a zsidóellenes törvény jelentette. Sokan a magyarság élet-halál harcának tüntették fel a zsidóellenes törvényhozás továbbvitelét, és egy új, boldogabb korszak eljövételét várták tőle, általa. Nem fukarkodtak a fennkölt stílusú fogalmazásokkal sem. Krúdy Ferenc úgy vélte, zsidótörvény nélkül elképzelhetetlen, hogy a magyarok meginduljanak a gazdasági boldogulás útján.¹³⁹ Gürtler Dénes pedig úgy fogalmazott, hogy „keresztény Magyarországot akarunk, amelyen még a pokol kapui sem tudnak erőt venni”.¹⁴⁰

Erdemes szemügyre venni a túloldal ezekkel a véleményekkel szögesen ellentétes érveit is. Az ellenzők arra mutattak rá, hogy a javaslat a magyar jövőre végzetes lehet. Hivatkoztak Teleki Pál miniszterelnök¹⁴¹ bemutatkozó beszédére is, aki vállalta az elődjétől ráhagyományozott javaslatot, de egyszersmind tudatában volt a javaslat várható hatásának is. Teleki így fogalmazott: „A nemzet egyes tagjainak a várható következményeket [...] viselnie kell, utólag aztán ne jajgasson nekem senki.”¹⁴² A baloldal – a bizottsági vita eredményének az ismeretében – ezúttal is meglehetősen szkepticizmussal várta a plenáris vitát. Rassay így fogalmazta meg aggályait: „Felmerül a kérdés: mit várhatunk, mit remélhetünk [...] ennek a javaslatnak a plenáris tárgyalásán? Nem az a reménytelen küzdelem fog-e itt is folytatódni, sokszor megalázó intermezókkal, amelyet a bizottságban folytattunk le?”¹⁴³ Hogy mégsem ítélik feleslegesnek a vitát, annak az az oka – mondta –, hogy a mi-

niszterelnök bemutatkozó beszédében „a maga politikusi és tudósi komolyságával azt mondta, hogy a részletek felett lehet vitázni”.¹⁴⁴

Rassayt megérzése a törvényjavaslattal szembeni „reménytelen küzdelemről” nem csalta meg. Az általános vita végén a Ház a javaslatot a bizottság szövegezésében, változatlanul fogadta el. A vita hangulatáról Sulyok Dezső adott találó jellemzést: „Ennek a javaslatnak a tárgyalásán egészen sajátos tárgyalási mód alakult ki. Elmondották a szónokok, hogy milyen rossz ez a javaslat, másfélórás, kétórás beszédeket szenteltek annak megmagyarázására, hogy miért elfogadhatatlan, és a végén elfogadták a javaslatot. A kormányhoz, mint ennek a javaslatnak örömapijához sirámokat intéztek, hogy milyen csúnya a leányzó, hogy egy kicsit szeplős, hogy egy kicsit kancsal, hogy a lába is görbe [...] és még egy csomó baja van, s a végén kijelentették, hogy elveszjük a leányzót, mert meg kell házasodnunk.”¹⁴⁵ Sulyok beszédében arra is utalt, hogy „a keresztény magyarság érdeke” jelszó mint célmegjelölés többek szemében szentesítette az eszközt, vagyis a zsidóságot „mesterséges visszaszorítását”.

A vita során a legtöbb indulatot kiváltó csomópontok az alábbiak voltak:

- a zsidók „fajisága”;
- abszurdum, hogy a javaslat a zsidósághoz való tartozás meghatározásánál kombinálta a fajiságot és a keresztiséget;
- az a dilemma, hogy keresztülvihető-e a gazdasági „őrségváltás” a gazdaság súlyos megrázkódtatása nélkül, hiszen „a magyar közgazdasági élet teljesen át van szöve zsidó tőkével”;¹⁴⁶
- az a jogi kérdés, hogy veszélyes precedenst, „irgalmatlan igazságtalanságot”¹⁴⁷ jelent-e a magántulajdon szentségének (szelektív, a zsidókat érintő) megtámadása;
- a zsidó kivándorlás kérdése;
- az, hogy a javaslat valóban „6%-os”-e, hiszen több paragrafus esetében numerus nullust állapít meg.

¹³⁹ Uo. 20.

¹⁴⁰ Uo. 39.

¹⁴¹ 1939. február 16-án gr. Teleki Pál váltotta fel Imrédy Bélát a miniszterelnöki székben.

¹⁴² KN (1935–1939), XXII. k. 11.

¹⁴³ Uo. 117.

¹⁴⁴ Uo. 117.

¹⁴⁵ Uo. 368.

¹⁴⁶ Uo. 32.

¹⁴⁷ Uo. 19.

A vita szellemét és légkörét a legjobban talán azoknak a szigorító célzatú javaslatoknak az összegyűjtése érzékelteti, amelyeket a képviselőházi plénum általános vitájában a javaslatot általánosságban támogatók tettek, és ha 1939-ben nem is, de 1941-ben vagy 1944-ben megvalósultak. Ezek közül több már ekkor a zsidóság teljes kizorítását célozta. Makray Lajos a zsidó–keresztény vegyes házasságok eltiltásáért emelt szót.¹⁴⁸ Eckhardt Tibor megtiltott volna minden további zsidó bevándorlást.¹⁴⁹ Végváry József a legszigorúbb numerus clausus alkalmazását követelte az egyetemi és a klinikai tanszemélyzetnél, továbbá a zsidók által írott könyvek „kisöprését” sürgette. Fontosnak tartotta annak a törvénybe iktatását, hogy zsidó orvos csak zsidó páciens, zsidó ügyvéd pedig csak zsidó klienst láthasson el.¹⁵⁰ Meizler Károly üdvözölte volna, ha belekerül a javaslatba, hogy a kivándorló zsidók ne vihessék magukkal vagyonukat, maximum 2000 pengővel legyen szabad elhagyniuk az országot. Követelte a zsidók megfosztását választójoguktól, és már akkor ki akarta zárni a zsidókat a hadseregből. Még arra is volt figyelme, hogy kérje, zsidó ezentúl ne tarthasson nem zsidó háztartási alkalmazottat.¹⁵¹ Matolcsy Mátyás pedig különösen fontosnak érezte, hogy immár hozzá lehet nyúlni a zsidók földtulajdonához.¹⁵² Széles repertoár, továbbfűzésre váró gondolatok.

A létező magyar parlament létező alsóházában tényleg lehetett vitatkozni az előterjesztett jogfosztó javaslatról. A vita azonban szinte reménytelen pozícióból zajlott, nem csupán az enyhítést, de a szigorítást célzó indítványok esetében is. Ezt tükrözte a végeredmény is: a törvényjavaslat szövege a plenáris tárgyalás során egyetlen valóban jelentős ponton sem változott. A Ház 10 paragrafus szövegén eszközölt kisebb-nagyobb változtatást.¹⁵³ A módosítások nagy része kismérvű enyhítés volt, a javaslat szigorúságával összevetve nem voltak jelentősek, inkább

¹⁴⁸ Uo. 34.

¹⁴⁹ Uo. 40.

¹⁵⁰ Uo. 131.

¹⁵¹ Uo. 169.

¹⁵² Uo. 172.

¹⁵³ 1., 2., 4., 5., 9., 11., 12., 16., 17. és 18. §.

kisebb korrekciónak vagy kozmetikázásnak nevezhetők. „Egyeseket” – kivételezettek, illetve megkeresztelkedetteket – érintettek kedvezően. Négy paragrafusban találni igazán a „zsidókra” vonatkozó enyhítést.

Megfigyelhető, hogy a tárgyalás során a kormány rendszeresen figyelmen kívül hagyta a baloldali ellenzék képviselőinek indítványait, akiből Drobni Alajos NEP-képviselő szerint „a törvényjavaslat tárgyalásánál [...] a tárgyilagosság teljesen hiányzott”,¹⁵⁴ szemben a jobboldallal, amely – állította – „mindig a tárgyilagosságot és az elfogulatlanságot kereste”.¹⁵⁵ A kormány látókörébe azonban javarészt a jobboldalról jövő, keménységüket tekintve a kormányzati elképzeléseket meghaladó javaslatok sem értek bele. A kormány felgyorsított tempóban tárgyalta a javaslatot, több paragrafus megszavazására változatlan formában, egyenesen hozzászólás nélkül került sor. A változtatások terét szűkre szabta, semmiképpen nem akarta a javaslatot „felhígítani”.

Figyelemre méltó, milyen ádáz küzdelmet folytattak a képviselők a javaslat mellett, illetve ellene. Nemcsak a gazdasági versenyből, de újabb megélhetési lehetőségekből, sőt a tudás megszerzéséből is ki akarták zárni a zsidókat. Kéthly Anna szerint „mindenki a maga ellenfelét, a maga konkurensét akarja kizorítani ezekkel a szakaszokkal”.¹⁵⁶ Kendőzetlenül mutatkozott meg a zsidókkal szembeni érzéketlen, kímeletlen attitűd. Malasits Géza úgy látta, hogy az itt zajló vita annak bizonyítéka, miszerint „a magyar polgári társadalom teljesen elszegényedett, reményét veszítette és nem lát más kiutat, mint a vetélytársak legyilkolását”.¹⁵⁷

A főbb változtatások a következőkben foglalhatók össze.

A Rassay Károly szavaival „kodifikációs rémregénynek”¹⁵⁸ nevezett 1. § akárcsak a bizottsági vita során, itt is hatalmas vitát gerjesztett. A leszármazási és a felekezeti elvet is magába építő szakaszon felfedezhető volt a toldozás-foldozás igyekezete. Kéthly Anna szerint: „Szinte

¹⁵⁴ KN (1935–1939), XXII. k., 586.

¹⁵⁵ Uo.

¹⁵⁶ Uo. 459.

¹⁵⁷ Uo. 465.

¹⁵⁸ Uo. 119.

látja az ember a törvényszakaszok fogalmazóit, amint homlokukra ütnek azzal, hogy: hopp, majdnem elfelejtettem, ezt benne hagytam a törvényben – és azok számára, akiknek jó összeköttetések vannak, hamarosan fogalmaznak egy új bekezdést, amellyel azokat mentesítik a törvény hatálya alól.¹⁵⁹ A toldozás-foldozás tovább folytatódott. Enyhítést jelentett, hogy az 1. §-ban addig szereplő 1938. január elsejei határdátumot 1939. január elsejére módosították. Ez a vegyes házasságból született gyermekek helyzetén könnyíthetett. Az ő esetükben a zsidó szülővel szemben a keresztény hitre való áttérés tekintetében eddig meghatározott határnapot tolta ki egy évvel. Annak jelenthetett segítséget, aki az 1. § értelmében egyébként zsidónak minősülne, ám kereszténnyel kötött házasságot: itt a házasságkötés határdátumával operáltak. Őket az „időben” megkötött házasság „árjásíthatta”.

A kivételezési szakaszként ismert 2. §-t néhány újabb pont erejéig kibővítették. Így mentesített lett például az a hadirokkant, aki az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartásáért legalább egy ízben kitüntetésben részesült, de engedett a kormány a hadiárvának, az olimpiai bajnokok, a nyugdíjas egyetemi rendes tanárok stb. esetében is. Tasnádi Nagy András ezt már a lehetséges engedmények szélső határaként értelmezte: „Ezen túlmenni nincs módom és ezen nem is lehet túlmenni.”¹⁶⁰

E két paragrafusra nagyon sok figyelmet fordítottak a képviselők, ám az elért enyhítések összességében kevesek sorsán fordíthattak. Az 1. § esetében a zsidó és a keresztény megnevezés állt egymással harcban, sokan a megkeresztelkedés „hatásának” elismertetésével vélték tompítani a „felekezeti hermafroditákat”¹⁶¹ gyártó passzust. Az első paragrafusba a keresztség, a másodikba a kimagasló teljesítmények előtti hódolatot vitték be a képviselők. Azzal összevetve, hány ember kerül a törvény miatt kétségbeesztő helyzetbe, a baloldali Rupert Rezső szerint a 2. szakasz „semmit sem ér gyakorlatilag”.¹⁶²

¹⁵⁹ Uo. 411.

¹⁶⁰ Uo. 435.

¹⁶¹ Uo. 415.

¹⁶² Uo. 431.

„Folytonos nagy zaj”¹⁶³ és közbekiabálások kísérték a zsidók választójogát szabályozó 4. §-t. A baloldal azért is vette támadásba a javaslatot, mert teljesíthetetlennek vélte a feltételeket, amelyeket a kormány a választójogosultság igazolására megállapítani készült. Úgy tűnik, ennek a többszöri felemlgetése nem volt haszontalan, ugyanis ezen a ponton valamelyest enyhítettek. Eszerint nem szükséges magyar hatóság részéről kiállított okirat annak az igazolására, hogy az érintett szülei vagy felmenői 1867. december 31. óta állandóan Magyarország területén laktak, elég azt „hitelt érdemlően” igazolni.¹⁶⁴

A zsidóság szellemi befolyásának csökkentése jegyében megfogalmazott 7. §-ba enyhítésként bekerült, hogy a budapesti József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdasági Karának közgazdasági és kereskedelmi szakán 12%-ot engedélyeznek a zsidó hallgatóknak, vagyis az általános arányszám kétszeresét.

A törvényjavaslat csupa negatívum volt, „mindig csak arról beszél, hogy zsidónak nem szabad ezt, nem szabad azt”.¹⁶⁵ A közszolgálati szakasznál, az 5. § esetében is megfigyelhető ez, azzal az indoklással, miszerint természetes, hogy a tisztviselőket az állam válassza ki, és „a tisztviselők az államot fenntartó fajhoz tartozzanak”.¹⁶⁶ A paragrafus ki egészítést nyert azzal, hogy a középszintű oktatásban részt vevő zsidó tanárokat, népiskolai tanítókat, körjegyzőket 1943. január elsejéig, a zsidó ítélőbírakat és ügyészeket pedig 1940. január elsejéig nyugdíjazni kell.¹⁶⁷

A 16. § fenyegető kezdetet jelölt, mert a kormány már nem állt meg azon a ponton, hogy a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanszerzését szabályozza. A tárgyalás alatt lévő paragrafus értelmében a zsidóktól

¹⁶³ Uo. 447.

¹⁶⁴ 408. sz. Iromány. Törvényjavaslat a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. A képviselőház által elfogadott szöveg. In: Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott országgyűlés felsőházának Irományai. IX. k. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. nyomása. Budapest, 1939.

¹⁶⁵ KN (1935–1939), XXII. k. 287.

¹⁶⁶ Uo. 451.

¹⁶⁷ 408. sz. Iromány, 290.

összes mezőgazdasági ingatlanukat el lehetett venni. Ezt azokra a mezőgazdasági ingatlanokra is vonatkoztatták, amelyeket a zsidók 1937. december 31. és az elfogadandó törvény hatálybalépte közötti, valamivel több mint egy évben ruháztak át másra, még akkor is, ha nem zsidóra ruházták át az ingatlant, ilyenkor azonban az átengedésre kötelezésnek csak az átruházástól számított három év alatt van helye.¹⁶⁸ A szakasz további kiegészítéseként a javaslat beleszólási jogot irányzott elő abba is, hogy mit kezdhessen a zsidó az ingatlanával. Bármilyen tranzakcióhoz ezentúl hatósági hozzájárulás kellett, az állam pedig saját magának elővásárlási jogot vindikált. A paragrafust ez esetben is kiterjesztették a nemrégiben átruházott mezőgazdasági ingatlanokra.

18-as sorszámmal új, kiegészítő paragrafus került a tervezetbe, amely újabb megélhetési lehetőségől szorította ki a zsidókat, a zsidók szerepét nemcsak a termelő-, hanem a szolgáltatóvállalatoknál is korlátozni akarták.

A 21. és a 22. szakasz remekül illusztrálja a zsidókkal szembeni érzéketlen, kíméletlen attitűdöt. A 21. paragrafus azt körvonalazta, mi történjék azokkal a zsidó munkavállalókkal, akik a törvény következtében létszám fölöttivé válnak. A szakasz értelmében nekik bármikor fel lehetett mondani, attól függetlenül, hogy érvényes szerződésük mikor jár le. Kimondta ugyan a paragrafus azt is, hogy törvényes végkielégítés illeti meg őket, ha azonban a vállalat számára ennek kifizetése „elviselhetetlen terhet” jelentene, ezt az összeget csökkenteni lehet, illetve részletekben fizetni. Ugyanez érvényes az elbocsátott alkalmazott nyugdíjigényére.

A zsidók kivándorlásával foglalkozó 22. §-ban foglaltakról később, rendeleti úton akartak döntést hozni. A kormány ezt nem készítette elő kellően, és kitűnt, hogy a zsidók kivándorlásától anyagi hasznot remél.

Ezek voltak a legfontosabb változtatások. A kormánynak most már csak arra kellett ügyelnie, hogy a felsőház se lazítson a törvényjavaslat „szorításán”.

¹⁶⁸ Uo. 294.

A törvényjavaslatnak a képviselőházban jóváhagyott szövegét a felsőház egyesített bizottságai 1939. március 31-i ülésükön általánosságban letárgyalták és elfogadták. Az, hogy rögtön az első bizottsági ülésen alapján elfogadták a szöveget, árulkodó. Nem váltak valóra azok a remények,¹⁶⁹ és azok a félelmek sem, hogy a felsőházban léket kap a javaslat.

A felsőházra egyfajta egyensúlyozó, ill. fékszerep hárult. Ezt tagjai is érzékelték, és közülük többen meg is fogalmazták. A bizottsági viták végén az Ivády Bélától származó vádra, miszerint a felsőház a zsidójavaslatot nem a képviselőház által elvárt módon tárgyalta, Glattfelder Gyula a következőképpen felelt: „A Felsőházban a kérdést talán nem olyan temperamentummal vitatták és tárgyalták, mint az alsóházban. Oka lehet ennek az, hogy az alsóház irigylésre méltó korhatárán túl vannak már a felsőház tagjai, de [...] más oka is van. Oka az is, hogy a felsőházban vagy súlyos felelősség terhe alatt álló emberek, vagy pedig ilyen felelősségből oda bekerült emberek, férfiak ülnek, akik [...] néha talán túlzott mértékben is, de kétségtelenül fokozottan érzik, mint törvényhozók is, a felelősség súlyát. Ez magyarázza talán azt a stilbeli és temperamentumbeli különbséget, amellyel a felsőházban ennek a kérdésnek a tárgyalásánál találkozunk.”¹⁷⁰ A református Ravasz László is hasonlóan vélekedett: „a képviselőház már tagjainak koránál fogva is

¹⁶⁹ Zsolt Béla úgy fogalmazott, hogy a zsidójavaslat tárgyalása során elhangzott némely felsőházi megnyilvánulás még jobban fájt az érintetteknek, mint a szélsőjobboldal kirohanásai. ZSOLT Béla: Zárszó. In: *A zsidóság útja (1848–1948). Esszék.* Összeállította: KÖBÁNYAI János. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2000, 249.

¹⁷⁰ A Felsőház és Képviselőház egyesített bizottságainak ülése. 1939. 04. 26. 191. In: *A második zsidótörvénnyel kapcsolatos felsőházi bizottsági tárgyalások.* Országgyűlési Levéltár. (Lásd még: MOL Országgyűlési Levéltár K 510. Különböző bizottságok jegyzőkönyvei. 1938–1939. 4450. doboz. 9. tekercs.)

Ezt a vádat mások is – például Megay-Meissner Károly – hangoztatták. Ő úgy fogalmazott, hogy „bár a legnagyobb tisztelettel, de élénk csodálkozással és csalódással” vette tudomásul a felsőház kérdésben elfoglalt álláspontját. Uo. 212–220.

inkább a fiatalság osztályába tartozik, a felsőház pedig a magyar gerusia, öregek társasága.”¹⁷¹

A felsőház magatartására nem az volt a jellemző, hogy a törvényjavaslatot alapvetően, vagy lényeges pontokon elutasította volna. Volt olyan felsőházi tag, akinek egyenesen az a benyomása alakult ki a tagokkal a zsidójavaslatról folytatott beszélgetések nyomán, hogy a felsőháznak a képviselőházinál is nagyobb része fogadta el az ún. zsidójavaslatot, és tudott azonosulni alapvető célkitűzéseivel.

Itt is teret nyert az a meggyőződés, miszerint a törvényjavaslat képes arra, hogy megoldja a magyarság legfontosabb életproblémáját.¹⁷² Sokan gondolták a javaslatot önvédelmi eszköznek a zsidósággal szemben.¹⁷³ A túllicítalók már a zsidók és keresztények közti házasságkötés tilalmát akarták, ám a másik pólus is jelen volt.¹⁷⁴ Hegedűs Loránt közgazdász és gazdaságpolitikus elítélte a zsidó és a keresztény társadalom elválasztását egymástól, a „falak emelését”. Rámutatott arra, hogy egy ország erkölcsi süllyedését abból lehet lemérni, hogy benne válaszfalak emelkednek.¹⁷⁵ A javaslat tárgyalása pedig nem jelentett mást, mint azt, hogy a képviselők válaszfalak felhúzásán dolgoznak.

A felsőház és a képviselőház között ellentétek merültek fel. Nem azért, mintha a felsőház megvétőzta volna a javaslatot, hanem azért, mert egyes tagjai – a zsidóprobléma létét ugyan elismerve – sajátos szempontokat szerettek volna érvényesíteni. A felsőház tagjainak több-

¹⁷¹ A Felsőház és Képviselőház egyesített bizottságainak ülése. 1939. 04. 26. In: *A második zsidótörvénnyel kapcsolatos...*, 261. vagy Uo. 261.

¹⁷² A Felsőház egyesített bizottságainak vitája. 1939. 03. 31. In: *A második zsidótörvénnyel kapcsolatos...*, 872–880.

¹⁷³ Uo.

¹⁷⁴ Pl. Szeder János és Raffay Sándor. Szeder János felszólalásából idézünk: „Mondjuk ki nyíltan azt, hogy eltiltjuk a zsidók és keresztények közötti házasságokat!” A jegyzőkönyv azt is megőrizte, milyen fogadtatásra talált: „Felkiáltások a felsőházi tagok oldaláról: Elfogadjuk! Élénk helyeslés és taps mindkét oldalon.” A Felsőház és Képviselőház egyesített bizottságainak ülése. 1939. 04. 26. In: *A második zsidótörvénnyel kapcsolatos...*, 341.

¹⁷⁵ A Felsőház egyesített bizottságainak vitája. 1939. 03. 31. In: *A második zsidótörvénnyel kapcsolatos...*, 762–770.

sége amellel foglalt állást, hogy „a zsidójavaslat általánosságban való elfogadása mellett a részleteknél kell keresni olyan megoldásokat, amelyek a végrehajtás során tompítják és a lehetőség szerint eliminálják a kirívó sérelmeket”.¹⁷⁶

Megnevezhetők olyan alapvető célok, amelyekért a felsőház plénümán többen küzdöttek: ilyen volt például a keresztység legalább részleges honorálása, az asszimiláció elismerése, a szellemi, tudományos, művészi és egyéb kiválóság mentesítő ereje.

A Ház második kamarája leginkább a törvényjavaslat első paragrafusát találta elfogadhatatlannak, amennyiben az a faji alapvetést követte. A keresztény egyházak – melyek képviselői ezen a fórumon helyet foglaltak – elsősorban egyházpolitikai szempontból kerültek kényes helyzetbe. Azáltal ugyanis, hogy a javaslat a faji alapvetések nyomán indult el, visszarántott a zsidó sorsba olyanokat is, akik korábban megkeresztelkedtek, és így már valamely keresztény egyház kötelékébe tartoztak. Úgy tűnt, az egyházak képtelenek lesznek megvédeni a nyájukba tartozókat a visszazsidósítás alól. Ők azt az elvet szerették volna érvényre juttatni, hogy „aki megkeresztelkedett, az keresztény”. A feladat tehát számukra adott volt: éles kritika alá venni a javaslatban kidomborodó faji gondolatot, és érvényre juttatni az említett elvet. Glattfelder Gyula szerint „a visszazsidósítás szakítás a kétezeréves keresztény és ezeréves magyar keresztény hagyományokkal”.¹⁷⁷ Logikus érvelésnek tűnt az egyháznagyok részéről, miszerint azért elfogadhatatlan az érintett javaslat, mert sérti a keresztény erkölcsöt. Mi több, egyenesen megbuktatja a kereszténységet, mert a tizenkét apostol kikeresztelkedett zsidó volt, „s azokat mind visszadobtuk Ábrahám kebelébe”¹⁷⁸ – fogalmazott Hegedűs Lóránt. A cél tehát az, hogy azokat az embereket, akiket egyszer már „behoztak” a kereszténységbe, ne „dobják ki” onnan. Ebből a megfontolásból többen – és nemcsak egyházi emberek – szólaltak fel

¹⁷⁶ 8 Órai Újság, 1939. 04. 02., 1.

¹⁷⁷ A Felsőház egyesített bizottságainak vitája. 1939. 03. 31. In: *A második zsidótörvénnyel kapcsolatos...*, 182–190.

¹⁷⁸ Uo. 773.

azért, hogy az 1. §-t helyezzék más alapra. Szőke Gyula azzal egyetértett, hogy „a zsidók mai helyzetén változtatni kell és őket vissza kell szorítani”.¹⁷⁹ „Csak a módot nem tudom elfogadni – mondta –, amely itt a paragrafusok labirintusában megnyilvánul. Nekem tehát az a gondolatom, és ez fog a törvényjavaslat első szakaszánál eldőlni, hogy mi az 1. paragrafust tegyük más alapra.”¹⁸⁰ Szüllő Géza sem értett egyet a kormány irányvonalával. Így beszélt: „Ezt az észjárást, ezt a gyűlölködést én nem követem. [...] Veszedelmesnek tartom, hogy mi ebben az országban a fajelméletre helyezkedjünk rá.”¹⁸¹

A kormány azonban ügyesen forgatta lapjait: az álláspontot tolmácsoló Tasnádi Nagy András úgy fogalmazott, hogy igenis az egyház határozza meg, kit kell kereszténynek tekinteni. Azon az elven, hogy aki megkeresztelkedett, az keresztény, a törvényjavaslat semmiféle változtatást nem eszközöl. „Keresztényen marad továbbra is, de a törvény rendelkezései szempontjából tekintendő zsidónak (Derültség), nem izraelitának.”¹⁸² Indoklása szerint magából a megkeresztelkedés tényéből nem következik, hogy az illető olyan megbízható, teljes értékű magyarrá válik, mint akiket magyar voltuk minden előnyében, jogában részesíteni akarnak.

A kormány álláspontja az volt, hogy lényeges változtatásokat nem fogadnak el. Olyan módosításokat azonban, amelyek nem nagy jelentőségűek, tehát az alapelveken nem változtatnak, figyelembe vesznek.¹⁸³

Az 1939. március 31-i általános vitát követően a felsőház egyesített bizottságai albizottság kiküldését határozták el, amely érdemben foglalkozott a zsidójavaslatnak a felsőház által kívánt módosításaival. Az albizottság a törvényjavaslat 1. §-ába szeretett volna két betoldást beilleszteni. Olyan módosításokról volt szó, melyek – a *Népszava* szerint – „nem érintik ugyan a zsidójavaslat lényegét, nem enyhítik annak a sok százezer zsidóvallású magyar állampolgárnak szörnyű sorsát, akikre a

javaslat sújtó rendelkezései kiterjednek, csupán egy aránylag kis réteg kivételét célozzák a sújtó rendelkezések alól”.¹⁸⁴

Az egyik módosítás szerint (1. § 3. bek. a. pontja) egy magas közéleti személyiségekből létrehozandó fórum 150 zsidó vallású vagy kikeresztelkedett magyar állampolgárt – bizonyos közéleti érdemek alapján – „tiszteletbeli kereszténnyé” nevezhetne ki. Rájuk a törvény paragrafusai nem terjednének ki. Az első évben csak 50 emberről lenne szó, és a 150-es kvótát fokozatosan képzeltek feltölteni. A módosító javaslatot a képviselők egymás között „zsűriszakaszként” is emlegették, mert egy illusztris fórum zsűriként dönthetett arról, kiket sorol a „tiszteletbeli keresztények” közé.

A másik módosító indítvány (1. § 6. bek.) – melyet a „húsz évi kikeresztelkedettek” passzusaként is neveztek – azokat venné ki a sújtó rendelkezések alól, akik 1848. december 31. előtt már Magyarország területén lakó zsidók leszármazottai, amennyiben 1939. január elseje előtt megkeresztelkedtek. Az ilyen kikeresztelkedetteket, ha kikeresztelkedésük óta húsz év elmúlt, teljes jogú állampolgároknak szerették volna elismertetni. A felsőház ezeket tekintette a leglényegesebb módosításnak, bár egyik módosítás sem érintette alapvetően a törvény lényegét.

Ennél kisebb volumenű változtatást jelentett a törvényjavaslat 2. paragrafusának kibővítése, az ún. kivételezési szakaszt. Oly módon képzeltek, hogy az egyes kivételezési kategóriákba tartozók gyermekeit, illetve házastársát is mentesítenék.

Az 1939. április 13-i részletes tárgyalás során a felsőházi bizottságok megszavazták az albizottság módosításait. A felsőház a plenáris tárgyalás során a törvényjavaslatot ebben a szövegezésben szerette volna elfogadtatni. Bízta Tasnádi Nagynak az április 13-i együttes bizottsági ülésen tett ígéretében, miszerint a kormány vállalja a két ház közötti „közvetítő szerepét”.

¹⁷⁹ Uo. 822–830.

¹⁸⁰ Uo.

¹⁸¹ Uo. 302.

¹⁸² Uo. 951–960.

¹⁸³ 8 Órai Újság, 1939. 04. 02. 1.

¹⁸⁴ *Népszava*, 1939. 04. 27., 5.

A második zsidójavaslat felsőházi plenáris tárgyalása 1939. április 15-én vette kezdetét, és 1939. április 18-ig tartott. A vitanyitó ülés arról vált nevezetessé, hogy ezen az ülésen jelentették be a Háznak gr. Károlyi Gyula lemondását felsőházi tagságáról. A felsőház korábbi elnöke a második zsidójavaslat elleni politikai akcióját már akkor megkezdte, mielőtt a javaslat a felsőházhoz került. Szerette volna elérni, hogy a javaslatot alapjaiban átformálják. E cél érdekében vezető politikusokat is felkeresett, többek között gr. Teleki Pál miniszterelnököt. Amikor azonban kiderült, hogy elképzeléseihez a kormánytól nem remélhet támogatást, a lemondást választotta.¹⁸⁵ Nem csupán ellenérzését akarta kinyilvánítani, de egyúttal a többi felsőházi tag lelkiismeretét is fel akarta rázni. Később azonban kitűnt, hogy demonstratív lépése nem sokban fokozta a felsőház zsidójavaslattal szembeni ellenállását.

A tárgyalás hangulata elmérgesedett, ráadásul a felsőházra mind erősebb presszúra nehezedett a kormány részéről. Vitéz Görgey László előadó a felsőház együttes bizottságai nevében terjesztette elő a javaslatot azzal a szándékkal, hogy ez a „szinte az elfajulásig megérett nehéz probléma”¹⁸⁶ végre feloldást nyerjen. A tárgyalás megkezdése előtt – hogy a javaslat mielőbbi megszavazására ösztönözzön – provokatív kérdést intézett a Házhhoz: „Kilenc és félmillió magyar nem tud megállni a lábán félmillió zsidó mankója nélkül?”¹⁸⁷ Szerinte a törvényjavaslat megszavazásával biztosítható az a követelmény, hogy „a magyar földön magyar életnek kell lennie”.¹⁸⁸

A javaslat elfogadását kérte és várta a felsőháztól maga a miniszterelnök is, akinek egyébként meggyőződése volt, miszerint a zsidók valóban önálló „biológiai és mentális” fajt alkotnak. A törvénytervezet ki-

dolgozása idején – az Imrédy-kormány tagjaként – radikálisabb elképzelések híve volt, mint az akkori miniszterelnök. Antiszemitizmusa független volt a nácikétól, önálló megfontolásokon nyugodott, és következtetése sem volt azonos. A zsidók korlátozását azonban elengedhetetlennek tartotta.¹⁸⁹ Felsőházi beszédében biztosította a képviselőket, hogy a javaslatot meggyőződésből képviseli. Elmondta: „Ezt a szemléletet (ti. a zsidóság visszaszorítását – F. C.) már több, mint húsz éve valóm, hirdetem és írom. [...]”¹⁹⁰ A magyar keresztény társadalomnak [...] túlnyomó többsége [...] ennek a törvényjavaslatnak, vagy ehhez hasonlóknak törvényerőre emelését a leghatározottabban várja és kívánja, és pedig joggal várja és történelmi lélekből kívánja.”¹⁹¹ A továbbiakban már úgy érvelt, mintha a javaslat szigorítását akarná elhárítani. Tudatában volt annak, hogy a felsőházi tagok egy része a törvényjavaslat módosítását akarja, és sokan nem elégednek meg azokkal a módosításokkal, amelyeket a javaslat tartalmaz.¹⁹² Mégis arra kérte a felsőházat, fogadják el a javaslatot, eredeti szövegében.

Kérése nem volt hiábavaló. Már a bizottsági vita során kiderült, hogy a felsőházban sem gondolkodnak a zsidókérdésről a képviselőháztól gyökeresen eltérő módon. Érdemes idézni a felsőház együttes bizottságainak az 1939. április 13-i vita lezárása után tett megállapítását: „Az együttes bizottság is arra a meggyőződésre jutott, hogy a zsidókérdést, mint nemzeti és gazdasági életünket irritáló problémát, gyökeresen meg kell oldani. [...] a törvényjavaslat alapvető elgondolását helyeselve, a törvényjavaslatot általánosságban elfogadta.”¹⁹³ A javaslat bizonyos részletein azonban szerettek volna finomítani.

¹⁸⁹ ORMOS: *Magyarország a két világháború korában*, 212.

¹⁹⁰ FN (1935–1939), IV. k., 144.

¹⁹¹ Uo. 146.

¹⁹² Uo. 147.

¹⁹³ 409. sz. Iromány. A felsőház földművelésügyi, igazságügyi, iparügyi, kereskedelem és közlekedési, közjogi, közoktatásügyi és pénzügyi bizottságainak együttes javaslata „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásáról” szóló 408. sz. törvényjavaslat tárgyában. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott országgyűlés felsőházának Irományai*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1939, 317.

¹⁸⁵ PÜSKI: *A magyar felsőház története*, 113–114.

¹⁸⁶ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója (1935–1939). IV. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1939. 130. (FN [1935–1939], IV. k.)

¹⁸⁷ Uo. 132.

¹⁸⁸ Uo. 133.

Az említett értekezleten Tasnádi Nagy András azt az ígéretet tette a felsőháznak, hogy erősen korlátozott – a „húsz évi kikeresztelkedettek” és a „zsűriszakaszra” koncentráló – kéréseiket honorálni fogják. Azt mondta: „Világosabban megjelölve, készséggel fogjuk kérni a képviselőházat, hogy a felsőház ilyen módon elfogadott módosításait a maga részéről fogadja el, nehogy az a konfliktus, amelyet minden jó magyar elkerülni kíván [...] beállhasson.”¹⁹⁴ Tasnádi Nagy tehát világosan a Ház tudtára adta, hogy a kormány legfeljebb az előbb említett két betoldást tudja elfogadni. Ezt egyben ígéretnek is szánta azok irányában, akik a javaslatot egyébként nem fogadták volna el.

A javaslatot mind az általános, mind a részletes plenáris tárgyalás végén elfogadták. Az általános vita lezárásakor ezt változatlan, a felsőház egyesített bizottságai által megszövegezett formában tették, de a részletes vita nyomán sem változtattak lényegesen a javaslat szövegén. A felsőházi szavazásra is állt tehát az, amivel Sulyok Dezső a képviselőházi plenáris tárgyalást jellemezte, hogy a képviselők kárhoztatják a javaslatot, számtalan hibáját kimutatják, ám a végén mégis elfogadják. Sokan gondolkodtak úgy, hogy – mint Szőke Gyula megfogalmazta: „Mi nem azért ülünk itt, hogy egyszerűen megszavazzuk azt a törvényjavaslatot, amelyet a képviselőház elfogad. Nekünk igenis van bírálati jogunk, van módosítási jogunk.”¹⁹⁵ A szavazásnál azonban döntő érv volt az opportunitási vagy politikai ok is: ne okozzanak felesleges problémát a kormánynak azzal, hogy javaslatára nemet mondanak.

A zsidóság érdeke ezúttal sem sokakat foglalkoztatott. Akadt olyan felszólaló, aki bátran kijelentette, nem azt nézi, mennyit árt a zsidóságnak, ha ezt a törvényjavaslatot megszavazza, hanem azt nézi, hogy mit mulasztana el „magyar fajtájával”¹⁹⁶ szemben akkor, ha ezt a törvényjavaslatot visszautasítaná. Többen a fajbiológia területére tévedtek, és a zsidóság „örök idegenségéről”, a magyarságra gyakorolt kártékony hatásáról akarták meggyőzni a többi törvényhozót.

¹⁹⁴ A felsőház egyesített bizottságainak ülése. 1939. 04. 13., 32. In: *A második zsidótörvényrel kapcsolatos...*, 32.

¹⁹⁵ FN (1935–1939), IV. k., 176.

¹⁹⁶ Uo. 142.

A képviselők a vita során szigorításokat és enyhítéseket is javasoltak. Felmerült a zsidóság fajjá minősítésének gondolata. Szluha Aladár például olyan törvényt akart, „amelyben a zsidók felekezet helyett fajnak vannak minősítve és amely legalább is a nürnbergi pontok alatt ismert normák minimumát állapítja meg”.¹⁹⁷ Bíró Zoltán egyetértett a 6%-os arányszám felállításával, de bizonyos pályákon – melyeket nem részletezett – 12%, vagy akár 15% engedélyezésével is egyetértett volna.¹⁹⁸ A keresztény egyházfők leginkább azért érezték magukat kényes helyzetben, mert a javaslat a keresztényeket is belevonta a kérdésbe.

A törvényjavaslat szövegén a felsőház valóban csekély változtatásokat tudott kiharcolni. A kormánypárt április 18-án este tartott értekezletén egy miniszter sem állt ki nyíltan a felsőházi módosítások mellett, majd április 19-én a képviselőház együttes bizottsága nagy többséggel vetette el az első szakasz felsőházi módosításait. A 2., a 12., valamint a 29. szakaszhoz javasolt változtatásokat viszont szó nélkül elfogadták.

Makkai János 1939. április 21-én, a képviselőház plenáris ülésén röviden értékelte a felsőházi vita addigi eredményét. „Most az történt – mondta – ami előrelátható volt, hogy az általunk igen nagyrabecsült felsőház, amely a törvényjavaslatot általánosságban elfogadta és részleteiben is túlnyomórészt elfogadta, nagy jelentőségű változtatásokat voltaképpen nem eszközölt a törvényjavaslaton, de olyan módosításokat küldött vissza a képviselőháznak, amelyek nem rendkívüli jelentőségűek ugyan, ám lenyűnnek a törvényjavaslat alapját alkotó elvi kérdés gyökeréig és azt bizonyos tekintetben alapjaiban támadják meg.”¹⁹⁹ Ezen az ülésen a felsőház legfontosabb – a „zsűriszakaszra” és a „húsz évi kikeresztelkedettek” – vonatkozó követeléseit elutasított a képviselőház. A többi paragrafusra vonatkozó módosításait viszont elfogadták. A törvényjavaslat végleges szövegébe pedig csak a 2. és a 29. paragrafusokhoz javasolt felsőházi módosítások kerültek bele.

A kormány soknak, a javaslat alsóházi ellenfelei pedig elenyészően kevésnek találták, amit a felsőház mérsékeltjei kiharcoltak. Jobbról

¹⁹⁷ Uo. 164.

¹⁹⁸ Uo. 183.

¹⁹⁹ KN (1935–1939), XII. k., 596.

olyan vélemények is megfogalmazódtak, miszerint a felsőház maradi, túl lassan tárgyalja a javaslatot, amely a második kamara nélkül bizonyosan szigorúbb lett volna. Makkai János azt mondta: a javaslatot a kormány eleve úgy szövegezte meg, hogy abba belekalkulálták a felsőház várható álláspontját is. A baloldalt azonban keserűséggel töltötte el, hogy csak ennyit sikerült kiharcolni a felsőházi plenáris tárgyalás során.

A felsőházban a zsidókérdés tekintetében a vélemények széles íve rajzolódott ki, amely a mérsékelttől az egészen merész, nyíltan antiszemita megnyilvánulásokig terjedt. A felsőház mérsékeltjeinek ellenállása a kikeresztelkedett kisebbség ügyében talán erősödött, de a zsidók nagy többségének a jogsérelmei – néhány kivétellel – ezúttal sem foglalkoztatták őket különösebben. Ami az itt elért, sokak által csekélynek tartott eredményt illeti, az a fenti aspektuson kívül abból is fakadt, hogy a kormány az eredeti szöveg elfogadását próbálta keresztülvinni, és a felsőházi módosítások honorálása iránt valóban kevés hajlandóságot mutatott. A felsőháztól beleegyezést várt; továbbá kiemelten fontosnak tartotta, hogy ez a fórum a javaslat alapelvein ne változtasson. A kormány bizonyos értelemben ráerőszakolta a felsőházra saját pártjának és a kormánynak az álláspontját. A felsőház érthetően érezhette félrevezetettnek és becsapottnak magát, mert a törvényjavaslat szövegén általuk javasolt módosítások közül legfontosabbnak ítélteteket nem honorálták. Fülükbe csengtek Tasnádi Nagy Andrásnak a felsőház egyesített bizottságai 1939. április 13-i ülésén elmondott szavai, miszerint erősen korlátozott kívánságaikat honorálni fogják. A magyar törvényhozás történetében példátlan eset állt elő: még soha nem fordult elő, hogy egy fontos politikai ügyben az országgyűlés két kamarája között ilyen komoly konfliktus keletkezzék.

Hosszas tanácskozások után végül az igazságügy-miniszter kompromisszumos indítványa törte meg a jeget az országgyűlés két Háza között. A „húsz évi kikeresztelkedettek” kérdése azzal jutott nyugvópont-ra, hogy az 1848 óta itt élő zsidó családok tagjai csak akkor mentesülnek a törvény rendelkezési alól, ha 1919. augusztus 1. előtt tértek át valamely keresztény hitfelekezetre, és azóta is ahhoz tartoznak. Ehhez szorosan kapcsolódott és átment az a felsőházi kérdés, hogy az 1919. augusztus 1. és 1939. január 1. között megkeresztelkedett zsidó

szülők kereszténynek született gyermekei mentesüljenek a törvény hatálya alól. A másik fontos felsőházi követeléssel, a zsűriszakasszal kapcsolatban pedig olyan döntés született, hogy megfelelő intézmény felállítása révén lehetőség lesz az arra érdemesek mentesítésére.

A törvényhozás különböző buktatóin a törvény túljutott, és a kormányzó ellenjegyzésével hatálybalépett. Az ún. második zsidótörvény, az 1939:IV. tc.²⁰⁰ tilalmak tengerét tartalmazta. Erényi Tibor idézi fel Nagy Endre, az ismert író és konferanszié szellemes megjegyzését: „Mondják ki, hogy zsidó nem lehet zsidó.”²⁰¹

A törvény egyes rendelkezései a tragikomikum határát súrolták. A fajkategóriát követő törvény alapvető politikai és állampolgári jogokat vont meg a zsidóktól. Az „érvényesülési lehetőséget” (inkább lehetlenséget) 6%-ban, sok esetben numerus nullusban határozta meg. Hozzányúltak a zsidók tulajdonához, és világossá vált, hogy – br. Vay Miklósnak a képviselőházi bizottsági vita során elhangzott kijelentését kölcsönvéve – „kapitáljukhoz” is szeretnének hozzányúlni.

A politikai pártok és a második zsidótörvény

A ZSIDÓPROBLÉMA LEGÖRDÍTÉSE

A kormánypárt²⁰² „zsidóbizottságának” előterjesztése leképezte a párt aktuális álláspontját a zsidókérdésben. Azok a képviselők, akik a törvényjavaslat vitájába bekapcsolódtak, alapjában egyetértettek az újabb

²⁰⁰ A törvénytörvényt lásd *Magyarországi zsidótörvények*, 44–66.

²⁰¹ *Magyarországi zsidótörvények*. Bevezető, 12.

²⁰² Gróf Teleki Pál miniszterelnök egyik első teendője volt a kormánypárt újraszervezése. Miután a Nemzeti Egység Pártját feloszlatták 1939. március 7-én, a kormánypárt – amelyhez időközben Csilléry András vezetésével az Egyesült Kereszténypárt fővárosi képviselői is csatlakoztak – felvette a Magyar Élet Pártja nevet. A Magyar Élet Pártja programjában követelte „az elhatalmasodott zsidó gazdasági és szellemi befolyás felszámolását. Továbbá a zsidó vagyon átadását a magyar kisegzisztenciáknak és a keresztény fiatalság elhelyezkedésének fokozottabb biztosítását. [...] az új Magyarországot, a magyar megújulást, a nemzeti közösséget, [...] a magyar öntudatot és a fajvédelemet.” L. *Magyarországi pártprogramok*, 449.

zsidótörvénnyel. Üdvözölték, egyenesen a magyar nép boldogulása zálogának tartották a zsidóellenes törvényjavaslatot. Makkai János úgy fogalmazott, hogy a törvényhozás ezzel a javaslattal tulajdonképpen nem tett mást, mint „honorálta a népben és a középosztályban élő vágyakat”.²⁰³

Azzal az elképzeléssel, amely a zsidóság faji mivoltát megkérdőjelezhetetlenné teszi, főleg a szélsőjobb oldalon lehet találkozni. Am a felszólaló kormánypárti képviselők is egyértelműen fajnak tekintették a zsidóságot. A fajiság legékezebb bizonyítékát a zsidó vallásban és az elkülönülésben látták. Állításuk igazát egyesek a Talmud akkor közkézen forgó magyar nyelvű példányainak az idézeteivel próbálták alátámasztani. Luzsénszky Alfonz *A Talmud magyarul* című könyvéről van szó, amely nem tartalmazta az eredeti Talmud-szövegek hű fordítását. Luzsénszky minden valószínűség szerint még csak nem is látott eredeti Talmud-példányt. A könyv antiszemita előítéleteket alátámasztó szöveghamisítás.²⁰⁴ Baross Endre többek között azt olvasta ki belőle, hogy „a vér kiontása, a munkabérek visszatartása egy zsidónak a nemzsidóval szemben meg van engedve”.²⁰⁵ Sokak szerint a zsidó vallás ellentétben áll más népek humánusra törő vallásával. Ha másként nem, hát egyes vallási törvényekre hivatkozással próbálták megdönthetetlen bizonyítékát adni annak, hogy a zsidók a keresztény társadalom ellenében tevékenykednek. Ami pedig az elkülönülést illeti, Makkai János és Némethy Imre *A zsidótörvény* címet viselő könyvükben úgy fogalmaztak, hogy a beolvadni képtelen zsidóság „életét a többi népek között való elhelyezkedéssel, tehát emberi színvonalra ültetett élősdiség formájában folytatja és éli le”.²⁰⁶

A kormánypárti képviselők mindezzel azt akarták alátámasztani, hogy a zsidók a keresztény társadalom ellenében tevékenykednek, és eredendően romboló hatást gyakorolnak rá. Innét pedig már csak egy kis lépést kellett tenni ahhoz, hogy a zsidósággal szembeni törvényeket

²⁰³ Uo. 9.

²⁰⁴ Stark Tamás szíves közlése.

²⁰⁵ KN (1935–1939), XXII. k., 143.

²⁰⁶ MAKKAI János dr.–NÉMETHY Imre dr.: *A zsidótörvény*. Tasnádi Nagy András előszavával. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1939, 14.

mint a megtámadott nemzet jogos önvédelmi harcát, létérdekét tüntessék fel. Az első zsidótörvény tárgyalásakor vallott álláspontjukon jelentősen túllépve eljutottak odáig, hogy a zsidóság életlehetőségeit szűkebbre szabó javaslat háttérében nem kizárólag, sőt nem is elsősorban gazdasági, hanem erkölcsi indokokat jelöltek meg. A felszólalásokat elemezve úgy tűnik, a kormánypárti képviselőkben fel sem merült a diszkriminatív törvények igazságtalansága. Ellenkezőleg, úgy vélték, hogy „a múlt éveivel szemben most történik az első lényeges lépés a jogegyenlőség helyreállításához.”²⁰⁷

A magyar fajvédelmi kísérlet és a közvélemény erős zsidóellenessége – amely megítélésük alapján valósággal kikövetelte a törvényjavaslatot – büszkeséggel vegyes elégedettséggel töltötte el a kormánypártiakat. A készülő törvény paragrafusai közül az elsőt tartották a legfontosabbnak, mert ez körvonalazta, ki tekintendő zsidónak. Magától értetődőnek tartották azt is, hogy a törvény immár a nyílt faji szemléletet tette meg talpkövének.²⁰⁸

Az első paragrafussal kapcsolatban Végváry Józseftől származott a talán legszélsőségesebb nézet. Ehhez hasonló már az első zsidótörvény tárgyalásakor is elhangzott, ám akkor a szélsőjobb oldali ellenzéktől. Végváry a „zsidó fajhoz” sorolta volna azokat is, akiknek a házastársa zsidó, még ha maguk nem is azok, mert „azok az együttélés következtében már lelkileg fertőzött állapotba kerültek”.²⁰⁹ Zsitvay Tibor ellenben hajlandó lett volna, ha szűk körben is, a kereszttség felvételének a honorálására.

A NEP azonban összezárt: pártkötelezettséggé tették a felsőház által javasolt, javarészt a kereszttséget honorálni kívánó módosítások elvetését. Ezért állapították meg keserűen, hogy a javaslat szigorúságát utóbb sikerült egy szűk vonalon áttörni, és a tisztán faji álláspontba belevegyíteni az asszimilációs felfogás elvét. Így az eredmény egy 90%-ban faji alapon álló törvény, melynek 10%-a megalkuvás eredménye.²¹⁰

²⁰⁷ KN (1935–1939), XXII. k., 25.

²⁰⁸ MAKKAI–NÉMETHY: *A zsidótörvény*, 39.

²⁰⁹ KN (1935–1939), XXII. k. 128.

²¹⁰ MAKKAI–NÉMETHY: *A zsidótörvény*, 46.

A kivételek kérdésében viszonylag széles skálán helyezhetők el az álláspontok. A kormánypárt tekintélyes része egyetértett a kivételi szakasz beiktatásával. A német és az olasz példára mutattak rá, mint amelyek a törvények rendkívüli szigorúsága ellenére szintén érvényesítettek hasonló enyhítő rendelkezéseket. A kormánypárt szélsőjobboldali csoportja viszont minden enyhítő törekvéssel élesen szemben állt. Tulajdonképpen logikusan érveltek azzal, hogy a kivételek rést ütnének a törvényjavaslat rendszerén.²¹¹ Mások – az ennél mindenestre mérsékeltbb többség tagjai – ezekben a biztonsági szelepekben nem láttak olyan nagy veszélyt, sőt ezzel kapcsolatban még valamiféle igazságságról is beszéltek. A törvényjavaslaton azok a kivételekre tett ajánlások is valamelyest enyhíteni kívántak, amelyek a keresztséget bizonyos körülmények között elismerték. Baross Endre szerint ezzel a keresztségben nem ütnék rést, hiszen nem honorálják a megkeresztelkedést „minden gerinctelen zsidónak”,²¹² így nem kell attól tartani, hogy minden megkeresztelkedni kívánó zsidó kikerülheti a törvény csapdáját, vagyis „a fejére csorgó keresztvízből” előnyöket csíholhat.

A készülő törvény gazdasági rendelkezéseit a kormánypártiak nem ítélték túl szigorúnak. A módot, ahogy a törvényjavaslat a zsidóságot visszaszorítani igyekezett, többen rendkívül enyhének vélték, és további szigorítást követeltek. Végváry József például több ötlettel is előállt. Javasolta, hogy rekesszék ki a középiskolákból és a felsőoktatási intézményekből a zsidó tankönyveket²¹³ (ez például Olaszországban így is történt). Ezen túlmenően követelte a sajtó teljes megtisztítását a zsidóktól,²¹⁴ ám meg akarta szüntetni a zsidók ingatlanszerzési jogosultságát is.²¹⁵ Már ekkor feltűnnek olyan radikális elképzelések, amelyek közül némelyeket majd csak 1944-ben vezettek be.

²¹¹ Az *Est*, 1939. 01. 29., 1.

²¹² KN (1935–1939), XXII. k., 141.

²¹³ Uo. 131. A zsidó szerzők által írt tankönyvekről van szó.

²¹⁴ Uo. 131.

²¹⁵ Uo. 132.

És mit vártak mindettől? Nagy eredményeket. Azt, hogy a törvény „a zsidóprobléma nyomasztó súlyát a magyarság vállairól legördíti”.²¹⁶ A zsidóság pedig visszaszorul ugyanoda, ahol mintegy száz év előtt volt: a kirekesztettségbe. A szándék félreérthetetlen volt: a zsidóság köré falakat emelni, elkülöníteni a keresztény többségtől, és megszabadulni tőlük, egyelőre kivándorlásuk előmozdításával.

ISMÉT SZOCIÁLDEMOKRATA „NEM”

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt központi lapja 1938. december 18-án arról tájékoztatta olvasóit, hogy az új, immár szigorított zsidótörvény javaslata pár napon belül nyilvánosságra kerül. Bár a tervezett szigorítások még nem voltak ismertek, legfeljebb fő vonalaikban sejthetők, a szociáldemokraták a javaslattal szemben a korábbi, kezdettől fogva elutasító álláspontra helyezkedtek.²¹⁷ Szerintük minden más álláspont szükségtelen és elviselhetetlen megalkuvást jelentene. Az egész kérdést politikai hajszanak, demagógia-hadjáratnak tekintették, amelylyel szemben a legélesebb visszautasítás az egyedül helyes álláspont. Jó érzékkel jósolták meg azt, milyen következményekkel fog járni az elhibázott kísérletezgetés, amellyel „komoly, alapvető és fontos reformok helyett”²¹⁸ próbálkozik a kormány. Szerintük a készülő zsidótörvény „a gazdasági életet szétzilálja, a társadalmi életet felbomlasztja, a politikai életet elvadítja. A felekezeti és faji gyűlöletet általánossá teszi.”²¹⁹

A pártot meglepte az újabb zsidójavaslat beterjesztése. Magyarázatot kerestek arra, mi készítette a kormányt erre a lépésre. Úgy vélték, hogy már a benyújtás napjának kiválasztása sem volt méltó a magyar

²¹⁶ MAKKAJ–NÉMETHY: *A zsidótörvény*, 46.

²¹⁷ A kormány 1938 végén 30 napra betiltotta a *Népszavát*, a lap ugyanis vezércikkben ítélte el a készülő második zsidótörvényt és az antiszemitizmust. Kifogásolta, hogy a zsidóellenes intézkedéseket szociális mezben jeleníti meg a kormány, és szociális intézkedések megvalósításával kapcsolja össze. Erről és a párt zsidókérdéssel kapcsolatos állásfoglalásáról lásd PINTÉR: *A Szociáldemokrata Párt története*, 166–167.

²¹⁸ *Népszava*, 1939. 02. 04., 1.

²¹⁹ Uo.

nemzethez, és a zsidóság „karácsonyi ajándékául” aposztrofált zsidójavaslat ellentétben van „minden katolikus felfogással, az emberszeretettel,”²²⁰ és csak gyűlölet kiváltására alkalmas.

A javaslat elleni harcuk a lényegét tekintve hasonló motívumokra épült, mint amelyekkel az első zsidójavaslat ellen próbáltak küzdeni, ám annál jóval hevesebb volt. Továbbra is tartották magukat korábbi álláspontjukhoz, hogy nincs zsidókérdés. Ám aggodalommal szóltak az országban tapasztalható nagyfokú belső elégedetlenségről, amelyet a gazdasági, társadalmi és politikai válság váltott ki. Ezt az állapotot valóban nem lehetett megoldani az újabb zsidótörvénnyel, mert azok, akik az előző törvény szigorítását szorgalmazták, a társadalmi betegségek okait tudatosan hamisan diagnosztizálták. A tudatosan hamis diagnosztizálásból pedig csak kuruzslás lehetett gyógyítás helyett.²²¹

A zsidókérdés a pártgyűléseken is téma volt. A párt 1939. január 29-re összehívott gyűlésén hosszasan foglalkoztak vele, és úgy foglaltak állást, hogy a zsidójavaslat „a szociális reformok elodázására”²²² készült. A szociáldemokraták a kisemberek védelmét tartották szem előtt. Az egyik legégetőbb kérdésnek továbbra is a falu problémáját tartották, és ismételten sürgették a földreform végrehajtását. Éppen ezért sajnálattal vették tudomásul, hogy a földbirtok-politikai javaslatot a kormány egyelőre elhalasztotta, a zsidójavaslatnak biztosítva az elsőbbséget.²²³

A törvényjavaslat beterjesztésének egyéb okait is feltárták. Nagy, szinte döntő szerepet tulajdonítottak az Anschlussnak abban, hogy a zsidójavaslatot „ilyen példátlan gyors iramban”²²⁴ keresztülhajszolták a parlamentben. A törvényjavaslat beterjesztésével tehát Imrédy elébe ment a lehetséges német követeléseknek. Ezért akarta a zsidóság életlehetőségeit az elsőnél sokkal súlyosabban korlátozó zsidótörvényt – mondták a szociáldemokraták – Berlinnek szállítani.²²⁵ A hazai szociáldemokrácia keményen bírálta ezt a hitlerizmusnak tett engedményt.

²²⁰ KN (1935–1939), XXII. k., 58.

²²¹ Uo. 196.

²²² PIL 658. f. 1. cs. 35. ó. e. 23. pártgyűlés. 1939. 01. 29.

²²³ PIL 659. f. 1939/4. A *Népszava* szerkesztőségének iratai.

²²⁴ Uo.

²²⁵ Uo.

A második zsidójavaslat korlátozó rendelkezéseivel kapcsolatban a kormánynak szegezték a kérdést: „Miért volt erre a százalékos redukcióra szükség? Talán megsza porodtak azóta a zsidók, hogy ezt az arányt meg kellett változtatni? Ellenkezőleg.”²²⁶ Rámutattak arra, hogy az első zsidótörvény végrehajtása még nem történt meg, ám a kivándorlások és az elbocsátások folytán máris csökkent a zsidó alkalmazottak száma. Kertész Miklós szerint ezekkel az intézkedésekkel „dinamittal robbantják fel emberek tízezreinek egzisztenciáját, akiknek semmi egyéb bűnük nincs, mint az, hogy zsidók”.²²⁷

Találó volt az a megállapításuk is, miszerint a javaslat szakaszai tulajdonképpen nem tesznek mást, mint kizárják a zsidókat minden versenyből, hiszen az egyes szakaszok pontosan meghatározzák, hogy erre vagy arra a területre hány ember mehet.²²⁸

A szociáldemokrata képviselők – akárcsak az első törvény esetében – azon kevesek között voltak, akik következetesen firtatták: mi lesz az állásukat elvesztőkkel, azokkal, akik ellehetetlenülnek a törvényi rendelkezések következtében? Kertész Miklós és Kéthly Anna már a javaslat beterjesztésekor felvetette, hogy a kormánynak foglalkoznia kellene a kivándorlás kérdésével, hiszen a munkájukat, megélhetési forrásait elvesztő embereknek is kell valahol helyet találniuk. Tisztában voltak persze azzal, hogy nincs hová menni, nincs lehetőség tömeges bevándorlásra, mert nincs olyan állam, amely befogadná a zsidókat.

A szociáldemokraták körében a legnagyobb ellenkezést a törvényjavaslat merőben új „zsidódefiníciója” váltotta ki, mert az első szakasz a kormány kezébe adta azt a jogot, hogy megállapítsa, kit kell zsidónak tekinteni. Teljes mértékben kifogásolható volt, hogy a faji álláspont bevezetésével olyanokat is beemelték a zsidóság körébe, akik már kereszténynek születtek, és a zsidósággal, illetve a zsidó vallással semmilyen kapcsolatuk nincs. Ezt Peyer úgy fogalmazta meg, hogy „az új törvény új zsidókat kreált”.²²⁹

²²⁶ KN (1935–1939), XXII. k., 58.

²²⁷ Uo. 543.

²²⁸ Uo. 404.

²²⁹ Uo. 58.

A szociáldemokraták abban reménykedtek, hogy ezt a legélesebben a keresztény felekezetek vezetői fogják támadni, hiszen ők azt vallják: „Aki megkeresztelkedett, az keresztény. Erre nincs alku.”²³⁰ A felsőházba vetett reményeikben, miszerint a javaslat faji kitételei ott fognak a leghatározottabb szembenállásba ütközni, túlnyomórészt csalódniuk kellett. Buchinger Manó ezt úgy fogalmazta meg, hogy a felsőházi honatyákat elsősorban az foglalkoztatta nagyon intenzíven, hogy „kereszténnyé válhatik-e húsz év után valaki, aki zsidónak született”.²³¹

Miután a második zsidótörvény tető alá került, a parlamentet feloszlatták és új választást írtak ki, a szociáldemokraták rövid összefoglaló értekelést adtak a zsidójavaslat elleni küzdelmükről. Nemi elfogultsággal úgy vélték, hogy „egyedül a szocialista képviselők és pártunk a maga sajátójával harcolt őszintén és becsületesen e törvény ellen”.²³² A törvény becikkelyezését nem tudták megakadályozni, új célkitűzésként azonban máris megfogalmazták a törvény elleni küzdelmet. Számot vetettek azaz, hogy sikerre csak úgy lehet kilátásuk, ha erőteljes szocialista frakcióval vonulhatnak ismét be a parlamentbe. Föl kellett azonban mérniük egy jelentős új körülményt is. A tető alá hozott zsidótörvény értelmében a zsidó vallású szavazóktól annak az igazolását kérik, hogy ők már 1867 előtt Magyarországon éltek. Ehhez pedig szükséges a szülők és esetleg a nagyszülők születési bizonyítványa. Miután választóik egy része éppen az érintettek közül került ki, adott volt a feladat: „Felhívandók a zsidó választók, hogy erre legyenek elkészülve és igyekezzenek beszerezni az iratokat.”²³³ Az agitációt arra is ki akarták terjeszteni, hogy „a zsidó választók semmiképpen se hagyják magukat elütni a választójogtól ilyen bizonyítványok miatt, mert ez csak a reakció céljait segítené elő”.²³⁴ Fontosnak tartották azt, hogy a zsidóság „ne essen ájulásba, hanem harcra készen álljon”²³⁵ a szociáldemokrácia mellé, és másokkal együtt segítse diadalra vinni választási harcukat.

²³⁰ Uo. 68.

²³¹ Uo.

²³² PIL 659. f. 1939/4. A *Népszava* szerkesztőségének iratai.

²³³ Uo.

²³⁴ Uo.

²³⁵ Uo.

A hazai szociáldemokrácia választási küzdelmében ütőkártyaként kívánta felhasználni a zsidótörvény elleni küzdelmet. Megfogalmazták azt is, hogy ezt mi módon tegyék. Nemcsak azt kell hangsúlyozni, hogy mennyi megalázás és jogfosztás van a törvény paragrafusaiban, hanem főként arra kell rámutatni, hogy az új parlamentben erőteljes harcot kell indítani, hogy „ez a gyalázatos törvény mielőbb kikerüljön a törvénytárból”.²³⁶

LIBERÁLISOK ELSZÁNT KÜZDELME

A második zsidójavaslat beterjesztésére a hazai szabadelvű ellenzék éles bírálattal és elszánt küzdelemmel felelt.²³⁷ A liberális baloldal álláspontját Rupert Rezső szavai találóan összegzik: „Mi tiltakozunk és küzdünk [...] az ellen, hogy a javaslat egy egész vallást [...] diszkreditál és inzultál.”²³⁸ Próbálták lerántani a leplet a zsidóságot mindenáron szeparálni kívánó politikáról. Megfogalmazták, hogy a reform, amellyel a kormány a magyar nép helyzetén javítani kíván, semmiképpen sem alapulhat a tárgyalás alatt lévő javaslat rendelkezésein. A zsidótörvény esetében nincs másról szó – mondták –, mint hogy „kiválogatunk az ország polgárai közül egyeseket vallásuk szerint és ezektől mindent elveszünk, vagy aránytalanul többet veszünk el tőlük, mint a többitől”.²³⁹

Értetlenül álltak az előtt, hogy miért állt elő a kormány ilyen viharos gyorsasággal a második zsidójavaslattal az első törvény megszavazása után. Nagyon is logikusnak érezték a kérdést: „Mi tapasztalata van a kormánynak az első zsidótörvénnyel, hogy szükségét érezte a másodiknak? Az elsőről híre kelt, hogy az elbocsátandó zsidók helyét nemigen iparkodtak lefoglalni a keresztény munkakeresők. A második javaslatból azt kell következtetni, hogy éppen ellenkezőleg. Sokkal többnek kell helyet csinálni mint számítottak.”²⁴⁰

²³⁶ Uo.

²³⁷ L. NAGY ZSUZSA: *Liberális pártmozgalmak*, 97–100.

²³⁸ Uo. 624.

²³⁹ Uo. 540.

²⁴⁰ *Újság*, 1939. 01. 24., 1.

A kormány jól kitervelt akciójának – amelyben persze benne foglaltatik a német ösztönzés is – tartották az újabb zsidóellenes javaslatot. A szélsőjobboldal szerepét ugyanakkor elhanyagolhatónak tartották.

A javaslat indoklásának egyik vonala a zsidóság állítólagos káros elzárkózási hajlamát hibáztatta, a zsidóság faji jellegét pedig „abszolút adottságnak” tekintette, a liberális baloldal megpróbált rámutatni ezeknek az állításoknak a tarthatatlanságára. Az első állítás szerintük már önmagában is ellentmondást hordoz: egyfelől a zsidóság szemére vetik, hogy igyekeznek elzárkózni környezetüktől, és láthatatlan falakat emelnek maguk köré, ám elfeledkeznek arról, hogy ezt az elzárkózást a velük szembeni előítéletek és az ellenük meghozott törvények (például az 1938:XV. tc.) nemhogy oldanák, hanem mesterségesen tovább fokozzák. Azt kereken tagadták, hogy a zsidók elzárkózásának faji okai lennének. Élesen támadták a faji teóriát, amely rendkívül ingoványos és vitás terület. Elutasították azt a kormányzati módszert, amely a fenti elv alapján mintegy félmillió embert akar kizárni a nemzet közösségéből.

Korábban tárgyalásra került, hogy nem létezett speciálisan magyar fajelmélet. Az ezzel kapcsolatos nehézséget Rupert Rezső szegezte a kormánynak: „Nem is tudja az ember, hogy miféle fajt véd a törvényjavaslat. Mert a magyar nép magát turánivá nyilvánítja, védi a turáni fajt, de az árjafajt is?”²⁴¹ Ez az ellentmondás valóban végig feloldatlan maradt, ám jól illusztrálta az antiszemita gondolatrendszer zavarosságát, és az akár következetlenségek árán is érvényesíteni kívánt bünbakkerekséget.

A liberális baloldal kikelt az ellen, hogy a zsidósággal szembeni kivételes intézkedéseket a vérségi leszármazás alapján tegyék. A javaslat egyik legfőbb fogyatékoságának azt tartották, hogy a faji gondolatot kombinálja a keresztiséggel, ami nem teszi azt elfogadhatóbbá, csak nevetségesebbé.²⁴² Vázsonyi János is elutasította azt, hogy a javaslat már első szakaszában összekeveri a faj és a felekezet fogalmát. Szerinte ez „fából vaskarika”.²⁴³

²⁴¹ Uo. 13.

²⁴² Uo. 119.

²⁴³ Uo. 409.

A liberális baloldal tehát nyíltan azzal az igénnyel lépett fel, hogy vegyék le a Ház előtt fekvő javaslatot a napirendről. Amikor azonban – igen gyorsan – nyilvánvaló lett, hogy kérésük ezúttal sem találhat meghallgatásra, kompromisszumokra is hajlandók voltak a törvény szigorának enyhítése céljából. Tisztában voltak a realitásokkal is. Vázsonyi ezt úgy fogalmazta meg, hogy a javaslat mindenképpen rossz marad, akár-hogy toldozzák-foldozzák is. Ám úgy vélte, ha az egyes szakaszokhoz hozzászól, enyhíthetők valamelyest a rendelkezések.²⁴⁴

Ezért léptek fel például az első paragrafus módosításának igényével, a felekezeti „alapozást”, a megkeresztelkedés elismerését kérelmezve.

A kivételekről szóló szakasszal kapcsolatban a liberális *Újság* rámutatott arra az ellentmondásra, amely ennek a kategóriának a beiktatása és a faji megközelítés között feszült: „A vér vér marad a gyáva és a hős zsidó ereiben egyaránt; ha a faj szellemisége ártalmas, akkor az egyetemi tanár úré is az és sem királyi, sem kormányzói titkos tanácsosság meg nem változtatja a vérösszetételt. Itt aztán eldöntendő: ha vannak kivételek, minden magyarságrontó veszedelem nélkül, akkor az egész fajra nem áll a rossz minősítés.”²⁴⁵

Kiemelten is küzdöttek a törvényjavaslat 15. és 16. §-a ellen. A 15. § előírányozta, hogy zsidók ezentúl ne szerezhessenek földet, a 16. § pedig gyakorlatilag megadta a lehetőséget a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanainak kisajátítására. Veszélyes precedenst, messzire vivő kezdeményezést láttak annak megszavazásában, hogy a zsidók tulajdonához immár hozzá lehet nyúlni.

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a liberálisok tiltakozása és küzdelme kötelességszerű, de javarészt reménytelen volt.

²⁴⁴ Uo.

²⁴⁵ *Újság*, 1939. 02. 09., 1.

A Független Kisgazdapárt a második zsidójavaslatot is sajátosan közelítette meg, emiatt a javaslattal szembeni álláspontja a progresszió más táborai részéről sok vitát váltott ki. A zsidókérdésnek mint politikai tényezőnek a létezését elismerték. Egyetértettek azzal is, hogy az megoldásra szorul, mivel az addigi megoldási kísérletek eredménytelenek voltak. A kérdés átfogó és végleges rendezését kívánták.²⁴⁶ A kisgazdapárt – mondta a párt vezetője, Eckhard Tibor – tulajdonképpen könnyen helyezkedhetne arra az álláspontra, hogy nem foglalkozik ezzel a kérdéssel, mert őket nem érinti: „Nem érint minket mint pártot, de érdekel minket.”²⁴⁷ A kisgazdapárt ugyanis a régóta esedékes földbirtokreformra fordította figyelmét, amelynek ügyében, számukra úgy tűnt, elindult valami. Eckhardt 1938 decemberében dolgozta ki teljes részletességgel idevonatkozó programját. Ám úgy vélték, a zsidókérdés rendezése és a földbirtokreform összekapcsolódik azon a ponton, hogy a fő cél: megakadályozni, „hogy a nemzeti vagyonnak és jövedelemnek aránylag igen nagy százaléka aránylag igen kevés ember kezében legyen”,²⁴⁸ továbbá „a magyar nép – konkrét és átvitt értelemben – úrrá akar lenni saját földjén”.²⁴⁹

A párt 1939. január 27-i értekezletét a zsidókérdés ügyének szentelte. Ezen elhatározták, hogy a képviselőház együttes bizottságában Dulin Jenő fogja kifejezni a párt álláspontját. Kifogásolni fogja, hogy a párt tulajdonképpen nem ismeri sem a zsidójavaslatot, sem a kormány módosító javaslatait. Úgy vélték: a párt mindaddig nem tud állást foglalni a zsidókérdésben, amíg nem ismeri teljes egészében a kormány elgondolásait. Úgy határoztak, hogy csakis azután alakítják ki a zsidójavaslattal szembeni végleges álláspontjukat. Egyelőre azonban a kisgazdapárt „mereven szembenáll [...] a jelenlegi zsidótörvényjavaslattal és nem tartja lehetségesnek, hogy ebben a formában keresz-

tülengedje. Indoklás: ez a javaslat a falu népén tulajdonképpen nem segít, nem oldja meg a földkérdést sem.”²⁵⁰

A Független Kisgazdapárt álláspontjával kapcsolatban Dulin Jenő az 1939. január 31-i képviselőházi bizottsági ülésen deklarációt olvasott fel. A párt úgy döntött, hogy távol maradnak a vitától.²⁵¹ Kifogásolták, hogy nem ismerik a kormány tényleges szándékait és a tervezett módosító indítványokat. A kisgazdák álláspontja kifejtésének elmaradását a jelenlévők csak egyetlen módon értékelhették. A jegyzőkönyv szerint Dulin bejelentését – derűtlenség és közbekiáltások közepette – így kommentálták: „Ez a jó taktika!”²⁵²

A párt 1939. januárjában végül azt a határozatot hozta, hogy a javaslat megszavazását nem teszi pártkérdéssé. Ez azt jelentette, hogy a párttagok saját belátásuk szerint foglalhattak állást a zsidójavaslat ügyében.²⁵³

A kisgazdapárt a fenti kérdésben megpróbált önmérsékletet tanúsítani. Mindenképpen nagyobb visszafogottságot mutatott, mint az első zsidótörvény kapcsán. Ezt az óvatosságot a párt első embere meg is magyarázta. Eckhardt Tibor számára, aki húsz év óta „változtatlanul a fajvédő gondolatot hirdette”,²⁵⁴ csábító lett volna „tetemre hívni a zsidókat”.²⁵⁵ Ám ezt azért nem tette, mert szerinte a Ház előtt fekvő, a nemzet jövőjére mélyen ható javaslatot nem akarta szenvedélyektől, gyűlölettől vezéreltetve tárgyalni. Amikor a javaslat képviselőházi plenáris vitája megkezdődött, Eckhardt felszólalásában a párt távolmaradását az általános bizottsági vitától még azzal is indokolta, hogy a bizottsági üléseken a legelső perctől kezdve rendkívül izgatott légkört tapasztalt, tárgyalagosságtól mentes közbeszólások és felszólalások ööne hangzott el, és ráadásul „nem az érvek, hanem a súlyos gyanúsítgatók atmoszférája uralkodott ott”.²⁵⁶ Eckhardt úgy gondolkodott, hogy

²⁵⁰ *Az Est*, 1939. 01. 31., 2.

²⁵¹ *Nemzeti Újság*, 1939. 01. 01., 4.

²⁵² L. NAGY ZSUZSA: *Liberális pártmozgalmak*, 100.

²⁵³ *Újság*, 1939. 01. 24., 2.

²⁵⁴ *KN (1935–1939)*, XXII. k., 39.

²⁵⁵ Uo.

²⁵⁶ Uo.

²⁴⁶ *Újság*, 1939. 01. 03., 4.

²⁴⁷ Uo.

²⁴⁸ Uo.

²⁴⁹ Uo.

helyesebb a javaslattal kapcsolatos véleményt a képviselőház előtt kifejezni, mert így legalább „megvédi az embert a parlament naplója az utólagos gyanúsításokkal szemben”.²⁵⁷

A parlamenti tárgyalásokon felszólaló kiscgazda képviselők általánosságban elfogadták a javaslatot, bár bizonyos elvi kérdésekben és bizonyos részletek tekintetében nem egyeztek vele a nézeteik. Így több ponton a javaslat módosítását szorgalmazták. Mindenesetre antiszemita gondolatmenetet feltételez az, amit Dulin Jenő mondott: „Lehet a zsidótörvényt igazságosan is meghozni.”²⁵⁸ Általánosságban tehát föl sem merült benne, hogy itt a zsidósággal szemben valamiféle igazságtalanság történne. Feltételezte ugyan, hogy az intézkedésekkel – mivel azok a zsidóság hátrányára történnek – az érintettek nem lesznek „megelégedve”,²⁵⁹ ám mégis az intézkedések állítólagos igazságosságáról beszélt. Ez természetesen az általa feltételezett magyar érdek szempontjából értendő.

Azzal kapcsolatban, hogy mi lenne az igazságos rendezés, Dulin képviselő nem utasította el a zsidóság asszimilálódásának elvi lehetőségét. Disztingválta a „keleti” és a „nyugati” zsidóság között. Az előbbi veszélyesnek tartotta a nemzet szempontjából, elütő életmódbeli, viselkedési stb., sajátosságai miatt, és mert nem idomult a nemzethez. A „nyugati” zsidóság azonban szerinte zsidó értelemben elnemzetietlenedett, és így elvben fennáll asszimilálódásának a lehetősége. A törvény hatályát azokra terjesztené ki, akik úgymond „károsak” a nemzetre nézve. Ám azokat, akik asszimiláltságuknak – ilyen vagy olyan szempontok alapján – bizonyítékát adták, kiemelné a törvény hatálya alól. Ilyen ismérv lehet a képviselő szerint például a megkeresztelkedés is: „A kereszttség – mondta Dulin – az egyik legfőbb malaszt, kétségtelenül asszimiláló természetű. Ha az isteni erő nem asszimilál, akkor mi asszimilál a világon?”²⁶⁰ Idesorolta a hadiárvékat is, mert úgy vélte, ha apjuk vérért ontotta a hazáért, akkor az tényleg megváltotta gyermekeinek a jo-

²⁵⁷ Uo.

²⁵⁸ Uo. 155.

²⁵⁹ Uo.

²⁶⁰ Uo. 154.

got ahhoz, hogy ebben a hazában egyenjogú polgárokként²⁶¹ tartsák őket számon.

A kiscgazdapárti képviselőket a gyakorlatiasság és a fogalmaik szerinti nemzeti érdek szempontjai mozgatták. Ebbe a gondolatsorba illeszkedik Eckhardtnak az a javaslata, hogy az 1914 óta bevándorolt zsidókat egyszerűen ki kellene utasítani az országból, és egyúttal minden további zsidóbevándorlásnak véget vetni. Ez azért is szükséges szerinte, mert az európai zsidóellenes rendelkezések miatt fennáll a veszélye annak, hogy a más országokból elmenekülő zsidó tömegek Magyarországra zúdulnak. A törvényjavaslat súlyos hibájának tudta be azt, hogy a további zsidóbevándorlást nem kívánta tételesen korlátozni. Az Eckhardt által ismertetett terv szerint a kiutasítás független lenne a zsidók asszimiláltságának mértékétől és attól is, fűződik-e nevükhöz valamiféle „érdem”. E tekintetben tehát ellentmond korábbi javaslataiknak.

Azt, hogy a kiscgazdák valóban „tárgyilagosan” próbáltak a fenti problémához közelíteni, alátámasztja az a megjegyzésük, miszerint a törvényjavaslatot nem ilyen hevenyészve kellett volna összeállítani, hanem meg kellett volna előznie egy „zsidóösszeírásnak”, amely pontosan kimutatja, hogy az egyes foglalkozási ágakban mekkora a zsidók aránya. Ezt azért ítélték fontosnak, mert így egyértelmű választ tudtak volna kapni arra a kérdésre, hogy a törvényjavaslat törvénné válása esetén milyen lehetőséggel kecsegtet. Ezzel azonban tájékoztatlanságukat is elárulták, hiszen létezett ilyen kimutatás.

Eckhardt a zsidók korlátozása tekintetében a legmesszebbre – talán itt ütköznek ki leginkább korábbi fajvédő nézetei – a szellemi élet területén ment volna. A gazdasági élet területén a zsidók korlátozásában nagyobb óvatosságot hirdetett, a nemzet érdekeit tartva szem előtt.

A faji elv tekintetében sem értettek egyet a javaslattal. Szerintük abban „össze van keverve a fajiság, a leszármazás és a kereszttség.”²⁶² A faji biológiai álláspontot veszélyesnek, bomlasztónak vélték.

A kiscgazdapárt érdeklődésére különösen a „földdel kapcsolatos” 15. és 16. § tartott számot. Üdvözölték, hogy ez belekerült a javaslatba, ám

²⁶¹ Uo. 156.

²⁶² Uo.

azt indítványozták, hogy ezeket a kérdéseket ne itt, hanem a „földbir-
tokreform-javaslatnál” tárgyalják.²⁶³

A kisgazdák a parlamenti vita során szem előtt tartották pártvezérük
szavait, miszerint „nem szadista örömeiket kell keresni”,²⁶⁴ hanem való-
ban mérlegelni kell, mennyi haszna származik a javaslat törvénnyé vá-
lása esetén a zsidók elleni rendszabályokból a magyar társadalomnak.
A törvényjavaslat elleni kritikájukat főleg ez a szempont irányította.
Ahol enyhítést javasoltak, például a hadiárvak mentesítését, ott sem el-
sősorban a zsidósággal szembeni igazságtalan intézkedések elutasítása,
hanem a magyar érdekek figyelembevétele dominált érvelésükben.

SZIGORÚBB JAVASLATOT!

Amikor a Házban 1938. december 23-án benyújtották a zsidójavaslatot,
a kereszténypártban megoszlottak róla a vélemények. Gr. Zichy János,
a párt elnöke és legtekintélyesebb tagjai – akárcsak az első zsidótörvény
esetében – nem helyeselték a javaslatot. Ám a párt egyik alelnöke,
Csilléry András köré csoportosuló egyetértettek célkitűzéseivel.²⁶⁵
A zsidókérdésnek mint megoldásra váró feladatnak a létezése régóta
nem volt kétséges a párt előtt. Többben közülük, például Müller Antal,
már az első zsidótörvény tárgyalásakor úgy érezték, hogy az alapvetően
hibás. Rendelkezései túl enyhék, mivel az a zsidóknak – úgymond –
négy-ötösörös előnyt biztosít.²⁶⁶ Ezért számukra nem volt meglepő, hogy
az első zsidótörvény megszavazása után ilyen hamar új zsidóellenes tör-
vényjavaslatot tárgyal a parlament. Az új javaslattól végre gyökeres ren-
dezést kívántak.

A párt vezére 1939. január elsejei, a párttagoknak szóló üdvözlő táv-
iratában a „sok szeretetet”²⁶⁷ javasolta, mint az emberek közötti kapcsó-

²⁶³ Uo. 535.

²⁶⁴ *Újság*, 1939. 01. 03., 4.

²⁶⁵ *Újság*, 1938. 12. 24., 3. A lap nem nevezte néven, kik voltak a javaslat támo-
gatói, illetve ellenzői.

²⁶⁶ KN (1935–1939), XXII. k., 32.

²⁶⁷ *Az Est*, 1939. 01. 03., 5.

latok iránytűjét. Láthatóan nem érzékelte az ellentmondást javaslata és
a között, hogy pártja a zsidóság életlehetőségeit súlyosan szűkítő tör-
vény megszületésénél asszisztáljon. Nyíltan érzékelhető állásfoglalá-
saikban az elemi erejű zsidóellenesség, amely már az első zsidótörvény
vitájában is megmutatkozott. Sőt ez most tovább fokozódott. Csilléry
egyenesen úgy fogalmazott: azt akarják, hogy „a zsidóság és az idegen
elemek vonuljanak vissza és tűnjenek el a háttérben”.²⁶⁸ Itt az ideje
ugyanis annak – mondotta –, hogy végre „ne csak a dicsőség legyen a
magyar fajtéé ebben az országban, hanem a hatalom is”.²⁶⁹

A javaslat azon rendelkezései ellen, amelyek szellemi és gazdasági
téren akarták a zsidóságot visszaszorítani, nem volt kifogásuk. Ellenke-
zésüket az váltotta ki, hogy a tervezet mélyen belenyúl a keresztény
alapigazságokba, jogilag határt szab a kereszttség „kegyelmi hatásának”.
Miután a keresztény álláspont szerint a kereszttség kegyelmet közvetít,
és így egy pillanat alatt is képes a keresztény lelkiséget kifejleszteni és
kitermelni, a dogma és a javaslat ebből a szemszögből azokon a ponto-
kon ütközött, ahol a kereszttséget bizonyos esetekben honorálta, más
esetekben pedig nem ismerte el. Elfogadhatatlannak tartották, hogy a
törvényjavaslat emberi mértékkel kívánja lemérni a kereszttség kegyel-
mi hatását, ami elvet sért, „hiszen vallási és teológiai dolgokat csak val-
lási törvényekkel lehet elbírálni és nem az állam törvényeivel”.²⁷⁰ Ez az
álláspont a katolikus egyház álláspontjával egyezett, és a megfelelő „leg-
illetékesebb tényezőkkel”²⁷¹ folytatott tárgyalások során formálódott ki.
Úgy vélték, hogy aki a keresztelés aktusán átesik, abból „egy új ember
keletkezik [...] nova creatura”.²⁷² Ők ennek az elismertetéséért, illetve
honorálásáért folytatták parlamenti harcukat, és módosító indítványai-
kat is ezekből az elvekből kiindulva tették meg. Hangsúlyozták: a ke-
resztényvédelem érdekében szállnak síkra, és nem azért, hogy „elvize-
nyőítsék a javaslatot”.²⁷³ Számot vetettek azonban azzal is, hogy azt a

²⁶⁸ *Nemzeti Újság*, 1939. 01. 11., 6.

²⁶⁹ Uo.

²⁷⁰ KN (1935–1939), XXII. k., 33.

²⁷¹ *Nemzeti Újság*, 1939. 01. 24., 4.

²⁷² KN (1935–1939), XXII. k., 34.

²⁷³ *Nemzeti Újság*, 1939. 02. 07., 5.

keresztény felfogást, miszerint aki megkeresztelkedett, az keresztény, nem lehet majd végigvinni a javaslaton. Fennállt ugyanis annak a veszélye, hogy „ezrével és tízezzel jelentkeznenek, akik megkeresztelkedni akarnának”.²⁷⁴ Így hát – mondta a párt vezére a javaslat bizottsági vitáján – nem marad más, mint hogy „cezúrárt kell csinálni”.²⁷⁵

Ebben a szellemben Makray Lajos négy módosító indítványt terjesztett be a párt nevében az első szakaszhoz, azzal a céllal, hogy a megkeresztelkedés tényét honorálják a javaslatban. Tisztában voltak azzal, hogy ez sem lehet a „legigazságosabb” megoldás, ám azon fáradoztak, hogy az igazságtalanságokat a lehető legszűkebb körre szorítsák.²⁷⁶

A kereszténypárt erőteljes jobbratolódását szemlélteti viszont következő javaslatuk. Pártjukat a Katolikus Néppárt szellemi és jogutódának tartva magukévá tették annak 1894/1895-ben elfogadott álláspontját, miszerint a jövőben megakadályozandók a vegyes házasságok. Ellenkező esetben – mondták – „nem emelhető ki a probléma a magyar életből, ellenkezőleg, szakadatlanul kiszélesedik”.²⁷⁷ Ez az immár az 1941-es fajvédelmi törvény előképét felidéző elképzelés a párt nagy részének az egyetértésével találkozott. A mentesítéseket nem utasították el, ők – akárcsak a kiscigányok – a hadiárvaikat kívánták kiemelni a törvény hatálya alól.

A kereszténypárt szerepével kettős hatást ért el. A párt félreérthetetlenül radikális fajvédelmi elveket vallott, és bizonyos pontokon – mint például a vegyes házasságok eltiltásánál – a törvény szigorítását kívánta. Ugyanakkor a keresztiség erősebb honorálására vonatkozó indítványaival fékezte is a javaslatban nyíltan kiütköző faji elvet.

²⁷⁴ Uo. 1939. 01. 24., 4.

²⁷⁵ Uo.

²⁷⁶ Uo.

²⁷⁷ *Újság*, 1939. 02. 07., 2.

A szélsőjobboldal eleve elégedetlen volt az 1938:XV. tc.-kel, mert az szerintük nagyon lazán fogta meg a zsidókérdést.²⁷⁹ Türelmetlenségüket tovább fokozta az erőtlennek ítélt törvény végrehajtásának hatékonysága is. Lelkesen fogadták hát a hírt, hogy küszöbön áll a zsidótörvény újabb szigorítása. 1938 decemberétől a zsidóellenes törvényjavaslat került érdeklődésük középpontjába.

Még javában folytak a tárgyalások a NEP ún. zsidóbizottságában, még nem lehetett tudni semmi biztosat arról, milyen irányelvek alapján készül a kormány újabb javaslata, amikor a *Virradat* „jól értesült politikai körökből” már tudni vélte, hogy az új törvényjavaslat „lényeges javításokat tartalmaz az eddigi se hús, se hal intézkedésekkel szemben”.²⁸⁰ Ezt a zsidóság törvényileg engedélyezett százalékos foglalkozási arányszámára, főleg pedig a törvény zsidófogalmára értették. A lap 1938. december 12-i száma aztán hatalmas betűkkel adta hírül az olvasóknak, hogy „6 vagy 7% lesz a zsidók arányszáma”.²⁸¹ Úgy értesültek, hogy a zsidóság faji vagy felekezeti jellegének meghatározása tekintetében még nem történt döntés. Ám biztosra vették, hogy „a belpolitikai élet jobboldali tényezői most már a legerőteljesebben fogják követelni a faji megkülönböztetés kimondását”.²⁸²

A szélsőjobboldali lapok nem sajnálták a teret azoktól az írásoktól, amelyekben a zsidókkal szembeni intézkedések jogosságát²⁸³ taglalták. Ismét hangsúlyozták – a szokásos antiszemita érvrendszer keretében ágyazva –, hogy a zsidóság képtelen kivetközni önmagából. A szélsőjobboldalon szilárd meggyőződés volt, miszerint hiába hagyja el a zsidó a hitét és tér át más vallásra, „lelkében, szellemében, moráljában, fajisá-

²⁷⁸ Hubay Kálmán beszéde, *KN* (1935–1939), XXII. k. 351.

²⁷⁹ *Virradat*, 1938. 08. 16., 6.

²⁸⁰ Uo. 1938. 12. 12., 1.

²⁸¹ Uo.

²⁸² Uo.

²⁸³ Az 1938–1940 között börtönben lévő Szálasi Ferenc ezt „fajtaháborúnak” nevezi. L. *Szálasi börtönnaplója*, 81. Szálasi naplóbejegyzése 1939. 01. 30-án.

gában kitörölhetetlenül tovább él a hatezer éves zsidóság és tovább él a Talmud”,²⁸⁴ ami „változatlanul sugároz ki magából nemzedékeken át penetránsul idegen kultúrát és fajiságot”.²⁸⁵ A *Magyarságban* se szeri, se száma azoknak az írásoknak, melyek a zsidóság kártékonyaságáról, bűnözési hajlamáról stb. szólnak. Mindennaposak azok a híradások, melyek arról tudósítják az olvasóközönséget, hogy zsidókat áramlopásért,²⁸⁶ bűnszövetkezetben való részvételért,²⁸⁷ bankrablásért²⁸⁸ ítélték el, de arról is beszámolnak, milyen rosszul bánnak a magyar munkásnőkkel „egy zsidó csokoládégyárban”, mert megtiltották nekik, hogy munkaidőben csokoládét egyenek.²⁸⁹

Amikor Tasnádi Nagy András a képviselőházban beterjesztette az új zsidótörvény-javaslatot, a *Függetlenség* – mint a számára legfontosabb részletet – öles betűkkel közölte, hogy „leszármazási alapon oldja meg a zsidókérdést az új törvényjavaslat”.²⁹⁰ A *Magyarság* szkeptikusan állt a kérdéshez. A lap a zsidójavaslat ismeretében úgy nyilatkozott, hogy a zsidókérdéssel a kormány „nem a zsidókérdést magát akarja elintézni, hanem csupán a zsidókérdést, mint politikumot. Ki akarja törölni a műsorból”.²⁹¹ Az újabb zsidójavaslat alapelveit is kritizálták. Ezért láttak következetlenséget a mentesítésekben is. Erre válaszuk: „A mi államunkban, a Hungarista Államban azonban nem lesznek kivételek. A nyilaskereszt minden zsidót egyformán sújtani fog.”²⁹²

1939. február elején a kormány elhatározta a hungarista párt betiltását²⁹³. A pártot feloszlato 1939. február 24-én kelt rendeletet már

²⁸⁴ *Függetlenség*, 1938. 12. 25., 17.

²⁸⁵ Uo.

²⁸⁶ *Magyarság*, 1938. 06. 23., 10.

²⁸⁷ Uo. 1938. 06. 03., 4.

²⁸⁸ Uo. 1938. 06. 22., 10.

²⁸⁹ Uo. 1939. 02. 02., 7.

²⁹⁰ *Függetlenség*, 1938. 12. 23., 1.

²⁹¹ *Magyarság*, 1939. 01. 01., 7.

²⁹² Uo. 1939. 01. 25., 1.

²⁹³ 1939. február 3-án nyilasok bombát dobtak a Dohány utcai zsinagógára. A tetteseket elfogták, és a párt betiltása részben ennek következménye volt. A pártot betiltó határozat szerint a párt veszélyeztette az állam biztonságát, a társadalmi rendet és a közbiztonságot.

gr. Teleki Pál időközben kinevezett kormánya hozta meg. Két héttel a hungarista párt betiltása után, 1939. március elején viszont ugyanez a Teleki-kormány engedélyezte a szélsőjobboldali tömegpárt újjáalakítását Nyilaskeresztes Párt néven. Hubay Kálmán 1939. március 8-án jelentette be a parlamentben az „új” párt megalakulását. Próbáltak lojálisabb hangot megütni; engesztelhetetlenséget a párt programja újra csak a zsidókérdésben mutatott. A már közismert gazdasági követelések után az 1939. március 15-i program kimondja, hogy a zsidóságot fajnak tekinti, és „zsidómentes magyar államot”, „keresztény alapon álló osztálymentes társadalmat”²⁹⁴ akar.

A törvényjavaslat parlamenti vitája során Hubay ismertette – egyetlen felszólalásában – a mintegy két hete megalakult Nyilaskeresztes Párt álláspontját. A törvényjavaslatot elfogadta, annak ellenére, hogy azt „egyszerűen rosszznak”²⁹⁵ találta. A Ház előtt fekvő törvényjavaslat legfőbb hibáját abban látta, hogy az nélkülözi az őszinteséget, mondván, egy kicsit ütni is akar a zsidókon, de egy kicsit fél is tőlük,²⁹⁶ így aztán nem tud elég szigorú és szókimondó lenni. Őszintétlennek találta azt a törvényjavaslat indoklásában található beállítást is, miszerint „nekünk azért kell megoldanunk a zsidókérdést, mert Németország, mert Olaszország intézkedéseket tett a zsidóság ellen, mert szomszédaink ugyancsak ki akarják szorítani a zsidóságot gazdasági, társadalmi és politikai életükből”.²⁹⁷ Hubay szerint ha a magyar kormány erre hivatkozik, akkor könnyen azt a vádat hozhatják fel ellene, hogy idegen befolyásra²⁹⁸ születtek a zsidótörvények. Pedig – érvelt Hubay – a magyar zsidókérdést akkor is meg kellene oldani, ha a példaként felhozott államok nem tettek volna lépéseket zsidóik visszaszorítására, mert van zsidókérdés. Serly Antal, a Nyilaskeresztes Párt Alkotmányos és Egyelmi Bizottságának elnöke *A zsidóságra vonatkozó magyar törvények* című könyvében – melynek előszavát Hubay Kálmán írta – tág teret szentelt

²⁹⁴ SZÖLLÖSI-JANZE: *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn*, 126.

²⁹⁵ KN (1935–1939), XXII. k., 347.

²⁹⁶ Uo. 350.

²⁹⁷ Uo. 349.

²⁹⁸ Uo.

annak bizonyítására, hogy autonóm magyar lépésről van szó. Hiába tulajdonítja a zsidóság – írja a szerző – „az átkos hitlerista befolyásnak”²⁹⁹ a zsidótörvénykezést, hiába próbálja a közvéleménybe beleszuggerni, hogy „a zsidókérdés felvetése csupán az idegen, főleg német nemzeti-szocialista eszmék által megmérgezett légkörben támadt aknamunka eredménye”,³⁰⁰ valójában tévednek. Serly Antal szerint nem kell külföldről kapni a biztatást, mert „a magyar nép egészséges életösztone mindenkor rá tudott tapintani a bajok elevenjére”.³⁰¹

Magában a javaslatban több hibát is találtak. Hubay a törvényjavaslat 2. §-ának 7. pontját nevezte meg mint a szélsőjobboldal számára legkevésbé rokonszenves részt. Ez rendelkezett arról, hogy a magyar királyi titkos tanácsosok, illetve a belső titkos tanácsosok ne essenek a törvény hatálya alá. Azt akarták, hogy a minisztériumnak a jövőben ne legyen módja és lehetősége zsidókat titkos tanácsosi kinevezésre előterjesztetni, mert így „minden nagy kartellzsidó kivétel alá fog kerülni”.³⁰²

Számos zsidó fiatal egészében vagy részben külföldön végezte tanulmányait. Erre is reagált az a további javaslatuk, amely szerint – a törvényjavaslatban előírányozottól eltérően – a felsőoktatási intézményeknek ne csak az első, hanem valamennyi évfolyamára legyen érvényes az, hogy a felvehető zsidó hallgatók aránya a 6%-ot ne haladhassa meg. Erre azért lenne szükség – hangzott indoklásuk –, mert elképzelhető, hogy a zsidó diákok külföldön végzik el az első két szemesztert, és utána itthon akarják folytatni tanulmányaikat. Ide kapcsolódott az az ötletük is, hogy a külföldön megszerzett diplomákat ne honosítsák.

Hubay a javaslat súlyos hibájának tartotta azt is, hogy nem intézkedik a zsidó–magyar vegyes házasságok ügyében. A vegyes házasságokról a *Magyarság* is mint „aggodalommal teli problémáról”³⁰³ beszélt, és a házasságkötések egyedüli magyarázatául zsidó részről az asszimilá-

ciós törekvést tétélezte fel. Hubay a vegyes házasságok eltiltását javasolta. Szerinte ezekre az intézkedésekre azért van szükség, azért kell a magyar életet megtisztítani a zsidóságtól, mert „csak nélkülük tudunk élni”.³⁰⁴ Valószínűleg az intézkedések elégtelenségére célzott, amikor 1939 februárjában Csákvárott, választókerületének egyik községében ezt mondta: „A második zsidótörvényt hamarosan követnie kell a harmadiknak is, mint ahogy az első hónapokon belül a másodiknak kellett felcserélni.”³⁰⁵

Összegezve megállapítható, hogy a hazai szélsőjobboldal zsidóellenes követeléseit tekintve mindig a kormány és a beterveztett zsidójavaslatok előtt járt. Képviselői már az első zsidótörvény tárgyalásakor olyan radikális elképzelésekkel léptek föl, amelyeket igazából nem is lehetett felülmúlni az újabb törvény tárgyalásakor. Sőt már akkor volt olyan elképzelésük – például a zsidó–magyar vegyes házasságok eltiltása –, amely most újra előkerült, ám csak az 1941-es ún. fajvédelmi törvénybe foglalták bele, annak egyik alapvető cikkelyeként.

A zsidó közösség állásfoglalása

A MÁSODIK ZSIDÓTÖRVÉNY FOGADTATÁSA

Az első zsidójavaslat törvénnyé válása után új korszak kezdődött a magyar zsidóság számára. Összedőlt az a világ, amelyben addig éltek és hittek. Egyedül maradtak. Innét kellett kiindulnia az élniakarásnak.³⁰⁶ Az asszimiláció csalóka reménysugarába görcsösen kapaszkodók csak áltatták magukat. A *Zsidó Szemle* úgy fogalmazott, hogy „sokan megszégyenülve, de elkeseredett dühvel állanak őrt az asszimiláció összeomló épülete előtt, amelyről egyszerre majd csak azt veszik észre, hogy nem is áll már a hátuk mögött, és mindazokat maga alá temette, akik abból idejében ki nem menekültek”.³⁰⁷

³⁰⁴ KN (1935–1939), XXII. k., 351.

³⁰⁵ *Virradat*, 1939. 02. 06., 3.

³⁰⁶ *Zsidó Szemle*, 1938. 05. 20., 6.

³⁰⁷ Uo.

²⁹⁹ SERLY Antal dr.: *A zsidóságra vonatkozó magyar törvények*. Nyilas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1939, 7.

³⁰⁰ Uo.

³⁰¹ Uo. 5.

³⁰² KN (1935–1939), XXII. k., 350.

³⁰³ *Magyarság*, 1939. 04. 07., 4.

Ebből az „épületből” azonban nehéz volt kimenekülni: túl sokáig adott biztonságot és nem tűnt veszélyesnek. Az első zsidótörvény elfogadása után a magyar zsidóságból sokan hajlottak annak az álláspontnak az elfogadására, hogy a törvény végrehajtása után a zsidókérdés lekerül a napirendről. Csalódníuk kellett. Valóságos hidegzuhanyként érte az érintetteket az újabb zsidóellenes törvényjavaslat.³⁰⁸ Igaz, a környező országok zsidóságának sorsáról érkező riasztó hírek, értesülések kellőképpen előkészítették a talajt, és nem sok kétséget hagyhattak a figyelmes olvasóban. Az új javaslat törvényerőre emelése tekintetében a zsidó közösségnek nem sok kételye volt, bár a védekezést ösztönösen rezignáltan megkísérelték. Úgy tűnik, mintha mindez a „többet úgysem veszíthetünk” elv szellemében történt volna. A hagyományos, az első zsidótörvény tárgyalásakor használt érvrendszerrel akkor sem, most még kevésbé lehetett harcolni és eredményeket elérni. Stern Samu ezúttal találóan fogalmazott: „A vita olyan, mintha a színvak vitázna a rendes szeművel.”³⁰⁹ A Pesti Izraelita Hitközség (PIH) elnöke így fordult közönségéhez: „Mire hivatkozunk tehát? Mily érveket vagy tárgyi szempontokat sorakoztassunk fel még, amikor – ismét a miniszterelnök úr megállapításait idézve – más és más a sugártörése a lencsének, amelyen át ő nézi és amelyen át mi látjuk a való tényállást. Érvelésnek, vitának ilyen körülmények között valóban nincsen alapja, nincsen lehetősége. Ami a mi szemünkben igazság, az a más szemszögből nézők számára torzzá ferdül. Erkölcs, hagyomány, hitelv és érzés visszájára

³⁰⁸ „Ha ez a törvényjavaslat valósággá válik – hangzott a zsidó értelmiségiek egyik nyilatkozata –, a magyar zsidóság itt nemcsak nagy tömegeinek és egész fiatal nemzedékének anyagi életlehetőségeit, de egészében emberi egyenrangúságát, erkölcsi létalapját veszti el. A két veszteség közül a második a fájóbb, az elviselhetetlenebb. Az anyagi megsemmisülés ellen talán lehet kétségbeesett erőfeszítéseket tenni – egy ideig. De az erkölcsi kirekesztés tudata elől nincs menekülés a földnek túlsó felén sem. Nehéz feladat a magyar zsidónak hozzászólnia ehhez a törvénytervezethez. Egész lelke égő szégyen és tiltakozás a szörnyűség ellen, hogy ez megtörténhetett.” L. A magyar zsidótörvény célja, indoklása, következményei. Néhány szó a magyar zsidó értelmiség nevében a magyar közvéleményhez. Pesti Lloyd Nyomda, Budapest, 1939. 3.

³⁰⁹ Magyar Zsidók Lapja, 1939. 01. 26., 1.

fordul és ha mégoly kitárjuk szívünket, igazunkat megerősítve, szívünk megszakadhat, de igazságra, elismerésre a másként látóknál nem találhat.”³¹⁰

A zsidóság szinte tökéletes meg nem értéssel találta szemben magát. A zsidókkal kapcsolatos merev, negatív általánosítások, makacs sztereotípiák mellett elolvadtak érveik. Hiába hozták fel, milyen sikereket, eredményeket, erényeket tudott felmutatni a zsidóság, ezzel nem jutottak messzire. Stern mégis megpróbált a magyarságnak „erre az emelkedett gentleman szellemére”³¹¹ apellálni. Ez a szellem – szerette volna hinni – „nem tagadhatja meg a világháború hadviseltjeit [...], ez a szellem nem közösfitheti ki a hősi halottak özvegyeit és árváit [...], de ezzel a szellemmel az sem fér meg, hogy hat százalék arányszám engedélyezését hirdessék.”³¹²

A zsidó lapok írásainak fő témájává ez idő tájt az új zsidójavaslat emelkedett. Éles kritika alá vették elődjénél lényegesen szigorúbb szövegét. Leginkább az ezúttal nyíltan kimondott és megvallott faji alap került kritikájuk kereszttüzébe. Kifogásolták, hogy a törvényjavaslat a zsidóság jogi meghatározását olyan elemek odasorolásával bővíti, akik magukat már nem tartották zsidónak, és a zsidóság sem akarta őket a maga soraiban látni. Érzékeltették, hogy maguk a szabályozás elvi alapjai is mennyire ingatagok.

A zsidó sajtóban a törvényjavaslat által megállapított kivételezési rendszerről is elutasító nyilatkozatok jelentek meg. Az érvelés a következő volt: „Mi a zsidójavaslat intézkedéseit nem a kivételek, hanem az egész magyar zsidóság szempontjából tartjuk méltánytalannak. A magyar zsidóság nemcsak azokból a kategóriákból áll, amelyeket a zsidójavaslat elvileg kivételeknek tekint.”³¹³ A megszólalók annak a meggyőződésüknek adtak hangot, hogy a magyar zsidóságnak egyetlen olyan rétege sincs, amely megérdemelné, hogy jogaiban korlátozzák. Különösen sérelmesnek tartották a javaslat közjogi rendelkezéseit, amennyi-

³¹⁰ Uo.

³¹¹ Uo. 2.

³¹² Uo.

³¹³ Magyar Zsidók Lapja, 1939. 02. 09., 3.

ben az a más felekezetűek esetében nem, ám zsidók tekintetében a „nemzettel való egygyólvadás feltételezését is időhatárhoz köti”.³¹⁴ Hosszasan lehetne sorolni, hány felől vették tűz alá a javaslatot. Némi- leg egyszerűsítve megállapítható, hogy minden sorát elutasították.

Megmozdultak a zsidó egyházi szervezetek is. Az Országos Iroda, az Orthodox Iroda és a Statusquo Iroda kötetnyire rúgó feliratban fordult a törvényhozáshoz. Ebben még nincs nyoma annak a lényeges szemlé- letbeli változásnak, amely később megvalósult.

Az új zsidójavaslatot az Orthodox Központi Bizottság is megvitatta, és tagjai egyértelműen tiltakoztak a tervbe vett korlátozások és jogelvo- nás ellen. Kahan-Frankl Samu elnök ezzel kapcsolatban tárgyalt a kong- resszusi zsidóság vezetőségével is, Deutsch Adolf pedig Párizsban emig- rációs kérdésekről folytatott megbeszéléseket ottani zsidó szervezetek vezetőivel.³¹⁵

A zsidóságot sújtó új törvényjavaslatot a magyar zsidó szabadegye- tem pódiumán is elemezték. Itt Stern nagy visszhangot kiváltó beszédé- ben érezhető volt némi, talán csak taktikusan belevitt optimizmus. Ezt mondta: „Én mégsem vagyok pesszimista és elcsüggedt annyira, mint azt nagyon sokan látják ma mások arcán.”³¹⁶ Ezt részben azzal ma- gyarázta, hogy nézete szerint a magyar társadalom nem antiszemita; másrészt a parlamentben is akadnak a zsidóságnak védői, akik nem tö- rődnek azzal, ha a zsidóbérencség bélyegét sütik rájuk, mert „igazság- szeretetük, meggyőződésük, emberszeretetük diktálja, hogy mit mond- janak. Amíg ebben az országban vannak és lesznek ilyen emberek, addig én nem leszek pesszimista”³¹⁷ – mondta.

Az ország legnagyobb zsidó hitközsége, a Pesti Izraelita Hitközség is tiltakozásának adott hangot. Stern Samu az egész magyar zsidóság lel- kéből beszélt, amikor felszólalt a készülő törvény rendelkezései ellen. A képviselőház addigra már részleteiben is elfogadta a javaslatot, ám a fel- sőházi tárgyalás előtt célravezetőnek tartották, hogy még egyszer ünne-

pélyesen tiltakozzanak ellene. Ezúttal sem maradtak el a hiperpatrióta fordulatok: „Mi a második zsidótörvénynek életlehetőségeinket elnyo- mó súlya alatt is törhetetlenül valljuk nemzethűségünket és a hithűség útját járva magyarok fogunk és magyarok akarunk maradni [...]; ünne- pélyesen kijelentjük, hogy a sors bármit hoz reánk, szent közösséget vállalunk a magyar nemzet mindenekfelett álló érdekeivel.”³¹⁸

Ezzel párhuzamosan a magyar zsidóság vezető garnitúrája azért, ha megkésve is, megtette az első lépéseket egy jelentős szemléletbeli válto- zás felé. Lényeges, hogy minderre még a második zsidótörvény megsza- vazása és életbeléptetése előtt került sor. A törvényjavaslat bizottsági, majd képviselőházi tárgyalásai kegyetlenül ráébresztették a zsidóságot arra, hogy elmúlt az önáltatás ideje, elmúlt az az idő, amikor tetszetős reményekkel biztathatták magunkat, hogy csak átmeneti áramlatokról van szó. Új jelszó született: „A jövőt csak akkor nyerhetjük meg, ha a je- lenben a realitások alapjaira helyezkedünk.”³¹⁹ A legelső feladat a zsidó- ság helyzetének helyes diagnosztizálása volt. Kérdéses volt persze, mi- ként lehet majd küzdeni, létezni a törvény életbeléptetése után. Arról nem lehetett szó, hogy mechanikusan a külföldi példák nyomán indul- janak el, hiszen az egyes országok zsidóságának helyzetében jelentős el- térések mutatkoztak.

1939. április 20-án a *Magyar Zsidók Lapja* főcímként adta hírül: „Gyá- szolunk!” E keserű címválasztást az tette időszerűvé, hogy a felsőház is, amelybe pedig a zsidó közösség utolsó reményét vetette, elfogadta a zsi- dójavaslatot. A zsidó közösséget kétségbeesés, reménytelenség fogta el: „Egyházunk gyászt ölt, templomainkban elnémul az orgona és a gyász komor, fekete fátyla övezi az oltárt. Olyan irtózatossá csapás, mélységes katasztrófa zuhant reánk, melyhez fogható kevés volt szenvedésekkel teli történelmünkben is.”³²⁰

Befejezettnek lehetett tekinteni azt a küzdelmet, amelynek nyitányát a győri beszéd jelentette, és amely a zsidóság vereségével végződött. A zsidótörvény szükségességének indoka végső megfogalmazásában a

³¹⁴ Uo.

³¹⁵ *Orthodox Zsidó Újság*, 1939. 01. 20., 4.

³¹⁶ *Magyar Zsidók Lapja*, 1939. 03. 23., 3.

³¹⁷ Uo. 4.

³¹⁸ Uo. Ehhez lásd SÍPOS: A „kirekesztés” Magyarországon, 21.

³¹⁹ *Magyar Zsidók Lapja*, 1939. 03. 30., 9.

³²⁰ Uo. 1939. 04. 20., 1.

zsidó valláshoz való tartozás volt,³²¹ és itt nem kevesebb történt, mint hogy a zsidó vallást állították szembe a magyar nemzettel.

Ebben az időszakban tehát a magyar zsidóság érzésvilágában – meglehetősen ellentmondásosan, ám a körülmények ismeretében teljesen érthetően – pesszimizmus és halvány remények, realizmus és illúziók éltek együtt. A történetek rádöbbenették az érintetteket kiszolgáltatottságukra. Nem békélhettek meg a jogfosztással, menekülési, túlélési stratégiává vált harcot hirdetni, reménykedni abban, hogy az ellenük foganatosított intézkedéseket sikerül elsöpörni. Mindezt új emancipációs harc kezdetének érezték. A lapok azt sugallták, egy dolgot nem szabad: beletörödni. A Pesti Izraelita Hitközség a zsidó társadalmat arra buzdította, hogy illúziók nélkül, de optimistán és elszánt céltudatossággal nézzen szembe a viharos időkkel.³²²

ZSIDÓ KÖZÖSSÉGI MUNKA

A Pesti Izraelita Hitközség hivatalos vezetői és a Neológ Országos Iroda vezetői 1939 elejétől gyakorlatilag átvették a magyar zsidóság ügyeinek irányítását és a külföldi képviselétét.³²³ Elengedhetetlen volt a külső és a belső segélyforrások feltárása és megnyitása a szükségset szenvedők számára. A PIH-et a korszellem számos nehézség elé állította. A *Tizenegy év munkája, küzdelme* címet viselő összeállításban, amely a PIH 1929 és 1941 közötti működéséről szól, a szervezetről a következő olvasható: „Küzd immár két zsidótörvény súlya alatt is csüggedhetetlenül az elébe tornyosuló újabb meg újabb feladatokkal.”³²⁴ A hitközség vezetését sokan mégis vádakkal illették, úgy érezve, hogy nem tettek meg minden tőlük telhetőt. Sokan gondolkodtak úgy, és ebben volt is igazság, hogy mivel a megoldásra váró feladatok nem felekezeti jellegűek, következésképp a felekezeti szervek nem is lehetnek alkalmasak a megoldásukra. Ebből a szempontból helytelenítették, hogy a zsidóságnak csak feleke-

³²¹ Uo. 1939. 04. 30., 6.

³²² *Zsidó életért*. Neuwald ny., Budapest, 1939, 3.

³²³ In: KARSAI: *Evian után*, 167–168.

³²⁴ *Tizenegy év munkája, küzdelme. Beszámoló a Pesti Izraelita Hitközség működéséről*. Hitközségi Párt, Budapest, 1941. 4.

zeti vezetői vannak. Úgy látták emellett, hogy a vezetők horizontja – kvalifikáltságuk és jó szándékuk ellenére – nem terjed túl a felekezeti ügyek távlatán.³²⁵

A PIH a maga részéről másként látta. Saját munkájukat úgy értékelték, hogy igenis sokat tettek a zsidótörvények okozta fájdalmas jogcsorbítások elhárítására, orvoslására és enyhítésére. Jelentésükben minderről ez áll: „A Pesti Izraelita Hitközség vezetősége, együtt a magyar zsidóság országos vezetőivel, mindenkor mindent megtett és idején tett meg az egyre szaporodó, bántó és fájdalmas jelenségek elhárítására, enyhítésére, amit a zsidótörvények és e törvények végrehajtó rendelkezései jelentenek a magyar zsidóság rovására.”³²⁶ Amíg csak lehetett, kerülték a nyilvános demonstratív fellépést, mert még a látszatát is kerülni akarták annak, mintha a nyilvános fellépéssel az ügyek elmérgesítésére ők szolgáltatnának okot. De ahol kellett – szerepel a jelentésben – ott felemelték a szavukat. Nem csak az elégedetlenségnek van nyoma. A hitközség vezetőire zúduló feladatok súlyát természetesen érezte a közösség. Egy írás szerint a hitközség vezetőinek valóságos óriásoknak kellene lenniük, hogy a feladatoknak meg tudjanak felelni.³²⁷

A vezetőség főleg memorandumokkal, a hiperpatriotizmus szintjét súroló ünnepélyes nyilatkozatokkal, beadványokkal próbált küzdeni.³²⁸ A második zsidótörvény beterjesztése alkalmából a PIH ünnepélyes tiltakozó határozatot bocsátott ki. A Neológ Országos Irodával, valamint az Orthodox és a Statusquo Szövetséggel együttesen küldtek felterjesztést az országgyűlés mindkét Házához. A törvényjavaslat felsőházi tárgyalása előtt a hitközség még egy ünnepélyes deklarációt adott ki. A zsidóság vezetői a hagyományos módon és stílusban próbáltak tiltakozni a zsidótörvény ellen. Hangoztatták, hogy a felekezet tagjai „jó magyarok”, akik erre a bánásmódra nem szolgáltak rá. Ennek értelmében állították össze 1939-ben például az *Ítéljetek!* című, képekkel bőven illusztrált kis kötetet, amely a zsidóságnak a magyar értékekhez való hozzájárulását

³²⁵ *Zsidó írárok*. Fraternitas Rt. Kolozsvár, 1941.

³²⁶ *Tizenegy év munkája*, 28.

³²⁷ *Zsidó szemmel*. Törekvés, Budapest, 1940, 8–9.

³²⁸ Erről lásd még ERÉNYI: *A zsidók története Magyarországon*, 82.

mutatta be. Hiába készültek azonban hasonló beadványok, ezek az antiszemitizmus elleni küzdelemben aligha lehettek hatásosak. Akiknek vélt vagy valós érdekkonfliktusaik voltak a zsidókkal, nem valószínű, hogy ezután másként néztek rájuk. Természetesen lehettek olyanok is, akikre tényleg pozitívan hatottak e nagy ügybuzgalommal készített kötetek.³²⁹ Ezzel párhuzamosan felvilágosító kampányt is indított írásban és szóban, a sajtóban, valamint röpiratokkal.³³⁰ Alapvető változást jelent viszont az 1938-as és az 1939-es zsidótörvény elleni küzdelem stratégiája között az, hogy ez utóbbi bátrabb hangú volt. Most már a külföldi segítségnyújtástól sem zárkóztak el.

1939. január 3-án, a PIH Síp utcai székházának Goldmark-termében a hitközség tiltakozó nagygyűlést szervezett az új zsidójavaslat ellen. Ezzel az összejövettel a magyar társadalom lelkiismeretét szerették volna felébreszteni. A második zsidótörvénnyel – akárcsak elődjével – szemben is tiltakozó memorandumot szerkesztettek, és azt elküldték az országgyűlés mindkét Házához. Jogászok hadát mozgósították, akik enyhítési javaslatokat dolgoztak ki a törvénytörvény módosítására, tárgyaltak a kormánnyal. Amikor pedig a törvényt becikkelyezték, ismét a PIH pódiumáról hangzott el ünnepélyes határozat: „Ha állampolgári kötelességünk tudatában kénytelenek vagyunk is fejet hajtani a törvény előtt, nem vitathatja el mégsem senki azt az erkölcsi kötelességünket sem, hogy minden törvényes módon és eszközzel a törvény életbeléptetésével együtt megkezdjük küzdelmünket a törvény revíziójáért, az új emancipációért és addig nem nyugszunk, míg áldozatosságunkkal és erkölcsi értékünk legjavával ki nem küzdjük újból évezredes kulturáltságunk és magyarságunk megbecsülését.”³³¹

A törvény életbeléptetése után a PIH minden erejét a zsidóság életlehetőségeinek a megőrzéséért vetette latba. Feladatuk, tevékenységi körük sokrétű volt.

Elő kellett mozdítaniuk a zsidó jogok védelmezőinek a jelenlétét a törvényhozásban. A második zsidótörvény értelmében csak azokat il-

³²⁹ *Zsidó életért*, 3.

³³⁰ *Hét évtized*, II. k., 23.

³³¹ *Tizenegy év munkája*, 32–33.

lette meg a választójog, akik okmányokkal is igazolni tudták, hogy ők maguk, valamint szüleik 1867. december 31. után Magyarországon születtek és itt is laktak. Az igazoló eljárások nehézségek barikádjait emelték az érintettek elé. A PIH jogvédő irodákat nyitott, amelyek segítették az állampolgársági bizonyítványok és a választójog elismertetéséhez szükséges iratok megszerzését. Az 1939. májusi választásokból a zsidóság nem hagyta magát kirekeszteni, habár nem volt könnyű elérni a részvételt.³³² 1867 óta nem volt olyan hatósági eljárás, amely csakis zsidókra terjedt volna ki. Így ez egyben a jogegyenlőség megszűnését is jelezte. Azon a napon, amelyen a zsidótörvény megjelent, napvilágot látott az a rendelet is, amely igazolásra hívott fel. Levéltárak mélyéről – akár külföldről is – kellett megszerezni az okmányokat: távoli hitközségek anyakönyvi kivonataiból, állami anyakönyvvezetőségektől. Sokan még újságokban is adtak fel e célból hirdetéseket. Kérdés, vajon mi állt annak a háttérben, hogy a zsidó tömegek e számukra megalázó törvény után is hajlandók voltak erre az áldozatra? Munkácsi Ernő szerint a tömegeket nem annyira a választójog megszerzése fölött érzett öröm fűtötte, sokkal inkább esett a latba „a magyar hazához való ragaszkodás gondolata”.³³³ „Ez a hatalmas gondolat volt az – írta –, amely megmozgatta a zsidóság minden rétegét, a politikával nem foglalkozókat, még az aggastyánokat is.”³³⁴ Úgy vélte, aki részt vett a választásokon, az egy szersmind hazája mellett is hitet tett, mert ezzel a tettevel is kifejezte, hogy a zsidótörvények vádjai nem idegenítették őket lélekben.³³⁵ Ez a mozgalom, a „harc az okmányokért” még jobban összeforrasztotta az érintetteket.

³³² Erről lásd L. NAGY Zsuzsa: *Liberális pártmozgalom*, 112–120. A Magyar Izraeliták Országos Irodája már 1939. május 4-én felhívással fordult az érintettekhez. Felszólított minden zsidó állampolgárt, hogy „a magyar nemzethez való tartozandóságának és ragaszkodásának dokumentálására, egyben saját magánérdekeinek védelmében is teljesítse az új zsidótörvénynek a választójog gyakorlására előírt igazolás kötelezettségét”. PINTÉR István: *A kényszerpályára szavazott ország – 1939*. In: *Parlamenti választások Magyarországon*, 199–200.

³³³ Dr. MUNKÁCSI Ernő: *Küzdelmes évek. Cikkék és tanulmányok a magyar zsidóság elmúlt évtizedéből*. Libanon Kiadó, Budapest, 1943, 113.

³³⁴ Uo.

³³⁵ Uo. 114.

A második zsidótörvény rendelkezései folytán sokan elveszítették az állásukat.³³⁶ „Nekünk magyar zsidóknak szembe kell néznünk a valósággal és mai helyzetünkkel. Kiszorulunk minden megélhetés lehetőségéből”³³⁷ – ecsetelte az érintettek nehéz helyzetét a *Lelki egyensúlyt* című

³³⁶ A törvény végrehajtása meglehetősen szelektív módon történt. Néhány kiragadott példa: Kovács M. Mária kimutatta, hogy az orvosok esetében Keresztes-Fischer Ferenc a zsidótörvények előírásait nem tartatta be. Bár a második zsidótörvény után zsidók nem szerepelhettek a kamarák vezetőségében (annak ellenére, hogy a törvény és végrehajtási utasítása 6%-os arányt itt is lehetővé tett), arányuk egyes helyi kamarákban a 30-40%-ot is meghaladta. Lásd Kovács M.: *Aesculapius militans*, 69–82. Érdekességeppen megemlíthető, hogy a Szegedi Kerületi Orvosi Kamara 1941 őszén azzal a kéressel fordult a miniszterelnökhöz – elégtelennek érezve az első és a második zsidótörvényt –, hogy szülessen törvény arról, miszerint „zsidó orvos csak zsidó beteget gyógykezelhessen!”. Az Országos Orvosi Kamara támogatta az előterjesztést – amit időközben a Székesfehérvári és a Kolozsvári Kerületi Orvosi Kamarák is támogattak – és 1942 márciusában már azt indítványozták, hogy „zsidó származású egyén ne vétessek fel az egyetemek orvosi karára hallgató gyanánt. (Numerus nullus)”. MOL K 150 Bm. Általános iratok. I-13-1943-259.

A Földművelésügyi Minisztérium 1941-es évről szóló jelentése szerint: „Az 1939:IV. tc. alapján tulajdoni formában az előző évi 1232 kat. holddal szemben 1603 kat. hold mezőgazdasági ingatlan jutott állami kézbe. A zsidótörvény hatálybalépése óta összesen kb. 426 000 kat. holdra, vagyis a zsidók tulajdonában lévő mezőgazdasági ingatlanok 2/3 részére már megtörtént az átengedésre kötelezés.” MOL K 150 Bm. Általános iratok. 2844. cs. I. kf. 32. t. Kormányjelentések (1931–1944).

A túlteljesítésre példa, hogy a Vallási és Köznevelési Minisztérium a második zsidótörvény kapcsán az egyetemekre megállapított numerus clausust a középiskolákban is érvényesíteni akarta, azzal az indokkal, hogy „a törvény szelleméből logikusan következik”. A VKM V./1. Ügyosztályának 1939-ben kiadott bizalmas utasítása szerint a középiskolák első osztályába a törvényesen engedélyezett létszámnak, 40 főnek 6%-át, tehát legfeljebb 2-3 főt lehetett felvenni; 1940-ben a 6%-os kvótát már a felsőbb évfolyamokra is ki akarták terjeszteni. Az 1939/1940-es tanévtől a budapesti Madách Imre, Kölcsey Ferenc és Berzsenyi Dániel Gimnáziumban párhuzamos osztályok működtek, az „A” osztályokban keresztény, a „B” osztályokban zsidó tanulókkal. MOL VKM K 592 Középiskolákra vonatkozó iratok. 771. cs. 3. t. (1938–1943) (VII. k.) 1940-3-54654.

³³⁷ *Zsidó gondok és óhajok*. Törekvés Nyomda, Budapest, 1940, 13–14.

cikk írója. A reményt jelentő kulcsszó az átképzés volt. Tanfolyamok, nyelvtanfolyamok nyíltak, amelyek iránt – főleg kezdetben – óriási volt az érdeklődés. Sokan azt hitték, így majd az érvényben lévő 1939:IV. tc. ellenére is sikerül munkához jutniuk. A tanfolyamokra nem csak azok jelentkeztek, akik magyarországi munkalehetőségről álmodoztak. Sokan éppen kivándorlásuk előtt vélték célszerűnek, ha hasznosítható nyelv- és szakismeretekhez jutnak.³³⁸

A következő feladatkörnek azt a kölcsönvett címet is lehetne adni, hogy „Külföld és belföld megmozdítása a nagy segítőmunka érdekében”.³³⁹ A jelszó a következő volt: „Meg kell szervezni a külföldi nagy zsidó intézmények támogatását.”³⁴⁰ A magyarországi zsidóság változatlanul vallotta magyar hazafiságát, de a második zsidótörvénnyel kapcsolatban álláspontjában mégiscsak megjelent egy új elem ahhoz képest, ahogy az első zsidótörvényt fogadta. Míg 1938 tavaszán–nyarán az jellemezte magatartásukat, hogy elhárították a külföldi zsidó szervezetek beavatkozási kísérleteit, addig 1938 nyár végén gyakorlatilag ők kezdeményezték, hogy a külföld lépjen közbe. A Pesti Izraelita Hitközség főtákará, Eppler Sándor 1938. szeptember 8-án kapcsolatba lépett az Angol Zsidók Szövetségének és a brit zsidó képviselők testületének közös külügyi bizottságával. Azt kérte, küldjenek megbízottat Budapestre.

³³⁸ A *Remény* című ifjúsági lap a kivándorlás kérdését többször is megvitatta, és mindannyiszor azt a tanácsot adta olvasóinak, hogy amennyiben a kivándorlás gondolatával foglalkoznak, figyelmüket főleg a mezőgazdasági pályák felé fordítsák: „Képzett és ügyes mezőgazdákra mindenütt szükség van a világon. Óriási területek állnak megműveletlenül, amelyek ma még várják a dolgozó és ügyes munkáskezeket, hogy kincseikkel bőven kárpótoljanak a fáradozásért. Tőlünk zsidóktól évezredek óta elzárták a földet. Városlakókká és bizonyos tekintetben ingatlagnagybirtokosokká tették ezzel minket. Most itt az alkalom, hogy újra a földdel kerüljünk kapcsolatba. Fiúk, akik pályaválasztás előtt álltok, gondoljatok erre! Akinék saját földje van, az igazán otthon van abban az országban, ahol a földjét műveli. Olcsón, majdnem ingyen jutnak a kivándorlók a világ különböző tájain földhöz. Ragadjátok meg a kínálkozó jó alkalmat, legyetek mezőgazdák!” L. *Remény*, 1939. január.

³³⁹ *Tizenegy év munkája*, 34.

³⁴⁰ Uo.

1939 márciusában a magyar zsidó vezetés újra a brit zsidóság vezetőségéhez fordult, segítségüket kérve a munkaképes zsidók kivándoroltatásában, valamint az öregek és a betegek anyagi támogatásában. 1939 nyarán pedig Stern Samu és Eppler Sándor Londonban és Párizsban járt, ahol újra, immár nyomatékosabban fogalmazták meg kívánságait.³⁴¹ Utazásaikat nemcsak az életbe lépő új törvény tette aktuálissá, hanem az is, hogy Kárpátalja és a Felvidék visszacsatolása után megnőtt a zsidó lakosság lélekszáma. Az akcióra valószínűleg a kormány tudtával és hallgatólagos beleegyezésével került sor.³⁴² A *Magyar Zsidók Lapja* 1939. június 30-án terjedelmes nyilatkozatot közölt Sternék külföldi tárgyalásairól.³⁴³ A Pesti Izraelita Hitközség főtitkára szerint: „Sikerült megértetni Párizsban és Londonban az ottani előkelőségekkel, hogy szükség van olyan bizottság megalakítására, amely kifejezetten a magyar zsidók ügyével foglalkozzék. Sikerült ezenkívül tetemes anyagi segítséget szerezni a magyar zsidóság részére. Természetesen azzal a fel-

³⁴¹ Az utazást hónapokon át húzódó írásbeli tárgyalások előzték meg. Párizsban a magyar zsidó vezetők találkoztak Louis Oungre-val, a Jewish Colonisation Association (ICA) vezetőjével, valamint Edouard Oungre-val, a HICEM vezetőjével. Az előbbivel a Magyarországon belüli földművesképzésről és telepítésről, az utóbbival pedig a kivándorlás kérdéseiről tárgyaltak. A legeredményesebb tárgyalásokat Morris C. Tropperrel folytatták, aki a JOINT európai vezetője volt. A JOINT követelésére kimutatás készült a zsidó segélyszervezetekről. Ennek egy részlete az *Egyenlőségben* is olvasható volt, a lap 1938. december 16-i számában. Lévai Jenő szerint a JOINT 400 000 dollárt juttatott a magyar zsidóság számára. Lásd Avigdor LÖWENHEIM: Stern Samu naplója elé. *Múlt és Jövő*, 1994/3. sz., 99.

³⁴² Stern és Eppler járt a párizsi magyar követségen is, és beszéltek Khuen-Héderváry követtel. A látogatás is jelzi a magyar kormány felügyeletét a zsidó vezetők felett. Uo.

³⁴³ Epplerék 1939. június 21-én Lord Wintertonnal tárgyaltak, az eviani konferencia záróülésén létrejött Kormányközi Bizottság elnökével. Itt a fő témát az eviani Kormányközi Bizottságnak a magyar zsidókra való kiterjesztésének lehetőségei képezték. Igazi sikerrel a tárgyalás nem zárult, mert a Kormányközi Bizottság hivatalos magyar felkérést várt volna, nem csupán a magyar kormány puhatolódzó kísérletét afelől, hogy vajon a Kormányközi Bizottságot ki lehet-e terjesztetni a magyar zsidókra. Lord Winterton ezért nem látta kívánatosnak, hogy bátorítsák a küldöttséget. L. KARSAI: *Evian után*, 176–180. Erről lásd még LÖWENHEIM: *Stern Samu naplója* elé, 99.

tétellel, hogy a magyar zsidók önmaguk is megteszik a kötelességüket szenvedő testvéreik iránt, vagyis a külföld csak annyival lesz hajlandó hozzájárulni a magyar segítőakcióhoz, amennyit a magyar zsidóság áldoz saját erejéből erre a célra. Ez a segítőakció természetesen függővé van téve a magyar kormány hozzájárulásától is.”³⁴⁴ 1939. július 20-án pedig a Pesti Izraelita Hitközség képviselő-testülete előtt számoltak be a külföldi zsidósággal folytatott tárgyalásaikról. Stern így fogalmazott: „Kálváriajárás volt járni intézménytől intézményhez és kérni, kérni a magyar zsidóság számára, nekünk, akik mindenkor saját lábunkon állottuk meg helyünket. Elérzékenyülten és meghatottan gondolok vissza arra, hogy fokról fokra mint bontakozott ki a megértés a mi számunkra is Párizsban és Londonban és mint végződött végül ez az izgalmas kálváriajárás azzal a megnyugtató eredménnyel, hogy megnyílik immár a magyar zsidóság számára is a nagy külföldi zsidó szervezetek támogatásának a forrása, amely forrás ugyanolyan értékű segítséget kész nyújtani nekünk, mint amennyit önerőből fogunk áldozni magunkra.”³⁴⁵ Az utazásuk célját jelentette még a kivándorlási lehetőségek megszervezése is a nemzetközi emigrációs szervezetek segítségével.³⁴⁶

A tárgyalásokkal annyit kétségkívül elértek, hogy nagy nehezen megteremtődött a kapcsolat a magyar és a külföldi zsidóság között, és még némi pénzügyi segítségre is ígéretet kaptak. A zsidó segélyszervezetekkel folytatott tárgyalások után 1939 augusztusában Eppler Sándor és Reiner Imre Párizsba utazott az augusztus 22-én megnyitott JOINT világkongresszusra. A Molotov–Ribbentrop-paktum híre azonban feloszlatta az összejövetelt, és a magyar zsidóság két képviselőjének vissza kellett térnie Magyarországra.³⁴⁷

A PIH fontos célkitűzése volt, hogy sikerüljön megállítani, illetve mérsékelni a kitéréseket. Ez volt a legfájdalmasabb jelenség számukra.³⁴⁸ Harcot hirdettek ellene, miután a PIH-nek éves jelentéseiben évről évre aggasztóbb adatokkal kellett számot vetnie.

³⁴⁴ KARSAI: *Evian után*, 170–171.

³⁴⁵ Uo. 171

³⁴⁶ Uo. 171–172.

³⁴⁷ LÖWENHEIM: *Stern Samu naplója* elé, 100.

³⁴⁸ *Tizenegy év munkája*, 37.

A zsidó közösség többsége a kitéréseket ugyanarról az elvi alapról utasította el, akárcsak az ún. kivételezési rendszert. Jelentős különbség mutatkozott azonban, amint ezt a választást az első, illetve a második zsidótörvény esetében megítélték. A zsidó lapok és kiadványok általában a szokott megvetéssel szóltak a tömeghisztériává nőtt kitérésekről.³⁴⁹ Újdonság volt azonban, hogy megpróbálták megérteni azokat, akik a kikeresztelkedés mellett döntöttek. A *Zsidó Hitközségi Lapok* is foglalkozott a problémával: „Emberi szempontból kíváncsiak volnánk, hogy valami eredményt érjenek el. De nem fognak elérni. Csalatkozni fognak. Se állás nem lesz, se megbecsülés, nemcsak a zsidóság részéről, amelyet elhagytak, de természetesen a keresztény társadalom részéről sem.”³⁵⁰

A megértőbb hangnem háttérben az húzódott, hogy nagyobb volt a veszély, amit a kikeresztelkedők hitük elhagyásával akartak elkerülni. Ezzel egyidejűleg a zsidó közösségben maradottakat a korábbinál erősebben ösztönözték az intenzívebb zsidó hitéletre. Tagadhatatlan volt a vallásos érzés fellazulása, ezzel is magyarázták „a járványszerű kór szörnyű pusztításait”.³⁵¹ A közös problémák, hagyományok, vallási elképzelések valóban a kovász szerepét játszották, és képesek voltak az összetartozás érzését erősíteni. „Még az a zsidó ember is rászorul lelki támaszra, akinek hétköznapijait és ünnepnapjait beragyogják a vallási hagyományok” – olvasható.³⁵²

³⁴⁹ 1939-ben az izraelita felekezetet elhagyók száma összesen 6070 volt. L. KARÁDY: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*, 134. Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve szerint a fővárosban 1939-ben 3558-an léptek ki az izraelita felekezetből, és tértek át valamely keresztény hitre. Közülük 1584 férfi volt és 1974 nő. 2481 ember a római katolikus hitet választotta, 59 lett görög katolikus, 12-en görögkeleti vallásúak, 549-en evangélikusok lettek, 407-en reformátusok, 47-en unitáriusok, 3-an pedig baptisták. L. Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve. 1940. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának Kiadása, Budapest, 1940, 614.

³⁵⁰ *Zsidó Hitközségi Lapok*, Elul. 5700. év küszöbén, 1.

³⁵¹ Dr. KENÉZ-KURLÄNDER Ede: *Olvassom... Nem olvasom...* Kis Gyula és Társa, Budapest, 1939, 11.

³⁵² KÖNIG Pál dr.-SZABÓ Ödön dr. (szerk.): *A zsidóság érzelm- és gondolatvilága. Ünnepnapok*. Farkas Testvérek Nyomdája, Budapest, 1940.

A *Zsidó Hitközségi Lapok* szerint a magyar zsidóságnak mindekelőtt szerénynek kell lennie, befelé kell élnie, a Tóra-tanulás hangjának ismét hallatszania kell köreikben. Egyszóval zsidó társadalmi életet kell teremteni.³⁵³ A régi szent irodalom, a zsidó tárgyú könyvek olvasására buzdították a közösség tagjait. Ily módon vélték elkerülhetőnek a depressziót, a kétségbeesést. Erőt kellett meríteni a közösségbe tartozásból.

A Pesti Izraelita Hitközség vezetősége mindent megtett, hogy az eltántorodókat visszatartsa lépésüktől. A rabbiság a kitérések problémájáról az alábbi módon foglalt állást: „Miképpen várhatsz hűséget, megadást gyermekedtől, ha te magad mutatsz példát neki a hűtlenségre, az árulásra? Vigyázz! Szakadék szélén állsz!”³⁵⁴ Érzékelték azonban azt is, hogy a kitérések elleni küzdelemnek ez a módja nem jelenthet orvosságot. Hangoztatták azt is, hogy a zsidó hagyományok iránti elkötelezettséget, a zsidóság vállalását már zsenge kortól kellene az ifjúságba plántálni. Fontosnak ítélték az eredményes vallásoktatást is. Nemcsak az iskolában, de azon kívül is próbáltak lehetőséget teremteni erre, mivel a hivatalos heti két óra vallásoktatást kevésnek ítélték. Kohn Zoltán, a Pesti Izraelita Hitközség tanfelügyelője a vallásos köröknek azért is tulajdonított nagy jelentőséget, mert itt a zsidó diákok fesztelen légkörben lehettek, szemben az iskolák önképzőkörreivel, ahol – mint írja – „sokszor érezniük kell az elfogultság szempontjának bántó és fájó érvényesülését”.³⁵⁵

A Pesti Izraelita Hitközség szociális akciót is indított, ún. Jótékony-sági Ügyosztálya is volt.³⁵⁶ A Pesti Izraelita Hitközség a hitközség kiadásaiból tetemes részt költött a zsidótörvények áldozatainak megsegítésére, karitást működtetett stb.³⁵⁷ A hirdetett és hangoztatott szolidaritással azonban nem volt minden rendben. A tapasztalat az volt,

³⁵³ *Zsidó Hitközségi Lapok*, Elul. 5700. év küszöbén, 2.

³⁵⁴ *Tizenegy év munkája*, 38.

³⁵⁵ *Zsidó megújulás*. Neuwald ny., Budapest, 1940, 7.

³⁵⁶ A PIH zárszámadása az 1939. évre. A Pesti Lloyd Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1940.

³⁵⁷ *Tizenegy év munkája*, 4.

hogy a szolidaritás fogalma csak az elmélet szintjén létezett.³⁵⁸ Az érintettek tehetősebb tagjait hiába próbálták arra buzdítani, hogy siessenek a tömegek segítségére.

Az első zsidótörvény elfogadása után létrejött a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (MIPI), mely a kongresszusi, az ortodox és a status quo ante hitközségeket magában foglaló országos irodák és a cionisták közös szerve volt.³⁵⁹ A *Tizenegy év munkája, küzdelme* címet viselő összeállítás szerint a MIPI tevékeny szerepet vállalt az érintettek támogatásában nemcsak a kivándorlás segítése és az átképzés terén, hanem közvetlen anyagi pénzjuttatásaival is.³⁶⁰ A MIPI létrehozásával párhuzamosan, források gyűjtése céljából hozták létre az Országos Magyar Zsidósegítő Akciót (OMZSA).³⁶¹

KIVÁNDORLÁS

A kikeresztelkedés mellett további lehetséges kiútnak az emigráció tűnt. Az 1939-es évre kiadott zsidó almanach, az *Ararát Évkönyv* előszavában a következő kérdést vetette fel: „A gyűlölködés özöne elől, mely sziszegve kúszik utánunk, s már-már mindent elborít körülöttünk, ki nem kívánt volna még egy új Ararátot, ahová bárkájával elmenekülhessen?”³⁶² Az évkönyv szavai remekül példázták a zsidóság lelki világát és tanácstalanságát. Egyre többen döbbentek rá, hogy a zsidóság ellen intézett roham az 1938-as esztendőhöz képest nemcsak kiterjedésében, de módszereinek alaposágában is nőtt.³⁶³ Felismerték, hogy az ún. zsidókérdés nemzetközi üggyé vált, hivatalos állásponttá Európa jelentős részében. A zsidóságnak tehát új életet kellett felépítenie az őket jogi értelemben másodrendű állampolgárrá tevő törvény életbelépése után.

³⁵⁸ *Zsidóknak zsidókról.* Neuwald ny., Budapest, 1941, 5–6.

³⁵⁹ BALOGH Margit–GERGELY Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon (1790–1992).* Kronológia. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1993, 223.

³⁶⁰ *Tizenegy év munkája,* 36.

³⁶¹ COHEN: *Soá,* 29.

³⁶² *Ararát Évkönyv. Magyar Zsidó Almanach az 1939. évre.* Kiadja a Pesti Izraelita Hitközség Leányárvaháza, Budapest, 1939, 34.

³⁶³ Uo.

Szomorú téma volt a kivándorlás kérdése. Az 1939:IV. tc. életbelépése után ez lett a magyar zsidóság egyik legégetőbb problémája. Az a hely ugyanis, ahol születtek, ahol ősük éltek, ahová őket minden idegszáluk, érzésük kötötte, a hazájuk ellehetetlenítette őket a megélhetés terén.³⁶⁴ Fontos kérdés volt, hogy egyáltalán mely országok jöhetnek szóba kivándorlási célpontként. Az 1938-as eviani konferencia azzal a keserű felismeréssel szolgált, hogy az európai országok a hozzájuk bevándorolni szándékozókkal talán együtt éreznek, de nem kérnek belőlük. Általános volt az elzárkózás a bevándorolni szándékozók szemében. Tragikus dilemma, hogy ez még olyan országok részéről is tapasztalható volt, ahol a korszakban általában nem volt jellemző az antiszemitizmus. (Például az Angol Orvosegyesület szakmai féltékenységből határozatot hozott az ausztriai zsidó orvosok bevándorlása ellen.)³⁶⁵

A legtöbbben azonban még ekkor sem akartak elmenni. Ezt támasztják alá a *Zsidó Egység* sorai: „Mert a zsidó nem akar elmenni, de ha el kell mennie, akkor sem tudja, hogy hová menjen.”³⁶⁶ A kényszerítő körülmények miatt sokan mégis az ország elhagyása mellett döntöttek. Akik rászánták magukat, azoknak szembe kellett nézniük több kérdéssel is. Mely országok jöhetnek szóba? Az egyéni kivándorlások helyett hogyan lehetne a problémát intézményesen megoldani? Milyen garancia lesz az új, választott országban a megélhetésre? Tekintetbe kellett venni azt is, hogy a félmillió magyar zsidóság egésze aligha vándorolhat ki, vagyis a kivándorlás egyedül nem oldhatja meg a zsidó létproblémát. A *Zsidó Egység* 1939. márciusi számában Pintér Zoltán a következőképpen vetette föl mindezt: „Mi lesz most? Hová, merre menjenek az ismeretlen, bizonytalan jövővel fenyegető tengeren túlra nyelvtudás, pénz és remény nélkül? Vagy maradjanak? Cseréljék fel az íróasztalt a műhellyel?”³⁶⁷

A zsidók számára ismertetőket állítottak össze arról, mely államok lennének hajlandók zsidó emigránsok befogadására. Nemes Ákos és

³⁶⁴ *Hová és hogyan lehet kivándorolni?* Klein Sándor nyomdaja, Budapest, 1939, 3.

³⁶⁵ *Ararát Évkönyv,* 1939, 36.

³⁶⁶ *Zsidó Egység,* 1939. 01., 11.

³⁶⁷ Uo. 1939. 03., 3.

Soltész György felvilágosító könyvecskéjében táblázatokkal könnyítette meg a döntést. A gondos összeállításból – ahol az országok között például Mexikó, Peru, Uruguay, Venezuela, Honduras, Hollandia, Írország szerepelt – arra is választ kapott az érdeklődő, hogy az adott országban milyen fogadtatásra számíthat, milyenek az éghajlati, a megélhetési viszonyok. Salvadorról például megjegyezték, hogy oda ne menjenek az antiszemita érzület miatt.³⁶⁸

A legjobb kivándorlási célpont Palesztina lehetett volna. Akik a zsidóság számára a megfelelő életkeretet itt képzeltek el, azoknak számolniuk kellett azzal, hogy ez a menekülőknek csak kis hányadát tudja befogadni. „Igy hát bármilyen nagy is az önálló zsidó állam megalapításának erkölcsi jelentősége, a zsidóság sorsában beálló lényeges rosszabbodás orvoslását, ha ilyenre kerül a sor, már a zsidó államtól sem várhatjuk” – írta Kecskeméti György.³⁶⁹

Sokan akartak erőt meríteni „a zsidó Palesztina nagy gondolatából.”³⁷⁰ A második zsidótörvény árnyékában új lendületet kapott a cionizmus gondolata. A cionista ideálokkal szemben korábban tapasztalható ellenállás mintha eltűnőfélben lett volna, hatásuk összehasonlíthatatlanul erősebb volt, mint egy évvel korábban. A *Zsidó Egység* Miklós Gyulának, a Magyar Cionista Szövetség elnökének szavait idézte, aki Palesztinát látta olyan területnek, ahol „nem az esetlegeségek játékszere, hanem véglegesen letelepedhetik a polgár”.³⁷¹

A palesztinai bevándorlás iránti érdeklődést azonban fékezte a térségben élő mintegy 120 milliós arab népesség jelenléte, továbbá a zsidó nemzeti csoportok közötti (orosz, magyar, román, galíciai stb.) belső ellentétekről szóló hírek is. Palesztina geopolitikai helyzete miatt mind az európai, mind a keleti konfliktusok által érintett terület volt.³⁷² Emellett

angol fennhatóság alatt állt, és ez döntően meghatározta az oda irányuló bevándorlás lehetőségét. Az alapvető korlátot az jelentette, hogy a zsidó nemzeti otthon megalapításának a terve kompromisszumra épült. Egyik alapelve az arab nép jogainak csorbíthatatlansága volt, vagyis az angolok által is elismert elv, hogy a szóban forgó területre nem vándorolhat be több zsidó, mint amennyit az arab nacionalizmus hajlandó ott megtűrni. Az angolok – mivel kétfelé is tettek ígéreteket – a minimumra csökkentették a Palesztinába bebocsáthatók számát. Ez nemcsak önmagában volt súlyos csapás, hanem azért is, mert az európai antiszemita törvényhozás hulláma miatt „nagy zsidó tömegek számára kikerülhetetlen kényszerűséggé lett a kivándorlás”.³⁷³ A kivándorlás útjában álló legnagyobb akadályt tehát a britek szabta bevándorlási kvóta jelentette.³⁷⁴ London a McDonald-féle *Fehér könyvben* 1939 májusában kvótákat állított a zsidó bevándorlás elé, 5 évre 75 000 fő bevándorlását engedélyezve. A zsidók többsége számára tehát nemcsak a legtöbb európai ország, de immár az ősi föld felé vezető út is lezárult.

A XXI. Cionista Világkongresszus így a zsidó egység és a *Fehér könyv* visszautasítása jegyében folyt le. Minden szónoklat refrénje ez volt: „Dolgozni kell Erecz Izraelért, mert amit Ereczben investálunk, az a mi erőnk és jövőnk. A Fehér Könyv nem akadály a palesztinai munkának és alijának.”³⁷⁵ [...] Fehér Könyv vagy sem, a zsidók Palesztinába való be-

³⁷³ *Ararát Évkönyv az 1940. évre. Magyar Zsidó Évkönyv.* Kiadja az Országos Izraelita Leányárvaáz, Budapest, 1940, 100. Erre adandó válasz volt a legradikálisabb revizionista cionista elképzeléseket is túlszárnyaló mozgalom, amely a párizsi *Shem* folyóirat körül érlelődött, illetve indult ki. Ez az új mozgalom a zsidóságot arra ösztönözte, hogy vonuljon ki Európából és Amerikából, helyezkedjen a korlátlan imperializmus álláspontjára, és korszerű fegyverekhez jutva foglalja el az araboktól Palesztinát és Transzjordániát. Ez a torz, alapvetően hibás alapokra építő gondolat „beszédes tünete annak a kétségbeesésnek, mely lassanként erőt vesz a talajukat veszített zsidó tömegeken” – írta Kecskeméti György. Uo.

³⁷⁴ FISCHER Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1945–1989).* IKVA Kiadó, Budapest, 1992. 99–100.

³⁷⁵ Alija héberül „felmenetel”-t jelent. Bibliai eredetű fogalom, amely az 500 méter magasan fekvő Jeruzsálembé irányuló ünnepi zarándoklatot jelentette az ókorban. A XIX. sz. végétől az Izraelbe történő csoportos és egyéni bevándorlás elnevezése.

³⁶⁸ NEMES Ákos dr. – SOLTÉSZ György dr.: *Hol lehet elhelyezkedni? Zsidók letelepedési és elhelyezkedési lehetőségei a külföldön és a gyarmatokon.* A Demokrata Újság kiadása, Klein J. ny. (h. n., é. n.)

³⁶⁹ *Ararát Évkönyv*, 1939, 34.

³⁷⁰ *Zsidó remény*, 2.

³⁷¹ Uo. 1939. 09., 11.

³⁷² KÓSA Miklós: *Hová? Mivel? Hogyan?* A szerző kiadása, Budapest, 1942.

vándorlását folytatni kell.”³⁷⁶ A Cionista Világkongresszus tiltakozó határozatot hozott a *Fehér könyv* ellen, és ragaszkodott ahhoz, hogy az angol kormány és a palesztinai fiókkormány magatartásától függetlenül „a létérdekeiben veszélyeztetett zsidóság korlátlanul beutazhasson ősi hazájába, Palesztinába”.³⁷⁷ A *Zsidó Életért* címet viselő brosúra pedig a következőképpen bátorította az érintetteket a kivándorlásra: „Ne tántorítsanak meg bennünket a fel-felröppenő rémhírek: a bevándorlás fel-függesztése, Palesztina politikai státusának megváltoztatása, Fehér könyv...”³⁷⁸ Egyedül ott lehet felépíteni olyan helyet, ahol a zsidó teljes jogú ember, saját jogán, nem pedig mások toleranciája folytán, „mely tolerancia csalóka lidércfénye ingoványba vezet”.³⁷⁹

ZSIDÓ IFJÚSÁG

1933-ban, amikor a közép-európai zsidóság tragédiája kezdetét vette, az ismert filozófus, Martin Buber a *Jüdische Rundschau* hasábjain cikkek sorozatát jelentette meg, melyekben a zsidóságot az új időkhöz szabott új magatartásra oktatta. Írásainak egy része a gyermekekről szólt, akik az eseményeket nem értették, és akiket hirtelen rohant meg az ellenséges világ. A filozófus aggodalma nem volt megalapozatlan. Kiemelten fontos kérdés volt, mi legyen a zsidó ifjúsággal, amelynek a távlatait a faji törvények drámaian leszűkítették.

Az 1930-as évek végén Magyarországon a zsidó fiatalság nem volt irigylésre méltó helyzetben. A zsidó gyermek ugyanis nem engedhette meg magának azt a luxust, hogy szabadjára engedje fantáziáját a pályaválasztás kérdésében. „A világ, amelyben élnek, már gyermekkorban el-

³⁷⁶ *Zsidó remény*, 3.

³⁷⁷ *Zsidó Egység*, 1939. 09. 12.

³⁷⁸ *Zsidó Életért*, 7.

³⁷⁹ *Zsidó gondok és óhajok*. Törekvés ny., Budapest, 1940. (o. n.) Olyan országot akartak létrehozni, ahol a zsidók „sohasem lehetnek fölös számban és amely más országokból is levezeti fölöslegeiket [...] Minden bajunk oka az a tény, hogy a zsidó népnek nincs hazája.” L. Ararát *Évkönyv az 1941. évre. Magyar Zsidó Évkönyv*. Kiadja az Országos Izraelita Leányárva, Budapest, 1941. 18.

rabolja az ifjútól a »mi lesz belőlem« álmait”³⁸⁰ ? írta Königsfeld Miklós. „A zsidó sors” drámaian szűkítette a lehetőségek körét. Magyarul: körül kellett nézni, milyen lehetőségek maradtak számukra a megélhetésre. Elsősorban az ipari pályák jöhettek szóba.³⁸¹

További problémát jelentett a zsidó fiatalság állítólagos „zsidótlansága”. A Wesselényi utcai elemi iskola zsidó tanulóinak adatközlése szerint – amely az 1939–1940-es tanévre vonatkozott – az alábbi kép bontakozott ki:

- nincs imakönyv az otthonok 2,53%-ában;
- nem gyűjtanak péntek esti gyertyát az otthonok 3%-ában;
- nem rendeznek Szédert az otthonok 48%-ában;
- nincs Biblia a családok 51,2%-ában;
- nem ünnepli a Szombatot a szülők 77%-a.

A bevallás szerint még a péntek esti gyertyagyújtás az, amit a legtöbb szülő megtart. „E sorrendben vész el a hagyomány”³⁸² – állapították meg.

Bár a PIH felmérése csupán töredéknyi gyermekcsoportról készült, mégis árulkodó volt. A vallási vezetők arra következtettek belőle, hogy a zsidó iskolára e folyamat megállításában fontos szerep hárul. A zsidó iskola létjogosultságát a hagyományok átszarmaztatásában és abban látták, hogy a zsidóságot a zsidó öntudat ébren tartásával meg tudja védeni az összeomlástól. Bár azzal is számot kellett vetni, hogy a célt, miszerint a zsidó fiatal „a nemzedéke által felismert igazságok hordozója legyen”,³⁸³ nehezítheti, ha az otthoni és az iskolai nevelés között ellentét feszül. Amit az iskola felépít, azt az otthon romba döntheti. Az iskolai nevelés eredményességének egyik legfőbb feltételeként azt jelölték meg, hogy a növendékek otthona is hasonló szellemben irányítsa a gyermekeket.

³⁸⁰ *Zsidó ifjúság a történelem sodrában*. Fraternitas Rt. nyomása, Budapest, 1942, 12.

³⁸¹ *Ararát Évkönyv*, 1940. 76. A *Remény* arról számolt be, hogy a zsidó szülők legnagyobb része ipari pályákra küldi a gyermekét. A „még valamennyire le nem foglalt iparágaknak” a lap a nyomdászatot, a festést, az optikai ipart, az elektrotechnikát stb. látta. L. *Remény*, 1939. január.

³⁸² *Zsidó intézmény – zsidó kultúra*. Neuwald Ny., Budapest, 1940, 8.

Mivel a gyermek az iskolában tanáira volt bízva, velük szemben is komoly elvárásokat támasztottak. A zsidó tanító kötelességeit az alábbiakban foglalták össze:

- a zsidó öntudat megerősítése a gyermekben;
- tervszerű magyar-zsidó történelmi szemlélet nyújtása;
- gyakorlati irányú oktatás-nevelés;
- fokozott szociális segítség.³⁸⁴

A szociális munkát is az alapvető célok között jelölték meg, mert „a zsidó iskola küszöbét átlépte a nyomor”.³⁸⁵ Egyre több gyermek jött gondterhelten iskolába. Az 1940 februárjában összegyűjtött adatok szerint 100 zsidó apa közül 12 veszítette el állását, és az anyák 8%-a volt családfenntartó a kenyerüket veszített férjek helyett. A tanulók 5%-a kivándorolt, vagy közvetlenül a kivándorlás előtt állt. Minden 5. tanuló tankönyvsegélyre szorult, minden 4. gyermek pedig téli felruházási segélyben részesült. A hitközség Jótékonyági Ügyosztálya révén a növendékek 9%-a kapott ingyen reggelit, valamint ebédet az iskolai menzán. A sort hosszan lehetne folytatni, ám ezek az adatok is beszédesen példázák, milyen következményei voltak már rövidebb távon is a második zsidótörvénynek.

A zsidó fiatalságon segíteni próbáltak azzal is, hogy szembesítették őket a realitással. A generációs problémákat akarták mindenekelőtt el-söpörni. Az idősebbek úgy vélték, a fiatalok szemlélete nem helyes, amennyiben az asszimilációban abszolút érvényű dolgot látnak, mintegy a kétezer éves zsidókérdés lezárásának tekintik, a zsidótörvénykezést pedig egyszerűen kisiklásnak, történelmi tévedésnek, epizodikus jelentőségű átmenetnek.³⁸⁶ Ezzel szemben a felnövekvő zsidó ifjúság arra hivatott, hogy „a nemzedéke által felismert igazságok hordozója legyen a magyar zsidóság életében. Ez a helyes életszemlélet”³⁸⁷ – írta Junger József.

³⁸³ *Zsidó ifjúság a történelem sodrában*, 17.

³⁸⁴ *Zsidó intézmény – zsidó kultúra*, 13.

³⁸⁵ Uo. 9.

³⁸⁶ A *Remény* 1939. januári száma ezt így fogalmazta meg: „Ki tudja, milyen időre nyúlik ki ez az »átmeneti kor«.” *Remény*, 1939. január.

³⁸⁷ *Zsidó ifjúság a történelem sodrában*, 17.

Egyházfők és zsidótörvények

Ravasz László

A történelmi keresztény egyházak vezetői hivataluknál fogva tagjai voltak a magyar törvényhozásnak. Erkölcsi tekintélynek számítottak, így zsidótörvényeket érintő állásfoglalásaik sokak számára jelentettek orientációt. Az egyházfők alkotmányjogi szempontból is felelősséget viseltek azokért az emberekért, akik a magyar haza hű polgárai voltak, ám most állampolgári jogaikban súlyos, akkor még nem láthatóan tragikus végkifejletű diszkrimináció érte őket.¹ Az egyházak magatartása ellentmondásos volt. A törvényjavaslat elszánt ellenfelei és maguk az érintettek is visszatartó, legalábbis fékező erőt reméltek felszólalásaiktól. Felsőházi képviselőik azonban az első két zsidótörvényt megszavazták, annak a hangoztatásával, hogy ezzel tulajdonképpen a „kisebbségi rosszat” választották.² Ennek hátterében ott lapult az egyházi berkekben évszázadok óta tapasztalható vallási-teológiai antijudaizmus is, amely az egyházi tanítások szabta elvi és gyakorlati korlátok között bár, de nem ítélte el a zsidók hátrányos megkülönböztetésének minden formáját.³ Az

¹ GERGELY Jenő–KARDOS József–ROTTLER Ferenc: *Az egyházak Magyarországon*. Korona Kiadó, Budapest, 1997, 176.

² GERGELY Jenő: A történelmi egyházak és a Holocaust. In: *Holocaust Emlékkönyv*, 317.

³ RUFF Tibor: A Holocaust és az egyházak morálteológiai szempontból. In: *Holocaust Emlékkönyv*, 138–145. Tárgyalja még SZENES Sándor: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok*. A szerző kiadása, Budapest, 1986, 5–23.; TÓTH Károly: Mít tett a magyar református egyház a zsidóüldözés ellen? *Confessio*, 1985/2. sz.

egyházban az ókortól a legutóbbi időkig létező „embertelen és kereszténység”⁴ zsidóellenesség nem azonos a modern antiszemitizmussal, bár ez utóbbi sokat átvett a prekeresztény és keresztény antijudaista világképből és érvrendszerből. A teológiai indíttatású antijudaizmus a zsidó vallás és követői ellen irányult, mivel a zsidók nem tértek át a kereszténységre: a keresztény eszmeiség részeként a „gonosz, megátalkodott istengyilkos zsidó” képze mélyen bevésoódott a köztudatba. Az elnevezés kifejezetten keresztények zsidóellenes gondolkodását és viselkedését, akár üldözésekben is megnyilvánuló tetteit jelöli.⁵ A vallási alapú zsidóellenesség logikája szerint azonban ha valaki megkeresztelkedett, azáltal az egyház teljes jogú tagjává vált, így maga mögött hagyta a zsidó státus hátrányait.

Az egyházak a zsidótörvények tárgyalása során a tényleges politikai és erkölcsi tényállással szemben kétségtelenül tartottak némi távolságot, és bizonyos magasságból, dogmaik szellemében szemlélték a törvényeket és fogalmazták meg álláspontjukat. A zsidótörvények vitájakor képviselőiket sajátos szempontok vezették. Az egymást követő zsidótörvények eltérő zsidófogalommal dolgoztak, és mind nagyobb számban rántottak vissza a zsidó sorsba olyanokat, akiknek a zsidósághoz már vajmi kevés közük volt. A zsidótörvényekben újra meg újra nagy jelentőségre tettek szert az áttérés korábbi vagy későbbi dátumai, amelyek valódi vagy vélt menekülési lehetőséget jelenthettek. Az egyházak elsősorban azért küzdöttek, hogy a kormány ismerje el a keresztiség hatályát és érvényességét, és ne minősítse vissza zsidónak a már megkeresztelkedett. A hitéhez ragaszkodó, vagy ateista zsidók jogséremlere ugyanakkor kevésbé voltak érzékenyek. Általánosságban megállapítható, hogy a zsidótörvények meghozatalának szükségességével egyetértettek. Küzdelmüket és erejüket jórészt annak az elvnek a védel-

15–24. Behatóan elemzi a fenti problémát NYÍRI Tamás: Megbékélés és kiengesztelődés. In: *Zsidósors Délkelet-Dunántúlon a XVIII. századtól a Holocaustig*. Kiadja a Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1994, 159–166.

⁴ RUFF: *A Holocaust és az egyház*. 138.

⁵ BÉKÉS Gellért: Szentszéki emlékirat a Soáról és a zsidó-keresztény párbeszéd. In: *Magyar megfontolások a Soáról*, 213–214.

mére építették, amely szerint „aki megkeresztelkedett, azt kereszténynek is kell tekinteni”.

Az egyházak segítségével sokan reménykedtek. Az egyházakba mint a zsidótörvényekkel szembeszállni kívánó és képes szervezett erőbe vetett bizakodás azonban jórészt elhamarkodott volt. A törvény előtti egyenlőség alapelve súlyos sérelmet ejtő törvényekkel szemben nem tanúsították a sokak által várt ellenállást, a társadalom passzív közönyét táplálták, a zsidótörvényeket elfogadó, a zsidókat pedig kirekesztő tömeghangulatot.

A keresztény egyházfők állásfoglalásának bemutatása előtt fontos kihangsúlyozni, hogy véleményük ismertetése nem jelenti az adott egyház, illetve felekezet egészének álláspontját. Az alábbiakban annak feltárása és elemzése következik, milyen álláspontot képviselt Ravasz László, a magyar református egyház vezére, a zsidókérdésben, és miként kapcsolódott be a Magyarországon 1938-tól kibontakozó, a zsidóság létfeltételeit sokféleképpen korlátozó zsidóellenes törvényhozás körüli küzdelmekbe.⁶ A sort azért nyitja a református egyházfő álláspontjának bemutatása, mert az egyháznagyok közül ő antiszemita pap hírében állt. A magyar történelmi egyházak lelki vezetői közül ő volt az egyetlen, aki már fiatal teológus korában antiszemita cikkeivel tette ismertté nevét a magyar közéletben. A zsidótörvények korában rendkívül széles körű levelezést folytatott, és magát a zsidókérdést több írásában, a magyar társadalom másik két akkori egyházfőjénél sokoldalúbban világította meg.

Ravasz László a két világháború közötti magyar református egyház nagy hatású reprezentánsa és első számú szellemi vezére volt. Pozíciójának elemzése – elsősorban prédikációi, felsőházi megnyilatkozásai és korabeli levéltári dokumentumok alapján – fontos és érdekes lehet azért, mert szavára mint vezető egyéniségére sokan figyeltek, és bizonyos körökben megnyilatkozásai a korban a szellemi eligazodást szolgálták.

⁶ A témáról lásd KÓNYA István: *A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 185–196. és TARIÁN Gábor: „Ezer bűnnel megterhelve”. A református egyház és a zsidókérdés. *Új Forrás*, 1984/1., 65–72.

A téma szempontjából csak mint távoli előzmény jön számításba Ravasz korai, első világháború alatti és a korszak harmincas évei első felében e kérdésben vallott nézeteinek rövid áttekintése. E nézetrendszer utóbb a zsidótörvények megítélésében is visszacseng. Ravasz már kolozsvári teológus korában, az első világháború alatt is behatóan foglalkozott a zsidókérdéssel. Harsányi Zsolt éppen erre a tevékenységére utalt a későbbi püspök *Kezdetben vala az Ige* című kötete elé írott előszavában. 1941-ben dicsérőleg szólt Ravasz antiszemitizmusáról: „A zsidókérdésben ma ugyanazt vallja, mint ezelőtt huszonnégy évvel. Pedig 1917-ben, mikor a közélet még úgy bánt ezzel a problémával, mint a hímes tojással, a nyilvánosság kirakatában élő felelős férfiúnak talán még kockázatosabb volt áperté megmondani álláspontját, mint ma.”⁷ Tény, hogy Ravasz a *Protestáns Szemle* hasábjain és másutt leköszölt írásaiban 1916-ban és 1917-ben többször is érintette a problémát.

Meglátása szerint a zsidóság nem vallás, nem felekezet, sokkal inkább fajnak tekintendő, amely a világcivilizáció testében sporadikusan szétszóródott. A judaizmus fogalmán olyan szellemi irányzatot értett, amely világnézetében, érintkezésben, erkölcsi habitusban a keresztyénnek szöges ellentéte.⁸ Ravasz gondolatrendszerében a zsidókérdés már ekkor olyan probléma volt, amellyel feltétlenül számolni kell, s jelentősen túlmúlt a vallási alapú zsidóellenességen.⁹

Ravasz zsidóellenes írásaival a kor irodalmi életének egyik progresszív vezéralakja, Ady is foglalkozott. Élesen fellepett ellenük. Elítélően írt arról, hogy „a kálvinistaság irodalmi lapjában a legszilajabb antiszemitizmust űzi egy Ravasz László nevű, s jobb sorsra érdemes volt ember”.¹⁰ Ady megjegyzésére reagálva Ravasz tiltakozott az ellen, hogy ő antiszemita lenne,¹¹ majd bővebben is kifejtette, mit ért ő antiszemitizmuson. Nem érezte magát antiszemitának, sokkal inkább amolyan „iga-

zi, szent antiszemitizmust” valló embernek, aki nem tett le a zsidóság misszionálásáról. Ennek alapfeltételeként a „megtérő” – vagyis keresztyén hitre térő – zsidó mély lelki meggyőződését és lelki átalakulását jelezte meg. Vagyis elképzelhetőnek tartotta, hogy a korábban sokszor általa is hangoztatott zsidó faji jellemvonások eltűnjenek a megkeresztelkedés révén. E fiatalkori érvelés gyakorlatilag a zsidótörvények tárgyalása idején sem változott meg.

1938. május 24-én, amikor az első zsidótörvény a felsőházban tárgyalásra került, Ravasz nagy beszédet mondott mellette. Igyekezett sokoldalúan megvilágítani a zsidókérdést.¹² A kérdést történelmi távlatokba állítva „igen” szavazatát részletesen indokolta. Felszólalásában úgy ítélte meg, hogy a zsidókérdés az emberiségnek egy több mint kétezer esztendőös komplexuma, egyszersmind sorskérdése.¹³ A törvényjavaslat ellen és a mellette felhozott érvek szembeállítását után számára a mérleg nyelvét egy nagyon egyszerű politikai megfontolás döntötte el: „Jobb-e a zsidótörvényt elutasítani, vagy jobb elfogadni?”¹⁴ A kormány érveit visszhangozta. Megítélése szerint a törvény elfogadása nemcsak az ország békéjét és biztonságát, de a zsidóságnak is javát szolgálja.¹⁵

Megnyugtatólag vette tudomásul azonban, hogy az egyház pásztori és missziós szempontjait a törvény nem érinti, majd részletesen kifejtette korábban már ismertetett elméletét, amely szerint a zsidókérdésnek egyetlen helyes megoldása csakis a zsidóság teljes asszimilációja lehet.¹⁶ Az ő felfogásában ez teljes önfeladást és a keresztyénység önmagáért történő felvételét jelentette. Az asszimiláció Ravasz szerint hosszú és változatos utat jelent.¹⁷ Véleménye szerint: „Dialektikus a lénye magának a zsidóságnak. Ez azt jelenti, hogy egymással ellentétes véleményeket kell mondanunk, hogy a természetét valamiképp megközelítsük. [...] Mondja valaki azt, hogy nem magyar a zsidó, akkor joggal elő fogják hozni

⁷ RAVASZ László: *Kezdetben vala az Ige*. Franklin Társulat, Budapest, 1941, XVI.

⁸ KÁDÁR Imre: *Egyház az idők viharában*. Bibliotheca Kiadó, Budapest, 1957, 33.

⁹ Uo.

¹⁰ ADY Endre: *A fekete lobogó*. Franklin, Budapest, 1950. 96.

¹¹ RAVASZ László: *Antiszemitizmus? (1916) – Az emberélet útjának felén. „Az Út”*, Kolozsvár, 1925, 2. kiadás, 225.

¹² Lásd TARJÁN: „Ezer bűnnel megterhelve”, 66–67.

¹³ FN (1935–1939), III. k., 307.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo. 308.

¹⁶ Uo. 309.

¹⁷ Uo.

negyvennyolcas honvédeiket, előhozzák hősi halottaikat, a lövészárkokban megmutatkozó bajtársi érzületet és bátorságot. [...] Üljön csak be egy Nyíregyházára menő harmadosztályú kocsiba, amelyben 60-70 hernyósapkás, kaftános zsidó van, akinek a szájából habzik a jiddis, kérdezze meg magától: ez a magyar, ez Árpád népe, ez Arany János népe? Nem ver gyökeret a zsidó, bujdosó örök Ahasvér, mondja az egyik felfogás; nos: meg lehet mutatni a Duna-Tisza közén, a Dunántúlon száz-kétszáz esztendeje ott lakó zsidó vallású földbirtokos családokat, akiknek az a föld csakugyan egész világuk és erkölcsi létük alapja, amelyhez hűek voltak és amelyet megszolgáltak. [...] Nem lehet tehát a zsidóságról egyoldalúan sem az egyiket, sem a másikat állítani.”¹⁸ Ravasz beszédében éles különbséget tett „jó zsidó” és „rossz zsidó” között, utóbbiakon a mások által is gyakran kárhoztatott galíciánereket mint az asszimiláció kezdetén álló egyéneket¹⁹ értette. Őket nem is tartotta magyar embereknek. Velük szemben magától értetődőnek tartotta az eltérő bánásmódot.²⁰ A Ravasz által megszavazott törvény azonban nem ígért eltérő bánásmódot, vagyis nem sújtott le jobban a „hernyósapkás, kaftános zsidókra”, mint a legasszimiláltabbakra.

Ravaszt elsősorban az egyház missziói parancsa érdekelte, az, hogy az egyház nem mondhat le a zsidóság misszionálásáról bármely „divatos fajkategória” kedvéért. Reflektált a zsidó áttérési hullámra is. Az egyházak figyelmét felhívta arra, hogy ez jó alkalom a zsidók megtérítésére, ám a zsidók átvételében fontos az önmérséklet. „Van nekünk elég sok rossz keresztyénünk a magunk fajtájából, miért hozzunk zsidó atyánkfiai közül nagy importot”²¹ – mondta. Azokat a zsidókat, akik az áttérésben csupán oltalmat kerestek, prédikációjában is elhárította. A keresztyénység missziói öntudatát szem előtt tartva ő azokat várta, akik ténylegesen életük példájával akarták Krisztust követni, de elhárította azok közeledését, akik csak azért szeretnének áttérni, mert máról

¹⁸ Uo. 309–310.

¹⁹ Uo. 310.

²⁰ Uo.

²¹ Uo. 311.

holnapra kell keresztlevél.²² Ravasz nem akart azzal szembenézni, hogy a megkeresztelkedés a zsidók számára menekülési útvonalat is jelentett, nem vetett számot azzal, hogy az áttérési gondolat háttérében komoly veszélyhelyzet lehetett. A veszélyhelyzet előidézői között pedig Ravasz is ott volt.

A püspök a lavinát a lejtőn elindító első zsidótörvényt a fenti érvekkel végül is megszavazta.²³ Lépése azért nyomott nagy súllyal a latban, mert nagy tekintélyű teológus lévén az egész ország protestáns közvéleménye figyelt az ő felsőházi felszólalásaira.²⁴ Érvei nyomán sokan látták úgy, hogy az ő állásfoglalása hatol a problémák mélyére. Maga is hangoztatta, hogy a Darányi-féle „egyensúlytörvényt” támogatta, mivel egyetértett politikai célkitűzéseivel. Masszív antiszemitizmust mutat, hogy a törvény által megvalósítandónak vélt arányszámot nem tekintette igazi jogfosztásnak, inkább olyasvalaminek, amit „el lehetett fogadni”.²⁵

1941-ben visszatekintve még így fogalmazott: „Az első zsidótörvényt megszavaztam és kifejezést adtam annak a meggyőződésemmek, hogy zsidókérdés Magyarországon van, ha van, meg kell oldani.”²⁶ Húsz esztendővel később ugyanezt az 1938-as állásfoglalását már bíráló szemmel nézte, sőt végzetes lépésnek minősítette. Tévedésével szembenézve így írt erről: „Nekem azt kellett volna mondanom: a javaslatot nem fogadom el, mert vétek vele [...] a jogegyenlőség és az emberi szabadság eszméje ellen.”²⁷

²² *Lelkészegyesület*, 1938. 12. 10., 402.

²³ RAVASZ László: *Emlékezéseim*. Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1992, 212.

²⁴ „Az egyház vezetőségének nézete az én felfogásommal többé-kevésbé megegyezett” – írta utóbb a püspök, *Pro memoria* címet viselő, 1944-ben papírra vetett jelentéstervezetében. „Pro memoria”. Egy fejezet Ravasz László készülő püspöki jelentéséből. Szigorúan bizalmas kézirat gyanánt. A háború utáni tervezett püspöki jelentésbe nem került be. Készült 1944-ben. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára. C 141, 16. doboz.

²⁵ RAVASZ: *Emlékezéseim*, 213.

²⁶ RAVASZ László: *Isten rostájában*. III. kötet. Franklin, Budapest, 1941, 323.

²⁷ RAVASZ: *Emlékezéseim*, 212.

Amikor 1938 végén az újabb zsidóellenes törvénytervezetről tudomást szerzett, Ravasz László azonnal nyilatkozott. Több kifogást is felhozott a tervezettel kapcsolatban. Kiderült, álláspontja jöttányit sem változott: Magyarországon van zsidókérdés, és a probléma megoldásra vár. Ismét felsorakozva a kormány érvei mellé a zsidókérdés lényegét abban látta, hogy a zsidó kisebbség a társadalmi élet bizonyos területein a többség jogát gyakorolja. A kérdés megoldása számára részben nemzetnevelési feladat, amit a céltudatos törvényhozás kiegészíthet és támogathat. Nyilatkozata szerint ő ebben a meggyőződésben szavazta meg az első zsidótörvényt is. Az újabb törvényjavaslat legfőbb hibájának azt tartotta, hogy az elődjéhez képest nagyon szigorú, ráadásul keresztényellenes, hiszen a kereszténységet nem honorálja minden esetben, és ezzel egyházi dogmákba nyúl. Már az 1938-as törvény esetében is azt vizsgálta először, hogy az érinti-e, lehetővé teszi-e az egyház missziós feladatait. Most úgy érezte, ez a törvény már ténylegesen akadályozza a zsidómissziót. A törvényjavaslatot illetően változtatásokat javasolt. Változtatási elképzelései ismét az általa korábban is sokat hangoztatott asszimiláció értékelését célozták. Egyetértett a mentesítési kategóriák felállításával is. Elképzeléseiről újévi prédikációjában is beszélt, és meglehetősen nagy vihart kavart. Sok „hívőben” egyenesen csalódást keltett beszéde. Hirtelen támadások keresztültüzében találta magát, sőt a „zsidóvédő” bélyegét sütötték a mértékkel kirekesztő, régóta konzekvensen antijudaista-antiszemita Ravaszra. A püspök javaslatai nem jelentették a zsidóellenes javaslat felhígítását, zsidóvédő pedig végképp nem volt. Inkább arról volt szó, hogy Ravasz felismerte, a törvény egyes passzusai igaztalan és felmérhetetlen szenvedést okoznak az érintetteknek. Különösen akkor fájta ezt, ha „igaz magyar és igaz keresztény” embereket akart sújtani a törvény. Sokatmondó volt, hogy magából a gyülekezetből milyen sok felháborodott levelet kapott módosító ötletei miatt. Ravasz püspök zsidótörvény-bírálatának kényes pontja volt, mondhatni gyengesége, hogy nagyon kevés kivétellel kizárólag a felekezeti, hitbeli, gondolkodásmódbeli identitásuk feladására kész zsidókat vette védelmébe.

A második zsidótörvény javaslatát a felsőház egyesített bizottságai először 1939. március 31-én tárgyalták. Az ülésen felszólalt Ravasz

László is. Beszédében arra a következtetésre jutott, hogy a „zsidókérdésnek” nevezett probléma igenis valós és megoldásra vár. Fontosnak tartotta kihangsúlyozni, hogy az első zsidótörvény tárgyalása alkalmából a kérdésben vallott álláspontján semmit sem változtatott. Megemlítette: amennyiben a törvényjavaslat eredeti formájában került volna a bizottság elé, minden bizonnyal elutasítja azt. Azóta azonban olyan változtatásokon ment keresztül, melyek elveivel jobban összeegyeztethetők. Példaként az első paragrafust hozta fel, amely látszólag tisztán a faji elmélet alapjára helyezkedett, a leszármazást véve alapul. A kivételek statuálása (mint „in melius” – jó irányú – változtatás) azonban megtörte a leszármazási elméletet, s így a javaslat már elfogadható volt számára. Meglátása szerint itt egy szellemiség elleni küzdelemlről van szó, amit azonban az asszimilációs folyamat tompíthat és eltüntethet.

Ravasz már korábban máshol is kifejtette, hogy a „zsidókérdés” megoldására részéről az asszimiláció jelentené a gyógyírt. Ezért rója fel a törvényjavaslat egyik legfőbb hibájául azt, hogy éppen az asszimiláltaikat zárja ki. „Sokkal kevésbé szabadít meg minket a konok, megkegyelmezett, kártékony, tömény zsidóságtól, mint amennyire bántja, asszimilációja útján visszalöki, disszimilálja azt a zsidóságot, amely lélekben és magyarságban hozzánk alakult”²⁸ – mondja. A törvény hatálya alól a püspök elsősorban a zsidó származású keresztényeket igyekezett kivonni, amit mindenekelőtt lélektani okokkal, az asszimiláció lélekátalakító hatásával magyarázott. Úgy érezte, a törvénynek az ilyesfajta különbségtételre feltétlenül figyelnie kellene, ugyanakkor nem táplált illúziókat a tekintetben, hogy az ténylegesen is végigvihető lenne: „Bele fogunk veszni egy rettenetesen összegubancolódott kazuisztikába” – jósolta.²⁹ A törvényjavaslatot általánosságban elfogadta, abban a meggyőződésben, hogy elutasítása nemzeti szempontból rendkívül nagy kellemetlenségek elé állítaná az országot.

Ravasz László tagja lett annak az egyeztetőbizottságnak is, melyet a két Ház közötti ellentétek áthidalására hívtak életre. A felsőházi javas-

²⁸ A Felsőház egyesített bizottságainak ülése. 1939. 03. 31. In: *A második zsidótörvényrel kapcsolatos*, 241

²⁹ Uo. 251.

lat két alapgondolatát védelmezte. Hangsúlyozta, hogy a beadvadás a nemzetbe, az áthasonulás a lélek dolga.³⁰ A másik alaptételnél, a kivételek lehetőségének biztosításánál a német és az olasz zsidótörvényekre utalt, mint amelyek biztosították ezt egyes kiváló zsidó személyiségek számára.³¹

Ismert, hogy a tárgyalások nem eredményeztek megegyezést a két bizottság képviselőinek álláspontját illetően, ezért további tárgyalásokra került sor. A felsőház delegálta albizottság tagjává választották Ravasz püspököt is. 1939. április 27-én, az egyeztető bizottság ülésén a tárgyalások „eredményére” utalva Serédi Jusztinián katolikus egyházfő a felsőház egyházi tagjai nevében némi keserűséggel a hangjában úgy beszélt, hogy a jelen lévő egyházi vezetők – bár mindent elkövettek – mégsem tudtak jelentős kedvezményt kiharcolni a konvertiták érdekében.

Ravasz püspöknek a zsidóellenes törvények tárgyalása idején is élő kapcsolata volt gyülekezetének tagjaival. Kiterjedt levelezést folytatott. Nagyon sok beadvány, kérés érkezett hozzá, ám nem csupán református emberek ragadtak tollat és kérték segítségét, közbenjárását, hanem maguk az érintettek is, illetve olyan emberek, akik a törvények újabb és újabb zsidófogalmának áldozatai lettek. A levélözön a második zsidótörvény javaslatának napvilágra kerülése után indult Ravasz felé. Érthető, mert elsősorban a törvény újszerű zsidófogalmával kapcsolatban ragadtak tollat az emberek, illetve ez a probléma gyülekezetének számos tagját érintette. A püspököt morális tekintélynek, kellően befolyásosnak érezve tolmácsolták kéréseiket, javaslataikat, hangot adtak felháborodásuknak, sokszor kétségbeesésüknek. Reménykedtek, hogy a felsőház aktív tagjaként neki módja lesz a kirívó igazságtalanságokon enyhíteni, és kezdeményezni a levélírók által felvetett, szükségesnek ítélt módosításokat. Ravasz szerencsésnek érezte magát, amiért levelek tömegét kapta. Jóleső érzéssel töltötte el a feléje megnyilvánuló bizalom, bár volt, amikor éppen emiatt roskasztóan nehéznek ítélte saját helyzetét. A levelekből a törvényeknek olyan hatását is megismerhette,

³⁰ A Felsőház és a Képviselőház egyesített bizottságának ülése. 1939. 04. 26. In: *A második zsidótörvényről kapcsolatos...*, 271.

³¹ Uo. 281.

mint amelyet más képviselők nem. Az egyéni élethelyzetek ecsetelése kétségkívül befolyásolta álláspontjának kialakításában és formálásában. A levelekből olyan egyéni tragédiák rajzolódtak ki, melyek a törvényjavaslatot kidolgozók előtt rejtve maradtak. Ezeken kellett volna segítenie.

Számtalan olyan levelet kapott az egyházfő, amit maguk az érintettek írtak, meglehetősen naivitással tiltakozását kérték, és tőle, mint egyházfőtől, jogvédő magatartást vártak. Miután a törvényjavaslat ismertté vált, a három nagy zsidó hitfelekezet, a neológ, az ortodox és a status quo 1939. január 12-én közös felhívást bocsátott ki, melyet elküldtek a „Magyar Országgyűlés Méltóságos Felsőházának és a Tekintetes Képviselőháznak”.³² Ezt Ravasz is megkapta. Rámutattak, hogy a törvénytervezet megsérti a magyar alkotmányt, egyszersmind radikális szakítást jelent annak alapelveivel, amelyek szerint a magyar politikai nemzet egységes, a törvény előtt mindenki egyenlő, és a szerzett jogok védendők. Ellentétes az emberi igazságossággal és a nemzet alapvető érdekeivel. A püspököt arra kérték, tiltakozzon a törvényjavaslat ellen, és utasítsa el azt. Az ilyen jellegű kérések hiábavalók voltak, mert a püspök masszívan antiszemita nézetrendszerében a zsidóellenes törvényre igenis szükség volt.

Zsidóktól és nem zsidóktól származó levelek és indítványok egész sora tanúskodik arról, hogy a korabeli Magyarországon az 1944-es végkifejlet megsejtése nélkül is föl lehetett fogni mind a faji törvényhozás közvetlen, mind az egész nemzet számára súlyos várható távolabbi következményeit. A levélírók rávilágítottak arra, hogy a tervezett intézkedések a magyar gazdasági élet súlyos válságát idézhetik elő, hiszen „a mai történelmi időkben minden termelőerőre szükség van”.³³ Kidomborították a német minta mechanikus másolásából származó következményeket, veszélyeket is.

A törvényjavaslat tárgyalása során Ravaszhoz többen juttattak el indítványokat, javaslatokat azzal a szándékkal, hogy felhívják figyelmét a

³² *Ravasz-iratok*. 409/1939. 02. 6. Eln. ir. (A fejezetben szereplő valamennyi levél lelőhelye: RL, *Ravasz-iratok*.)

³³ 304/1939. Eln. ir.

törvényjavaslat néhány szembetűnő vonására, illetve fogyatékoságára. Többek szerint a törvényjavaslat legkirívóbb és legszembeszökőbb hibája abban rejlett, hogy a már bekövetkezett asszimilációt megpróbálta semmissé tenni, illetve útját állta a folyamatban lévő további asszimilációnak. Másfelől a veszélyét abban látták, hogy túlnyomórészt magyarul beszélő és érző embereket akarnak a nemzet testéből „kivágni”, elkülöníteni, a zsidó fél kitért voltára pedig egyáltalán nincsenek tekintettel. Az asszimiláció honorálásáért emeltek szót, ez Ravasz elképzeléseivel is találkozott, azzal a megszorítással, hogy az asszimiláció fogalma alatt a kereszténység értendő.

Nagyon sok olyan levél érkezett a püspökhöz, melyeket konvertiták írtak. Leveleikben elsősorban azt sérelmezték, hogy 1919. augusztus elseje utáni kereszttelkezésük miatt nem számíthatnak kereszténynek, és a keresztség értékének megvédésére hívták fel az egyházi vezetőt. „Eszert hátt azok, akik pl. 1919 júniusában kereszttelkeztek meg, zsidóknak lesznek tekintendők, mert majd a törvénynek valószínűleg már májusban történő életbeléptekor az ő 20 esztendejükhöz még egy-két hónap hiányozni fog.”³⁴ Arra kérték a püspököt, emelje fel szavát e szörnyű igazságtalanság ellen, s ha másként nem megy, úgy az eredeti szöveg helyébe legalább a következő módosítás kerüljön: a megkeresztesés napja óta 20 év eltelt. A levélíró abban reménykedett, hogy a fent kért módosítást „enyhe jellegénél” fogva a püspök nagy tekintélyével könnyen elérheti.

Jó néhány olyan levelet is kapott a püspök, ahol a levélírók egyéni helyzetüket véve alapul, egy egész kategória számára igyekeztek mentességet kiharcolni. A „vegyes házasságot kötött református keresztyén származású asszonyok és anyák” aláírással ellátott levél megfogalmazói például elpanaszolták, hogy izraelita vallású házastársuk a házasságkötés előtt a világháború kitörése következtében nem kereszttelkezhetett meg, a férjek azonban reverzálist adtak, hogy a házasságból született gyermekek a keresztény vallást fogják követni. A törvényjavaslat ellenben csak azokat tekinti teljes jogú keresztényeknek, akiknek szülei már a házasságkötéskor keresztények voltak, vagy a gyermekek születése-

³⁴ Ikt. sz. nélkül. 1939. Eln. ir.

kor mindkét szülő keresztény volt. Kétségbeejtő helyzetükben reményüket a püspökre helyezték, és azt javasolták, hogy a készülő törvény teljes jogú keresztényeknek ismerje el „azt a vegyes házasságból született keresztényt is, ahol a szülők a házasságkötéskor reverzálist adtak a születendő gyermekeknek a keresztyén vallásban való nevelésére, s a házasságkötéskor még nem keresztény házastárs legkésőbb 1938. január 1-ig megkereszttelkedett és egyházilag is házasságot kötött”.³⁵ Ha ezt nem sikerül végigvinni, akkor „nincs más számukra, mint az éhenhalás”³⁶ – írták.

A reformátussá lett zsidók közül sokan úgy érezték, hogy a gyülekezetek nem nézik jó szemmel a zsidó származású keresztényeket. Ez persze nem csupán a református gyülekezetekre jellemző attitűd volt. Ravasz sem tagadta az ilyesfajta megnyilvánulások létét. Úgy találta azonban, hogy a gyülekezetben ez a nézet nem hatalmasodott el, és a „zsidószármazású keresztyén testvéreket”, akik az idő tájt „származásuk miatt szenvednek, nagyobb és gyöngédebb rokonszenv veszi körül”.³⁷

Ravasz László korántsem csak álláspontját támogató, vagy tőle segítségét kérő leveleket kapott. Egyes levélírók éppenséggel más oldalról bírálták, sőt el is ítélték őt. Többen nyíltan „zsidóberencséggel” vádolták. Azt is kifogásolták, hogy a püspök – egyébként gyakran – testvérenek nevezte a zsidóságot. „Ezt önmaga teheti, azonban nem az egyetemes reformátusság nevében”³⁸ – hangzott a Ravasznak szóló egyik üzenet. Majd arra figyelmeztették, amennyiben továbbra is vállalja a „zsidóvédő

³⁵ 193/1939. Eln. ir.

³⁶ Uo.

³⁷ 678/1939. Eln. ir. Az egyházak szükségét érezték, hogy a kikereszttelkedtek érdekében tegyenek valamit. A református egyház Ravasz püspök támogatásával a Konvent égisze alatt szervezte meg a „Jó Pásztor Missziót”, amely 1942/1943 fordulóján kezdett dolgozni: aktív embermentő szolgálatként a protestáns hitre tért egykori izraelitáknak próbált sokrétű segítséget nyújtani: jogi tanácsadás, pénz- és ruhaadományok, keresztlevelek „gyűjtése” stb. L. Szenes Sándor beszélgetése Éliás József református lelkésszel. In: SZENES Sándor: *Befejezetlen múlt*, 47–49.

³⁸ RL, Ravasz-iratok, 94/1939. Eln. ir.

szerepet", úgy „a nyáj szét fog oszlani és marad belőle egypár koszos birka (kikeresztelkedett zsidó)".³⁹ Mások nyilatkozataiért durva hangon „pimasz, rongy, csirkefogó zsidóbérencnek"⁴⁰ minősítették.

Voltak viszont, akik a püspök bíráló állásfoglalását kevesellték. Az elégedetlenségre az szolgáltatott okot, hogy a püspök a zsidóellenes törvény támogatásával „a zsidó Jézus Krisztust alacsonyítja le és az ő népét üldözi”.⁴¹ Effajta érveléssel arra próbálták rávezetni, hogy lekipásztorként így nem tudja összetartani az egyház juhait.⁴² Ugyancsak egy református hívő vetette Ravasz szemére „antisemita kicsapongásait”, és azt sérelmezte, hogy a püspök a második zsidótörvényt késznek mutatkozott megszavazni.

Tömegesen érkeztek Ravasz püspökhöz a segélykérő levelek is. Ezekből kiderül, hogy nagyon bíztak benne, a segítségében, a befolyásában. A levelekben vissza-visszatér néhány formula. „Mint hogy magas méltóságban lévőknek ajkáról minden megállapítás ezerszeresen hangzik vissza – írta az egyik levélíró –, ezért nyilatkozataikat a leglelkiismeretesebb önbírálat tárgyává kell tenni a hangoztatás előtt.”⁴³

Ravasz érezte a rá háruló felelősséget. A levelek emberek, családok problémáiról szóltak. A „zsidókérdés” ezer meg ezer egyéni életkérdésre hullott szét, és ezek mind igazolhatók, ugyanakkor kétségbeejtők. Maga a püspök így írt erről: „Mint egy pániknál minden menekülni akarót csak a saját ügye érdekelt, mindenki úgy gondolta, talán nem helytelenül, hogy »egy« embert csak meg tudok menteni, s követelte, hogy ez az egy ő legyen.”⁴⁴

A hozzá intézett levelekre általában válaszolt, bár a tollat ragadó kétségbeesett embereknek sokszor néhány szavas – „Az ügyel behatóan foglalkozom” szövegű – válaszokkal kellett beérniük. Mások kimerítő, a részletkérdésekre is kiterjedő válaszleveleket kaptak a püspöki hivatal-

ból. Többekbe megpróbált erőt, hitet önteni. Volt olyan levélíró, aki azt kapta válaszul, hogy a törvény tragikus következményeinek elhordozására próbáljanak „elég lelkierőt” gyűjteni. „Vajha az ősi hit, amelyet atyja élete egyik nagy válságában tartott meg, most ebben a válságban mindnyájukat megtartaná.”⁴⁵ A híveknek küldött válaszlevelekből fény derül arra az őt is marcangoló lelki konfliktusra, amellyel ez idő tájt szembesülnie kellett. Az egyházi vezetők, köztük Ravasz, úgy érezték, hogy elértek valamit. Ha nem is azt az eredetileg is szerény módosítást, amit szerettek volna, legalább egy csökkentett jelentőségű enyhítést. Érveltek is ezzel az érintetteknek írt Ravasz László-levelek.

Leírta: bár szakadatlanul küzdött azért, hogy minél több kivételt lehessen a törvény alá fogni, az erőfeszítésekhez képest csekélynek érzi a kiharcolt eredményt. Szinte természetesnek vette, hogy elsősorban a konvertitákat szándékozott kivenni és megmenteni „a törvény anyagi és erkölcsi béklyóiból”. Azt az érzését azonban, hogy a kiharcolt könnyítések nem elegendők, a hozzá intézett levelek is erősítették. Volt, aki nyíltan a szemére vetette, milyen kevésnek érzi azt a küzdelmet, melyet a törvény tárgyalása során kifejtett. Ravasz válaszában így védekezett: „Téves az a véleménye, hogy a törvény ellen a saját egyházának vezetői kevésbé küzdöttek, mint más egyháznagyok.”⁴⁶ Nem minden levélíró látta kevésnek az egyház segítségét. Akadt, akit örömmel töltött el, hogy „egyházának vezetői annyira síkra szálltak értünk és gyermekeinkért”.⁴⁷

A vádakra válaszul, mintegy önmagát is meggyőzni kívánva, azt írta válaszleveleiben, hogy „a református egyház vezető emberei a kiállást kötelességük és lelkiismeretük parancsa szerint az óhajtott módokon kívül és túleső mértékben is teljesítik”.⁴⁸

Végkövetkeztetése az volt, hogy a keresztény egyházak vezetői mindent megtettek a keresztény érdekek védelmére, s nem rajtuk múltott, hogy törekvésük csak részleges eredménnyel járt. Nagy súlyú tény,

³⁹ Uo.

⁴⁰ Ikt. sz. nélkül. 1939. Eln. ir.

⁴¹ Ikt. sz. nélkül. 1939. Eln. ir.

⁴² Uo.

⁴³ 374/1939. Eln. ir.

⁴⁴ RAVASZ: *Emlékezéseim*, 213.

⁴⁵ RI, *Ravasz-iratok*, 1176/1939. Eln. ir.

⁴⁶ 1270/1939. Eln. ir.

⁴⁷ 1218/1939. Eln. ir.

⁴⁸ 678/1939. Eln. ir.

hogy részvételét a második zsidótörvény megszavazásában és keresztültételében később már „tragikai vétségnek” minősítette. Az évek és a szörnyű végkifejlet távlatából már helyrehozhatatlannak találta azt is, hogy nem vállaltak felelősséget a kormány megbuktatásáért. Ezen a ponton azonban felvázolta, szerinte mi történhetett volna ennek nyomán: „Ha mi közvetlenül a választások előtt megbuktatjuk a nemes gondolkodású, emberséges és mérsékelt Teleki Pált, olyan számban jó be a legszélsőbb jobboldal, hogy kivehetik a hatalmat a kormányzó kezéből.”⁴⁹

Összefoglalóan megállapítható, hogy Ravasz László a zsidókérdésben elsősorban nem teológiai, hitbeli, hanem politikai kérdést látott, még ha érvelését olykor teológiai mozzanatokkal támasztotta is alá. „Aki Jézust hitben a sajátjának vallja, lehetetlen, hogy ne akarja magáénak vallani a zsidókat is, mint Jézus őseit és atyafiait. Itt az egyház tulajdon alapja forog kockán.”⁵⁰ A zsidó fogalmát – ezzel szemben elvi fenntartásokat is megfogalmazott – nem vallási alapon határozta meg. A zsidóság erős fajiságáról beszélt. Azt is hangsúlyozta azonban, hogy a zsidóság mássága nem jelent egyben alacsonyabbrendűséget vagy értéktelenséget. Elutasította a zsidók kollektív bűnösségét is. Mint mondta: „vannak nemes zsidók és nemtelen keresztények”.⁵¹ A zsidókérdés létezésének okát főleg a zsidóság – létszámához viszonyított – nagy gazdasági és társadalmi túlsúlyában látta. Ezt a „térfoglalást” „mássága” miatt is veszélyesnek minősítette. A többi egyházi vezetővel egyetemben ő is akarta a zsidók visszaszorítását, azzal az indoklással, hogy ezzel a magyar társadalom lelki egyensúlya helyreáll, és a zsidókérdés véglegesen lekerülhet a napirendről. A kérdés megoldásának módzatai, mint az asszimiláció – ennek a zsidók részéről történő elfogadása –, illetve a kivándorlás azonban Ravasz véleménye szerint csak részleges eredményt hoznának. Úgy ítélte meg, hogy az igazi megoldás csak a törvényhozás útján lehetséges. Így a zsidókérdésnek nevezett problémakört valóságosnak érezve szavazatát adta az első két zsidótörvényhez.

⁴⁹ RAVASZ: *Emlékezéseim*, 213. és *Pro memoria*, 2.

⁵⁰ KARL BARTH: *Kirchliche Dogmatik* (k. n.) (h. n.) (é. n.) II. köt. 313.

⁵¹ FN (1935–1939). IV. kötet, 163.

A zsidóság létfeltételeit korlátozó első két törvény küzdelmeibe erősebben a második idején kapcsolódott be, miután az már nagyszámú konvertitát és fontos keresztény hitelvi tételeket is érintett. Ekkor szerepe volt abban is, hogy az érintett keresztények kivételezésével és az asszimiláció lehetőségének az elismerésével enyhüljön a törvényjavaslat eredeti szövegében erősen kifejezésre juttatott faji szemlélet. Figyelmet érdemeltek a zsidók kollektív bűnösségét elutasító és az egyéni felelősség megállapítását követelő kijelentései is. A püspök 1917 és 1941 közötti, a zsidókérdéssel kapcsolatos megnyilatkozásait számba véve úgy tűnik, álláspontja 1917-hez képest 1939-ig nem változott. Az 1941-es harmadik zsidótörvény azonban elfogadhatatlan volt számára.

Serédi Jusztinián

A katolikus egyházfő, a neves egyházjogász hírében álló Serédi Jusztinián hercegprímás az 1938:XV. tc.-t, az ún. első zsidótörvényt megszavazta. Szavazata leadásakor tekintettel kellett lennie arra, hogy sok hívő nevében lép föl, de egyházának nagy tekintélyű nemzetközi centrumára, a Vatikánra is.

Az első zsidótörvény 1938. május 20-i felsőházi bizottsági vitájában a törvényjavaslathoz hozzászóló, azt megszavazó katolikus egyházfő az igazságosság és a felebaráti szeretet törvényét hangsúlyozta, mint amivel a zsidóellenes törvényjavaslatnak semmiképpen sem szabad ellentétbe kerülnie, mondván, „ez Isten akaratával ellenkezik”. A tárgyalás alatt lévő törvény éppen az általa kiemelt területeket vette semmibe, jogfosztó törvényt nem lehet meghozni igazságosan és szeretettől vezérelve. Ezt követően kevésbé lehet csodálkozni azon a szűklátókörűségen és szűkkeblűségen, hogy figyelmét szinte kizárólag a 4. § kötötte le, amely konkrét dátumhoz, 1919. augusztus elsejéhez kötötte a megkezesztelkedett zsidók asszimilációjának elismerését. Az állam ezzel olyan területre tévedt és olyan dolgok eldöntését vindikálta magának, amely kívül esett kompetenciáján. A 4. § ezért vált a törvény egyik – éppen az egyháznagyok által – legvitatottabb paragrafussá. Ellene Serédi is harcot indított. Ellenezte, hogy „emberi törvény” határozza meg, mikor kell

érvényesnek tekinteni a keresztséget. Következetlenséget látott abban, hogy a tervezet a megkeresztelt gyermekeket is zsidónak tekinti, ha szülei csak 1919. augusztus 1-je után keresztelkedtek ki. Ugyanakkor azt vallotta, hogy a zsidókérdés terén tenni kell valamit, és a törvényjavaslatot hajlandó volt elfogadni, amennyiben az az általa kifejtett elveknek megfelel. Serédi ezekkel a fenntartásokkal ugyan, de megszavazta a törvényt.⁵²

A hercegprímást saját szavai szerint meglepte, amikor kézhez kapta a második, az újabb zsidójavaslat szövegét. A szerzett jogok csorbítását az első zsidóellenes törvény esetében is kizárólag a rendkívüli körülményekre való tekintettel tartotta megengedhetőnek. Sérelmezte, hogy a kormány ilyen súlyos, az egyházakat is érintő törvényjavaslatról nem kérte ki idejekorán az egyházi vezetők véleményét, akik így még időben rámutathattak volna a törvényjavaslat legbántóbb kinövéseire. Serédi ugyanis, amióta hivatalban volt, minden miniszterelnöknek kifejtette azt a kérését, hogy a készülő törvényjavaslatokat idejében közöljék vele abból a célból, hogy a javaslatokat a püspöki kar tagjaival is megtárgyalja, és „a püspöki kar kívánságait is idejében tolmácsolhassa”.⁵³

A hercegprímás a „súlyosabb nehézségek kiküszöbölése érdekében”⁵⁴ személyes tárgyalásokat is folytatott Imrédy Béla miniszterelnökkel és Teleki Pál kultuszminiszterrel, hogy rámutathasson a tervezett törvénynek az ő szemszögéből alapvető hibájára, arra, hogy a megkeresztelt zsidók közül sokakat továbbra is, sőt az addiginál nagyobb számban zsidónak minősít. E szóbeli tárgyalások után írásba foglalta a törvényjavaslattal kapcsolatos észrevételeit, amelyeket az 1939. január 13-án, a hercegprímási palotában tartott rendkívüli püspökkari konferencián ismertetett.⁵⁵ Ennek összehívását Serédi azért tartotta szüksé-

gesnek, mert a törvényjavaslat súlyos katolikus szempontokat is érintett.⁵⁶

Serédi általános elve a következő volt: a keresztség szentségének hatályát nem lehet semmiféle emberi törvénnyel időponthoz kötni.⁵⁷ Antiszemita érzésvilágot mutatott az, hogy ő is – akárcsak Ravasz László – értelmezni tudta a „zsidó szellemet”, és általánosságban egyetértett a zsidók visszaszorításával közéleti, gazdasági téren. A tárgyalás alatt lévő törvény szerinte több mint egyszerű büntetőtörvény, mert a jogfosztást nem indokolja „egyéni deliktummal”.⁵⁸ Ő ezt nem helyeselte. Szerinte mindenki egyénileg felelős a cselekedeteiért, ezért úgy tartotta volna „helyesnek”, ha a zsidóság visszaszorítása is „az összes körülmények mérlegelésével, egyéni elbírálás alapján”⁵⁹ történne. Javaslatokat adott egy „igazságosabb jogfosztáshoz”, ám a zsidókkal szembeni jogfosztást önmagában nem tartotta igazságtalannak. Szerinte a törvényjavaslatban található megszorításokat nem kellene kiterjeszteni azok körére, azokra a zsidókra, akik vallást váltottak és keresztényekké váltak. Akik nem hagyták el őseik hitét, ám feltételezhető róluk, hogy a magyarsághoz asszimilálódtak, szintén kivette volna a törvény alól. Maximálisan egyetértett azonban azzal, hogy a törvény hatályát kiterjesszék a „többi” izraelitára és azokra a személyekre, akiknek a nehezen megfogható „gazdasági, szellemi stb. visszaélésekben részük volt”. Nagyon furcsa ötlet származott Seréditől. Azokat a hithű, vagy időközben kereszténnyé lett zsidókat, akik még nem rendelkeztek magyar állampolgársággal, feláldozhatónak tartotta a törvény oltárán, mert „itt nem olyan jogoktól fosztjuk meg őket, melyek őket megilletnék, hanem olyan jogokat nem adunk meg nekik, amelyek nem illetik meg őket”.⁶⁰

⁵² MESZLÉNYI Antal (szerk.): *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme*. Szent István Társulat, Budapest, 1947, 33–34. Lásd még GERGELY Jenő: *A Magyar Katolikus Püspöki Kar, az Apostoli Szentszék és a Soá*. In: *Magyar megfontolások a Soáról*, 94.

⁵³ *A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből (1919–1944)*. Szerk.: GERGELY Jenő. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984, 256.

⁵⁴ Uo. 257.

⁵⁵ Erről lásd GERGELY Jenő: *A magyarországi egyházak és a Holocaust*. In: *The Holocaust in Hungary*, 442.

⁵⁶ *A püspöki kar tanácskozásai*, 256.

⁵⁷ Uo. 257.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo. 258.

A püspökkari konferencia légkörét érzékelteti az az álláspont, amit Shvoy Lajos székesfehérvári püspök fogalmazott meg: „A püspöki kar is egyetért avval a törekvéssel, mely a zsidó destrukciónak véget akar vetni.”⁶¹

Angelo Rotta Budapestre küldött pápai nuncius, aki utóbb 1944-ben a zsidómentésben is aktív szerepet vállalt, rendszeresen beszámolt a Vatikánnak a magyar zsidótörvény körüli küzdelmekről, és arról, hogy a magyar katolikus egyház miként látja és közelíti meg a problémát. Mindenekelőtt Serédi tevékenységét követte nyomon. 1939. március 30-án kelt levelében arról adott számot, hogy a Magyar Püspöki Kar már jó ideje foglalkozik az üggyel. Serédi – írta – felsőházi beszédében világosan ki fogja fejteni, melyek azok a módosítások, amelyeket szükségesnek tart bevezetni azért, hogy „az megfeleljen az igazságosság és a keresztény erkölcs elvárásainak”.⁶² Rotta szerint a javaslat „fölkötebb zavaros és komplikált”,⁶³ mert bár tulajdonképpen faji alapú, ám kiterjeszti az intézkedéseket a kereszténységre is. Luigi Maglione bíborosnak, vatikáni államtitkárnak írt levelében körvonalazta, milyen feladat hárul így az egyházra: „Az Egyházat főleg az 1. paragrafus érdekli: kit kell zsidónak tekinteni.”⁶⁴ Jó érzékkel jósolta meg azonban, milyen eredményre lehet számítani: „A Felsőházban biztosan belevesznek néhány pozitív változtatást, ám 100%-ig biztosan nem fog érvényre jutni az eredeti elképzelés.”⁶⁵ Nem fűzött nagy reményeket az egyházi elképzelések érvényesüléséhez. Helyesen látta, a kormány szilárdan kitart amellett, hogy az általa benyújtott szöveget fogadják el, és nem hajlandó semmilyen jelentős módosításra.⁶⁶

⁶¹ Uo. 259. Egyéb vélemények: a kereszttség védelme, harctéri, tudományos stb. érdemek honorálása. Gr. Zichy Gyula kalocsai érsek a javaslat igazságtalanságaira is felhívja püspöktársainak figyelmét. (Uo.)

⁶² *Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale*. 6. Le Saint Siège et les Victimes de la Guerre. (Mars 1939–Décembre 1940). Éds.: BLÉT, P. et al. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 1972. 60–61.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo. 68.

Serédi – amint azt Rottának említette – a felsőházban, pontosabban annak egyesített bizottságában 1939. március 31-én valóban kifejtette véleményét a javaslatról. Ez a felszólalás szorososan követte a püspökkari konferencián elhangzottakat. Mindenekelőtt azt kifogásolta, hogy a kormány ilyen súlyos, az egyházakat is érintő kérdésben nem kérte ki idejekorán az egyházi vezetők véleményét, így „azok, akikre az ügy tartozik, olyan körülmények között szólhattak csak a javaslatához, amikor a helyzet esetleg el volt mérgesedve”.⁶⁷ Elhibázottnak tartotta, hogy a törvényjavaslat minden fázisába bevonja a kereszténységet, különbséget tesz keresztény és keresztény magyar állampolgárok között. Megítélése szerint ezen az alapon nem szerencsés különbséget tenni. A helyes eljárás az lett volna, ha a törvényjavaslatot nem terjesztik ki azokra, akik kereszténnyé lettek, vagy azokra, akik ugyan izraelita vallásúak, de büntetlen előéletűek, és a magyarsághoz akarnak asszimilálódni, és ezt a szándékukat kifejezésre is juttatták. A törvény hatályát csak azokra terjesztené ki, akik izraeliták maradtak, és nem büntetlen előéletűek, vagy megkeresztelkedtek ugyan, de gyakorlatilag felekezet nélkülivé váltak. Konzervatív oldalon szinte egyedülállóan, izraelita vallásúakat is mentesíteni akart a szigorításoktól. Azokra is kiterjedne a törvény, akik részt vettek a „túlkapásokban”, s akik miatt a törvényjavaslat véleménye szerint szükségesnek mutatkozott. Végül azt hangsúlyozta, hogy nem elég törvénnyel visszaszorítani azokat a zsidókat, akik ezt megérdemlik, hanem azokat a jelenségeket is meg kell szüntetni, amelyeket a „zsidó szellem” vitt be a közéletbe, és amelyek miatt a törvényjavaslatot végül is fontosnak ítélte.

A második zsidójavaslat vitája hosszan elhúzódott, és a felsőháznak végül engednie kellett. Küzdelmük azonban nem volt teljesen eredménytelen. Rotta arról is beszámolt, hogy Serédi 1939 áprilisában a felsőházban kifejtette: „A törvény ebben a formájában nem felel meg a katolikus doktrína követelményeinek, tekintettel azonban a körülményekre és a »nagyobb rossz« elkerülése végett, a »kisebbik rosszat« választva, nem szegül ellen a törvény elfogadásának.”⁶⁸

⁶⁷ A Felsőház egyesített bizottságainak ülése. 1939. 03. 31. In: *A második zsidó törvénnyel kapcsolatos*, 170.

⁶⁸ ADSS. 6. k. 77.

Úgy tűnik, Rotta is elfogadta azt az érvet, hogy Serédi és a többi egyházi vezető voltaképpen kényszer hatása alatt adta voksát a törvényre. Részint nagyon erős volt a zsidóellenes hangulatkeltés, részint pedig az adott politikai helyzetben félő volt, hogy kormányválság alakul ki, amely után új kormány jöhet, amely a tárgyalás alatt lévő zsidójavaslatnál csak keményebb törvényt hozhat. Ezért – írta a nuncius – „általában a Felsőház az, amely engedékenyebbnek mutatkozik, hogy az igazi konfliktust elkerüljék”.⁶⁹

A nuncius 1939. május 2-án kelt levelében arról számolt be Maglione bíborosnak, hogy a hírhedt zsidójavaslat, amelyről már hosszú hónapok óta vitáznak, és alaposan felkavarta a közvéleményt, végre partot ért.⁷⁰ Röviden értékelte, mi az, amit a felsőház és benne az egyházak el tudtak érni, ki tudtak harcolni a képviselőházzal szemben. Pozitívumként említette, hogy a legtöbb nézeteltérést okozó 1. §-on végül történtek olyan módosítások, melyeket a felsőház kívánt. Különösen az 1. § 3. bekezdésében foglaltakat értékelte fontosnak.⁷¹ Fájalta, hogy a „Jury-szakasz” (így nevezték a felsőházi tagok egymás között azt a bizottságot, amely arról dönthetett volna, kiket soroljanak a 150 kivételezett ember közé) végül nem került be a törvénybe. Érthetően a törvény azon részeinek tulajdonított nagy jelentőséget, amelyekben a keresztség elvének honorálását látta, mert ezek hódolatot jelentettek, ha mégoly szerénységet is, a keresztesítés hatása előtt.⁷² Ismét említést tett arról, hogy Serédi szavazatát nem utolsósorban egy kormányválság elkerülése végett adta a törvényhez. Az elfogadott törvényt magát azonban a hercegprímás több okból is hibásnak tartotta. Amint Rottának mondta: „Néhány pontja illogikus: majd az idő rámutat, bebizonyítja a hibákat, és később szükségét fogják érezni a korrigálásnak. [...] a küszöbön álló válságok miatt lehetetlenség volt többet elérni.”⁷³

⁶⁹ Uo. 81–82.

⁷⁰ Uo. 83.

⁷¹ *Magyarországi zsidótörvények*, 44.

⁷² ADSS. 6. k., 84. „Ennek gyakorlati következménye egy, a zsidókérdés tekintetében még radikálisabb törvény lehet” – említette Serédi a nunciusnak. Uo.

⁷³ Uo. 85.

Mint Ravasz Lászlóhoz a zsidótörvények vitájának heteiben, Serédihez is számos levél, beadvány, emlékirat érkezett. A beadványok sok hasonló motívumot tartalmaztak. Ez érthető: kétségbeesett emberek azért ragadtak tollat, hogy olyan fórumhoz forduljanak, amelytől joggal remélhették, hogy ott fellelhető az igazságosság és a méltányosság. Az pedig, hogy Serédi esetében a legnagyobb felekezeti első számú egyházi méltóságáról volt szó, sokakban további reményeket ébresztett.⁷⁴ Nagyrészt segélykérő levelek érkeztek a hercegprímáshoz, amelyekben a levélírók szinte reménytelen helyzetüket ecsetelik. Ám itt is akadtak – akárcsak Ravasz püspöknél –, akik konkrét javaslatokat tettek a törvényjavaslat bizonyos paragrafusainak megváltoztatására, amelyek révén megmenekülnének a törvény fenyegetése elől. Egy Serédihez eljuttatott levélből kiderül, mire alapozta a levél küldője reményét: „Az Egyház szava még mindent megváltoztathat. Meg kell változtatnia.”⁷⁵

A katolikus egyháznak különösen nagy feladatot jelentett azok érdekeiért küzdeni, akik a zsidótörvény paragrafusai alapján ekkor minősültek vissza keresztényből zsidóvá.⁷⁶ Azt, hogy a keresztség érvényességének hatályát az állam állapíthassa meg, az érintettek az Anyaszentegyház durva megsértéseként élték meg.⁷⁷ Serédit egy levélíró így kérlelte: „Emelje fel szavát az ún. zsidótörvény ama szakasza ellen, amely a született keresztényeket és a keresztség jegyében nevelteket zsidókká deklarálja.”⁷⁸ Egy levélíró hosszasan ecseteli, milyen elviselhetetlen helyzetbe került, mert megkereszteltetése után visszataszítják egy olyan közösségbe, ahová – mint írja – „sem érzelmi, sem családi, vagy egyéb szálak nem fűznek és ahol teljesen idegenül len-

⁷⁴ Csak mint érdekességet említjük meg: olyan levélírók is akadtak, akik – biztos, ami biztos alapon – levelüket nemcsak a katolikus, de az evangélikus és a református egyházfőnek is elküldték.

⁷⁵ *EPL, Serédi-iratok*, 616/1938.

⁷⁶ A Magyar Szent Kereszt Egyesületet a kikeresztelkedett zsidók védelmére 1939 tavaszán hozták létre br. Kornfeld Móric kezdeményezésére. Az egyesület 1939 őszén elnyerte a püspöki kar támogatását. GERGELY Jenő: A pásztorznak a nyáj mellett a helye. In: *Az 1944. év története*, 50.

⁷⁷ *EPL, Serédi-iratok*, 697/1939.

⁷⁸ Uo. 636/1939.

nék”.⁷⁹ Így hát – olvasható egy másik levélben – „bízva bízunk benne, hogy a mi egyházi elöljáróink nem engedik meg ezt a lehetetlenséget, hogy akit ők Isten nevében megkereszteltek, az ne számítson katolikusnak”.⁸⁰

Volt azonban, aki a nyomasztó súly alatt, hogy immár zsidónak fog minősülni, és ezzel együtt a zsidó lét minden hátrányát viselnie kell, összeroskadt, és az öngyilkosságot választotta. Egy kétségbeesett levélíró szerint a szerencsétlenül járt ember sorsáért nemcsak Imrédy Béla – mint a törvény betervezője – felelős, hanem Serédi is: „Öngyilkosságának a vére nemcsak Imrédy Béla kezéhez tapad, hanem a hercegprímás kezéhez is, aki ezt a politikát és a zsidóüldözést elősegíti.”⁸¹

Az egyháznagy az 1941-es ún. fajvédelmi törvény szövegére már határozottan „nem”-mel szavazott.

Raffay Sándor

Raffay Sándor evangélikus püspöknek és hittudósnek a zsidókérdésben vallott álláspontja egy síkban helyezkedett el a katolikus és a református egyháznagyokéval.

Maguk az érintettek is nagy erkölcsi súlyt tulajdonítottak Raffaynak. Ezt bizonyítja az a nyílt levél, melyet a magyar zsidóság politikai hetilapja, az *Egyenlőség* még jóval az ún. első zsidótörvény betervezését megelőzően, 1937 tavaszán címzett az evangélikus vallási vezetőnek. A levélnek szomorú aktualitást kölcsönzött, hogy az antiszemitizmus előretörése Magyarországon mind kitapinthatóbbá vált. A lap „a szellem fegyverével szállt szembe a közvéleménynek ezzel a megméltatásával, és ehhez segítségül hívta a magyar életnek mindazokat a szellemi vezetőit, akikben a magyar alkotmányos érzés és történelmi hagyományok képviselőit és védelmezőit látták”.⁸² Raffaytól nyugtatást vártak,

⁷⁹ Uo. 649/1939.

⁸⁰ Uo. 654/1939.

⁸¹ Uo. 630/1939.

⁸² EOL, Raffay-hagyaték, Ikt. sz. n.

miszerint az antiszemitizmus távol áll a magyar nép széles tömegeitől, akárcsak „a magyar történelem múltbeli tanulságainak megfelelően a magyar szellemi élet és a magyar társadalom hivatott vezetőitől”.⁸³

Raffay Sándor azonban – akárcsak a katolikus és a református egyház vezetői – nem váltotta be a személyéhez fűzött reményeket, amikor a dolgok élesben mentek. Ez már az első zsidótörvény-javaslat 1938. május 20-i felsőházi bizottsági vitáján kiderült. Alapvető probléma volt, hogy nem volt kételye az ún. zsidókérdés megléte felől. Érezte és szóvá is tette a törvényjavaslat igazságtalanságait, a jogfosztás szándékát, a jogegyenlőségen eső csorbát, mégis úgy ítélte meg, hogy mindez „időszzerű és szükséges”.⁸⁴ Figyelmét és törvényjavaslat elleni kritikáját elsősorban az mozgatta, hogy nem tudta elfogadni: a megkeresztelkedés elismerését a kormány határidőhöz akarja kötni. A megkeresztelkedés nagyobb honorálása érdekében áthidaló ötlettel is előállt. A zsidók által betölthető helyeket a törvényjavaslatban szereplő 20% helyett 10%-ra akarta csökkenteni, így azonban a keresztényeknek „fenntartott” 90%-os érvényesülési lehetőségből a megkeresztelkedett zsidókat is részesítette volna.⁸⁵ Ez olyan hódolatot jelentett volna a keresztység szentsége előtt, amely a vallásos-vallástartó zsidók további feláldozása árán lett volna csakis kivitelezhető.

Az első zsidótörvény felsőházi tárgyalásán lényegében ugyanezt a gondolatmenetet követte. Erőteljes zsidóellenességet árult el, amikor úgy érvelt, hogy a zsidóság kényszerítette rá a magyar törvényhozást előzetes magatartásával a zsidóellenes törvény megalkotására. Szóvá tette viszont, hogy a javaslat nem a legszerencsésebb. Miután annak több pontjával nem értett egyet, fontosnak tartotta, hogy rámutasson „éppen csak a legvilágosabban megállapítható helytelenségekre”.⁸⁶ Akárcsak katolikus és református püspöktársai, ő is elsősorban a 4. § ellen emelt szót. Helytelenítette a szakaszban megállapított terminust,

⁸³ Uo. Válasz nem ismert, legalábbis a hetilap nem tért vissza rá, és a levéltárban sem található.

⁸⁴ *Népszava*, 1938. 05. 21., 5.

⁸⁵ *Újság*, 1938. 05. 21., 5.

⁸⁶ FN (1935–1939), III. k., 306.

amely 1919. augusztus elsejét jelöli meg, mint amely nap után történt megkeresztelkedést az állam már nem honorál. Indoklásképpen az 1919-ben kiadott 6822. számú miniszterelnöki rendeletet⁸⁷ említette, amelyben az állt, hogy akik 1919. március 20-tól augusztus 31-ig áttértek valamely keresztény egyházba, áttérésüket államjogilag teljesen érvényesnek kell tekinteni. Az 1919. augusztus 31-i dátum mellett azért is érvelt, hogy „az államkormány ugyanazon kérdésben ne hozzon egymástól eltérő döntést és határozatot”.⁸⁸ A másik kifogása az volt, hogy ha már terminust állapítanak meg, akkor méltányosabb volna azt akár az 1867:XVII. tc., vagy az 1895:XLII. tc. meghozatalához kötni.⁸⁹

Különbséget látott azok között, akik „40-50 éves korukban térnek át bármi okból és azok között, akik 6-7 éves koruktól, vagy általában kisgyermekkoruktól fogva keresztényeknek neveltetnek”.⁹⁰ Az asszimiláns és kereszténnyé lett zsidóság érdekében emelt szót, a hitéhez ragaszkodó vagy ortodox zsidósággal – akárcsak Ravasz – nem érzett sorsközösséget, velük szemben indokoltak látni a jogfosztást.

Az 1938. május 24-i felsőházi ülésen beszámolt arról, hogy levelek özönét kapja, amióta a törvényjavaslat megjelent. A legtöbb levél írója itt is – akárcsak Ravasz és Serédi esetében – a 4. § miatt ragadott tollat. A levelek minden bizonnyal befolyásolták őt állásfoglalásában, illetve új szempontokra hívták fel a figyelmét. A 4. §-ban szereplő 1919. augusztus elsejei határdátum sokak előtt idézte fel az újbóli zsidóvá minősítés rémképét. A püspök L. M. leveléből idézett, akit 1919. augusztus elseje után kereszteltek meg, és így a törvény értelmében zsidónak fog számítani. A levélíró következőképpen ecsetelte helyzetét: „Nagy lelki meg rázkódtatást jelent nekem a zsidó törvényjavaslat. Lehetséges volna, hogy mert néhány nappal később részesültem a szent keresztségben, én kiteszített legyek? Gyermekkorom óta keresztyén körökben élek és

⁸⁷ Ezt lásd: *Magyarországi Rendeletek Tára*. 1919. Belügyminisztérium. Budapest, 1919, 976–977.

⁸⁸ E gondolatoknak már az 1938. május 20-i felsőházi bizottsági vitán is hangot adott.

⁸⁹ *FN (1935–1939)*, III. k., 306.

⁹⁰ Uo. 307.

most hovatarozásom kétségesse válhatna? Bizonnyal sokan vannak hasonló helyzetben, mint én. Bizonnyal sokan vannak viszont olyanok, kiknek keresztlevelét korábban állították ki, mint az enyémet és kiket a keresztlevelén kívül semmi nem köt egyházunkhoz.”⁹¹ L. M. azért fordult Raffayhoz, hogy emeljen szót az érdekükben.

Raffay Sándor gondosan áttanulmányozta a hozzá érkezett leveleket. Felsőházi beszédében is fölemlített több, a levélírók által is megnevezett „hibát”. Az evangélikus egyház vezetője azonban úgy vélte, sokan félreértik a törvény célját, mert arról panaszkodnak, hogy ha már áttértek a keresztény vallásra, miért utasítják őket vissza a zsidóságba. Nem kevés cinizmussal azt mondta, hogy ez a megközelítés egészen téves, mert „itten a kereszténnyé létel tényét a törvényjavaslat abszolúte nem érinti: aki egyszer megkeresztelkedett, az keresztény, bármelyik ágazatába is tért be a keresztény közönségnek”.⁹²

Az 1938-as első zsidótörvényhez képest a második zsidótörvény tárgyalására más körülmények között került sor. Az országban tapasztalható zsidóellenesség – vagy inkább zsidógyűlölet – sokkal erőteljesebben jelentkezett. Ez megnyilvánult a törvényjavaslat faji kritériumrendszerében is. A javaslat enyhítéséért kifejtett parlamenti harcban a keresztény egyházfők – ha szűk körű és sajátos szempontok érvényesítéséért is – fontos szerepet töltöttek be. Egyik szavukkal egyetértettek a zsidóellenes törvényjavaslattal, másik szavukkal enyhítést követeltek, a keresztség elismertetése révén.

Raffay Sándor 1939. március 31-én, a felsőház egyesített bizottságainak ülésén fejtette ki először nyilvánosan véleményét a második zsidótörvény-javaslatról. Álláspontja nem változott érdemben az 1938-as törvény óta. Számára továbbra is olyan „alaptétel” volt a zsidókérdés létezése, amelynek rendezése nélkül a társadalom keresztény rétegeinek életproblémája nem oldható meg. A jogsérelemmel ugyan szembe szállt, ám itt furcsa ellentmondás van, hiszen azok az intézkedések, amelyeket a zsidók ellen terveztek, csakis jogsérelemmel voltak kivitelezhetők. A legélesebben a „visszazsidósítást” támadta. Ezért fogalma-

⁹¹ *EOL, Raffay-hagyaték*, Ikt. sz. n.

⁹² *EOL, Raffay-hagyaték*, Ikt. sz. n.

zott úgy, hogy „rendkívül nagy lelki gyötördéssel és aggodalommal”⁹³ tudja csak szemlélni a törvényjavaslatot.

Nyugtalanossággal töltötte el az is – akárcsak Ravaszt és Serédit –, hogy a keresztény egyházak térítő munkája illuzórikussá válik a törvény miatt. Ezt ő nem tudta a keresztény egyházak szellemével és a kereszt-ség szentségével összeegyeztetni. Logikai ellentmondást látott abban, hogy a javaslat bár asszimilációt akar, éppen az asszimiláltakat zárja ki. Visszásnak tűnt számára az is, hogy a javaslat az állampolgárság tenge-lyévé „nem a nemzeti szolgálatot és nem a nemzeti értéket, hanem a ki-keresztelkedés bizonyos időpontját teszi”.⁹⁴ Rámutatott arra is, hogy a javaslat gazdasági téren is súlyos károkat okoz. Ez ügyben fontos dolgot mondott ki: nem a zsidók ellen kell törvényt hozni, hanem a kereszté-nyek érdekében. Kényes kérdést érintve úgy nyilatkozott, hogy egyetér-tene a zsidók és keresztények közti házasságkötés tilalmával, és a zsi-dók számarányának megfelelő numerus clausust terjesztene ki az „összes gazdasági és közéleti terekre”.⁹⁵ Radikalizmusa ezen a ponton a szélsőjobboldalt idézte.

A felsőházban elhangzott 1939. április 15-i beszédében kiemelte: a zsidótörvény-javaslat benyújtásának oka a zsidóság magatartásában ke-resendő, tehát nem a keresztény magyar ifjúság egy részének elhelyez-kedési kényszere vagy külső nyomás bírta rá a kormányzatot a javaslat beterjesztésére. Erről a következőket mondta: „Nincs nekünk szüksé-günk külső nyomásra, nincs szükségünk külső példák utánzására, a magyar élet kitermeli a maga törvényeit, kitermeli az élet rendezésére szükséges szabályzatot. Ezt is az élet termelte ki.”⁹⁶

A javaslattal szembeni komoly aggályai abból származtak, hogy az egyházak nem tudják megvédeni a hozzájuk tartozókat, akik most zsi-dónak fognak minősülni. Ez a teher problémákat szült magában az egy-házban is: „A hozzánk tartozó, hozzánk idomult, a mi világnézetünket

elfogadó és valló, a teljes asszimilációs készséget minden tekintetben kifejezésre juttató volt zsidókat, akik ma keresztyének, nem tudjuk megvédelmezni egy törvénynek olyan káros kihatásai ellen, amelyekkel szemben megvédelmeznünk kötelességünk volna.”⁹⁷

Sokakban keltett csalódást Raffay szavazása. S. J. levele, amelyben ennek ad hangot, tipikusnak tekinthető. Csalódott – írta –, mert „úgy az Ön egyháza, valamint a többiek, amelyek szintén megszavazták a zsidó-törvényt, a legdurvább módon tagadták meg hivatalosan Krisztust és az evangéliumot. Mert Önök olyan törvényjavaslatot hagytak jóvá, amely családi tűzhelyek százezreit rombolja szét csak azért, mert azok tagjai az izraelita felekezethez, vagy ha úgy tetszik a zsidó fajhoz tartoznak. [...] Észrevettem felsőházi beszédéből, hogy előzőleg viaskodott lelkiis-meretével és nem szívesen, csak bizonyos körülményeknek, illetve be-folyásnak engedve szavazta meg a zsidótörvényjavaslatot. Feltételezem, hogy az Ön társainál, a többi egyházi megbízottnál legalább bizonyos mértékig szintén hasonló volt a helyzet.”⁹⁸ A levélíró szerint a keresz-tény egyházaknak elemi kötelességük lett volna a zsidóság védelmére kelni, „mégpedig az evangélium alapján álló őszinte meggyőződésből, nyíltan és bátran, teljes erejükkel és minden rendelkezésükre álló törvé-nyes eszközzel, nem törődve az esetleg ezzel járó időleges népszerűtlen-séggel”.⁹⁹ Az evangélikus püspök ezekre a vádakra a következőképpen felelt: „Ön nem tudhatja, hogy egyes személyek mit tettek a nyilvános-ságtól elzárt bizottsági vitaüléseken, de azt tudnia kell, hogy ez a kérdés nem egyházi kérdés és egyetlen egyház sem tudta volna megakadályoz-ni annak meghozatalát. Ön tehát mindenben igazságtalan”.¹⁰⁰

1940 őszén a közvélemény már a készülő újabb zsidótörvényről be-szélt. Raffay is úgy értesült, hogy „állítólag nálunk is készül egy új zsi-dótörvény”¹⁰¹. 1940. november 27-én, az Országos Nemzeti Klubban a

⁹⁷ Uo. 150.

⁹⁸ EOL, Raffay-hagyaték, Ikt. sz. n.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ EOL, Raffay-hagyaték, Ikt. sz. n.

¹⁰¹ Erről lásd RAFFAY Sándor dr.: *A zsidókérdés története Magyarországon*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1941, 24.

⁹³ A Felsőház egyesített bizottságainak ülése. 1939. 03. 31. In: *A második zsidó-törvényvel kapcsolatos...*, 271.

⁹⁴ Uo. 282–290.

⁹⁵ Uo. 292–300.

⁹⁶ FN (1935–1939), IV. k., 148.

zsidókérdésről tartott előadásában így beszélt: „A nálunk gyors egymásutánban hozott két zsidótörvény nem sikerült. Azért sem, mert helytelen szemszögből akarták a kérdést megoldani: vallási alapon kísérelték meg a faji probléma rendezését és gazdaságpolitikai célokat akartak nyugvópontra juttatni természetüknek meg nem felelő szempontokból. A zsidókérdést csak faji alapon lehet megoldani. Ehhez azonban a fajkeveredést törvénybe iktató valláspolitikai törvény eltörlése volna az első lépés. Nézetem szerint a zsidókérdést meg lehet oldani, meg kell oldani, de nem olyan módon, amilyent a legutóbbi két törvény megállapított.”¹⁰² Itt kifejtett radikális fajvédő álláspontja nem jelentett újdonságot. Már a második zsidótörvény tárgyalásakor is felvetette a zsidók és keresztények házasságkötésének tilalmát.

Az ún. harmadik zsidótörvényt 1941-ben – a többi egyházéhoz hasonló megfontolások alapján – az evangélikus egyház nevében Raffay Sándor utódja, Kapi Béla püspök utasította el.

¹⁰² Uo. 24–25.

Versenyfutás a „zsidó veszedelemmel”

A németek szerepe

Az 1938-as és az 1939-es esztendőben több európai állam lépett a zsidóellenes törvényhozás útjára. Zsidókat sújtó törvények érvényesültek a Németországgal szövetséges Olaszországban, Magyarországon, Szlovákiában, Romániában. A zsidóellenes törvények egyidejűsége és szövegeik hasonlatossága közös gyökérre enged következtetni. A mintát a német faji törvényhozás jelentette. Tagadhatatlan volt a német befolyás mind szélesebb körű érvényesülése is ezekben az országokban. A zsidótörvényeket nem a németek diktálták, a hivatalos beavatkozás hiánya azonban korántsem jelentette a német részről érkező ösztönzés teljes hiányát. A korszakban a különböző országokban teret nyerő zsidóellenes politikának többféle magyarázata lehetséges. A gazdasági érdeken túlmenően elsődlegesen fontos volt, hogy a nemzetközi politikában mind nagyobb befolyással bíró Németországgal jó kapcsolatot építsenek ki, és így juthassanak különféle előnyökhöz. Ezekben a törvényekben így érthetően ötvöződött a helyi antiszemitizmus és a külpolitikai opportunizmus.¹

Magyarországon az 1930-as évek második felétől fokozatosan felülkerekedett a német orientáció. Ennek egyik indítékeként a magyar uralkodó körök területi revíziós politikája jelölhető meg, amely – ekkor egyre inkább úgy tűnt – csak Németországgal együttműködve valósítható meg. A németbarátság egyik logikus tényezője volt a hazai szélsőjobb-

¹ COHEN: *Soá*, 32.

oldal erősödésének, ami a változatos formákat öltő német nyomás és behatolás lehetőségeit is nagyban szélesítette. A külső német nyomás a revíziós célok valóra váltásának felvillantása nyomán erősödött, s a belpolitika általa több szempontból is a külpolitika függvényévé vált. Követjelentésekből is kitűnik, hogy a németek külpolitikai kapcsolataikban a zsidókérdés kezelését mindinkább a barátság „próbakövének”, fokmérőjének tekintették. Szálka volt a szemükben a Magyarországon élő zsidók viszonylag nagy száma és számottevő befolyása.

A zsidótörvények tárgyalása során 1938-ban és 1939-ben sokan – főleg kormánypárti képviselők – és sokszor hangsúlyozták a „magyar indíttatást”, és azt, hogy a zsidókérdés megoldására irányuló akarat „eredeti” és „magyar”. Ez így nyilván nem a teljes igazság, még ha a magyar társadalom bizonyos rétegei elszántan követelték is a zsidóellenes törvénykezést. A törvények meghozatala rendkívül bonyolult nemzetközi összefüggésrendszerbe került. A rendelkezésre álló anyagokból úgy tűnik, a németek kb. 1941-ig nem szóltak bele közvetlenül a magyarországi zsidóügyek intézésébe. A magyar politika mértékadó körei azonban jó érzékkel találták ki, mit szeretnének látni a németek, és mintegy elébe mentek a német kívánságoknak. Számottevő belső erők erőszakolták a zsidótörvényeket, izmos hazai támogatottsága volt a diszkriminatív zsidópolitikának. A németeknek mégis sajátos szerep jutott a magyarországi zsidó és nem zsidó társadalom közti szakadék megteremtésében és elmélyítésében.²

Göring lapja, az *Essener National Zeitung* 1941-ben átfogó képet rajzolt a helyzetről *Zsidókérdés Magyarországon* címmel.³ Ebből érdekes adalékok derültek ki arról, miként ítélték meg a németek azokban az években a magyarországi zsidóproblémát. A lap szerint a zsidókérdés Magyarországon mindig is probléma volt, ám a magyarok ennek a jelentőségét nem mindig ismerték fel és érezték át. Elítélően írt arról, hogy a zsidóság itteni térfoglalásának korlátozására a magyarok túl későn szánták el magukat, és még „a Harmadik Birodalomban a nemzeti-

² RÁNKI György: A németek szerepe a magyar zsidók elpusztításában. In: *Az 1944. év története*, 68.

³ *Zsidókérdés Magyarországon*. Nyilaskeresztes Párt, Palásti Nyomda, 1941. (h. n.)

szocializmus hatalomra jutása, amivel a zsidó világalom az első dőfést kapta, sem tudott Magyarországon egy igazán új fejlődést kiváltani”.⁴ Az első zsidótörvény kibocsátását a lap „a magyar nép széles tömegeiben a zsidóság elleni védekezésnek”⁵ tudta be. Bár üdvözölte, hogy 1938-ban ez végre megszületett, nem rejtette véka alá, mi a véleménye róla. A német lap úgy találta, hogy 1938-as törvény a pillanatnyi valóságos követelményeknek semmiképpen sem felel meg, kiváltképp azért, mert elkerülte a probléma velejének a megoldását, vagyis a faji alapelv világos megállapítását.⁶ A második zsidótörvényről sem volt jobb a vélemény, mert ez a törvény sem tartalmazott „világos állásfoglalást a faji alapelv kérdésében, mint ahogy a zsidóság korábban szerzett jogait sem érintette”.⁷ Az első két törvényt a lap pusztán látszatintézkedésnek minősítette, ezért 1941-ben kíváncsian várta a harmadik zsidótörvényt. Ehhez azért fűzött reményeket, mert kiszivárgott, hogy az a faji alapelvet fogja kiindulópontjának tekinteni. Ez azt is jelentette, hogy szabaddá válik az út a zsidókérdés végleges megoldásához.⁸

A cikkben egyetlen utalás sem volt arra, mennyi német sürgetés állt a törvények meghozatalának hátterében. Ám jól illusztrálta azt a türelmetlenséget, amellyel a németek a zsidóügyek magyarországi intézésével szemben viselkedtek. Amit szívesen láttak volna Magyarországon, az szigorú intézkedések foganatosítása a magyar zsidókkal szemben, és pedig a német Arierparagraph alapvetései nyomán.

1938 elején már erős volt Magyarországon a belpolitikai jobbratolódás.⁹ Ezt azok a tervezetek is jelezték, amelyek a zsidóság visszaszorítá-

⁴ Uo. 8.

⁵ Uo. 10.

⁶ Uo.

⁷ Uo. 11.

⁸ Uo. 14.

⁹ Werkmeister budapesti követségi tanácsos 1937. április 20-án beszámolt a német külügyminisztériumnak Darányi Kálmán ún. szegedi beszédéről, amelyben a miniszterelnök a zsidókérdésre is kitért. A követ „biztató kezdetről” írt feltevéseinek. Berlinbe a következő jelentés érkezett: „Figyelemre méltó bejelentéseket tett a miniszterelnök a zsidókérdéssel kapcsolatban, amelynek nyilvános elismerését és tárgyalását minden eddigi kormányzat mindig tudatosan kerülte.

sát célozták.¹⁰ A jobbratolódásnak az anchluss további lendületet adott, egyúttal a Magyarországra nehezedő német nyomás is érezhetőbbé vált. A *Pravda* például a következőképpen kommentálta Ausztria bekebelezését: „Bécsből készül a német fascizmus akaratát diktálni Budapestnek (Belgrádnak, Bukarestnek, Szófiának és Athénnek).”¹¹

Németország megjelenése a magyar határokon a társadalom széles rétegeiben aggodalmat keltett, és tovább erősítette a feltétlenül némethű elemeket a kormánypárt jobbszárnyától a vezérkaron át a szélsőjobboldali ellenzéki pártokig. A német közelség, valamint az, hogy a kormányzat a berlini kormány oldalán látta kivitelezhetőnek revíziós terveit, inspirálóan hatott, és jelentős ösztönzőerőt jelentett.¹²

1938 áprilisában bizalmas információk jutottak el a Magyar Külügyminisztériumba a németek külpolitikai akcióiról közép-európai és magyarországi vonatkozásban. Az információk szerint Magyarországon most már tág teret kell biztosítani „a nemzeti szociálizmus gondolatának”,¹³ továbbá a németek számítanak arra, hogy a magyarok most már keményebb kézzel nyúljanak a zsidókérdés általános megoldásához is.¹⁴

[...] Fontos mindenekelőtt, hogy a kormányzat részéről nyíltan elismerte a zsidókérdés létezését. [...] Bizonyos, hogy Darányi úr csak érett megfontolások után szánta rá magát arra, hogy kormánytribünről ismerje be a zsidókérdés létezését, mert kétségtelenül tisztában volt azzal, hogy ezzel a beszédével úgyszólván legalizálta a zsidókérdéssel kapcsolatos kérdések nyilvános megvitatását.” L. A *Wilhelmstrasse*, 214.

¹⁰ ORMOS: *Magyarország a két világháború korában*, 184.

¹¹ MOL K 63 Küm. 190. cs. 1938-21/7. t. Német-magyar viszony. 1119./pol.-1938.

¹² A törvény tárgyalását már az anchluss előtt megkezdték. Vitéz Shvoy Kálmán – NEP-képviselő – 1938. március 31-én a következőket írta naplójába: „A »cs« csoport igen hangos lett, megkezdődött megint a zsidózás. Rajniss az ellenzéknek odakiáltott: »Vigyázzanak, Hitler már Bécsben van.« [...] A levegő nagyon rossz lett, lehetett érezni a németek közelségének kihatását, s a kormány nem tesz semmit.” L. Vitéz Shvoy Kálmán *titkos naplója*, 166.

¹³ MOL K 63 Küm. 190. cs. 1938-21/7. t. Német-magyar viszony. 1374. pol./1938.

¹⁴ Uo.

Az első zsidótörvény bevezetése közvetlenül nem kapcsolódott német nyomáshoz.¹⁵ Kimutatható, hogy jelentős belső erőik erősítették a törvényt. Nem állja meg a helyét tehát az, amit Horthy kormányzó visszaemlékezéseiben említ, hogy a magyar kormány az erőszakos német követelések megelőzése végett¹⁶ szánta rá magát az első zsidótörvény meghozatalára, sőt „izraelita vallású polgáraink jogainak bizonyos korlátozása alakjában tulajdonképpen védelmet kívánt számukra nyújtani az egyre fokozódó túlzások fenyegetése ellen”.¹⁷ Feltételezhető, hogy az ún. első zsidótörvény meghozatalával a magyar kormány nem csupán belső készletének engedett, hanem külpolitikai célokat is szolgálni akart.¹⁸ E németek felé tett gesztussal erősíteni kívánta a Csehszlovákia elleni német-magyar együttműködést.¹⁹

Miután 1938 májusában Imrédy váltotta fel Darányit a miniszterelnöki székben, a várakozással ellentétben tovább erősödött a belpolitikai jobbratolódás és a német orientáció. A közeledés fő okaként továbbra is a magyar revíziós törekvések jelölhetők meg, amelyeket a kormányzat csakis a németekkel karöltve tartott kivitelezhetőnek. Imrédy kormánya 1938 őszén Németország és Csehszlovákia növekvő ellentéteiből kívánt hasznot húzni.

Az 1938. szeptember 29-i müncheni egyezmény a versailles-i békerendszer összeroppanását jelentette.²⁰ A magyar közvéleményben pedig azt a reményt ébresztette, hogy a fordulat Magyarország számára is megérlelheti a revíziós politika húsz éve áhított gyümölcseit.²¹ Imrédy

¹⁵ ERÉNYI Tibor: Zsidók és a magyar politikai élet (1848–1938). In: *Múltunk*, 1994/4. sz. 27.

¹⁶ HORTHY Miklós: *Emlékezéseim*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990, 229.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Ehhez lásd GLATZ Ferenc: *Magyarország, 1944. A tudomány és a polgár kérdései*. In: *The Holocaust in Hungary*, 17–18.

¹⁹ 1938 áprilisában Erdmannsdorff követ Weizsäcker külügyi államtitkárnak már azt írta: „Itt most minden szem feszülten néz Csehszlovákiára és azt reméli, hogy esetleges felosztásánál ajándékként megkapják tőlünk az egykori Felső-Magyarországot.” L. A *Wilhelmstrasse*, 269.

²⁰ *Magyarország története*, 8. k., 960.

²¹ JUHÁSZ Gyula: *Magyarország külpolitikája (1919–1945)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988, 192.

titkos tanácsadói már a müncheni egyezmény előtt javasolták, hogy a német támogatás minél biztosabb megnyerése, és így a revíziós politika sikere érdekében lépéseket kell tennie, „meg kell csinálni a parancsuralmi rendszert”, amelyhez első lépésként „a szocialistákat kidobálni a parlamentből, a pártot megszüntetni. A zsidókérdést is radikálisabban kell kezelni.”²²

Amikor 1938. november 2-án a bécsi Belvedere-palota aranytermében kihirdették az ún. első bécsi döntést,²³ az mint a magyar diplomácia (igaz, csak pillanatnyi) sikere jelent meg. Úgy tűnt, a németek támogatják a magyar revíziós célokat.²⁴ Az első nagy és békés revíziós eredményért – amely euforikus hangulatot váltott ki a magyar lakosság körében²⁵ – hazánknak súlyos gazdasági és politikai engedményekkel

²² Uo. 964.

²³ A bécsi döntőbírásról lásd HARSÁNYI Iván–JEMNITZ János–SZÉKELY Gábor (szerk.): *München, 1938. Diplomáciai és politikai dokumentumok*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988, 176–177. Érdekességgéppen megemlíthető, miként üdvözölte az exminiszterelnök a Felvidék visszaszerzését. Darányi Hitlernek címzett levelében ez állt: „Kihirdették a döntőbírási ítéletet a magyar–csehszlovák kérdésben. A magyar népet [...] kezdettől fogva teljes bizakodás töltötte el, hogy ön vezér és birodalmi kancellár úr kiáll igaz ügyünk mellett. És nem is csalódtunk. [...] Teljes mértékig tudatában vagyunk annak, hogy az ön akciója nélkül semmit sem kaptunk volna meg a Trianonban elrabolt területeinkből, melynek egyik jelentős részét most visszaadták nekünk.” L. A *Wilhelmstrasse*, 321.

²⁴ BARCZA György: *Diplomataemlékeim*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994, 385.

²⁵ Erdmannsdorff 1938. november 9-én tájékoztatta a német külügyminisztériumot a bécsi döntés magyarországi fogadtatásáról. Szerinte ez a magyar közvéleményben és sajtóban kettős érzést váltott ki: „Az eksztatikus öröm érzését amiatt, hogy Felső-Magyarország fontos részei húsz év után visszakerültek az anyaországhoz”, és „a sajnálat, hogy ne mondjam fájdalom érzését” amiatt, hogy fontos városok, mint pl. Pozsony, Nyitra stb. nem ítéltettek a magyaroknak. Megemlíti azonban azt is, hogy „a magyar közvéleményt Németországgal szemben egységesen a köszönet és a hála érzése járja át, mégis [...] széles magyar tömegeknek az a benyomása, hogy Olaszország hajlamos lett volna arra, hogy sokkal többet juttasson Magyarországnak”. L. A *Wilhelmstrasse*, 324. Sztójay ezt a következőképpen próbálja megmagyarázni a németeknek: „Es ist nicht zu bestreiten,

kellett fizetnie. Imrédy a müncheni egyezmény előtt nem sokkal úgy nyilatkozott, hogy nem lesz továbblépés a zsidótörvénykezés terén, németországi útja és a Felvidék visszatérése után azonban újragondolta nézeteit. A Felvidéken élő mintegy 140–160 000 főnyi zsidó népességgel is számot vetett, amikor 1938 november derekán már arról beszélt, hogy újragondolta álláspontját a zsidókérdésben. Ám minden bizonynyal szerepet játszhatott az is, hogy a magyar kormány ekkor már túlnyomórészt német vonalon mozgott, a német előretörés és sikerek pedig megtették a magukét.

Amikor aztán 1938 decemberében a képviselőház elé került a második zsidótörvény javaslata, a németek elégedetten figyelték a magyarországi zsidópolitika alakulásának új mozzanatait. Tökéletesen tisztában voltak München jelentőségével is ezen a téren. „Magyarországon (és Lengyelországban²⁶) a zsidóságot különleges törvénykezés alá vették”²⁷ – olvasható egy 1939 januárjából származó német diplomáciai jelentésben. „Már mindenütt érződni kezd a német külpolitika müncheni sikere, amelynek hatása, akár egy földindulásé, a legtávolabbi országokba is elér és romba dönti a zsidóság évszázados hadállásait.”²⁸ A magyar diplomácia szeme előtt pedig új terület körvonalai rajzolódtak ki: ezúttal Kárpátaljáé.

1938 decemberében Imrédy Csáky Istvánt²⁹ nevezte ki külügyminiszternek. Imrédy és Csáky Magyarország sorsát teljesen a tengelyhez próbálta kötni. Barcza György londoni magyar követ a következőkép-

dass in Budapest eine Flüsterpropaganda Platz gegriffen hat, und zwar selbstverständlich im Kreise der jüdischen Bevölkerung und deren Anhang.” L. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához (1936–1945)*. III. k. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 235–236.

²⁶ Erről lásd ROTHSCILD: *Lengyelország története*, 19–20.

²⁷ *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik (1918–1945)*. (ADAP) Serie D. (1937–1945) Band V. 1950. Kapitel X. Die Judenfrage., 782. Ehhez lásd még PREPUK: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában*, 157.

²⁸ Uo.

²⁹ A német külügyminisztériumban feljegyzés készült Csákyról. Olyan emberként jellemezték, aki mint reálpolitikus tudja, hogy a magyar külpolitikának a jövőben is a németekhez kell igazodnia. L. *Diplomáciai iratok*, 341.

pen öröközte meg 1938 decemberében Csákyval folytatott beszélgetését: „Csáky magatartása jellemző volt a kétszínűségére. [...] sopánkodva jegyezte meg, hogy sajnos a németek minket igen erős és sikereikkel csak egyre fokozódó nyomás alatt tartanak. Nem képzelhetem el, hogy mi folyik Pesten e téren – mondta. A németek igen gyanakvóak, a legkisebb dologba is beleavatkoznak. [...] Nézete szerint mi a németek tudta nélkül, vagy pláne ellenükre semmit sem tehetünk; ők ma Európa urai és igen sokáig azok is maradnak, mert ők ott a legerősebbek.”³⁰

Csáky ezekkel a felismerésekkel a háta mögött folytatott tárgyalásokat Berlinben 1939 januárjában. A németek elégedetlenek voltak Magyarországgal, és ezt Hitler nyíltan Csáky tudomására hozta.³¹ Nem mulasztotta el hálátlannak nevezni a magyarokat, minthogy Németország tette lehetővé első revíziós sikereiket. Csáky ezután mindent megígért, ami Hitler kívánságainak megfelelt: például az „őrült fegyverkezést”, sőt maga hozta szóba a zsidókérdés nemzetközi méretű megoldásának szükségességét is.³² Ribbentroppal folytatott tárgyalásán arra is utalt, hogy hazánk közeledése a Birodalomhoz ideológiai téren is folyik.³³ Ezeken a tárgyalásokon magyar részről elhangzottak jól mutatják, hogy a magyar kormánykörök minden lehetséges módon próbálták a németek kedvét keresni. Mivel a német politika számára nem utolsósorban a zsidókérdés kezelése hitelesítette a sokat hangoztatott baráti érzelmek őszinteségét és mélységét, nagy jelentősége volt annak, hogy az Imrédyt 1939 februárjában a miniszterelnöki székben felváltó Teleki Pál gróf hangsúlyozta: fenntartja és képviseli az elődje által beterjesztett valamennyi törvényjavaslatot, így a zsidójavaslatot is.³⁴ Horthy pedig a né-

³⁰ BARCZA: *Diplomataemlékeim*, 398–399.

³¹ Erről lásd *Magyarország története*, 8. k., 974.

³² A *Wilhelmstrasse*, 346. és JUHÁSZ: *Magyarország külpolitikája*, 209.

³³ *Magyarország története*, 8. k., 975. és A *Wilhelmstrasse*, 347.

³⁴ Uo. 977. Erdmannsdorff 1939. február 20-án tájékoztatta a német külügy-minisztériumot a kormányváltásról. Kiemelte, hogy a miniszterelnök „az országgyűlés előtti programbeszédében az eddigi bel- és külpolitika kontinuitását fogja hangsúlyozni”. L. A *Wilhelmstrasse*, 364. Imrédy leváltásáról lásd még uo. 365. és 377. Ismert: a törvényjavaslat bizottsági vitája során többször is téma volt, hogy a javaslat beterjesztése mennyiben tekinthető autonóm magyar lépésnek. Emléke-

metek előtt éppen azzal indokolta Imrédy leváltásának szükségességét, hogy a zsidótörvény sima parlamenti keresztülvitelét veszélyeztethetné a várható támadások miatt, hogy a javaslat beterjesztője ereiben némi zsidó vér is csordogál.

1939 márciusában a magyar revíziós politika újabb sikert könyvelhetett el: ezúttal Kárpátalja megszerzése³⁵ adott okot az ünneplésre, ismét – bár nehezen született – német segítséggel. Horthy maga is nagyon büszke volt az eredményre. A következőket mondta Barczának: „A németeket Európában semmi sem állíthatja már meg. Ők nem rokonszenvesek sem nekem, sem másoknak [...], de erősek és velük kell mennünk. Háborút nem akarok, de nem hagyhatjuk kihasználatlanul az elszakított területek visszaszerzésére kínáló páratlan lehetőséget.”³⁶

1939 májusában tető alá került a második zsidótörvény. A németek azonban ennek a szigorúságával sem voltak elégedettek; ismét amolyan félmegoldásnak tekintették. Sztójay Döme berlini magyar követ 1940 augusztusában Csákyknak küldött szigorúan bizalmas jelentésében arról számolt be, hogy Németország szakított azzal „a legalábbis látszólagos érdektelenségével”,³⁷ amellyel korábban a holdudvarába vont államok

zetes Szilágyi Lajos képviselő felszólalása, aki szóvá tette: „Országszerte beszélnek azt, hogy a magyar királyi kormány nyomásra terjesztette elő ezt a törvényjavaslatot, még pedig illetéktelen külföldi befolyásra.” Vitába keveredett gróf Teleki Pállal, akit felszólított, hogy valljon színt, mert – mint mondta – „éppen olyan helyről dobják be ezt mindig a vitákba, ahonnan ennek elhangoznia nem volna szabad.” A miniszterelnök a következő választ adta: „Megmondottam bemutatkozó beszédemben, a képviselőházban is és itt is, hogy a magunk lábán állunk! Ameddig én itt ülök, addig a magunk lábán állunk!” L. A Képviselőház és Felsőház egyesített bizottságainak ülése. 1939. 04. 26. In: *A második zsidótörvénnyel kapcsolatos...*, 331. Teleki ugyanezen az ülésen a fenti problémával kapcsolatban a következőket is mondta: „Engem semmiféle idegen mentalitás e tekintetben nem vezetett.” Uo. 1022–1030.

³⁵ A visszacsatolt mintegy 12 ezer négyzetkilométeren élő 600 ezer lakosból mindössze 40 ezer volt magyar. L. ORMOS: *Magyarország a két világháború korában*, 211.

³⁶ BARCZA: *Diplomataemlékeim*, 451.

³⁷ MOL K 83 9. cs. Berlini követség. 185./pol.-1940.

belviszonyait szemlélte. Ennek tudható be – írja –, hogy egyre gyakrabban hallja bírálóknak, „óhajoknak kifejezését magyar viszonylatban is”.³⁸ A németek elégedetlenségének okai között pedig első helyen a zsidókérdés szerepelt.

Sztójaytól ettől kezdve egyre több, a magyar kormányt a zsidókérdés terén sürgetésre ösztönző jelentés érkezett. Folyamatosan beszámolt arról, milyen a magyar kormány megítélése Németországban, és javaslatokkal is szolgált arra nézve, miként lenne javítható a magyar–német viszony. A követ szerint a birodalomban hazánkat sokan Európa legkonzervatívabb államának³⁹ tartják, ahol ráadásul erős zsidó befolyás érvényesül. A német hadügyminisztérium egyik tisztjének véleményét tolmácsolta, amikor a következőket írta: „A grófok által uralt Magyarország túl sokat kapott vissza. A magyar kormány semmit sem tesz a zsidókérdésben.”⁴⁰ Pedig – vélte Sztójay – javítani kellene ezt a hazánkról kialakult kedvezőtlen képet, annál is inkább, mert Németország fontos szerepet fog játszani a bennünket közelről érintő közép- és kelet-európai kérdésekben. Nagyobb figyelmet kell szentelni annak, hogy „a magyar–német vonatkozásokra a magyar belpolitikai alakulás is gyakorol lényeges befolyást”.⁴¹

A második, 1940. augusztus 30-án kihirdetett bécsi döntés értelmében Magyarország visszakapta Észak-Erdélyt és a Székelyföldet: 43 104 km²-t 2 millió 400 ezer lakossal, amelynek 51,4%-a volt magyar, ugyanakkor több mint 400 ezer magyar román területen maradt.⁴² E területek visszaszerzése a magyar revíziós igények egy fontos mozzanatának a ki-elégítését jelentette. 1940. szeptember 10-én Sztójay átadta Hitlernek Horthy levelét, amelyben kifejezte háláját az újabb visszatért területekért. A követ a Hitlerrel folytatott eszmecsere utáni jelentésében vázolta azt a programot, amely szerint alkalmas lehet a hála kifejezésére a további revízió reményében. Ezek között szerepeltek további radikális

³⁸ Uo.

³⁹ Uo. MOL K 83 9. cs. Berlini követség. 200./pol.-1940.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² ORMOS: *Magyarország a két világháború korában*, 223.

lépések is a zsidókérdés vonatkozásában. Magyarázatul a következőket hozta fel: „Tudjuk, hogy csak német győzelem – amely minden kétségen kívül be fog következni – biztosít Magyarországnak megfelelő jövőt.”⁴³

1940 késő ősztől jelentései már arról szóltak, hogy a németek egyre türelmetlenebbek a magyarokkal szemben, és ebben szerintük különösen nagy szerepe van annak, amint a magyarok a zsidókérdést kezelik. Német részről még mindig a zsidót tekintik az „első közellenségnek”, és azt vallják – írta Sztójay –, hogy az az ország, amely kíméletesen bánik a zsidókkal, „nem lehet igaz, őszinte barátja a német népnek, hanem a barátságot legfeljebb csak mutatja”.⁴⁴

Tolmácsolta még mértékadó német személyiségek véleményét, miszerint „Magyarország minden eddigi zsidótörvény dacára [...] úgyszólván az utolsó európai mentsvéra a zsidóságnak.”⁴⁵ Felhívta a figyelmet arra, hogy „a magyarországi zsidókérdés végleges és kielégítő megoldása egyik legfontosabb előfeltétele a magyar–német viszony kedvező alakulásának és a részünkről óhajtott német bizalom megszilárdulásának”.⁴⁶ (Kiemelés az eredeti szövegben – F. C.) Ha tehát bensőséges viszonyt akarunk kialakítani a németekkel – írta immár sokadszor a követ –, „akkor a zsidókérdésben radikális és gyors lépések feltétlenül szükségesek”.⁴⁷

A németek egyre kevésbé nézték jó szemmel a magyarországi zsidókérdés megoldatlanságát. Kb. 1940 ősztől ez mind több diplomáciai beszélgetés témája lett. A németek megpróbálták erőteljesebben felvetni, hogy a magyar kormány rendezze a problémát. Utóbb, 1941-ben ugyan a magyar parlament szemükben is példás fajvédelmi törvényt alkotott, a németek türelmetlensége mégis csak részben enyhült.⁴⁸ Román-

⁴³ MOL K 83 9. cs. Berlini követség. 206./pol.-1940.

⁴⁴ MOL K 83 9. cs. Berlini követség. 243./pol.-1940.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ MOL K 83 9. cs. Berlini követség. 241./pol.-1940.

⁴⁸ Ebben szerepet játszott a német zsidópolitika változása is. Kb. 1939-ig ugyanis a német vezető körök a kivándorlással vélték megoldhatónak a zsidóproblémát. Utána már „egyéb módszerek” kerültek előtérbe. Hitler előzetes jóváhagyásával Göring 1941. július 31-i levelében megbízta Heydrichet a zsidókérdés végső megoldását célzó általános terv elkészítésével. (A magyar fajvédelmi tör-

niával, az új szövetséggel példálózta, mint amely a zsidókérdés megoldásában sokkal aktívabb. Csak sajnálni tudták, hogy „a régi baráti szövetséges nem hajlandó e kérdésben való hasonló eljárásra”.⁴⁹

A magyar kormányzat vezetőit a faji törvényhozás bevezetésében 1938–1939-ben elsősorban nem a német nyomás befolyásolta, hanem belpolitikai és gazdasági természetű indítékok vezették. Ezek egy része, mint például a zsidók vagyonának megszerzése és elosztása, nem volt nyíltan kimondható, ezért ideológiai-szellemi érveket is felvonultattak. E jelszavak felvonultatásával a közvéleménnyel is el akarták fogadtatni a zsidótörvényeket. A magyar társadalom egy rétege azonban mondhatni szinte „magyarmegváltást” várt a diszkrimináló intézkedésektől.

Az egymást követő kormányok a zsidótörvényhozást egyfajta váltópénznek tekintették, cserébe azokért az előnyökért, amelyeket Magyarország szomszédaival szemben csakis Németország volt képes és kész nyújtani. Ennek a távolabbi konzekvenciáit akkor kevesek fogták föl. 1941-ben a Horthy-rendszer egy jelentősen megnagyobbított Magyarországot tudott felmutatni állampolgárainak. Ezek a sikerek hozzájárultak ahhoz is, hogy a társadalom egy részének figyelme elterelődjék arról, mi történik a zsidókkal. Kevesekben merült fel, milyen következményei lehetnek az ország későbbi sorsára nézve, hogy a németek székeltőlói lettünk.

A németek – bár véleményük nem volt titok a magyar diplomácia előtt – ebben az időszakban nem gyakoroltak nyílt nyomást a faji törvények bevezetése érdekében. A magyar kormányzat tengelybarát elkötelezettségének arányában a nyomás is egyre fokozódott. Az 1941-es év-

vény pedig – említettük már – 1941 augusztusában született). Erről lásd ORMOS Mária: Az Endlösung világnézeti alapja és politikai funkciója. In: *Zsidósors Délkelet-Dunántúlon*, 110.

⁴⁹ Uo. Itt a románok által kezdeményezett és végrehajtott transznyisztriai deportálásokra és zsidóüldözésekre gondolnak. Erről lásd COHEN: *Soá*, 63.; Matatias CARP: *Fekete könyv*. Primor Kiadó, Budapest, 1993, 185–201.; Továbbá In: GÁLL Ernő: *A felelősség új határai*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999, 140.; Moshe CARMILLY-WEINBERGER: *A zsidóság története Erdélyben (1623–1944)*. Szerk.: KOMORÓCZY Géza. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1995, 294–295.

ben pedig csapdává lett, melyből a magyar elit saját erejéből már csak olyan módon szabadulhatott volna, melyre nem volt sem kész, sem képes. Az a hangulat pedig, amelyet a faji törvényhozás lépései az országban kialakítottak, a magyar társadalom nem jelentéktelen részét befogadókésszé tette a zsidókérdés későbbi, szélsőségesen erőszakos megoldási kísérletei iránt.

Az „őrségváltás” eredményei

1942-ben mutatták be a mozik a szélsőjobboldali sztárrendező, Bánky Viktor *Őrségváltás* című filmjét. Az antiszemita propaganda-film hatalmas siker volt, a háború után azonban a rendezőnek a film miatt népbíróság előtt kellett felelnie. A *Magyar Film* 1942-ben ezt írta az *Őrségváltásról*: „Pillanatig sem volt kétséges, hogy a magyar közönség ennek a húsba vágó problémának filmjét nagy örömmel és lelkesedéssel fogadja. Példátlanul áll az is a magyar filmek történetében, hogy a tolongók előtt az Uránia színház ajtajait le kellett zárni, sőt a rend fenntartására rendőri karhatalmat kellett igénybe venni.”⁵⁰ A történet egy zsidó gyárban játszódik, ahol egy öntudatos keresztény mérnök ráébred arra, hogy munkaadói a zsidótörvények kijátszásán törik a fejüket.

A téma- és címválasztás is telitalálat volt a készítőik részéről. A Magyarországon 1938-tól beindított zsidóellenes törvénykezés a szociálpolitika rasszista módozatát jelentette. Mozdulatlan társadalmi szerkezet és robbanással fenyegető szociális problémák eredőjeként, tényleges reformok híján „őrségváltást” akartak levezényelni a zsidók ellenében hozott törvényekkel és rendeletekkel. Az „őrségváltás” – vagy ahogy akkoriban még mondani szokták: „honfoglalás” – igénye széles körű támogatottságot élvezett, Sipos Péter találó megfogalmazása szerint „a lét vagy nemlét kategorikus imperatívuszaként fogták fel”.⁵¹ A fenti

⁵⁰ SÁNDOR Tibor: *Őrségváltás után. Zsidókérdés és filmpolitika 1938–1944*. Magyar Filmintézet, Budapest, 1997, 176.

⁵¹ SIPOS: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*, 226.

megnevezés alatt vallási-faji alapú személycseré értendő, vagyis a zsidók által „bitorolt” helyekre keresztényeket akartak ültetni. A megvalósításra irányuló erőfeszítés nem volt csekély. 1938 és 1944 között 21 zsidóellenes törvény állt az „őrségváltás” szolgálatában, a végrehajtást szabályozó rendeletek száma a háromszázhoz közelít.⁵² A „törvényes antiszemitizmuson” túlmenően, azt segítő, a „törvénytelen vagy bürokratikus antiszemitizmus” tette nehezzé a zsidók életét a Horthy-kor Magyarországon. Hivatalnokgenerációk nevelkedtek és edződtek a bürokratikus antiszemitizmus gyakorlatán, amely aztán 1944-re szinte zsigerivé vált, és jelentősen megkönnyítette a zsidók totális jogfosztásának és kirablásának végigvitelét. Az ügykezelésben a diszkrimináció mindennapossá vált a zsidókkal szemben. Az íróasztal túloldalán törvényi túlteljesítéssel, leleményes jogértelmezéssel, félremagyarázással, saját hatáskörben hozott rendeletekkel találkoztak a zsidók. A bürokratikus antiszemitizmus hátterében magasröptű célok is meghúzódtak, úgy mint a „keresztények segítése”: sokakat jóleső érzéssel töltött el az a tudat, hogy a zsidók hátrányba szorításával keresztény emberek sorsán javítanak.

A zsidótörvények hatása a megvalósítás következetességén és szigorúságán múlt. Lényeges szempont volt, mi szolgálja a magyar gazdaság érdekeit. Gondosan mérlegelték, milyen hatásai várhatók az „őrségváltásnak” az adott területen. Ennek köszönhetően a végrehajtás szelektív és pragmatikus volt: a törvényeket nem hajtották végre teljes egészében. „Bűnös hanyagságokra” is sor került. A racionalitás diktált. Olyan területeken, ahol egyértelműen kitűnt, hogy a gyakorlati megvalósítás veszélyeztetné a gazdaság működőképességét, eltekintettek a szigorótól. Más területeken viszont az utolsó betűig betartották a törvényt és a végrehajtási utasítást, ez utóbbi gyakran még a törvények buzgalmát is a túlszárnyalta a zsidótlanításban.

A törvények végrehajtásának sikeressége azon is múlt, miként viszonyulnak a zsidókérdéshez a szakmai kamarák (mint kvótavégrehaj-

tók), minisztériumok és maguk a munkáltatók. A szabadfoglalkozású pályákon az adott szakmai közösség állásfoglalása bizonyult perdöntőnek. Tiltakozásra, ellenállásra is nyílt lehetőség, vagyis a végrehajtók képesek voltak erősíteni vagy gyengíteni a törvényi diszkriminációt.

A zsidótörvények nem voltak képesek a zsidó és nem zsidó népeség teljes körű szegregációjára. Erre jó példa a zsidótörvények fogadtatásának széles repertoárja az egyes szakmai kamarákban, mely a lelkes egyetértéstől az elutasításon át a lojalitásig, a szolidaritásig terjedt. Emelésre méltó az ügyvédi kamara ellenállása. Az ügyvéd- és jogásztársadalom attitűdje azért is meglepő, mert a szakértelmiségi területek között itt volt a legjelentősebb a zsidók aránya. A kamara azonban ennek ellenére aktívan szállt szembe a törvénnyel. Tüntető kiállásra is hajlandók voltak: a második zsidótörvény következtében a fővárosi kamara választmányából leváltott zsidó tagoktól ünnepélyes keretek között búcsúztak el.

Az ellenállás záloga abban rejlett, hogy a keresztény tagok többsége nem azonosult a diszkriminatív törvények szellemével mint újszerű erkölcsi nívóval. 1938 nyarán életre hívták a KÜNSZ-t (a Keresztény Ügyvédek Nemzeti Szövetsége), azzal a céllal, hogy a kamarán belül háttérbe szorítsák a fajvédő MÜNE-t (a Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyletét). A KÜNSZ elutasította a zsidótörvényeket. Nem csoda tehát, ha a MÜNE úgy tekintett ellenfelére, mint a „a régi, megcsontosodott zsidó uralom nyílt vagy álcázott híveire”.⁵³ A KÜNSZ komoly eredményeket ért el. Mintegy három esztendeig a legtöbb kamarában sikerült kisebbségbe szorítani a MÜNE reprezentánsait, ezzel együtt késleltetni a törvény kamarai megvalósulását.

Az ügyvédi kamarák lojálisak voltak zsidó tagjaik iránt, keresték, megtalálták a menekvést jelentő kikapukat bajba jutott kollégáik számára. Munkalehetőségeik a törvények következtében sajnálatosan szű-

⁵² KARSAI László: A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944. In: *A Holokausz Magyarországon*, 141–143.

⁵³ KOVÁCS M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Helikon Kiadó, Budapest, 2001.

kültek, de nem zárultak be teljesen. Erre példa, hogy 1944 márciusáig a zsidó ügyvédek a bíróságokon még munkához jutottak.

Az ellenállás okai több fronton keresendők. Magyarázható az ügyvédi közösség társadalmi összetételével, életkorával, korábbiról meglévő kapcsolat- és nézetrendszerükkel. Szempont volt az ügyvédi klientúra vegyes összetétele is. Nyíltan felvállalt antiszemita politizálás ésszerűtlen és összeegyeztethetetlen lett volna az ügyfélkörrel, riasztó a potenciális ügyfelek, köztük a zsidó üzleti körök számára. Nagy súlya volt, hogy az ügyvédi kamara, az ügyvédek legfőbb testülete elutasította a politika fő tengelyének számító antiszemitizmust, egyébként nem újkeletűen. Ez az attitűd az 1920-as évek eleje óta jellemző volt. A közvetlen szakmai környezet iránymutatása azért volt nagyon fontos, mert nem kaptak sem ösztönzést, sem bátorítást a fajvédő-jogfosztó politizálásra, szemben például a mérnökökkel vagy az orvosokkal.

A mérnöki kamara viszonyulása a zsidótörvényekhez középutas megoldás volt. Az ún. első zsidótörvény az ipari és kereskedelmi cégeknél 20%-ban maximálta a zsidók arányát, és az új kvótát öt év alatt akarták megvalósítani. Ez önmagában mintegy 900 mérnök megélhetését sodorta veszélybe. Rajtuk kívül több mint 800 szabadfoglalkozású önálló zsidó mérnök munkája vált kérdésessé. A helyzetet tovább súlyosbította a kvótarendszer, amit a közhasznú magánszerződésekkel kapcsolatban vezettek be. Ez azt jelentette, hogy 1941-ig a szerződések 20%-a, 1942-től 10%-a, 1943-tól pedig maximum 6%-a juthatott zsidóknak. A rendelkezés a zsidó mérnököket megélhetési forrásuktól vágta el.

A zsidókat korlátozó törvények a fajvédő mérnökegyesület, a MMÉNSZ (Magyar Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetsége), továbbá a kamara egyetértésével, támogatásával találkoztak. A közmunkákra vonatkozó szerződések felett rendelkező Ipari Minisztérium megalakításának pillanatától a MMÉNSZ befolyása alatt állt. A második zsidótörvény bevezetésének időszakában valamennyi közép- és felső szintű tisztviselő MMÉNSZ-tag volt. A testület akcióba lépett. 1921 óta listát vezettek az ún. „őskeresztény” mérnökökről, amit egészen a zsidótörvények bevezetéséig bizalmasan kezeltek, most viszont elérkezettnek látták az időt a közzétételére. Sok keresztény mérnök – aki addig nem is gondolt rá – most belépett a MMÉNSZ-be. Hirtelen sokan fedezték fel

magukban az antiszemitát, akadt, aki publikálta is munkalehetőség reményében, sajátos önreklámként.⁵⁴ Így tett például Molnár Farkas építész, aki korábban vagyonos zsidók villáit tervezte, a második zsidótörvény esztendejében azonban mély zsidóellenesség rántotta magával.

Hiába voltak szép számmal támogatói a mérnökök között a fajvédelmi gondolatnak, a zsidótörvények végrehajtása több volt, mint nehéz feladat. A MMÉNSZ nem tudta egységes frontba tömöríteni a mérnököket. A gyakorlati megvalósítást intézményi problémák nehezítették. Kérdés volt, melyik szervezet hajtsa végre a zsidótörvényt.

A kamara nem volt alkalmas erre, mert a mérnökök körében nem volt kötelező a kamarai tagság. 1940-ben a 10 125 mérnök közül csupán 4065 volt kamarai tag. A törvény csak a szabadfoglalkozású mérnököket kötelezte kamarai tagságra, a szakma másik része felett semmilyen joggal nem rendelkezett. A törvény végrehajtásához tehát arra lett volna szükség, hogy a szakma másik felét valamilyen módon betelerjék a kamarába. Ezt az ötletet azonban éppen a keresztény mérnökök ellenezték nagy hévvel. A fegyverkezési konjunktúra és a zsidó mérnökök kiszorítása a mérnöki tevékenységet végzők köréből új munkalehetőségeket csillantott fel számukra: a közalkalmazotti mérnökök munkaviszonyuk mellett most már egyedi pályázatokkal is próbálkozhattak.

1939 és 1941 között a mérnöki szakmában az „őrségváltás” nem sikerült túl jól. A fajvédő mérnökök nem tudták a lehetőségeket a maguk hasznára fordítani. A törvény eredeti szándékával a megvalósítás meredeken szembement. Az „őskeresztény” mérnökökkel éppen „őskereszténységükkel” kapcsolatban merültek fel gondok. Az antiszemita szellemiség nem volt előny, ha a vállalat zsidó kézben volt, vagy zsidó körökkel állt kapcsolatban. A vállalatoknál inkább nyúltak az ún. strómanok felé. Ők „kirakatemberek” voltak, akik csupán a szükséges kelékekkel rendelkeztek: megfelelő születés, keresztény középosztálybeli, dzsentrí vagy arisztokrata származás, szakmai referenciák azonban nem kellett. Velük töltötték fel a zsidók elbocsátása révén megüresedő helyeket. Legfőbb érdemük az volt, hogy semmit sem csináltak az

⁵⁴ Uo. 147.

egészséges „arányosításon” túlmenően: „Képesek voltak meggyőzni főnökeiket arról, hogy fizetésükért cserébe hajlandóak semmit sem tenni.”⁵⁵ Paradox módon ők lettek a MMÉNSZ legfőbb ellenfelei, nem is a zsidó mérnökök.

Szélsőségesen antiszemita attitűdjével tűnt ki a szakértelmiségi foglalkozások között az orvosi szakma. A kamara és a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete (MONE) magatartására sok szempontból ráillett a kegyetlen jelző is.⁵⁶

Szélsőséges, a kíméletlenséget is felvállaló megélhetési antiszemitizmus tört felszínre, és vegyült fanatizmussal az orvosi szakmán belül. A zsidótörvények végrehajtását jelentősen megkönnyítette, hogy az orvosoknál kötelező volt a szakmai tagság. A szakértelmiségi pályák közül az orvosi szakma sorakozott fel leginkább a zsidók eltávolítása mellett, paradox módon a zsidók eltávolítása ezen a területen járt volna a legkomolyabb következményekkel, mert 1938–1939 táján minden harmadik orvos zsidó volt Magyarországon. Ez azt jelentette, hogy a személycsere, az „őrségváltás” kivitelezhetetlen: elképzelhetetlen lett volna pótlásuk rövid idő alatt.

A kamarában a MONE befolyása, irányító szerepe a nyílt zsidóellenességgel volt egyértelmű. Az elvakult antiszemitizmust példázza, hogy olyan orvosok ellen is kampányt folytattak, akik zsidókkal tartottak kapcsolatot, zsidó rokonaik voltak. A második zsidótörvény után jogeleneesen megszerezték a kamara irodájából a zsidó orvosok listáját, majd hozzáláttak az arányszámok megvalósításához. A születési és házassági kivonatok birtokában olyan zsidó orvosokat is jegyzékbe vettek, akik egyébként mentesültek a törvény alól. A hadba lépés után a MONE eljuttatta ezt az iratot a Honvédelmi Minisztériumnak, itt már a mentesítettek is zsidókként szerepeltek. A MONE akciója azt célozta, hogy a nemkívánatos zsidó orvoskollégáktól a munkaszolgálat révén megszabaduljanak.

⁵⁵ Uo. 150.

⁵⁶ Erről bővebben In: Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus*.

A kamara a racionalitással ment szembe akkor is, amikor a terület-visszacsatolások (Felvidék és Kárpátalja) után fény derült a kínzó orvoshiányra. A MONE zsidóbarát trükknek tartotta, a lakosság ellátása viszont veszélybe került. A kamara számára a vis maior nem a lakosság érdeke volt, hanem a fajvédő magatartás, a zsidótörvény betűinek betartása.

1944-ben az ország zsidó orvosainak több mint fele, mintegy kétezer-ötszáz zsidó orvos közbenjárásuk révén került a halálszerelvényekre. A német megszállás után a polgári munkaszolgálat kifejezetten az életet jelenthette. Ez idő tájt az orvoshiány miatt sok zsidó orvos dolgozott hivatalosan munkaszolgálatosként. Itt nem kellett tartaniuk gettósítástól, deportálástól. A kamara és a MONE azonban kijárta, hogy a hadsereg a zsidó orvosokat a munkaszolgálat keretein belül olyan körzetekbe helyezze, ahonnan már megindult a zsidók deportálása. Az átirányított zsidó orvosok új helyükön már nem tudtak életmentő munkát végezni, a kamara listái alapján deportálták őket.

A zsidóellenes törvények gazdasági következményei súlyosak voltak. Egyes adatok szerint az ipar, a kereskedelem, a hitelügyletek és a szabadfoglalkozások terén 40 000 állás szabadult fel az „őrségváltók” számára, az átfolyó jövedelem pedig 90-100 millió pengőre becsülhető.⁵⁷ A zsidótörvények fő haszonélvezői a keresztény értelmiségi és tisztviselőrétegek voltak, továbbá az állami bürokrácia magasabb körei. Az úri középbirtokosok előtt is tágultak az utak, mert a mezőgazdaság területén előrehaladt zsidó konkurenseik kiiktatása.⁵⁸

Volt igazság abban a kritikában is, miszerint a zsidók megpróbálták kijátszani a törvényeket, sokszor sikerrel. A munka létfontosságú dolog, több mint kenyérkérdés. Akik „őrségváltás” címen azon munkálkodtak, miként lehetne minél több zsidót kitenni munkahelyéről, nem vettek tudomást arról, hogy a munkahely elvesztése az egyik legnagyobb stressztényező lehet az ember életében.

Tény, hogy a zsidótörvényekkel zsidó és zsidó nem egyforma esélyekkel szállt szembe, és az „őrségváltás” sem az eredeti forgatókönyv

⁵⁷ Sipos: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*, 226.

⁵⁸ Uo.

szerint zajlott. A zsidók ellenében hozott törvények és rendeletek tízezek egzisztenciáját tették tönkre, de az igazán nagy zsidó vagyonok, jövedelmek érintetlenül maradtak, pedig innen mintázták elsősorban a „gyűlöletes zsidó” sztereotípiát. Az iparmágnások, nagykereskedők, önálló, jól menő szakemberek gazdagságuk, kapcsolataik révén kevésbé érezték meg a gazdasági megszorításokat. A másik végletet a kétkezi munkások csoportja jelentette, mint amelyet kevésbé érintettek a zsidótörvények. A második zsidótörvény megvallott célja volt, hogy a zsidókat az önálló és értelmiségi munkakörökből a kétkezi munkák felé mozdítsa el. A zsidó közép- és kispolgárság érezte meg legjobban a törvény hatásait. A kiskereskedők, a hivatalokban dolgozók számára nem volt kiút, ők voltak a legkönnyebben megfoszthatók megélhetésüktől.

A német megszállásig a zsidók nemzetgazdaságban, szellemi életben betöltött szerepe nem változott meg radikálisan. „A zsidókérdés vonalán a materiális kérdés érdekelte az embereket, mi történt a vagyonnal, házakkal, kereskedésekkel, ipari műhelyekkel.”⁵⁹ Az érintettek körében nagyra nyíltak a bevételbeli és a vagyoni különbségek a felső és az alsó rétegek között.⁶⁰ Míg az iparmágnások akár haszonélvezői is lehettek a háborús konjunktúrának – például Weiss Manfréd és Chorin gyárai a német megszállás alatt is működtek –, a kiskereskedők, mesteremberek, tisztviselők, szabadfoglalkozásúak elszegényedtek. Botrányok kísérték a sokak által „legmagyarabb zsidótörvénynek” tartott 1942:XV. tc., a földbirtok-politikai törvény végrehajtását is. Elsősorban a kis- vagy közepes birtokkal rendelkezőket sújtotta, a földtulajdonviszonyokon nem változtatott. A végrehajtás során nem törekedtek az „örösváltást” „igazságosan” végrehajtani, vagyis elsősorban a szociálisan rászorultakon segíteni. Az osztozkodók inkább saját magukon igyekeztek segíteni, így szereztek jelentős birtoktestet szociálisan rászorultnak távolról sem nevezhető személyek.

A zsidótörvényeket azért hozták, hogy az „új felváltsa a régit”. A zsidóellenes törvényhozás légköre, az „új lehetőségek” nem csak a zsidók-

nak tartogattak rosszat. Rombolóan hatottak magukra a végrehajtókra, a haszonélvezőkre is. Sipos Péter azt írja, hogy az „örösváltás” eredményeivel nagyon sokan voltak nagyon elégedetlenek, „a kielégítetlen ambíciók száma változatlanul miriádnyi” volt.⁶¹ Konrád György önéletrajzi regényében olvasható az alábbi summázat 1944-re visszatekintve: „A zsidó polgárság deportálása, majd a maradvány kifosztása államosítás útján nem volt semmilyen érzelmes lepellet eltakarható. A falu eltávolította zsidó polgárait, mindenüket a magáénak tekintette, idegeneket ültetett a házaikba, udvaraikra és hanyagul kezelte a kényszerörökséget.”⁶²

Újabb zsidótörvények, 1941–1944

„Három esztendeje mást sem csinálunk, mint csak zsidótörvényeket gyártunk!”⁶³ – fakadt ki Incze Antal az 1941:XV. tc.,⁶⁴ *A házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatos fajvédelmi rendelkezésekről* címet viselő törvényjavaslat képviselőházi vitáján. Valóban. Az 1938-as esztendő óta a magyar parlament munkájának különleges terepét alkották a zsidókérdéssel kapcsolatos törvények. Fokozódó intenzitással, egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítva a kérdésnek szavaztak „megoldást” ígérő törvényeket.

Úgy az első zsidótörvénnyel, mint a másodikkal kapcsolatban felmerült kritikai érvként, hogy a végrehajtás nem volt megfelelő, a zsidók kiájtották, ezen pedig csakis új törvényalkotás segíthet. Erőteljesen harsant fel az a követelés, hogy a zsidók ellen a korábbiaknál sokkal keményebben kell fellépni. A legkritikusabbnak ismét a szélsőjobboldal és maga a kormánypárt bizonyultak.

⁵⁹ SIPOS: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja, 227.

⁶² KONRÁD György: *Elutazás és hazatérés*. Noran, Budapest, 1992, 161.

⁶³ Idézi GYURGYÁK: *A zsidókérdés Magyarországon*, 157.; A vitákat lásd *Az 1939. évi június hó 10-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (1939–1944)*. X. kötet. Athenaeum, Budapest, 1941. (KN [1939–1944], X.k.)

⁶⁴ A törvénytöveget lásd *Magyarországi zsidótörvények*, 149–152.

⁵⁹ Uo. 228.

⁶⁰ DON: *A magyarországi zsidóság*, 168.

1940 nyarán gr. Teleki Pál miniszterelnök a képviselőházban elismerte, hogy a második zsidótörvény végrehajtásával komoly gondok vannak. Teleki szerint a gördülékeny végrehajtást a törvény bonyolultsága és sokrétűsége magyarázza. Ennek tudta be azt, hogy az „nem érvényesíthető a maga teljességében”,⁶⁵ ezért kilátásba helyezte, hogy a kormány „a törvény átalakításával, vagy esetleg új törvény hozásával tegye közérthetővé a törvényhozás akaratát”.⁶⁶ Jogi problémák, az őrsváltás, vagyis a zsidó–keresztény helycsere kivitelezése, lassúsága, valamint a törvény állítólagos kijátszása a zsidók részéről alkották a valóságban azt a problémahalmazt, amely újabb törvény szükségességét vetette fel a kormány részéről. Az ún. második zsidótörvénnyel szembeni szinte csillapíthatatlan türelmetlenség abból fakadt, hogy a zsidóságot fajként kezelte, ám nem tiltotta el a vegyes házasságokat. A tárgyalások során ötletként már felmerült a zsidók és nem zsidók házasságkötésének tilalma, de a törvényalkotó figyelme akkor erre a területre nem terjedt ki. Premisszaként azonban kész volt, és az 1941-ben megszavazott fajvédelmi paragrafus az 1939-es törvény sajnálatosan logikus következményének is nevezhető. Kézzelfogható előzményekről is van tudomásunk. 1940 elejétől a rendőrség tagjai belügyminiszteri rendelet értelmében már nem vehettek feleségül olyan nőt, aki a második zsidótörvény értelmében zsidónak minősült. Gr. Serényi Miklós pedig ugyanezen év nyarán törvényjavaslatot nyújtott be a magyar nemzet tisztaságának védelmében, a „vérgyalázás” és a „vérbeütés” káros hatásait elkerülendő.

A Teleki örökebe 1941. április 3-án lépő Bárdossy László meggyőződéses antiszemitaaként vitte tovább mindazt, amit elődje rá hagyományozott. Kormányprogramjának tartóoszlopát a zsidókérdés „gyökeres és végleges” megoldása jelentette.⁶⁷ Olyan új törvényalkotás mellett tette le voksát, amely egyszerű, világos, éppen ezért hatékony, nem ad lehetőséget kijátszásra. A jog eszközével kívánta a zsidó–nem zsidó keve-

redést megállítani, továbbá „zsidótlanítani” a nemzet „lelki, erkölcsi, világnézeti és politikai”⁶⁸ irányító posztjait.

Programjának ismertetése után hamarosan a tetteké lett a főszerep. 1941. június 11-én Radocsay László igazságügy-miniszter benyújtotta a képviselőházban a korábban említett, *A házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatos fajvédelmi rendelkezésekről* című törvényjavaslatot. Címében nem szerepelt a „zsidó” szó, a „fajvédelem” viszont igen, ami első pillantásra is elég riasztó. A törvény 1941. augusztus 8-án lépett hatályba.

A javaslat az 1938-as és 1939-es zsidótörvényekkel összevetésben nem csupán a zsidókkal foglalkozott. Négy részre tagolódott, melyeket a javaslatot átszövő „fajvédelmi gondolat” fűzött egységbe: az első rész a házasságkötést megelőző kötelező orvosi vizsgálattal foglalkozott, a második résznek a házassági szerződés képezte tárgyát, a harmadik a házasság érvénytelenítésének feltételeiről szólt, végül a negyedik rész a zsidók és nem zsidók házasságkötésének tilalmát mondta ki.

A törvényjavaslat előadójaul választott Bocsáry Kálmán a javaslat célkitűzéseként a magyar nép „mennyei és minőségi” értékének javítását jelölte meg, ezenkívül „a magyar fajközösségbe tartozók vére és szelleme tisztaságának” védelmét.⁶⁹ E célból szerepelt a javaslatban a házasságkötés előtti kötelező orvosi vizsgálat bevezetése. A javaslat építő része a házasulandók számára lehetővé tette házassági kölcsön felvételét. A legjelentősebb, a támogatók szerint egyenesen „a nemzet centrális problémáját szabályozó rendelkezés”⁷⁰ pedig a zsidók és nem zsidók közötti vegyes házasságok eltiltása volt.

A javaslatot szigorúan biológiai fajvédelmi szempontok sugallták, a zsidósághoz tartozás kritériumrendszerében azonban – jobb híján – a vallási hovatartozásból indult ki. A képviselők is szóvá tették, hogy „a faji és a vallási meghatározások nagyon is koincidálnak”.⁷¹

⁶⁵ KATZBURG: *Zsidópolitika*, 147.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ GYURGYÁK: *A zsidókérdés Magyarországon*, 153.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ KN (1939–1944), X. k., 348.

⁷⁰ Uo. 350.

⁷¹ Uo. 377.

Mi tette ezt a törvényjavaslatot különlegessé az eddigi zsidóellenes törvények sorában? A korábbi törvények a nemzetvédelmet a zsidók közjogi, gazdasági és kulturális diszkriminációjával szolgálták. Itt azonban kifejezetten biopolitikáról van szó, a „vérkeveredés” megszüntetéséről. Láthatatlan falakat emelt a magyarok és a zsidók közé már a második zsidótörvény is. Az említett törvénytől magasabbrendű célként azt is várták, hogy az immár faji, szellemi, lelki és érzelmi egységnek tekintett zsidóságot válassza el a magyar faji közösségtől. Ez a szegmens azonban háttérben maradt, s ezt a restanciát, a „magyar nemzet biológiai értékének és erejének”⁷² védelmét az új törvényjavaslattal akarták behozni.

A törvényjavaslat indoklása a zsidóság állítólagos asszimilálhatatlanságával érvelt, amit ismét faji jellegéből vezettek le. „A zsidóság az egyetlen népfaj, amely lényegében megmaradt és sohasem változott: megmaradt a maga fajtájának, hitének és népiségének zárt egységében”⁷³ – ismertette az előadó a kormány álláspontját. A magyar nemzet faji tisztaságának fenntartását várták a „vérkeveredés” eltiltásától.

Az indoklás a nemzetközi politikából vett példákkal is igazolni kívánta a tervezett fajvédelmi intézkedések létjogosultságát, „a külföldi helyzet feltétlenül irányadóul szolgált”.⁷⁴ Németországot, Olaszországot, Horvátországot, Szlovákiát és Romániát hozta fel példaként, mint ahol megtalálták a zsidókkal szembeni védekezés helyes módját. További statisztikai adatokkal is alátámasztott érv volt a fajvédelem szükségessége mellett az utóbbi mintegy százötven esztendő alatt a vegyes házasságok számának nagymérvű emelkedése.

A törvény kimondta, hogy „nemzsidónak zsidóval házasságot kötni tilos”.⁷⁵ A törvény nem tekintette zsidónak azt, aki születésekor valamely keresztény hitfelekezet tagja volt, szülei pedig a házasságkötéskor keresztény vallásúak voltak. Számukra azonban eltiltották nemcsak a

zsidókkal, hanem a hasonló helyzetűekkel kötendő házasságot is. A törvény szerint zsidónak minősülő személyeknek a törvény hatálybalépése után kötött házasságából született gyermekei is zsidónak számítottak. A törvénysértőknek öt évig terjedő börtönbüntetést, hivatalvesztést, továbbá politikai jogaik felfüggesztését helyezte kilátásba. A házasságon kívüli nemi kapcsolatot is büntette a törvény, igaz, féloldatosan. A diszkrimináció diszkriminációja volt, hogy csupán a zsidó férfiak „tisztességes nem zsidó nővel” (vagyis az illető nem szerepelt a rendőrség bűnügyi nyilvántartásában prostituáltként) folytatott viszonyát szankcionálta, mintegy különleges védelmet biztosítva a keresztény nőknek. A törvénysértésért kiróható büntetés három évig terjedő fogházbüntetés, hivatalvesztés és a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztése volt. Nem járt azonban büntetés akkor, ha keresztény férfi és zsidó nő között jött létre szexuális kapcsolat. Erre reagált a Házban Rajniss Ferenc nagy derűtséget kiváltó közbeszólásával, miszerint „Egy kis igazságtalanság van benne!”⁷⁶ (A szélsőjobboldal reprezentánsáról akkortájt az a pletyka járta, hogy gazdag zsidó nők kitarítottja volt...) Érdekes, hogy a törvény-szöveg alapján már maga a megnyilvánuló szándék is büntetendő volt, vagyis ha zsidó férfi „tisztességes nem zsidó nőt nemi közösülés céljára a maga vagy más zsidó részére megszerez, vagy megszerezni törekszik”.⁷⁷

A törvény gyökeres fordulatot jelentett. Tökéletes eltávolodást az asszimiláció értékeit elismerő, azt pártoló, befogadó XIX. századi eszményektől. Az asszimiláció és a beolvadás lehetetlensége, továbbá a zsidóság romboló szellemisége immár alaptézissé váltak. A fajbiológia és az eugenika magasságából tekintve a zsidókra, velük szemben uralkodóvá vált az az álláspont, hogy csak nélkülük van lehetőség „az igazi magyar életre”. S mit vártak mindettől? Gr. Festetics Domokos megfogalmazásában ez így hangzott: „Végre fel fogja emelni a keresztényt és nagygyá teszi a magyart.”⁷⁸

⁷² Uo. 351.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Uo. 353.

⁷⁵ Magyarországi zsidótörvények, 149.

⁷⁶ KN (1939–1944), X. k., 492.

⁷⁷ Uo. 151.

⁷⁸ Uo. 413.

A parlamenti viták hangulatára az 1939-es választási eredmények nagyban rányomták bélyegüket. Címzavakban: durva hangnemű zsidóellenes kirohanások a kormánypárt és a szélsőjobb részéről, gyengén ható érvek liberális oldalról a törvényjavaslat ellen, és egyházpolitikai háttérű küzdelem a felsőházban az egyháznagyok részéről.

A képviselőházi vitára nagyon feszült légkörben került sor. A javaslatot egyedül a kormánypárt vállalta fel. A tervezet a szélsőjobboldal keresztültüzébe került, elégedetlenek voltak vele. Keményebb rendezést követeltek. Maróthy-Meizler Károly úgy fogalmazott, hogy „az egész zsidókérdést nem ilyen apró törvényekkel és törvényjavaslatokkal, hanem generálisan és véglegesen kellene rendezni”.⁷⁹ Eitner Ákos egyenesen „kis, vékonypénzű törvényjavaslatnak” nevezte a tárgyalás alatt lévő szöveget, nem is harmadik zsidótörvénynek,⁸⁰ nem ezt várta Bárdossytól bemutatkozó beszéde alapján. A beterveztetett javaslat valóban messze volt attól a kérlelhetetlen szigorúságú fajtisztasági törvénytől, mely a szélsőségeket kielégítette volna. Maróthy-Meizler meglátása szerint „egyedül és kizárólag az elkülönítés, a kitelepítés, az Európából való kitelepítés lehet a zsidókérdés végleges megoldása”.⁸¹ Jogi és tényleges gétót követeltek a zsidóság számára.

Liberális oldalról – a parlamenti erőtérből fakadóan – nem lehetett nagy erőket felvonultatni. Rassay Károly próbálta támadni a törvényjavaslatot. Rámutatott arra, hogy a paragrafus emberiességi szempontból is kifogásolható, ezen túlmenően szemben áll az egyházak által képviselt és kijelölt úttal is, mert lehetetlenné teszi az asszimilációt. Természetesen felesleges volt arra is rámutatnia, hogy tudományos szempontból nincs a javaslat alátámasztva. Olyan közegben hangzottak el szavai, ahol a képviselők jelentős része az asszimiláció legveszélyesebb fajának magát a kikeresztelkedést tekintette, ahol nem hangzott idegenül, sőt újfajta kommunikációs kódként funkcionált a „vérgyalázás” és a „vérbetűtés” fogalma. A „nagy és keserves erőlködés a zsidóság védelmében”⁸²

– ahogy gr. Károlyi Viktor kommentálta Rassay felszólalását – nem kecsegtethetett eredménnyel.

A képviselőházi vita során a felszólaló katolikus papok tiltakozása előre jelezte a felsőházi fogadtatást. Közi Horváth József a visszazsidósítások ellen emelte fel szavát. Rossznak, elhibázottnak érezve a javaslatot, visszavonását kérte.⁸³

A képviselőházi vita során a „faj” és a „vér” kérdése dominált, a radikális biológiai antiszemitizmus tört felszínre. A zsidókérdés kezelésének programját máris továbbvitték, elsősorban szélsőjobboldali képviselők. Kiderült, hogy „mindig van tovább”, radikalizmusuk szinte határtalan és nagyon kreatívak a téren, hogyan lehetne a zsidók számára egyelőre rendelkezésre álló teret tovább szűkíteni. A Ház falai között valóságos ötletbörzére került sor. A javaslatok szellemi forrásvidékét több esetben a náci Németország jelentette. Néhány a sorból. Még át sem ment a javaslat a törvényhozás különböző buktatóin, de már új zsidótörvény létrehozásának gondolata is felmerült. A törvény zsidófogalmának kiszélesítésével az „egynyolcados” zsidókat is zsidónak akarták minősíteni. Felmerült az is, hogy a közéletből ki kell söpörni mindenkit, aki a törvénnyel nem azonosul. Németországi hatás köszön vissza abban a felvetésben is, hogy zsidók ne tarthassanak 45 év alatti háztartási alkalmazottat. Különösen sokat foglalkoztak a zsidók „züllött erkölcsiségével”, közvélemény-formáló erővel bíró példákat hoztak fel annak bizonyítására, hogy a szexuálisan túlfűtött zsidó férfiak a keresztény leányokat megrontják, kihasználva például domináns helyzetüket a munkahelyen, és nagyon sok törvénytelen gyermeknek zsidó az apja. Ezért a „fajgyalázásra” vonatkozó részek kiegészítését javasolták. A cigánysággal kapcsolatban pedig már a sterilizáció ötlete is felmerült.

A felsőházi hozzászólók többsége is támogatta a törvényjavaslat célkitűzéseit. Ellenállás az egyháznagyok részéről volt, inkább teológiai, semmint egyszerű emberiességi megfontolásokkal a háttérben. Álláspontjuk hangoztatása révén az a kép alakult ki – ami a képviselőháznak és a felsőházi ortodox törvénytámogatóknak nagyon nem volt ínyére –,

⁷⁹ Uo. 356.

⁸⁰ Uo. 445.

⁸¹ Uo. 356.

⁸² Uo. 397.

⁸³ Uo.

hogy a törvényjavaslathoz inkább felekezeti, mint faji kérdéshez nyúlnak. „Ez alkalommal ismét akörül forog a vita a felsőházban, hogy ki tekintessék zsidónak”⁸⁴ – fogalmazta meg vitéz Meskó Zoltán. Sürgető türelmetlenség érződött a törvénytárgyalók részéről. Problémát jelentett, hogy „enyhíteni óhajt a felsőház a képviselőház által elfogadott javaslaton.”⁸⁵ Az enyhítés zászlóvivőinek szándékát egyesek nemzetellenesnek nevezték.

Mivel az új törvény a zsidó fogalmát a korábbi zsidótörvényeknél is tágabban határozta meg, így ismét sok ezer korábbi keresztény esett újonnan a törvény rendelkezései alá. A törvényjavaslat az egyházi vezetők körében részben ezért is talált nagy ellenszenvre, hiszen sok hívőjüket érintette, kikeresztelkedettek és nagyszámú született keresztényt egyaránt. A keresztény egyházak képviselői a felsőházban ekkor már határozottan és egyöntetűen elleneztek az előterjesztést. Erélyes tiltakozásukat jelentették be, mert a házasság fajiság szerinti, állam általi meghatározása szerintük a természet törvényeibe ütközik. A törvény ugyanis lényegében arra is felhatalmazta az államot, hogy keresztények házassága felett rendelkezzen. Ezt azonban az egyházi vezetők tűrhetetlennek találták. A tiltakozás és a felháborodás különösen a katolikus egyház részéről volt éles, részben mert a katolikus dogmák a házasságot szentségnek tekintették. Ám a protestáns egyházak sem fogadhatták el az állam döntési jogát afölött, hogy híveik kivel házasodhatnak és kivel nem.

A javaslat felsőházi tárgyalásán, 1941. július 18-án felszólaló Ravasz László püspök hosszan foglalkozott a javaslat alapját képező fajbiológiai elméletekkel, és megpróbálta kimutatni, hogy a különböző emberi fajokra vonatkozó feltételezések a komoly tudomány által még egyáltalán nem nyertek bizonyítást. Ez a nyomós érv az országgyűlési vitákban magas szintről minden bizonnyal az ő szájából hangzott el első ízben. A törvényjavaslatnak azt az alapgondolatát, miszerint a „zsidóság egy meghatározható faji fogalom”, amely „mindig [...] azonos szellemeköl-

csi minőségben jelentkeznek”, és ez „minden körülmény között káros és pusztító”, elsietett következtetésnek és „csalfa általánosításnak” tartotta.⁸⁶ Meglátása szerint itt egy olyan „burkolt zsidótörvényről” van szó, amelynek legérdekesebb vonása az, hogy vonatkozik már nem zsidó emberekre, keresztény magyar emberekre, de nem vonatkozik a zsidóságra.

A házassági tilalomra nézve kijelentette, hogy a törvény alapgondolata kibékíthetetlen az evangéliumi keresztény állásponttal, hiszen a keresztény házasság értékének és érvényének elbírálásánál döntő szemponttá a törvény a vérségi leszármazást teszi. Méltánytalannak tartotta azt is, hogy a törvény olyanokat is sújt, akiknek már a szülei is kitérték a zsidó vallásból, s ők maguk kereszténynek születtek. Így a törvényjavaslatot azért is elutasította, mert meglátása szerint „a készülő törvény azt hirdeti és ismétli, hogy ennyi meg ennyi zsidó vér mellett az illető soha, semmi körülmények által Szentlélektől megváltott ember nem lehet”.⁸⁷ Majd beszámolt a felsőház vegyes bizottságában végzett munkájáról, és ajánlotta az ott kidolgozott módosító javaslat elfogadását. Ennek segítségével legalább a kivételezett kikeresztelkedettek számát igyekeztek növelni. Ajánlásai azonban a törvény egész szellemével szembeni éles bírálatához képest részlegesek voltak, és talán nem is túl jelentősek.

Ravasz a javaslat alóli kivételek körének a megállapításánál felvetette – bár ezek a javaslatok is háttorzongatók –, hogy „három vagy négy zsidó nagyszülőnek két nemzedéken át hívő leszármazottja”, kivételes esetben, köthessen házasságot „nemzsidó származású személlyel”. Másik javaslata alapján egy lelkipásztorokból, orvosokból és nemzetnevelőkből álló magas bizottság előzetesen megállapítaná, hogy a házassulandók együttélése „nemzeti szempontból kívánatos-e”. A vizsgálat során ellenőrzésre kerülne a házassulni szándékozók egészségi állapota, anyagi helyzete, származása, de az „átöröklési terhek” is.⁸⁸

⁸⁴ Az 1939. évi június hó 10-re hirdetett országgyűlés felsőházának naplója (1939–1944). II. kötet. Athenaeum, Budapest 1942, 280. (FN [1939–1944], II. k.)

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Uo. 289.

⁸⁷ Uo. 290.

⁸⁸ Uo. 292.

Ravasz püspök a módosítások indoklásában láthatóan elsősorban azokat az érveket kereste, amelyek talán a törvény elszánt híveit engedmenyekre készíthetik, még ha az utóbbi esetben ezzel akaratlanul is mintegy elismerte az állam jogát az emberek magánéletébe történő beavatkozásra, „magasabb szempontoknak” alárendelve mindezt. Beszéde végén felolvasott egy ünnepélyes tiltakozó nyilatkozatot, melyet Révész Imre fogalmazott, és az összes püspök, valamint a református egyház négy főgondnoka látott el kézjegyével. Ezzel kívánták kifejezésre juttatni, hogy „a törvény ellen tiltakoznak és érette a felelősséget maguktól elhárítják”.⁸⁹

Ravasz László későbbi visszaemlékezésében olvasható, hogy „a nyíltan, brutálisan fajvédelmi törvénytől” ekképpen akarta elhatárolni magát a református egyház, amely „későre bár, de ország-világ előtt nyíltan szembeszállott a Hitler-féle démonizmussal”.⁹⁰

Az ún. harmadik zsidójavaslat a magyarországi katolikus egyház vezetőjének határozott ellenállásával találkozott. Ezt a prímás a szöveggel megismerkedve elfogadhatatlannak ítélte, mert a törvényjavaslat megsértette a keresztség és a házasság szentségét.⁹¹ Már maga a házasság állami szabályozása is – fejtette ki a felsőház 1941. július 18-i ülésén – a kánonjogba ütközik. „Az 1894:XXXI. tc. súlyos tévedést követett el, amikor az állam hatáskörébe vonta a házasságot: ez a törvényjavaslat pedig, amely azt alátámasztja, következetes marad a tévedésben, amikor új házassági akadályokat állít fel. Viszont a nagyméltóságú püspöki kar a katolikus hívekkel együtt következetes az igazsághoz, amikor az isteni törvényre támaszkodva az új házassági akadályokkal éppúgy szembe helyezkedik, mint annak idején szembehelyezkedett a polgári házassággal is.”⁹²

⁸⁹ BERECZKY Albert: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*. Traktátus, Budapest, 1945, 9.

⁹⁰ RAVASZ: *Emlékezéseim*, 213–214.

⁹¹ GERGELY Jenő: *A Magyar Katolikus Püspöki Kar, az Apostoli Szentszék és a Soá*. In: *Magyar megfontolások*, 96.

⁹² FN (1939–1944), II. k., 283.

A katolikus egyház a szentségi házasságba való beavatkozásnak tekintette a faji alapú házassági akadály felállítását. A törvényjavaslat nemcsak a kimondottan izraelita vallásúak házasságkötését tilalmazta a keresztyényekkel, hanem azokét a zsidókét is, akik időközben keresztyénekké váltak. Serédi szerint ezek közül azok, akik a keresztyén vallást vették fel, a katolikus egyház hívei lettek, s így rájuk nézve tiltó vagy semmisítő akadályokat kizárólag a katolikus egyház állíthatott volna. A hercegprímás szerint el lehet marasztalni az egyházat, hogy nem halad a korrallal, és nem akar alkalmazkodni a körülményekhez. Amíg az utóbbi ingatag és változó, az egyház igazsága maradandó és örök, melyhez az államnak is igazodnia kell, különben a közjó látja a kárát. A javaslatban található szembeötlő igazságtalanságok ellen is szót emelt. Megemlítette, hogy most börtönnel akarják sújtani az asszimilációs törekvést, holott ezelőtt hivatalos részről ezt mint igen kívánatos dolgot sürgették. Elítélte a külföldi példák követését is, mert katolikus ember számára egyedül Krisztus törvénye az irányadó. Szerinte az egyedül helyes eljárás az lenne, ha visszaállítanák a házasság szentségi jellegét.⁹³ Beszéde nagy tetszést aratott a felsőházban, ám a törvényjavaslat többségben lévő támogatói nem fogadták el az érvelését.⁹⁴

Az evangélikus egyházfő, Kapi Béla még Serédinél és Ravasznál is egyértelműbben utasította el a törvényt.

⁹³ Uo.

⁹⁴ Serédit a törvény tárgyalásánál kínos meglepetés érte. Abban a hitben volt, hogy felszólítására az összes főpap nemmel szavaz a felsőházban, s így meg lehet akadályozni, hogy a javaslatból törvény váljék. Ezzel szemben – mint azt az 1941. október 8-i püspökkari konferencián tőle szokatlan élességgel megfogalmazta – „sajnos akadtak olyan egyházi férfiak is: felsőházi tagok, akik minden komoly ok nélkül vagy egyáltalán meg sem jelentek a tárgyalásokon, vagy legalábbis a szavazásra nem jöttek be, sőt akadt egy olyan is, aki a szavazás kezdetén egy oszlop mögé állt, és csak a szavazás után jött elő. Pedig ha ezek megjelentek és leszavaztak volna, a javaslat sorsa más irányt vett volna.” L. *A püspöki kar tanácskozásai*, 284. E megalázó esetre magyarázat lehet, hogy a püspöki karon belül akadtak olyanok, akik az egyház hivatalos tanításával szembehelyezkedve, de azt nyíltan nem vállalva támogatták a III. zsidótörvényt.

Az egyházak ellenzése nem tudta megakadályozni, hogy a felsőház a harmadik zsidótörvényt elfogadja. Eredmény, hogy a keresztényekkel kötendő házassági tilalom alá nem tartoztak azok, akiknek csak két nagyszülőjük volt zsidó, maguk viszont már kereszténynek születtek, illetve 7 éves koruk előtt megkeresztelkedtek. A felsőházi küzdelem hatására született az a módosítás is, amelynek értelmében az igazságügy-miniszter különleges esetekben felmentést adhat a törvény rendelkezései alól.

A magyar biopolitikai törvénynek sem volt varázssereje: nem tudta minden esetben visszatartani házassági szándékától a zsidó-keresztény feleket. Törvényes utat jelentett a miniszteri külön engedély, mellyel továbbra is lehetséges volt a vegyes házasság. Trükkösebb megoldás volt a betérés a zsidó felekezetbe, sokan ebben találtak modus vivendit. A kormányzati válaszlépés sem váratott magára sokáig, a „fajgyalázást” elkerülendő elrendelték a zsidóságra való áttérés tilalmát. Extrém esetben pedig arra is volt példa, hogy keresztény nők felvetették magukat prostituáltként a belügyi nyilvántartásba, hiszen így zsidó kedvesük nem követett el semmi törvénybe ütközőt.

A Horthy-rendszerben a zsidók számára az újabb és újabb diszkriminatív törvények és rendeletek szűkítették folyamatosan az utat, és tették végül járhatatlanná. A fajvédelmi törvény életbelépése után újfent jogsérelmeket kellett a zsidóknak elszenvedniük. 1895-ben a progresszió győzelme volt az izraelita vallás egyenjogúsításáról szóló törvény megszavazása. Az izraelita vallás immár törvényesen bevett felekezetté vált. A sikert azonban beárnyékolta, hogy nem valósult meg a felekezet felsőházi képvisellete. Majd harminc esztendőnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az 1926:XXII. törvénycikk értelmében az izraeliták egy ortodox és egy neológ rabbit küldhettek a felsőházba.⁹⁵ A felsőházi képviselőt képviselőtűnek bizonyult, 1940-ben megszüntették. A következő lépés az izraelita vallás bevett jogállásának visszaminősítése volt törvényesen el-

⁹⁵ Igaz, az ortodox rabbi, Koppel Reich életkorából fakadóan sem vállalt aktív szerepet a felsőház munkájában. Ez később érvként szerepelt a felsőházi képviselőt megszüntetésében. L. KATZBURG: *Zsidópolitika*, 167.

ismert felekezetté. Az ezt célzó javaslat 1941 telén került a képviselőház elé, s *Az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról* címet viselte.

Az új miniszterelnök, Kállay Miklós, aki 1942. március 9-én került pozíciójába, a Bárdossy-kabinettől örökölte a törvényjavaslatot, s kormányának első zsidóellenes törvénye lett az 1942:VIII. tc.⁹⁶ Kállay meggyőződéssel vallotta, hogy a „zsidókérdés” létező probléma, melynek szociális, faji és gazdasági vonatkozásai is vannak. A zsidóságot mind közösségként, mind egyénként aszociálisnak tartotta, ezenkívül, ebből fakadóan az ország gazdasági és társadalmi bajai fő okozójának. Elkötelezettség és korlátok jellemezték zsidópolitikáját. Elkötelezettje volt a zsidóság visszaszorításának gazdasági és társadalmi vonatkozásokban, ám mindenkor „törvényes” keretek között, elutasítva a radikális módokat. „Csak olyat nem szabad tennem, ami jóvátehetetlen. Amit anyagilag elrendelünk, az később jóvátehető” – írja memoárjában.⁹⁷ A korlátok kapcsán pedig lássuk Kállay politikájának szélsőjobboldali bírálatát 1942-ből: „Méltóztassanak körülnézni: a zsidók mindenütt sárga foltal járnak és mindenféle korlátozásoknak vannak alávetve, mi pedig egy sziget vagyunk Európában, ahol ez még a mai napig sincsen bevezetve.”⁹⁸

1942 végétől Kállaynak nyomasztó érdeklődéssel kellett szembesülnie német részről a zsidóügyek vonatkozásában.⁹⁹ A hazai szélsőjobboldal is kemény lépéseket várt. Kállay azonban csalódást keltett: kormánya hozott ugyan zsidóellenes törvényeket, zsidópolitikájával azonban a zsidók számára mégis védőernyőt tartott, mert „nem” mondani a németeknek, amikor azok sárga csillagot és deportálást emlegettek. A zsidókérdésről való gondolkodás és annak kommunikációja többszínű,

⁹⁶ A törvényt szöveget lásd *Magyarországi zsidótörvények*, 156–160.

⁹⁷ KATZBURG: *Zsidópolitika*, 174. és KÁLLAY Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944*. I–II. k. Európa–História, Budapest, 1991, 96–97.

⁹⁸ Az 1939. évi június hó 10-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (1939–1944). XIII. kötet. Athenaeum, Budapest, 1942, 428. (KN [1939–1944], XIII. k.)

⁹⁹ JOÓ András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944*. Napvilág Kiadó, Budapest 2008, 114–146.

egyben megtévesztő is volt. Más-más megítélés volt tetten érhető a törvényhozás, a közigazgatás, a közmegítélés, a propaganda és a diplomácia szintjein. Zsidókkal kapcsolatos beszédei kétféle álláspontot tükröznek. A korabeli anekdota remekül illusztrálja a kettősséget. „Kállay Miklóst egyszer felkeresték nagykállói zsidók és aggodalmuknak adtak hangot a miniszterelnök zsidóellenes kijelentései miatt. Ő azt kérdezte tőlük:

- Mondják, Uraim, kértem én már Önöktől valaha is kölcsön pénzt?
- Igen.
- És visszaadtam?
- Nem.
- De megígértem?
- Igen.
- Na látják, így adjanak maguk az én szavamra.”

Az izraelita vallás visszaminősítéséről szóló törvényjavaslat megszüntetése mindenestre a korábban említett zsidóügyek iránti elkötelezettséget mutatta. A betérjesztés indoka a következő: úgy vélték, feloldhatatlan ellentét feszül aközött, hogy a zsidóságnak mint közösségnek ugyanazok az előjogai vannak, mint a bevett felekezeteknek, ám a közösséghez tartozó egyének jogi és politikai szempontból marginalizáltak. Ez valóban paradox helyzet volt. Az nem kevésbé, hogy éppen a rendszernek köszönhető jogi és politikai kirekesztést hozták fel érvként egy újabb diszkrimináció mellett. A javaslat az ellentmondást azzal hidalta át, hogy megszüntette az izraelita vallás bevett státusát, és törvényesen elismert felekezetté minősítette. Fontos közjogi láncszem szakadt el tehát az izraelita felekezet és a magyar állam között. A bevett vallásokkal járó előjogokkal (például felsőházi, önkormányzati képviselő, állami segítség oktatásügyi és egészségügyi intézményeik fenntartásához) többé nem rendelkeztek, viszont a törvényesen elismert vallásfelekezetnek járó jogokkal (például szabadon gyakorolt nyilvános istentisztelet) igen. Az eredeti törvényjavaslatban nem szerepelt, a törvényben pedig – többek követelésére – már igen, hogy bevett vagy elismert felekezethez tartozók nem térhetnek be az izraelita hitfelekezetbe.

A törvényjavaslat a képviselőházi tárgyaláson a kormánypárt, a jobboldal és a szélsőjobboldal egyetértésével találkozott. A szélsőjobb-

oldalnak ezúttal is voltak fenntartásai, de pozitívan értékelték, hiszen zsidóellenes volt. „A tartalma teljes egészében nem is elégíti ki és felfogásunkkal teljes egészében nem is egyezik, azonban mégiscsak alkalmas a nagy problémák megoldására, illetve a nagy problémák megoldásának előkészítésére.” Szép számmal akadtak a szélsőjobboldalról, akiknek radikalizmusához a törvényjavaslat messze nem ért fel.

Alaptételként kárhoztatták a képviselők a liberális korszakot, amelyben a zsidóság a vallásjogi egyenjogúsítást is elnyerte. Rapcsányi László megfogalmazásában ez így hangzott: „Juda győzött, megszületett az emancipációs törvény és megvalósult a recepció”.¹⁰⁰ Véleményük szerint a zsidóság egyáltalán nem érdemelte meg a „kiváltságot”,¹⁰¹ és a legteljesebb mértékben jogosnak ítélték az izraelita vallás lefokozását. A durva zsidózáshoz már hozzászóltak, illetve egymásra licitáló képviselők bizonygatták, hogy „az átkos faj” „csontvázrágta a magyar népet”,¹⁰² ezért újabb zsidóellenes törvény(ek)e)t vártak, követeltek, amely a zsidókérdést Magyarországon „mind kulturális, mind gazdasági vonatkozásaiban végérvényesen megoldja”.¹⁰³ Javaslatuk önmagukért beszélnek. Serényi Miklós gróf például felvetette azt az ötletet, hogy zsidók csak zsidó iskolában tanuljanak,¹⁰⁴ a zsidókat rendőri felügyelet alá akarta helyezni, s ő vetette fel, hogy törvényben tiltsák meg az izraelita hitfelekezetbe betérést. Nyíltan beszéltek arról is, milyen megoldást képzelnek el: az országgyűlés alkosson olyan törvényeket, melyek „a zsidókézből lévő tőkét, föld- és házingatlant a magyarság kezébe juttatja... és küldje ghettóba a magyarországi zsidóságot”.¹⁰⁵

A zsidó Bródy Ernő egyedülként tiltakozott a törvénytervezet ellen, szereplése hatás nélkül maradt. A felsőháznak sem voltak aggályai a törvényjavaslattal kapcsolatban, az egyházfők – mivel a javaslat nem

¹⁰⁰ Az 1939. évi június hó 10-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (1939–1944). XII. kötet. Athenaeum, Budapest, 1942, 568.

¹⁰¹ Uo. 564.

¹⁰² Uo. 569.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Uo. 577.

¹⁰⁵ Uo. 569.

érintett keresztény hitelveket – nem elleneztek, inkább pozitív kezdeményezésnek tartották.

Az 1895:XLII. tc. – amely szélsőjobboldali olvasatban „a magyar parlamentarizmus legszégyenteljesebb alkotása”¹⁰⁶ volt – teljessé tette az izraeliták jogegyenlőségét, az 1942:VIII. tc. pedig teljessé tette a jogegyenlőség felszámolását. Gondot jelentett a hitközségek és intézményeik fenntartása, működtetése. Iskolabezárásokra kényszerültek, és a közösségi élet egésze nehezebbé vált általa.

A törvényhozás háza még az izraelita vallás egyenjogúságának eltörlése körüli vitákat visszhangozta, amikor a zsidók életlehetőségeinek további szűkítését szolgáló, ezúttal birtokpolitikai természetű törvényjavaslat előkészítése kezdődött. A Horthy-korszak zsidóellenes törvényei részben a zsidók számára a befogadó érában juttatott jogokat vették vissza. Így történt ez a mezőgazdaság zsidómentesítését célzó, 1942-ben megszületett törvény esetében is, amely szakított a zsidók 1860-ban megszerzett korlátlan földbirtokszerzési jogával. Az egész korszakon végighúzódó egyik kulcsprobléma, a földreform kérdését a zsidókérdés összefüggésrendszerébe (is) helyezték. A földreformmal kapcsolatos gondolkodásból eleve hiányoztak a rendszertámogató nagybirtokos arisztokrácia és az egyház tulajdonát képező földek. E földeket amolyan „szent tehenekként” érinthetetlennek tartották, nem nyúltak hozzájuk, a zsidók földjeihez ellenben igen. E tekintetben nem voltak skrupulusok. Az ötlet nem volt novum. Az 1936:XXVII. tc., az ún. telepítési törvény¹⁰⁷ és az 1940:IV. tc.,¹⁰⁸ az ún. kishaszonbérleti törvény végrehajtása során elsődlegesen a zsidók ingatlanjait vették igénybe. Az 1939:IV. tc.-nek is voltak már olyan passzusai, amelyek a zsidók mezőgazdasági tulajdonjogát érintették. A törvény 15. és 16. §-a megszüntette a szabad birtokforgalmat, korlátozták a zsidók földtulajdonszerzését, továbbá a zsidó ingatlanok elidegenítését. Nyíltan nem helyezték tilalom alá a zsidó tulajdont, kimondták viszont az igénybevétel lehető-

¹⁰⁶ Uo. 568.

¹⁰⁷ Császár László: Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása. In: *A Holokauszt Magyarországon*, 178.

¹⁰⁸ Uo. 180.

ségét, azt, hogy a hatóságok saját belátásuk szerint kényszeríthetik a zsidókat mező- és erdőgazdasági ingatlanjaik átengedésére.

Az 1940-es évek elején a zsidóbirtokok kérdése még intenzívebben foglalkoztatta a közvéleményt. A parlamenti vitákat felidézve „ma országos hangulat is, hogy a zsidó földbirtok-kérdést meg kell oldani, mégpedig végérvényesen”.¹⁰⁹ Különösen erős nyomás nehezedett a kormányra ez ügyben a szélsőjobboldal részéről.

A Kállay-kormány jogalkotása volt az 1942:XV. tc.¹¹⁰ is, *A zsidók mezőgazdasági és erdőgazdasági ingatlanáról* szóló. A törvény az 1939. évi ún. második zsidótörvény vonatkozó részeinek továbbgondolásaként, részletesebb és egységesebb szabályozásaként is megközelíthető. Az addigi jogszabályoknál minden tekintetben súlyosabb és szigorúbb rendelkezéseket tartalmazott. Míg az 1939:IV. tc. csupán lehetőséget adott a zsidóbirtokok elvételére, az 1942. szeptember 6-án hatályba lépett törvény már kimondta a zsidó mezőgazdasági tulajdon tilalmát, rendelkezett az érintett összes zsidóbirtok elvételéről, kártérítés ellenében. A törvény betűinek szellemében zsidók nem szerezhettek mező- és erdőgazdasági ingatlant, a kis- és nagyközségekben pedig egyéb ingatlant sem, azért, hogy ne legyen arra módjuk, hogy „a falusi életközösségbe betóduljanak”.¹¹¹ Az 1942:XV. tc. hatálya többségi zsidó irányítás alatt működő jogi személyekre is kiterjedt (például egyesületekre, részvénytársaságokra). A zsidóknak kötelező érvénnyel kellett átengedniük birtokaikat, valamint a hozzájuk tartozó ipari létesítményeket, esetenként a felszerelést is.

Az érintettek körét, tehát a „zsidó” fogalmát fajvédelmi alapon határozták meg, irányítúként az egy esztendővel korábban megszavazott fajvédelmi törvény szolgált. „Ezáltal sokkal szélesebb körre terjed ki, mint az eddigi törvény”,¹¹² vagyis az 1939-es törvényalkotáshoz képest jelentősen bővült az igénybe vehető, elvehető ingatlanok köre, a törvény alóli kibúvót jelentő mentesítésekre pedig kevesebb lehetőség nyílt.

¹⁰⁹ Az 1939. évi június hó 10-re hirdetett országgyűlés felsőházának naplója (1939–1944). III. kötet. Athenaeum, Budapest, 1942, 72. (FN [1939–1944], III. k.)

¹¹⁰ A törvénytörvényt lásd *Magyarországi zsidótörvények*, 176–200.

¹¹¹ KN (1939–1944), XIII. k., 434.

¹¹² Uo. 433.

Gyors és gördülékény végrehajtás volt a cél. Ezt akarták biztosítani azzal, hogy a zsidók az átengedésre kötelező határozat ellen „csak birtokon kívül élhetnek panasszal”.¹¹³

Kompenzációra is „gondolt” a jogalkotó: ezt harmincéves (!) lejáratú, 3,5%-os, másra át nem ruházható, zároltan kezelt kötvények formájában határozták meg. A kompenzáció feltételeinek meghatározása arra enged következtetni, hogy a magyar állam a zsidók ingatlanaiért legfeljebb minimális anyagi ellentételezésre volt hajlandó.

Az indoklás szerint a törvény célja az, hogy „a zsidó fajnak a kezéből kivegye a birtokában lévő mező- és erdőgazdasági ingatlanokat, és a nemzetközösséget alkotó történelmi népesség olyan tagjai kezébe adja, akik a földdel származásuknál és hivatásuknál fogva összeforrottak”.¹¹⁴ Nem tudták pontosan meghatározni, mekkora földterület van a zsidók birtokában, 1916-os statisztikai adatot említene, ennek alapján a szabadforgalmú közép- és nagybirtokok 16,5%-a volt a zsidók tulajdonában.¹¹⁵ A föld egyedi voltát emelték ki, továbbá nemzeti és társadalmi jelentőségét. „A föld nem hasonlítható egyéb vagyontárgyakhoz, a föld nem az a kereskedelmi árucikk, amellyé az elmúlt évtizedek szabadellvű felfogása kívánta lefokozni.”¹¹⁶ A földben „nemcsak magvak gyökeresednek meg, hanem abból lelkek is nőnek”¹¹⁷ – szölt az indoklás. A zsidókról azt tartotta, hogy bennük nem alakult ki a magyar nemzethez való tartozás érzése, ezért nonszensz, hogy mégis birtokolhatják a nemzet földjét. A fennálló „tűrhetetlen” helyzeten akart sürgősen változtatni a törvényjavaslat.

A fő célkitűzés tehát az volt, hogy a magyar földet minél előbb kivegyék az idegennek tekintett zsidók kezéből. A parlamenti viták során ezzel nagyjából egyetértettek a honatyák. Néhány szónok kivételével időszerűnek, szükségesnek és sürgősen végrehajtandónak tartották.

¹¹³ Uo. 434.

¹¹⁴ *Magyarországi zsidótörvények*, 180.

¹¹⁵ GYURGYÁK: *A zsidókérdés Magyarországon*, 164.

¹¹⁶ KATZBURG: *Zsidópolitika*, 175.

¹¹⁷ *Magyarországi zsidótörvények*, 176–179.

Véleménykülönbségek inkább csak a végrehajtás módjának megítélésében és kisebb jelentőségű részletkérdésekben mutatkoztak.

Végigkísérte a zsidóellenes törvények vitáit, és újfent megismétlődött az a mozzanat, hogy sokan a törvény radikalizmusát kevesellve még tovább mentek volna a zsidók kiszorításában. Újabb zsidóellenes törvény(ek)e)t követeltek tehát, szinte megrészegevedve a kínálkozó lehetőségektől. A másik ember ellehetetlenítése sem lehetett ebben akadály. Egyesek figyelme máris új területekre terelődött, felvetődött például a zsidó házingatlanok kérdése, mint amit el lehetne venni tőlük.¹¹⁸

Élénk viták tárgyát képezte, hogy a javaslat szociális, földbirtok-politikai, illetve fajvédelmi prioritásokkal bír-e. A javaslat tárgya egyértelműen földbirtok-politika, fajvédelmi háttérrel. A képviselők inkább a nemzetvédelmi, fajvédelmi indíttatásra mutattak rá büszkén, miszerint „ez a javaslat egyedül és kizárólag a magyar fajta érdekeit kívánja szolgálni, ezt a javaslatot a magyar faj szeretete szülte”.¹¹⁹ Csak másodsorban tartották földbirtok-politikai jellegűnek. Vajna Gábor szerint az a cél, hogy még egy négyzetcentiméter magyar föld se maradjon zsidó kézen.¹²⁰ Az indoklással vág egybe Hendrey József megfogalmazása: „Akié a föld, azé az ország”.¹²¹

A nemzeti közérdeket szolgáló fajvédelmi javaslat a tényleges földbirtokreform mellékvágányra terelését is szolgálta, mezőgazdasági fejlesztések hiányában átütő eredményt nem lehetett várni végrehajtásától, ám kétségtelenül könnyebb megoldást ígért, mint egy átfogó földreform.

A törvényjavaslat vitájának voltak problematikus csomóponti kérdései. Aggályokat vetett fel például a kivételek kérdése. A fajvédelemmel nem tartották összeegyeztethetőnek a kivételek statuálását, ám legalább ennyit nyomott a latban az elmaradt haszon, a „lemondás” a megszerezhető földekről. Középponti kérdés volt, hogy kinek juttatják

¹¹⁸ KN (1939–1944), XIII. k. 424.

¹¹⁹ Uo. 438.

¹²⁰ Uo. 441.

¹²¹ Uo. 443.

a zsidóktól elvett birtokokat. Mások azt találták különösen nyugtalanítónak, hogy a javaslat „újabb rést üt a polgári jogegyenlőségnek nálunk ma már sajnos beszűntetett elvén egy olyan téren, a magántulajdon terén, ahol azt eddig tiszteletben tartották”.¹²² A törvény valóban veszélyes precedenst teremtett, elidegenítette a földtulajdon jogos tulajdonosától. A magyar földbirtokosokat és a konzervatív erőket alappal nyugtalanította az a gondolat, hogy a zsidóbirtokok elvétele után esetleg mások birtoka következhet, alapelvvé válhat a földtulajdon kisajátításának gondolata. E kételyekkel szemben olyan ellenvélemény fogalmazódott meg, miszerint a nemzet képes különbséget tenni a zsidó és a nem zsidó földbirtok között, vagyis a zsidók birtoka más megítélés alá esik, ha tetszik, „szabad préda”. Az indoklás ezeket a félelmeket igyekezett eloszlatni a zsidó földtulajdon „különleges jellegéről” szóló részeiben.

A felsőházon is különösebb akadályok nélkül ment át a javaslat, mert az addigi zsidótörvényekhez képest lényeges előrehaladást láttak a törvényben a zsidóügyek likvidálása terén.¹²³ Bercelly Jenő tiltakozásával magára maradt a Magyar Országgyűlés felsőházában.¹²⁴

Kállay Miklós memoárjában kényszerlépésről beszél a birtokvédelmi-fajvédelmi törvény kapcsán. Úgy ítélte meg, hogy „ezt a zsidóság elbíra és a magyar gazdasági életben elfoglalt előnyös helyzeténél fogva akár úgy is tekintheti, mint az arányos teherviselés elvének gyakorlati alkalmazását, más szóval hogy a nemzet háborús áldozataiból ő is kiveszi a részét.”¹²⁵ Szerinte a magyarországi zsidók megértették e törvény intencióit, amolyan kisebbség rossznak tartották, ráadásul alig egy százaléukat érintette súlyosabban.¹²⁶

A törvény jelentősége túlment a fajvédelmi alapozású birtokvédelmen. Fontos politikai üzenetet is hordozott. Az emancipáció még megélvő utolsó jegyei tűntek a semmibe azáltal, hogy a politikai egyenjogúság

szimbólumának is tekintett földtulajdon-birtoklási jogot elvette az állam a zsidóktól. A törvény gazdasági hatásai is komolyak voltak. Több tízezerre rúgott azoknak a száma, akiknek a föld jelentette a megélhetési forrást. A zsidó hitközségek, egyesületek és szociális intézmények munkáját is ellehetetlenítette birtokaik elvesztése. A diszkriminatív birtokrendezés révén sokan hagyták el vidéki lakóhelyüket.¹²⁷

Kállay Miklós kormányzása idején szavazta meg a Magyar Országgyűlés az 1942:XIV. tc.-t,¹²⁸ az ún. honvédelmi novellát, amely a zsidókérdés hadseregbeli szabályozásáról szólt.¹²⁹ A megelőző zsidóellenes törvények és rendeletek nem voltak életellenesek, de a zsidóság életét gazdasági és társadalmi vonatkozásokban megnehezítették, ellehetetlenítették. Sok szenvedést, megaláztatást és közvetlen életvesztést tartogatott viszont tízezrek számára a munkaszolgálat. A Honvédelmi Minisztériumnak alárendelt munkaszolgálati rendszer veszteséglistáján több mint negyvenezer magyar zsidó férfi neve szerepel. Göncz Árpád megállapítását kölcsönvéve „ez volt történelmünkben az első magyar hadsereg, amely embereket hívott be és vitt ki a frontra azért, hogy saját maga pusztítsa el őket”.¹³⁰

Az 1942-es törvény jogi alapját a honvédelemről szóló 1939:II. tc. megalkotása teremtette meg. A munkaszolgálat intézménye eredetileg nem hordozott diszkriminatív tartalmat, a honvédelemre alkalmatlannak minősített férfiak bevonását célozta. A „muszos” zsidók helyzete 1939–1940 folyamán még elviselhetőnek tűnt. Az 1940-es esztendő azonban törést jelentett. A hadsereg vezérkara régóta sürgette a zsidók fokozott behívását és a munkaszolgálat szigorítását. Katonai érdekekre hivatkoztak, továbbá így látták biztosítottnak azt, hogy a háborúból a zsidók is kivegyék a részüket, és nem utolsósorban ne tudják bomlasz-

¹²⁷ Csósz: *Földreform és fajvédelem*, 192.

¹²⁸ A törvénytörvényt lásd: *Magyarországi zsidótörvények*, 161–175.

¹²⁹ A munkaszolgálatról lásd: KARSAI Elek (szerk.): *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. I–II. MIOK kiadása, Budapest, 1962.

¹³⁰ Idézi Randolph L. BRAHAM: *Gondolatok a magyarországi Holokausztról hatvan év után*. In: *A Holokauszt Magyarországon*, 27.

¹²² Uo. 307.

¹²³ FN (1939–1944) III. k., 65.

¹²⁴ Uo. 70–72.

¹²⁵ KATZBURG: *Zsidópolitika*, 173. és KÁLLAY: *Magyarország*, 94–95.

¹²⁶ Uo. 97.

tani a hátszágot. Nyílt diszkriminációt jelentett, hogy 1940 decemberében a zsidó munkaszolgálatosokat különválasztották nem zsidó társaiktól. Az elkülönítés lehetőséget teremtett arra is, hogy a zsidókkal szembeni bánásmód rosszabb legyen. A törvényes jogalapot nélkülöző, nagy felháborodást kiváltó intézkedést csak fél évvel később legalizálták. Az 1941 augusztusában kiadott végrehajtási utasítás úgy fogalmazott, hogy a második zsidótörvény értelmében hadkötelesnek minősített zsidók a hadsereg kötelékében végzett kiegészítő katonai szolgálattal tesznek eleget hadkötelezettségüknek. További sérelemként megfosztották őket katonai rendfokozataiktól. Mentességet csak az első világháborús vitézségükért magas katonai kitüntetésben részesített tartalékos tisztek élveztek.¹³¹

A végrehajtási utasítás a kormány rendkívüli intézkedésekre vonatkozó jogkörén alapult, ezért szükségesnek bizonyult a kérdés további pontosítása. Olyan törvény megalkotása volt a cél, amely meghatározza a hadkötelezettség alatt álló zsidók katonai szolgálatteljesítésének módját. Az 1942. június 31-én életbe lépett törvény indoklása szerint a hadkötelezettséget az ún. zsidótörvények által előírt helyzettel „összhangba kell hozni”.¹³² Az indoklás magától értetődőnek tartotta, hogy zsidók nem teljesíthetnek fegyveres szolgálatot a honvédség keretein belül, „mert ha valahol, úgy a fegyveres erő egyéni és testületi életének minden vonatkozásában kell zavartalanul érvényesülnie a magyar nemzeti eszme és a keresztény erkölcsi felfogás követelményeinek”.¹³³ Az 1941:XV. tc., vagyis a fajvédelmi törvény paragrafusai szolgáltak iránymutatásként, kikre terjed ki a törvény hatálya. A zsidókat csak az ún. kiegészítő szolgálatra (munkaszolgálatra) tartották alkalmasnak, egyedül itt tartották őket hasznosíthatónak „a köz javára”.¹³⁴ A zsidó fiatalok számára pedig a keresztényeknek fenntartott leveletoztatás helyett az ún. kiegészítő előképzős oktatás maradt.

¹³¹ KATZBURG: *Zsidópolitika*, 182.

¹³² *Magyarországi zsidótörvények*, 161.

¹³³ Uo. 161.

¹³⁴ Uo.

Egy 1942 novemberében készült, a Honvédelmi Minisztérium számára készített jelentésben az állt, hogy a zsidók bevonultatását intéző honvéd kiegészítő parancsnokságok „nagy általánosságban elvakult antiszemitizmusból a munkásszázadokba válogatás nélkül soroznak be mindenkit, akkor is, ha az illetőnek jeruzsálemi trachomája, vérbaja, dupla sérve, sőt fél karja volt”.¹³⁵ A háború után népbíróági perek százaire került sor a korábban a muszosokkal kegyetlenkedő, sok esetben a szadizmust mindennapi bevett gyakorlattá tevő századparancsnokok és keretlegények ellen. Az embertelen bánásmód, az éhezés, a munkaszolgálatosok gyötrése, a megszegyénítő parancsok mind-mind természetesnek számítottak. A munkaszolgálatosok a rájuk rótt feladatok végzésében – mint például út- és vasútépítés, javítás, fedezékek, futóárkok ásása, drótakadályok építése, bunkerépítés stb. – sokszor gyakorlatlanok voltak. A hadsereg érdekét szolgálta volna, ha képzettségüknek megfelelő munkát bízna rájuk. A keleti fronton sok honvéd vérzett el, nem súlyos sérülések is halálos kimenetelűek voltak az orvoshiány miatt. A zsidó orvosokkal eközben megvetett muszosként életmentés helyett sáncmunkát végeztek. A borzalommal találták szemben, magukat azok, akik „fegyvertelen álltak az aknamezőkön”, és aknátlantították a terepet, vagy éppen aknásítottak. Önellentmondás és ostobaság volt „megbízhatatlannak minősített férfiakat fegyvertelenül harctérre küldeni, hogy ott nemcsak veszélyes, de ráadásul felelős és bizalmi munkát végezzenek. Ha ugyanis ezek az emberek valóban megbízhatatlanok, nem szabad rájuk felelős munkát bízni: ha viszont az ilyen munka az első vonalban rájuk bízható, nem megbízhatatlanok.”¹³⁶

A zsidókérdés „bevitele” a hadseregbe korrumpáló hatással bírt, a zsidókkal szemben minden szabad volt. A háború után akadt olyan századparancsnok, aki azzal büszkélkedett, hogy munkásszázadát „aktatásában hozta haza”. Arra is volt példa, hogy főhadnagy a rábízott muszosokat saját kézzel verte agyon, vagy halálra éhezettette, és a keretlegényeknek arra adott utasítást, hogy minél több zsidót verjenek

¹³⁵ KARSAL: *Holokauszt*, 221.

¹³⁶ SZITA Szabolcs: *Együttélés, üldöztetés, holokauszt*. Korona Kiadó, Budapest, 2001, 162.

holtra.¹³⁷ A munkaszolgálatosokkal szembeni bánásmód a honvédelmi miniszter szeszélyétől is függött. Ismertek ellenpéldák tiszték, keretle-
gények emberséges, zsidókat védő, segítő hozzáállására is. A bátor kiál-
lás emberek életét tudta megmenteni. Meg lehetett (volna) tagadni pa-
rancsokat, utasításokat. Álljon itt két kiragadott példa az emberségre:
Lendvai Béla munkaszolgálatos parancsnok nem hajtotta végre felette-
sének szóbeli utasítását, miszerint ölesse meg munkaszolgálatosait.¹³⁸
Reviczky Imre ezredes pedig több ezer munkaszolgálatos életét mentet-
te meg hivatali ideje alatt.¹³⁹

A magyar zsidók könyvében a német megszállás nyitott új fejezetet.
„Semmilyen sírás, jajkiáltás nem szörnyűbb, mint maguk a számok: 51
nap, 147 vonatszerelvény, a négyszázharmincnégyezer zsidó elhurcolá-
sa vidékről kétszáz SS-szel, ötezer magyar csendőrrel, önkéntesek
százaival, először a gettókba, majd a téglagyárakba, vagyonukból már
mind kifosztva, nyolcvan zsidó egy-egy vagonba, étlen és szomjan
Mengeléig, a német megszállás napjától nem önként, de szolgálatké-
szén...”¹⁴⁰ Mezei András sorai a magyar zsidóság német megszállás utá-
ni tragikus-felfoghatatlan sorsát idézik fel. Az 1944-es esztendőben a
Horthy-kor zsidóellenes törvényei hatásaikban végzetesen összesűrű-
södve mintegy kikövezték a német bevonulással kezdődő „új” zsidópoli-
tika útját. A zsidók ellenében folytatott törvénykezés 1938-tól folya-
matosan élesedett. A szabadságról és az egyenlőségről alkotott
elképzelések immár a múltba vesztek. A zsidók alapvető jogaikban
sértetten, de viszonylag érintetlenül éltek túl a háború első éveit, és pa-
radox, de éppen a jogfosztottságukért felelős rendszer lett reális hely-
zetértékelésük első számú akadálya, amennyiben azt hitték, a jogfosz-
tás ellenére az életük azért biztonságban van, és nem fordítottak kellő
figyelmet arra, mi történik Európában a zsidókkal. Március 19-e után
azonban a zsidó közösség számára már nem létezett „jövő”, a zsidópo-

¹³⁷ SZITA Szabolcs: A zsidó munkaszolgálat. In: *The Holocaust in Hungary...*, 336.

¹³⁸ KARSAI: *Holokausz*, 223.

¹³⁹ Randolph L. BRAHAM: *A népiértés politikája. A Holokausz Magyarországon. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest 2003, 41–42.*

¹⁴⁰ MEZEI András: Számok. In: SZITA: *Együttélés*, 160.

litika a kiirtással volt azonos. Sorsuk a németek zsidók ellen vívott há-
borújának utolsó fejezetét alkotta, amelyben a németek és magyar segí-
tőik a zsidóknak még az élethez való jogát sem hagyták meg. Amikor
mindez történt, Auschwitz titkát már sokan ismerték. Szomorú szám-
adás: a szuverenitását veszített, prédává vált ország a németek parancsá-
ra beindított zsidótlánító programban mintaszerűen, sőt példásan telje-
sített. Az előző évtizedek bürokratikus antiszemitizmusán nevelődött
és edződött közigazgatási apparátus, a rendőrség, a csendőrség és sok,
a zsidók vagyonáért mohón nyúló ember segítségével siker koronázta a
tervet: zsidórámpára hajtani több százezer embert.

Hogy mindez megtörténhetett, a Horthy-éra antiszemitizmusát ter-
heli a felelősség. A nyílt zsidóellenesség elfogadható, támogatható, sőt
támogatandó volt. Ha akkor az antiszemitizmus távol esik a közgondol-
kodástól, a zsidóellenes jogalkotás is elfogadhatatlan lett volna. Itt
azonban az antiszemitizmusnak szabadon lehetett hódolni, hát hódol-
tak is neki. A zsidók visszaszorítását illetően Horthy rendszere nem tett
semmit, amit eredetileg nem akart. Olyat sem tett azonban, amiről fel-
tételezhető volt, hogy a társadalom nem támogatja. A magyar társada-
lom „befogadója” volt a zsidók „kirekesztésének”, 1944 márciusától pe-
dig a jogi háttér is készen állt a zsidókkal szembeni diszkrimináció
következő fázisának végigviteléhez.

A „Judenmord” felé az ország megszállása nyitott kaput. A német
megszállás után lehetett volna nemet is mondani, az európai példák leg-
alábbis ezt támasztják alá. Az Endlösung programja e verzióban kivite-
lezhetetlen lett volna. Helyette a Horthy által kinevezett Sztójay-
kormány haladéktalanul hozzálátott az „utolsó fejezet” programjához.
Vitéz nagybányai Horthy Miklós zsidóügyekben szabad kezét adott az
általa kinevezett kormánynak Az államhatalom eszközei, a rendőrség és
a csendőrség, a németek rendelkezésére álltak. Gyors és kegyetlen vég-
rehajtás következett. Alkotmányjogi szempontból (is) törvénytelen mó-
don, zsidóellenes rendeletek özőnével valószínűsítették meg a zsidók töké-
letes jogfosztását és vagyoni kifosztását. A zsidó vagyonok rablása,
fosztogatása természetesnek számító, nagy haszonnal kecsegtető állami
iparág lett. A gettósítást követő deportálás során haláltáborba küldték a
vidéki zsidóságot, több mint 400 000 embert. A főváros és környékének

zsidósága haladékat kapott, a csillagos házakban várták sorsukat. Nyomatékos nemzetközi tiltakozásra 1944 júliusában Horthy leállította a deportálásokat, nem adott engedélyt folytatásukra. A Sonderkommando tervei között azonban továbbra is ott szerepelt a bevagonírozás, erről azonban úgy tűnt, egyelőre le kellett mondaniuk, mert nem kaptak hozzá segítséget, a zsidóügyek feletti intézkedési jogkört a magyarok vették át. Horthy félresikerült kiugrási kísérletét követően 1944 őszén a nyilasok lettek a történet főszereplői. Konrád György így emlékezett 1944. október 15-ére: „Nagy fény volt, éles őszi fény, vasárnap délelőtt. Megmámorosodtunk, hallván a rádióban a kormányzó fegyverszüneti nyilatkozatát... Voltak emberek, akik az utcán tépték le a bal mellükről a kabátjukra felvarrt sárga csillagot... Felöltött bennünk, hogy esetleg életben maradunk... Mire besötétedett, már sejtettük. A nyilasvezér bejelentette a kormányzó félreállítását, még eltökéltebben harcolunk nagy német szövetségesünk oldalán a végső győzelemért, és megtisztítjuk hazánkat... Féregirtás következik, poloska, csótány, zsidó, itt a véged.”¹⁴¹ A budapesti zsidóság összegyűjtését célozta a „nagy gettó” kialakításának terve, ahol mintegy 60 000 embert zsúfoltak össze embertelen körülmények között. Todesmarsch Németország felé, az embervadászatra felhatalmazott nyilasok rémtettei, Duna-parti kivégzések időszaka volt ez... A fővárosi gettót a szovjetek szabadították fel 1945. január 18-án. A mintegy 120 000 fős fővárosi zsidóság a szó legszorosabb értelmében a halál torkából menekült meg.

¹⁴¹ KONRÁD: *A láthatatlan hang*, 162–163.

Számvetés

A Magyarországon 1938-tól megvalósuló zsidóellenes törvényhozás különböző érdekekből és megfontolásokból táplálkozó kirekesztő szándék szülötte volt, komoly társadalmi támogatottsággal és sürgetéssel a háttérben. Az első zsidótörvény indoklásának egyik alaptétele az volt, hogy a magyarországi zsidóság nagyobb teret foglal el az ország gazdasági életében, mint amennyire számaránya szerint igényt tarthatna. A másik alaptétel pedig idegenségként értelmezett „felfogásbeli” és „érzületbeli” disszonanciát tételezett fel a zsidóság részéről. E gondolatmenet szerint a zsidóság bizonyos pályákon tapasztalható túlreprezentáltsága révén megbomlott a társadalom egyensúlya. Ezen a zsidóság visszaszorításával akartak segíteni. Érvelésük azonban mind az okok elemzésében, mind a gyógy mód megválasztásában alapvetően hibás volt: eltekintettek a zsidóság – bizonyos területeken persze tényszerű – túlreprezentáltságának valós okaitól, és félremagyarázták ennek a jelentőségét, hiszen az, hogy a zsidóság a társadalmi élet adott területein országos arányszámán felül képviseltette magát, még nem „zsidókérdés”. A zsidókérdésnek nevezett problémakör elsősorban nem a zsidók kérdése; a környezet állásfoglalása bizonyul döntőnek: a befogadás vagy a kirekesztés útját akarja-e járni. A statisztikai adatokkal alátámasztott zsidó túlreprezentáció megfelelő szándék birtokában könnyen vált „zsidókérdéssé”. Olyan problémáról volt szó, amely javarészt mesterségesen kreált és szoros kapcsolatot mutat a magyar társadalomfejlődés zavaraiival. A „zsidókérdés” figyelemelterelésre is tökéletesen alkalmas volt. Valóságos, égető társadalmi kérdésekkel történő szembenézés és kiút keresés helyett egyszerűbbnek tűnt a zsidókra terelni a társadalom figyelmét.

A zsidósággal szembeni diszkrimináció valós okairól a parlamenti viták során a képviselők – figyelemre méltó kivételekkel – rendszerint nem azt mondták, amit gondoltak, hanem amiről úgy gondolták, hogy szándékaik megvalósítását egy lépéssel előbbre viheti. Legkevesbé a kormány vallott a céljairól: nem azt mondta, hogy a zsidókérdés megoldásával a zsidóvágyont akarja „újraosztani” és ezzel szélesíteni a maga szociális bázisát, hanem – hangzatos jelszavakat választva, a zsidókérdést a magyar élet fő problémájának feltüntetve – egyenesen „nemzeti önvédelemről” beszélt. Mi több: olyan gazdasági és szellemi erőt tulajdonítottak a zsidóknak, amely elegendő arra, hogy ezeket az ártó célú követeléseket – mint mondták – a magyarság rovására érvényesítsék. Azt hangoztatták, hogy a zsidóság olyan elem, amelynek céljai gyökeresen különböznek a magyarságétól. Ennek a fényében pedig igazságosnak tűntethették fel a zsidóság visszaszorítását. A másik pólus: a baloldal, és a szabadelvű csoportok köre nem ismerte el a zsidókérdés fölvetésének létjogosultságát. Tisztában voltak azzal, hogy a zsidótörvény elleni küzdelmük nem sok eredménnyel kecsegtet, mégis foglalkozással harcoltak ellene. A különböző politikai erők közül a szélsőjobboldal ködösített a legkevesbé: hirdették, hogy céljuk a zsidóság faji nyilvánítása és totális kirekesztése a magyar társadalomból, követeléseikkel mindig jócskán a kormány előtt járva. A jobboldal más pártjainak állásfoglalása felületességet vagy zavart tükrözött. Az Egyesült Kereszténypárt a javaslatra éppen annak enyhésége miatt mondott nemet, és szembetűnők voltak egyes kereszténypárti képviselők igen radikális jogfosztó elképzelései. A Független Kisgazdapárt a zsidókérdést a magyar élet feltétlenül kezelendő bajának tekintette, bár a javaslattal szemben körükben több nyugtalanító kérdés is felmerült. Érzékelték a javaslat indoklásában rejlő hamisságot, ám mégis megszavazták: ebben már az országot az idő tájt elárasztó antiszemita propaganda hatása is érződött.

Az érintettek – bár elég korán érzékelték az őket fenyegető veszélyt – a törvény elfogadásáig óriási naivitással remélték, hogy nem történhet velük semmi rossz. Remélték azt is, hogy a kormány nem szánja rá magát a zsidóellenes törvényhozásra, mert ezzel érdemtelenül sújtaná a magyar érzelmű zsidóságot, másrészt a javasolt megoldásokat ellentét-

ben állónak ítélték a magyar jogrendszer hagyományaival. Az antiszemita áramlat erősödését nagyjából a külföldi minták hatásának az erősödésével magyarázták. Mindez pusztán önámítás volt. A törvény megszületése utáni zsidó reagálás széles spektrumú volt. Bár a zsidósággal szembeni diszkriminációt semmivel sem tartották indokolhatónak, mégis megpróbáltak alkalmazkodni az új helyzethez, és továbbra is lojálisnak mutatkozni a magyar kormányhoz akkor is, amikor ez már távolról sem volt kölcsönös. Próbáltak azoknak a jogoknak örülni, amelyek még megmaradtak.

A kikeresztelkedés, az izraelita felekezet elhagyása kevésbé volt jellemző a magyar zsidóságra, az első zsidótörvény esztendeje e tekintetben valóságos hullámhegy volt. A keresztény felekezetbe való betérés sok esetben – tekintettel a körülményekre – menekülési, válságkezelő stratégia volt. Az 1938:XV. tc. a vallásváltoztatást csak az 1919. augusztus elseje előtti áttérések esetében ismerte el, a kikeresztelkedési aktus emberileg érthető, ám mégis irracionális lépésnek tűnt. A kikeresztelkedőknek később szomorúan kellett szembesülniük azzal, hogy szinte „hontalanokká” váltak: immár nem tartoznak a zsidó közösségbe, ám választott új felekezetük sok esetben alig-alig hajlandó a befogadásukra. Paradox, hogy ugyanannak a rendszernek az intézkedései kényszerítették őket erre a lépésre, amely e választást részben nem honorálta, részben el is ítélte.

A zsidótörvény elítélésében nem volt különbség cionista és nem cionista közt. A törvény becikkelyezése a cionistákat a zsidó asszimiláció sikertelenségéről vallott elméletük helyességéről győzte meg. Széles körű, a cionista ideológiától kissé el is távolodó program kidolgozásával próbáltak megoldást találni a hazai zsidóság problémáira. Bár a cionista eszmék követőinek nem volt túl népes hazai tábora, a zsidótörvénykezés többeket sodort a cionista gondolat felé.

A hazai zsidóság vezetői az első zsidótörvénnyel szemben a hagyományos módon próbáltak szembeszállni: magyarságuk, lojalitásuk hangoztatásával, továbbra is megőrizve jóhiszeműségüket a magyar kormánnyal szemben. Eleinte elhárították a külföldi zsidó szervezetektől várható – mégoly csekély – segítséget, ezzel is a kormány helyzetét könnyítve meg.

A hazai zsidóság a környező országok zsidópolitikáját illetően nem nevezhető tájékozatlannak. A zsidó sajtó rendszeresen tudósított arról, milyen változások történtek a környező országok zsidóságával. Az eseményeket nyomon követve leginkább az olaszországi antiszemita kampányt fogadták hitetlenkedve, ismert volt ugyanis az olasz zsidóság alacsony számaránya, és asszimiláltságának – a hazai zsidósághoz hasonlóan – magas foka. Úgy tűnik, a zsidókat fenyegető veszély megjelenése lényegesen kisebb meglepetést okozott köreikben, amennyiben az a náci Németország térnyeréséhez kapcsolódott. 1938 végére már általánossá vált az a felismerés, hogy az európai zsidóellenes hullám egyre szélesedik, és gyengülésére sincs sok kilátás. Az eviani konferencia pedig ékes bizonyítékát szolgáltatva az üldözött közép-európai zsidóság sorsa iránti közönynek. Az események mellett, hogy az érintetteket kiszolgáltatottságukra döbbsítették rá, azzal a tanulsággal is szolgáltak, hogy az antiszemitizmus mindig talál(hat) magának ürügyet. Megfogalmazták azt is, hogy a zsidóság jogállása nagyrészt a környezet hozzáállásától függ, és ki van téve a politika változásainak.

Az első zsidótörvény életbeléptetése után a politika jobboldali berkeiben csaknem azonnal újult erővel harsant fel a követelés, hogy a zsidók ellen ennél is szigorúbb intézkedésekre van szükség. Az újabb antiszemita törvény szükségességét a kormány azzal indokolta, hogy az 1938:XV. tc. kevés eredményt ért el a zsidóság gazdasági és társadalmi visszaszorításában. A másik nyomósnak szánt érv az volt, hogy a hazánkat körülvevő mintegy „kétszázmilliós gyűrű” (Németország, Olaszország, Románia, Lengyelország, Csehszlovákia és Jugoszlávia) mindenütt igyekszik kiszorítani magából a zsidóságot. A zsidóságot már nyíltan fajként emlegették. A valóságban az a mintegy félévnyi idő, amely az első zsidótörvény életbelépése és a második betérjesztése között eltelt, semmiképpen sem lehetett alkalmas arra, hogy a törvény hatását lemérjék. Hamis volt tehát az a törvény indoklásában szereplő állítás, miszerint az 1938:XV. tc. nem hozta meg a várt eredményt a zsidóság visszaszorításában. Pontatlan volt a „kétszázmilliós gyűrűről” szóló információ is, ugyanis Jugoszlávia, Lengyelország és a szétdarabolt Csehszlovákia akkor nem hozott antiszemita törvényeket. A – kormány szavaival élve – „jobboldali irányzat felülkerekedése” pedig nem vonzott magával minde-

nütt a zsidóságot lehetőségeiben korlátozó törvényeket: Metaxasz diktátorikus, jobboldali elvek szerint kormányzott Görögországában, ahol pedig népes és jómódú zsidó közösség élt, nem korlátozták a zsidók jogait. Ez is arra utalt, hogy az egyes kormányzatok domináns külpolitikai kötődésének igen nagy szerepe van a kérdés kezelésében.

Az újabb zsidóellenes javaslat megalkotásának hátterében rejlő belpolitikai okokról viszonylag nyíltan beszélt a miniszterelnök a magyar zsidóság vezetőinek egy 1938 végén tartott audiencián. Megvallotta, hogy céljuk az immár megkérdőjelezhetetlenül fajként kezelt zsidóság és a magyarság elkülönítése, vagyis a disszimilatív politika. A zsidóság egy részének kivándoroltatásáról beszélt, melyet oly módon tartott elképzelhetőnek, hogy a zsidók csupán vagyonuk egy részét vihessék magukkal. Ez a félmondat remekül feltárta a kormány zsidópolitikájának hátterében álló egyik, alighanem legfőbb okot.

A második zsidójavaslat szövegét az elhúzódó bizottsági viták során – elődjével szemben – jelentősen megszigorították. Bár a NEP ún. zsidóbizottsága által kidolgozott törvényjavaslaton a parlamenti bizottsági viták során elvileg pozitív irányban is lehetett volna változtatni, a kezdeményezést a kormány tartotta a kezében. A baloldali ellenzék jó érzékkel tapintott rá arra, hogy a kormány részéről rendkívül merev elhatározással állnak szemben. A kormány képviselői ezt természetesen cáfolni próbálták, ám keményen őrködtek azon, hogy az országgyűlésben elhangzó, esetleg elfogadásra kerülő javaslatok ne puhítsák fel a törvénytervezetet. Árulkodó, hogy a legtöbb elfogadott, rendszerint szigorító módosító indítvány magától a kormánytól eredt.

A második zsidójavaslat vitája kapcsán új mozzanat volt a törvényhozás két háza közötti kemény összecsapás. Bár a felsőház egyfajta fékszerepet töltött be, ám a törvényjavaslat itt sem talált merev szembenállásra. A képviselőház és a felsőház között azért merültek fel ellentétek, mert a felsőház többsége sajátos szempontokat szeretett volna érvényesíteni, illetve a törvényjavaslat brutalitását néhány betoldás megalkotásával tompítani akarta. A viták kulcsszemélyiségei az itt helyet foglaló keresztény egyházfők voltak, akik a zsidótörvények megalkotásának szükségességével egyébként egyetértettek. Ők egyházpolitikai szempontból kerültek rendkívül kényes helyzetbe: minden hagyományos té-

rító egyház diadalként éli meg a más hitűek megkeresztelését, „meghódítását”, s ezt a törvényjavaslatok nagyrészt érvénytelennek, hamisnak minősítették. A kereszténység legalább részleges honorálásával szeretnék volna megmenteni a konvertitákat, vagyis a zsidóságot feladókat, vagy azok egy részét. Emellett azt szerették volna elérni, hogy a kivételezettek körét tágítsák ki a gazdasági, a szellemi és a tudományos élet terén elért kivételes teljesítmény alapján. A felsőháznak azonban csak részleges eredményeket sikerült elérnie.

Megállapítható, hogy a pártok állásfoglalása a második zsidójavaslatlalt kapcsolatban az első zsidótörvénnyel összevetve alapvetően nem változott. Annyi mindenestre látható, hogy akik a javaslat elutasítása mellett döntöttek, azoknak az ellenkezése az 1938-as törvényhez képest tovább erősödött. Akik pedig egyetértettek a zsidók visszaszorításával, azokat meglegegedettséggel töltötte el, hogy a parlament újabb zsidójavaslatot tárgyal. A szélsőjobboldal radikális elképzeléseivel most is „jobbról előzött”.

A második zsidójavaslat betervezése hidegzuhanyként érte az érintetteket. A hiperpatrióta, vagyis a magyar kormányhoz való hűséget, lojalitást kihangsúlyozó attitűd továbbra is jelen volt, ám a hozzáállás a törvényhez gyakorlatiasabbá vált. A magyar zsidóság érzésvilágában ebben az időben pesszimizmus és halvány remények, realitás és illúziók együtt voltak jelen. A törvénnyel szemben azonnal küzdelmet hirdettek, amelynek – a Pesti Izraelita Hitközség iránymutatása szerint – optimistának, de illúziók nélkülinek és mindenekfelett elszántnak kellett lennie.

A zsidó közösségi munka a törvény következményeinek enyhítése céljából ezúttal aktívabbnak bizonyult. A magyar zsidóság vezetői, ha késéssel is, de megtették az első lényeges lépéseket egy jelentős szemléletbeli változás irányában. Most már ők kérték a külföldi zsidó szervezetek segítségét. Próbálták elősegíteni a kivándorlásokat, szociális akciót indítottak stb.

Az érintettek törvényre adott válaszaiban ha nem is alapvető, de érezhető változás fedezhető fel. Továbbra is sokan próbálkoztak a kikeresztelkedéssel, még ha nem is az 1938-as évihez hasonló mértékben. A zsidó lapok és kiadványok ugyan a szokott megvetéssel szóltak a kikeresztelkedőkről, ám ezzel együtt feltűnt egy olyan attitűd is, misze-

rint meg kell próbálni megérteni azokat, akik a kikeresztelkedés mellett döntöttek. E megítélés háttérében bizonyosan az is meghúzódott, hogy érzékeltetni lehetett, a veszély is nagyobb, amit a kikeresztelkedők hitük elhagyásával kívántak elkerülni. Ezzel együtt azonban a korábbinál erősebb az ösztönzés az intenzívebb zsidó hitéletre is.

A kikeresztelkedés mellett további másik lehetséges kiútnak tűnt az ország elhagyása. Az 1939:IV. tc. elfogadása után a magyar zsidóság egyik legégetőbb problémája a kivándorlás lett. Olyanokat is a kivándorlás felé sodortak a kényszerítő körülmények, akik egyébként korábban nem is gondoltak erre. A második zsidótörvény árnyékában lendületet kapott a cionista gondolat, bár a palesztinai letelepedést a britek szabta bevándorlási kvóta erősen lefékezte. Kiemelten fontosnak ítélték a zsidó öntudat erősítését is.

A magyar kormányzat vezetői 1938–1939-ben a faji törvényhozás útjára elsősorban belpolitikai és gazdasági természetű okok miatt léptek. A zsidótörvények – némely utólagos magyarázatok dacára – nem a rájuk e téren nehezedő német nyomás hatásának tudhatók be. Mivel a tényleges indítékok egy része még ekkor sem volt nyíltan kimondható, ezért ideológiai-szellemi érvek felvonultatásával a közvéleménnyel is el akarták fogadtatni a zsidótörvényeket.

Az egymást követő kormányok a zsidótörvényeket amolyan politikai váltópénznek is tekintették, cserébe azokért az előnyökért, amelyeket Magyarországnak szomszédaival szemben akkoriban csakis Németország volt képes és kész nyújtani. Ennek a távolabbi következményeit akkor kevesen fogták föl, bár ezekre egykorú figyelmeztetések is rámutattak. A Horthy-rendszer revíziós sikereinek is nagy szerepük volt abban, hogy a társadalom egy részének figyelme elterelődjék arról, mi történik a zsidókkal, vagy ezt a tartósan hitt területgyarapodás megfizethető árának tekintsék. Kevesen gondoltak arra, milyen következményei lehetnek az ország későbbi sorsára nézve a németekkel történő együttműködésnek.

A németek véleménye a zsidókérdésben nem volt titok a magyar diplomácia előtt, ám ebben az időszakban nem gyakoroltak nyílt nyomást a faji törvények bevezetése érdekében: a magyar politika mértékadó körei azonban jó érzékkel találták ki, mit szeretnének látni a németek.

1938-tól beindult a zsidóellenes törvényhozás gépezete; újabb és újabb területek, fokozódó szigorúság. Az ellenük hozott törvények megosztották a társadalmat. A magyar zsidóságot ért tragédia kétszeresen is súlyos volt: a törvények igazságtalanságán túlmenően szembe kellett nézniük azzal, hogy a társadalom a magyar nyelven alkotó, építő, a társadalmat munkájával gyarapító zsidóságot – mindezt figyelmen kívül hagyva – kirekeszti magából, így remélve megoldást bizonyos társadalmi, gazdasági és nemzeti problémákra. A zsidótörvények azonban nem oldották és nem is oldhatták meg a valós társadalmi problémákat. Szétoldották viszont a magyar társadalom és a zsidóság kapcsolatát, és megmérgezték azt. Mély társadalmi válságot jeleztek és okoztak. A zsidók elleni törvényhozás Bibó István megfogalmazása szerint „legális formák között hozzászoktatta a magyar társadalmat a zsidóknak az emberi méltóság közös sáncaiból való kirekesztéséhez”.¹ Bár ezek a törvények a zsidóságot fizikai létében túlnyomórészt nem veszélyeztették, ám érzékeltetlenebbé tették a társadalom többségét a zsidósággal szembeni későbbi jogsértésekre.

Az 1941-ben hozott, konzekvensen fajvédelmi arculatú harmadik zsidótörvény már céljaiban sem titkoltan, nyíltan a társadalom zsidó és nem zsidó részének éles elválasztásán munkálkodott. E törvénynek egyetlen lényeges mozzanata sincs, amelynek a gondolata ajánlásként az 1938–1939-es vitákban már ne fogalmazódott volna meg. Távolabbra tekintve szellemi és jogi alapot teremtett a deportálásokhoz. 1944-ben a deprivációs út végső állomásaként a fajvédelmi törvény zsidódefiníciója alapján kerültek emberek a halálszerelvényekbe.

A zsidóellenes törvényalkotás negyedszázadon át kavargó örvényéből végül nem juthattak ki a zsidók. A törvényalkotási rutin erkölcsi szempontból mind mélyebbre rántotta mindazokat, akik abban aktívan közreműködtek. Az 1944-es események ismeretében megfogalmazható, hogy nem létezett következmények nélküli „zsidózás”, tehát „az előzmények és a következmények nem elválaszthatók”.²

¹ BIBÓ: *Válogatott tanulmányok*, II. k., 627.

² KONRÁD: *A láthatatlan hang*, 26.

Források és irodalom

Levéltári források

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Államfői Levéltár. Hungarista Napló

K 63 Küm. 412. cs. 43. t. Nemzetközi zsidóügyek

K 63 Küm. 190. cs. 1938-21/7. t. Német–magyar viszony

K 37 1. cs. n. dosszié. Miniszterelnökségi iratok. A zsidótörvényekkel kapcsolatos levelek (1940–1941)

K 27 ME Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 198. d.

Országgyűlési Levéltár. K 510 Különböző bizottságok jegyzőkönyvei (1938–1939) 450. d. 9. t.

K 83 Küm. 9. cs. Berliini követség iratai

K 150 Bm. Általános iratok. 2844. cs. I. kf. 32. t. Kormányjelentések (1931–1944)

VKM K 592 Középiskolákra vonatkozó iratok. 771. cs. 3. t. (1938–1943) (VII. k.)

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL)

658. f. 5. cs. 215. őe. Az Oktatási Bizottság iratai. Kéziratok a zsidókérdésről

658. f. 1. cs. 35. őe. 23. pártgyűlés

659. f. 1939/4. A „Népszava” szerkesztőségének iratai

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

Segélyszervezetek. Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (1942–1944)

Evangélikus Országos Levéltár (EOL)

Raffay-hagyaték. „Zsidó levelek 1919–1944”

Dr. Vasady Béla: Összefoglaló Tájékoztató a magyarországi protestáns egyházak által az 1938–1944 években a zsidók ellen hozott állami törvények és rendelkezések lehető megakadályozása, visszavonása, illetve enyhítése tárgyában tett lépésekről. 1063/1945.

Esztergomi Prímási Levéltár (EPL)

Serédi Jusztinián hercegprímás iratai (1939–1941)

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára

Ravaszh László elnöki levelezései (1938–1941)

C 141. 16. d. A zsidókérdéssel kapcsolatos feljegyzések. „Pro memoria” Országgyűlési Levéltár

A második zsidótörvénnyel kapcsolatos felsőházi bizottsági tárgyalások (1939)

Korabeli sajtó

Az Est, 1938, 1939

Az Ojság, 1938, 1939

Egyenlőség, 1938

Evangélikus Élet, 1938

Függetlenség, 1938

Kis Újság, 1938

Lelkészegyesület, 1938. december 10.

Magyar Hírlap, 1938

Magyar Nemzet, 1939

Magyarság, 1938–1939

Magyar Zsidók Lapja, 1939

Nemzeti Figyelő, 1938

Nemzeti Újság, 1938–1939

Népszava, 1938–1939

8 Órai Újság, 1938–1939

Országos Egyetértés, 1938

Orthodox Zsidó Újság, 1938–1939

Pesti Napló, 1938. április 23.

Protestáns Szemle, 1939

Református Élet, 1938

Remény, 1938–1939

Szocializmus, 1938/4., 1938/5., 1938/9–10., 1938/12.

Új Magyarság, 1938

Újság, 1938–1939

Virradat, 1938–1939

Zsidó Egység, 1939

Zsidó Élet, 1938

Zsidó Hitélet, 1938

Zsidó Hitközségi Lapok Elul. 5700. év küszöbén.

Zsidó Jövő, 1938. július, 1939. február

Zsidó Szemle, 1938

Zsidó Újság, 1938

Nyomtatott források

A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló törvényjavaslatnak a képviselőház közjogi, közgazdasági és közlekedésügyi, közoktatásügyi, igazságügyi, valamint földművelésügyi együttes bizottságában az általános vita során 1939. évi január hó 23., 24., 26., 27., 31., továbbá február hó 1. és 3. napjain elhangzott beszédek. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részevénytársulat nyomása, Budapest, 1939

710. sz. Iromány. A képviselőház közjogi, közgazdasági és közlekedésügyi, közoktatásügyi, igazságügyi, valamint földművelésügyi bizottságának együttes jelentése A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 702. számú Törvényjavaslat tárgyában.

Melléklet a 710. Irományhoz.

Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés felsőházának irományai (1935–1939). IX. kötet. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részevénytársulat nyomása, Budapest, 1939.

408. sz. Iromány. Törvényjavaslat a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. A képviselőház által elfogadott szöveg.

409. sz. Iromány. A felsőház földművelésügyi, igazságügyi, ipariügyi, kereskedelem és közlekedési, közjogi, közoktatásügyi és pénzügyi bizottságainak együttes

javaslata „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásáról” szóló 408. sz. törvényjavaslat tárgyában

Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója (1935–1939). III. kötet. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat nyomása, Budapest, 1938

Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója (1935–1939). IV. kötet. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat nyomása, Budapest, 1939

Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (1935–1939). XVIII. kötet. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, Budapest, 1938

Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (1935–1939). XXII. kötet. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat nyomása, Budapest, 1939

Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott országgyűlés képviselőházának irományai. X. kötet. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat nyomása, Budapest, 1938

616. sz. Törvényjavaslat a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról.

620. sz. Iromány. A képviselőház közjogi, közgazdasági és közlekedésügyi, közoktatásügyi, valamint igazságügyi bizottságának együttes jelentése a „Társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” szóló 616. sz. Törvényjavaslat tárgyában.

Melléklet a 620. sz. Irományhoz.

Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház-Irományok. XII. kötet. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat nyomása, Budapest, 1939

702. sz. Iromány. Törvényjavaslat a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról.

Melléklet a 702. számú Irományhoz. I. Általános indokolás a „zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” szóló törvényjavaslathoz.

Melléklet a 702. számú Irományhoz. Indokolás a „zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” szóló törvényjavaslathoz. II. Részletes Indokolás.

Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója (1939–1944). II. kötet. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat nyomása, Budapest, 1942

Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója (1939–1944). III. kötet. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat nyomása, Budapest, 1943

Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (1939–1944). X. kötet. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat nyomása, Budapest, 1941

Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (1939–1944). XII. kötet. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat nyomása, Budapest, 1942

Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (1939–1944). XIII. kötet. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat nyomása, Budapest, 1942

Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve. 1939. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1939

Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve. 1940. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1940

Magyarországi Rendeletek Tára. 1919. Belügyminisztérium, Budapest, 1919
Magyarországi Rendeletek Tára. 1938. Magyar Királyi Belügyminisztérium, Budapest, 1939

Magyarországi Rendeletek Tára. 1939. Magyar Királyi Belügyminisztérium, Budapest, 1940

Magyar Statisztikai Évkönyv, 1930. Magyar Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1931

Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek. Franklin Társulat, Budapest, 1896

Magyar Törvénytár. 1894–1895. évi törvénycikkek. Franklin Társulat, Budapest, 1897

Magyar Törvénytár. 1888–1895. évi törvénycikkek. Franklin Társulat, Budapest, 1912

Magyar Törvénytár. 1920. évi törvénycikkek. Franklin Társulat, Budapest, 1921

Magyar Törvénytár. 1926. évi törvénycikkek. Franklin Társulat, Budapest, 1927

Magyar Törvénytár. 1928. évi törvénycikkek. Franklin Társulat, Budapest, 1929

Magyar Törvénytár. 1936. évi törvénycikkek. Franklin Társulat, Budapest, 1937

Magyar Törvénytár. 1938. évi törvénycikkek. Franklin Társulat, Budapest, 1939

Magyar Törvénytár. 1939. évi törvénycikkek. Franklin Társulat, Budapest, 1940

Magyar Törvénytár. 1941. évi törvénycikkek. Franklin Társulat, Budapest, 1942

Országgyűlési Almanach az 1935–1940. évi országgyűlésről. Szerk.: HAEFFLER István. Kiadja a Magyar Távirati Iroda Rt., Budapest, 1935

Országgyűlési Almanach az 1939–1944. évi országgyűlésről. Szerk.: HAEFFLER István. Kiadja a Magyar Távirati Iroda Rt., Budapest, 1940

DOKUMENTUMGYŰJTEMÉNYEK

ADY Endre: *A fekete lobogó*. Franklin, Budapest, 1950

Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik (1918–1945). (ADAP) Serie D. (1937–1945). Band V. 1950.

BALLAGI Ernő (szerk.): *A magyar zsidóság új útja vezércikkek és beszédek tükrében*. Viktória ny., Budapest, 1940

BEKE Margit (szerk.): *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*. II. k. Aurora, München–Budapest, 1992

BLET, P. et al. (eds.): *Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale*. 6. Le Saint Siège et les Victimes de la Guerre (Mars 1939–Decembre 1940). Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 1972

BLET, P. et al. (eds.): *Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale*. 8. Le Saint Siège et les Victimes de la Guerre (Janvier 1941–Decembre 1942). Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 1974

GERGELY Jenő–GLATZ Ferenc–PÖLÖSKEI Ferenc (szerk.): *Magyarországi pártprogramok (1919–1944)*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1991

GERGELY Jenő (szerk.): *A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből (1919–1944)*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984

HARSÁNYI Iván–JEMNITZ János–SZÉKELY Gábor (szerk.): *München 1938. Diplomáciai és politikai dokumentumok*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1988

JUHÁSZ Gyula (szerk.): *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához (1936–1945)*. III. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970

KARSAI Elek (szerk.): *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. I–II. k. MIOK, Budapest, 1962

KARSAI Elek–BENOSCHOWSKY Ilona (szerk.): *Vádirat a náciizmus ellen*. I. kötet. MIOK, Budapest, 1958

KARSAI Elek (szerk.): *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*. III. k. MIOK, 1967

KATONA Csaba et al. (szerk.): *Emlékezz! Válogatott levéltári források a magyarországi zsidóság üldöztetésének történetéhez, 1938–1945*. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2004

Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945. Szerk.: VÉRTES Róbert. PolgArt, Budapest, 2002

RÁNKI György et al. (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról (1933–1944)*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1968

SIPOS Péter (szerk.): *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Osiris–Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1999

VONYÓ József (szerk.): *Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja dokumentumai*. Dialóg–Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 1998

NAPLÓK ÉS EMLÉKIRATOK

BARCZA György: *Diplomataemlékeim*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994

HORTHY Miklós: *Emlékezéseim*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990

KÁLLAY Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944*. I–II. k. Szerk.: ANTAL László. Európa–História, Budapest, 1991

RAVASZ László: *Emlékezéseim*. Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1992

Vitéz Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata. Szerk.: PERNEKI Mihály. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983

Szállasi Ferenc börtönnaplója (1938–1940). Szerk.: CSIFFÁRY Tamás. A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: SIPOS Péter. Budapest Főváros Levéltára–Filum kiadása, Budapest, 1997

LEXIKONOK, ADATTÁRAK, KRONOLÓGIÁK

Akadémiai kislexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. I-II. k.

A magyar társadalom lexikonja. A Magyar Társadalom Lexikon Kiadóvállalat kiadása, Budapest, 1931

BALOGH Margit–GERGELY Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon* (1790–1992). Adattár. História. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996

BALOGH Margit–GERGELY Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon* (1790–1992). Kronológia. História. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1993

Bibliai Lexikon. Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 1989

Encyclopaedia Hungarica. I. k. Magyarságtudat Lexikon Alapítvány, Calgary, 1992

Encyclopaedia Hungarica. III. k. Magyarságtudat Lexikon Alapítvány, Altona, 1996

Kecskeméti életrajzi lexikon. Kecskeméti Lapok Kft.–Kecskemét Monográfia Szerkesztősége, Kecskemét, 1992

Lessico Universale Italiano XII. Istituto Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani. Roma, 1973

Magyar Életrajzi Lexikon. I.–IV. k. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967

Magyar Zsidó Lexikon. Magyar Zsidó Lexikon Kiadó, Budapest, 1929

Magyar Zsidó Lexikon. Makkabi Kiadó, Budapest, 2000

Magyarország monográfiája (1900–1932). Európa Irodalmi és Nyomdai Rt. nyomása, Budapest, 1932

Új Magyar Életrajzi Lexikon. I. k. Magyar Könyvklub, Budapest, 2001

Zalai életrajzi kislexikon. Kiadja a Zala Megyei Önkormányzati Közgyűlés, Zalaegerszeg, 1997

Hivatkozott irodalom

1945 ELŐTT ÍROTTAK

A cionizmus új korszaka. NOAR könyvek. Fraternitas Rt. Cluj nyomása (é. n.)

A magyar zsidóság új útja. A Magyar Cionista Szövetség állásfoglalása. Kiadja a Magyar Cionista Szövetség, Budapest, 1938

A magyar zsidótörvény célja, indoklása, következményei. Néhány szó a magyar zsidó értelmiség nevében a magyar közvéleményhez. Pesti Lloyd Nyomda, Budapest, 1939

A PIH zárszámadása az 1939. évre. A Pesti Lloyd Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1940

Ararát Évkönyv. Magyar Zsidó Almanach az 1939. évre. Kiadja a Pesti Izraelita Hitközség Leányárvaháza, Budapest, 1939

Ararát Évkönyv az 1940. évre. Magyar Zsidó Évkönyv. Kiadja az Országos Izraelita Hitközség Leányárvaház, Budapest, 1940

Ararát Évkönyv az 1941. évre. Magyar Zsidó Évkönyv. Kiadja az Országos Izraelita Leányárvaház, Budapest, 1941

Az 1938:XV. tc. magyarzáttal ellátva. A zsidótörvény. A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról szóló úgynevezett zsidótörvény magyarázatos szövegű kézikönyve. Bevezetéssel ellátta és átnézte: Dr. KRÜGER Aladár országgyűlési képviselő. Hollósy J. ny., Budapest, 1938

BÁLINT László: Az áttért megszólal. Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1939

Cionista ABC. Kiadja a Keren Kajemeth Leisrael, Budapest (é. n.)

EPPLER Sándor: Zsidó segítőszervezetek. Neuwald ny., Budapest, 1942

FODOR Lajos: A zsidó törvény és a cionisták. Kiadja a szerző, Hatvan, 1938

FORGÁCS Gyula: A zsidó áttérők figyelmébe. Sylvester ny., Budapest, 1938

Hová és hogyan lehet kivándorolni? Klein Sándor Könyvnyomdája, Budapest, 1939

Igazságot a felvidéki zsidóságnak! Pesti Lloyd nyomda, Budapest, 1939

KENÉZ-KURLÄNDER Ede: Olvasom... Nem olvasom. Kis Gyula és Társa, Törekvés Nyomda, Budapest, 1939

KOMOLY Ottó: Cionista életszemlélet. Kísérlet a pozitív zsidó hivatástudat termésetrajzához. A Magyar Cionista Szövetség kiadása, Kolozsvár, 1942

KÓSA Miklós: Hová? Mivel? Hogyan? A szerző kiadása, Budapest, 1942

KOVÁCS Alajos: *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében*. Kiadja az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, Budapest, 1938

KÖNIG Pál dr.–SZABÓ Ödön dr. (szerk.): *A zsidóság érzelm- és gondolatvilága*. Farkas Testvérek Nyomdája, Budapest, 1940

MAKKAI János dr.–NÉMETHY Imre dr.: *A zsidótörvény*. Tasnádi Nagy András előszavával. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1939

MUNKÁCSI Ernő: *Küzdelmes évek*. Cikkek és tanulmányok a magyar zsidóság elmúlt évtizedéből. Libanon kiadása, Budapest, 1943

NEMES Ákos dr.–SOLTÉSZ György dr.: *Hol lehet elhelyezkedni? Zsidók letelepedési és elhelyezkedési lehetőségei a külföldön és a gyarmatokon*. A Demokrata Újság kiadása, Klein J. ny. (h. n.) (é. n.)

ORANO, Paolo: *Gli ebrei in Italia*. Casa Editrice Pinciana, Roma, 1937

RAFFAY Sándor: *A zsidókérdés története Magyarországon*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1941

RAVASZ László: *A nemzet lelki egysége. Alfa és Ómega*. II. kötet. Franklin Társulat Nyomdája, Budapest, 1932

RAVASZ László: *Antiszemizmus? Az emberélet útjának felén. „Az Út”*. Kolozsvár, 1925.

RAVASZ László: *Isten rostájában*. I. és III. kötet. Franklin Társulat Nyomdája, Budapest, 1941

RAVASZ László: *Kezdetben vala az Ige*. Franklin Társulat Nyomdája, Budapest, 1941

ROYKÓ Viktor: *Kereszténység, Magyarság, Zsidóság. Adalék a csonkamagyarországi zsidókérdés megoldásához*. A szerző kiadása, Kiskunfélegyháza, 1938

SCHULEK Tibor: *A zsidókeresztényekről*. Különlenyomat a „Keresztény Igazság”-ból. Baross Nyomda, Uzsaly és Koncz nyomása, Győr, 1938

SERLY Antal dr.: *A zsidóságra vonatkozó magyar törvények*. Készült a Nyilas Lap- és Könyvkiadó Vállalat megbízásából a Centrum Kiadóvállalat Rt. nyomdájában, Budapest, 1939

SZONTAGH Vilmos: *A zsidótörvény jogtudományos szemléletben*. Ludwig I. könyvnyomdája, Miskolc, 1939

TAKÁCS Albert dr.: *A zsidókérdés ezeréves jogalkotásunkban*. Stádium, Budapest, 1942

„Tiltakozunk erdélyi magyar testvéreink üldözése ellen!”. Stern Samu m. kir. udvari tanácsos beszéde az emancipáció hetvenedik évfordulóján a Pesti Izraelita Hitközség közgyűlésén 1938. január 16-án. Kiadja a Pesti Izraelita Hitközség, Budapest, 1938

Tizenegy év munkája, küzdelme. Beszámoló a Pesti Izraelita Hitközség működéséről. Kiadja a Hitközségi Párt, Budapest, Springer ny., 1941

VIDA Márton dr. (szerk.): *„Ítéletek!” Néhány kiragadott lap a magyar zsidó életközösség könyvéből*. (k.n.), Budapest, 1939

Zsidó életért. Neuwald ny., Budapest, 1939

Zsidó gondok és óhajok. Törekvés ny., Budapest, 1940

Zsidó ifjúság a történelem sodrában. Fraternitas Rt. nyomása, Budapest, 1942

Zsidó intézmény – zsidó kultúra. Neuwald ny., Budapest, 1940

Zsidó írások. Fraternitas Rt. kiadása, Kolozsvár, 1941

Zsidó megújulás. Neuwald ny., Budapest, 1940

Zsidó szemmel. Törekvés ny., Budapest, 1940

Zsidó remény. Neuwald ny., Budapest, 1939

Zsidóknak zsidókról. Neuwald ny., Budapest, 1941

1945 UTÁN ÍROTTAK

AVINERI, Shlomo: *A modern cionizmus kialakulása*. Századvég Kiadó, Budapest, 1994

Az 1944. év története. Szerk.: GLATZ Ferenc. História Évkönyv, Lapkiadó Vállalat, Budapest, 1984

AVINERI, Shlomo: *A cionizmus mint forradalom. Múlt és jövő*, 1992/2. 9–14. *Az antiszemizmus alakváltozatai*. Szerk.: PAKSY Zoltán. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2005

BALOGH László (szerk.): *A zsidó iskolaiügy története Magyarországon*. Neveléstörténeti Füzetek. 14. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1994

BARTH, Karl: *Kirchliche Dogmatik* (k. n.) (h. n.) (é. n.)

BEBESI György: *A feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása és története a századelőn*. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 1999

BÉKÉS Gellért: *Szentszéki emlékirat a Soáról és a zsidó-keresztény párbeszéd*. In: HAMP Gábor–HORÁNYI Özséb–RÁBAI László (szerk.): *Magyar megfontolások a Soáról*. Balassi Kiadó–Magyar Pax Romana Fórum Pannonhalmi Főapátság. Budapest–Pannonhalma, 1999, 212–217.

BÉRECZKY Albert: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*. Traktátus, Budapest, 1945

BEREND T. Iván–RÁNKI György: *Magyarország gyáripára a második világháború időszakában (1933–1944)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958

BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok (1945–1949)*. II. k. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986

BIHARI Péter: *A magyarországi zsidóság helyzete a zsidótörvényektől a deportálásig*. In: LENDVAI L. Ferenc–SOHÁR Anikó–HORVÁTH Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. II. k. MTA Filozófiai Intézet Kiadása, Budapest, 1990, 9–61.

BIHARI Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008

BÓDOG Gyula (szerk.): *100 éves a cionista mozgalom*. Kiadja a Bethlen Téri Oneg Sábbát Klub, Budapest, 1997

BORBÁNDI Gyula: *Magyar politikai pályaképek (1938–1948)*. Európa, Budapest, 1997

BOROS Zsuzsanna–SZABÓ Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Korona Kiadó, Budapest, 1999

BRAHAM, Randolph L.: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*. I. k. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997

BRAHAM, Randolph L.: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003

BRAHAM, Randolph L.: *Gondolatok a magyarországi Holocaustról hatvan év után*. In: MOLNÁR Judit (szerk.): *A Holocaust Magyarországon európai perspektívában*. Balassi Kiadó, Budapest, 2005, 25–33.

BRAHAM, Randolph L.: *Román nacionalisták és a Holocaust*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1998

BRAHAM, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a Holocaustról*. IV. Presscon Kiadó, Budapest, 2006

CANDELORO, Giorgio: *Storia dell'Italia moderna*. (vol. 9.) Feltrinelli, Milano, 1981

CARMILLY-WEINBERGER, Moshe: *A zsidóság története Erdélyben (1623–1944)*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1995

CARP, Matatias: *Fekete könyv*. Primor Kiadó, Budapest, 1993

COEN, Fausto: *Italiani ed ebrei: come eravamo*. Casa Editrice Marietti, Genova, 1988

COHEN, Asher: *Soá. A zsidó Vészkorszak (1933–1945)*. Cserépfalvi–Múlt és Jövő, Budapest, 1994

COLLOTTI, Enzo: *Antisemitismo e legislazione antiebraica in Austria*. In: *La legislazione antiebraica in Italia e in Europa*. Atti del convegno nel

cinquantenario delle leggi razziali (Roma, 17–18 ottobre 1988). Camera dei Deputati, Roma, 1989, 293–318.

CSÓSZ László: *Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása*. In: MOLNÁR Judit (szerk.): *A Holocaust Magyarországon európai perspektívában*. Balassi Kiadó, Budapest, 2005, 176–192.

DAWIDOWICZ, Lucy S.: *Háború a zsidók ellen*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2000

DE FELICE, Renzo: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*. Giulio Einaudi, Torino, 1961

DIÓSZEGI István–HARSÁNYI Iván–KRAUSZ Tamás–NÉMETH István (szerk.): *20. századi egyetemes történet*. I. k. (1890–1945). Korona Kiadó, Budapest, 1995

DON, Jehuda: *A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19–20. században*. MTA Judaisztikai Kutatóközpont–Élet és Irodalom, Budapest, 2006

Egyházak a változó világban. A Nemzetközi Egyháztörténeti Konferencia előadásai. Esztergom, 1991. május 29–31. Szerk.: BÁRDOS István–BEKE Margit. Oktáv-Press, Esztergom, 1992

ÉLIÁS József: *Auschwitz mint Golgota, Golgota mint Auschwitz*. Piremon, Debrecen, 1989–1990

ERÉNYI Tibor: *A zsidók története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig*. Útmutató Kiadó, Budapest, 1996

ERÉNYI Tibor: *Zsidók és a magyar politikai élet (1848–1938)*. Múltunk, 1994/4., 3–31.

ERÉNYI Tibor: *Zsidók és a magyar baloldaliság*. Világosság, 1992/2., 152–159.

ETTINGER, Smoel: *A zsidó nép története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002

K. FARKAS Claudia: *Mussolini és a zsidókérdés*. Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei. Szerk.: BEBESI György. Szekszárd, 1991/1., 148–152.

K. FARKAS Claudia: *Az 1938-as olaszországi zsidótörvényekről*. Holocaust Füzetek, 1996/5., 47–56.

FEJTŐ Ferenc: *Magyarság, zsidóság. História*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2000

Felekezeti egyházjog Magyarországon. Szerk.: RÁCZ Lajos. Kiadja az UNIÓ Lap- és Kereskedelmi Kft., Budapest, 1994

FISCHER Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1945–1989)*. Ikva Kiadó, Budapest, 1992

FÖLDES György–HUBAI LÁSZLÓ (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon, 1920–2010*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010

FROJIMOVICS Kinga et al.: *A zsidó Budapest*. Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatal és MTA Judaisztikai Kutatócsoport Kiadása, Budapest, 1995

GÁLL Ernő: *A felelősség új határai*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999

GERGELY Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon (1919–1945)*. ELTE Újkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest, 1997

GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon (1924–1944)*. Typovent Kiadó, Budapest, 1993

GERGELY Jenő: A Magyar Katolikus Püspöki Kar, az Apostoli Szentzség és a Soá. In: HAMP Gábor–HORÁNYI Özséb–RÁBAI László (szerk.): *Magyar megfontolások a Soáról*. Balassi Kiadó–Magyar Pax Romana Fórum Pannonhalmi Főapátság, Budapest–Pannonhalma, 1999, 94–110.

GERGELY Jenő: A magyarországi egyházak és a Holocaust. In: *The Holocaust In Hungary. Fifty Years Later*. Edited by BRAHAM, Randolph L.–PÓK Attila. Columbia University Press, 1997, 441–457.

GERGELY Jenő: A pásztornak a nyáj mellett a helye. In: GLATZ Ferenc (szerk.): *Az 1944. év históriája*. História Évkönyv, Lapkiadó Vállalat, Budapest, 1984, 48–54.

GERGELY Jenő: A történelmi egyházak és a Holocaust. In: *Holocaust Emlékkönyv. A vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából*. Szerk.: KRÁLL Csaba. Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség, Budapest, 1994, 316–319.

GERGELY Jenő–LZSÁK Lajos: *A huszadik század története*. Pannonica Könyvkiadó, Budapest, 2000

GERGELY Jenő–KARDOS József–ROTTLER Ferenc: *Az egyházak Magyarországon*. Korona Kiadó, Budapest, 1997

GERLACH, Christian–ÁLY, Götz: *Az utolsó fejezet. A magyar zsidók legyilkolása*. Noran Kiadó, Budapest, 2005

GLATZ Ferenc (szerk.): *Az 1944. év históriája*. História Évkönyv, Lapkiadó Vállalat, Budapest, 1984.

GLATZ Ferenc: Magyarország, 1944. A tudomány és a polgár kérdései. In: *The Holocaust In Hungary. Fifty Years Later*. Edited by BRAHAM, Randolph L.–PÓK Attila. Columbia University Press, 1997, 17–23.

GOLDSCHMIDT, Arthur: *A Közel-Kelet rövid története*. Maecenas Könyvek, Budapest, 1997

GONDA László: *A zsidóság Magyarországon*. Századvég Kiadó, Budapest, 1992

GYÁNI Gábor (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete*. II. k. (1920–1944). Szöveggyűjtemény. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995

GYÓRIVÁNYI Sándor: *A Kisgazdapárt regénye a kezdetektől napjainkig*. Útmutató Kiadó, Budapest, 1995

GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001

HAHN István: *A zsidó nép története*. Makkabi, Budapest, 1996

HAJDU Tibor–TILKOVSKY Loránt (szerk.): *Magyarország története tíz kötetben (1918–1945)*. 8. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976

HAMP Gábor–HORÁNYI Özséb–RÁBAI László (szerk.): *Magyar megfontolások a Soáról*. Balassi Kiadó–Magyar Pax Romana Fórum Pannonhalmi Főapátság, Budapest–Pannonhalma, 1999

HANÁK Péter (főszerk.), NAGY Mariann (szerk.): *Híd a századok felett. Katus László 70. születésnapjára*. University Press, Pécs, 1997

HANÁK Péter (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Gondolat, Budapest, 1984

HANÁK Péter: Az Osztrák–Magyar Monarchia és a zsidó nemzettudat kialakulása. *Múlt és jövő*, 1997/4. 6–10.

HARSÁNYI Iván: *A Franco diktatúra születése*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1988

Holocaust Emlékkönyv. A vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából. Szerk.: KRÁLL Csaba. Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség, Budapest, 1994

JOÓ András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia, 1942–1944*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008

JUHÁSZ Gyula: A barbár korhullám. In: JUHÁSZ Gyula: *Magyarország külpolitikája (1919–1945)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988, 66–75.

JUHÁSZ Gyula: *A háború és Magyarország (1938–1945)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986

JUHÁSZ Gyula: *Magyarország külpolitikája (1919–1945)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988

KÁDÁR Gábor–VÁGI Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2005

KÁDÁR Imre: *Egyház az idők viharában*. Bibliotheca Kiadó, Budapest, 1957

KARÁDY Viktor: *Politikai antiszemitizmus és nemzetállam-építés Közép-Európában*. In: HAMP Gábor–HORÁNYI Özséb–RÁBAI László (szerk.): *Magyar*

megfontolások a Soáról. Kiadja a Balassi Kiadó–Magyar Pax Romana Fórum Pannonhalmi Főapátság, Budapest–Pannonhalma, 1999, 134–148.

KARÁDY Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Cserépfalvi Kiadása, Budapest, 1997

KARÁDY Viktor: Traumatizálás és menekülés. A zsidó vallásváltók szociológiája 1945 előtt és után. *Múlt és Jövő*, 1994/2. 73–91.

KARSAI Elek: *A budai Sándor-palotában történt (1919–1941)*. Táncsics Könyvkiadó, Budapest, 1963

KARSAI Elek: Evian után tizenegy hónappal. In: *MIOK Évkönyv 1971/1972*. MIOK, Budapest, 1972, 167–173.

KARSAI László: Szálasi. *Rubicon*, 1992/10., 4–16.

KARSAI László (szerk.): *Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen (1882–1993)*. Aura Kiadó, Budapest, 1993

KARSAI László (szerk.): *Kirekesztők. Antiszemita írások (1881–1992)*. Aura Kiadó, Budapest, 1992

KARSAI László: A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944. In: MOLNÁR Judit (szerk.): *A Holokausz Magyarországon európai perspektívában*. Balassi Kiadó, Budapest, 2005, 140–163.

KARSAI László: *Holokausz*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2001

KARSAI László–MOLNÁR Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. MAZSIHISZ, Budapest, 2002

KARSAI László–SZITA Szabolcs: *Holocaust Magyarországon*. A Budapesti Történeti Múzeumban rendezett „Holocaust Magyarországon” című kiállítás látogatói részére. Magyar Auschwitz Alapítvány–Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994

KATZBURG, Nathaniel: *Beszélgetések Scheiber Sándorral és Fejtő Ferencsel*. Bábel Kiadó, Budapest, 2000

KATZBURG, Nathaniel: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943*. Bábel Kiadó, Budapest, 2002

KERTÉSZ Imre: *A Holocaust mint kultúra*. Századvég Kiadó, Budapest, 1993

KOMLÓS Aladár: *Magyar-zsidó szellemi történet a reformkortól a Holocaustig*. I. k. A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században. Kiadja a Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1997

KOMORÓCZY Géza et al. (szerk.): *A zsidó Budapest*. Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatal és MTA Judaisztikai Kutatócsoport Kiadása, Budapest, 1995

KOMORÓCZY Géza: *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe*. Osiris, Budapest, 2000

KONRÁD György: *A láthatatlan hang*. Palatinus, Budapest, 1997

KONRÁD György: *Elutazás és hazatérés*. Noran, Budapest, 2002

KÓNYA István: *A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967

KOVÁCS M. Mária: Aesculapius militans. *Valóság*, 1985/8., 68–82.

KOVÁCS M. Mária: A kisebbségek nemzetközi jogvédelmének politikai csapdája. In: *The Holocaust In Hungary. Fifty Years Later*. Edited by BRAHAM, Randolph L.–PÓK Attila. Columbia University Press, 1997, 137–147.

KOVÁCS M. Mária: A numerus clausus és a zsidótörvények összefüggéséről. In: MOLNÁR Judit (szerk.): *A Holokausz Magyarországon európai perspektívában*. Balassi Kiadó, Budapest, 2005, 128–140.

KOVÁCS M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvos, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Helikon Kiadó, Budapest, 2001

KÓBÁNYAI János (szerk.): *A zsidóság útja (1848–1948)*. Esszék. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2000

LADÁNYI Andor: A numerus clausus törvény 1928. évi módosításáról. *Századok*, 1994/6., 1117–1148.

La legislazione antiebraica in Italia e in Europa. *Atti del convegno nel cinquantenario delle leggi razziali (Roma, 17-18 ottobre 1988)*. Camera dei Deputati, Roma, 1989

LACKÓ Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták (1935–1944)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1966

LENDVAI L. Ferenc–SOHÁR Anikó–HORVÁTH Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. II. k. MTA Filozófiai Intézet Kiadása, Budapest, 1990

LÉVAI Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről*. Officina Kiadó, Budapest, 1946

LÉVAI Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. Téka, Budapest, 1948

LÖWENHEIM, Avigdor: *Stern Samu naplója elé*. Múlt és Jövő, 1994/3., 96–100.

MENDELSON, Ezra: *Gli ebrei dell'Europa orientale tra le due guerre mondiali*. In: *La legislazione antiebraica in Italia e in Europa. Atti del convegno nel cinquantenario delle leggi razziali (Roma, 17-18 ottobre 1988)*. Camera dei Deputati, Roma, 1989, 343–353.

MESZLÉNYI Antal (szerk.): *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme*. A Szent István Társulat kiadása, Budapest, 1947

MIOK Évkönyv 1971/1972. MIOK, Budapest, 1972

MISKOLCZY Ambrus: *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1999

MOLNÁR Judit (szerk.): *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi Kiadó, Budapest, 2005

Mónus Illés (1888–1944). *Tudományos emlékülés*. 1994. június 20. Mónus Illés Akadémia, Budapest, 1995

NAGY Péter Tibor: *Hajszálcsovek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Oktatókutató Intézet–Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002

L. NAGY Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke. A liberális polgári pártok (1919–1931)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980

L. NAGY Zsuzsa: *Liberális pártmozgalmak (1931–1945)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986

L. NAGY Zsuzsa: *Magyarország története (1919–1945)*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1991

NYÍRI Tamás: Megbékélés és kiengesztelődés. In: SZILI Ferenc (szerk.): *Zsidósors Délkelet-Dunántúlon a XVIII. századtól a Holocaustig*. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1994, 159–166.

ORMOS Mária: Az Endlösung világnézeti alapja és politikai funkciója. In: SZILI Ferenc (szerk.): *Zsidósors Délkelet-Dunántúlon a XVIII. századtól a Holocaustig*. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1994, 103–112.

ORMOS Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)*. I–II. k. PolgArt, Budapest, 2000

ORMOS Mária: *Hitler*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1993

ORMOS Mária: *Magyarország a két világháború korában (1914–1945)*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998

ORMOS Mária: *Mussolini*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1987

ORMOS Mária: *Nácizmus–fasizmus*. Magvető Kiadó, Budapest, 1987

PELLE János: *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény, 1938–1944*. Európa, Budapest, 2001

PELLE János: *Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből*. Pelikán Kiadó, Budapest, 1995

PINTÉR István: A kényszerpályára szavazott ország – 1939. In: FÖLDES György–HUBAI László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon, 1920–2010*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010, 181–216.

PINTÉR István: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikája a második világháború előestéjén*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979

PINTÉR István: *A Szociáldemokrata Párt története (1933–1944)*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1980

PREPUK Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1997

PRETI, Luigi: *Impero fascista, africani ed ebrei*. Soc. Editrice Subalpina, Torino, 1968

PÜSKI Levente: *A Horthy-rendszer (1919–1945)*. Pannonica, Budapest, 2006

PÜSKI Levente: *A magyar felsőház története (1927–1945)*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000

PÜSKI Levente: *Társadalmi érdekképviselet és konzervativizmus (1919–1944). A felsőház felépítése a Horthy-korszakban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996

RÁKOS Imre–SZITA Szabolcs–VERŐ Gábor (szerk.): *Mondjátok el, mi történt! A magyarországi holokausztról*. Ex Libris Kiadó, Budapest, 2004

RÁNKI György: A magyarországi zsidóság foglalkozási szerkezete a két világháború között. In: GYÁNI Gábor (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete*. II. k. (1920–1944). Szöveggyűjtemény. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995, 298–308.

RÁNKI György: A németek szerepe a magyar zsidók elpusztításában. In: GLATZ Ferenc (szerk.): *Az 1944. év históriája. História Évkönyv*, Lapkiadó Vállalat, Budapest, 1984. 64–69.

RÁNKI Vera: *Magyarok – Zsidók – Nacionalizmus. A befogadás és a kirekesztés politikája*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999

ROMSICS Ignác: *Bethlen István*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999

ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999

ROTHSCHILD, Joseph: *Csehszlovákia története a két világháború között*. JATE Történész Diákkör, Szeged, 1995

ROTHSCHILD, Joseph: *Lengyelország története a két világháború között*. JATE Történész Diákkör, Szeged, 1995

RUFF Tibor: A Holocaust és az egyházak morálteológiai szempontból. In: *Holocaust Emlékkönyv. A vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából*. KRÁLL Csaba (szerk.). Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség. Budapest, 1994, 138–145.

SÁNDOR Tibor: *Őrségváltás után. Zsidókérdés és filmpolitika 1938–1944*. Magyar Filmintézet, Budapest, 1997

SAS Andor: *A szlovákiai zsidók üldözése (1939–1945)*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1993

SCHWEITZER Gábor: „...a magyar cionizmus elsősorban csak piros-fehérvirű lehet”. In: BÓDOG Gyula (szerk.): *100 éves a cionista mozgalom*. Kiadja a Bethlen Téri Oneg Sábbat Klub, Budapest, 1997, 41–50.

SCHWEITZER Gábor: Gondolatok a magyarországi zsidóság első emancipációjáról. In: *Egyházak a változó világban. A Nemzetközi Egyháztörténeti Konferencia előadásai*. Szerk.: BÁRDOS István–BEKE Margit. Esztergom, 1991. május 29–31. Oktáv-Press, Esztergom, 1992, 55–65.

SIPOS Péter: A zsidóság viszonya a Hortthy-rendszerhez. In: KARSAI László–MOLNÁR Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. MAZSIHISZ, Budapest, 2002, 627–642.

SIPOS Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970

SIPOS Péter: *Imrédy Béla. Élet-Kép Sorozat*. Elektra Kiadóház, Budapest, 2001

SIPOS Péter: *Legális és illegális munkásmozgalom (1919–1944)*. Gondolat, Budapest, 1988

SIPOS Péter: Őrségváltás szavazócédulákkal – 1935. In: FÖLDES György–HUBAI László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon, 1920–2010*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010, 151–181.

SIPOS Péter: A „kirekesztés” Magyarországon. Zsidókérdés a két világ-háború között. *História*, 1998/1., 20–22.

STARK Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztése*. MTA Történettudományi Intézet kiadása, Budapest, 1989

SZABÓ Róbert: *A Kommunista Párt és a zsidóság*. Windsor Kiadó, Budapest, 1995

N. SZEGVÁRI Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988

SZEKFI Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. ÁKV-Maecenas, Budapest, 1989

SZENES Sándor: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok*. A szerző kiadása, Budapest, 1986

SZILI Ferenc (szerk.): *Zsidósors Délkelet-Dunántúlon a XVIII. századtól a Holocaustig*. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1994

SZITA Szabolcs (szerk.): *Magyarország 1944. Üldöztetés-Embermentés*. Nemzeti Tankönyvkiadó–Pro Homine–1944 Emlékbizottság, Budapest, 1994

SZITA Szabolcs: A zsidó munkaszolgálat. In: *The Holocaust In Hungary. Fifty Years Later*. Edited by BRAHAM, Randolph L.–PÓK Attila. Columbia University Press, 1997, 329–347.

SZITA Szabolcs: *Halálerrő*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989

SZITA Szabolcs: *Magyarok az SS ausztriai lágerbirodalmában*. MAZSÖK Kiadása, Budapest, 2000

SZITA Szabolcs: *Együttélés, üldöztetés, holokauszt*. Korona Kiadó, Budapest, 2001

SZÖLLÖSI-JANZE, Margit: *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn*. Studien zur Zeitgeschichte. R. Oldenbourg Verlag, München, 1989

SZÜCS László: Kormányzói audiencia az első zsidótörvény előtt. (1937. november 11.) Forrásközlés. *Levéltári közlemények*, 1993/1–2., 143–164.

TARJÁN Gábor: „Ezer bűnnel megterhelve”. A református egyház és a zsidókérdés. *Új forrás*, 1984/1., 65–72.

The Holocaust In Hungary. Fifty Years Later. Edited by BRAHAM, Randolph L.–PÓK Attila. Columbia University Press, 1997

TÓTH Károly: Mit tett a magyar református egyház a zsidóüldözés ellen? *Confessio*, 1985/2., 15–24.

TILKOVSKY LORÁNT: A magyarországi zsidótörvények. *Holocaust Füzetek*, 1996/5., 67–78.

VENETIANER Lajos: *A magyar zsidóság története. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a XIX. században*. A szerző 1922-es kötetének bevezető fejezettel módosított kiadása. Könyvértékesítő Vállalat, Budapest, 1986

VONYÓ József: Gömbös Gyula és a zsidókérdés. In: *Az antiszemitizmus alakváltozatai*. Szerk.: PAKSY Zoltán. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2005, 18–43.

ZSOLT Béla: Zárszó. In: KÓBÁNYAI János (szerk.): *A zsidóság útja (1848–1948)*. Esszék. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2000, 248–252.

X 125890

könyv az ún. első és második zsidótörvény
rejötteinek körülményeit és következményeit
vizsgálja.

A parlamenti tárgyalások, a részt vevő jelen-
sebb pártok, a keresztény egyházfők, az érín-
tek véleménye, reagálásai, valamint a német
ztönzés vizsgálatával rekonstruálni próbálja a
magyarországi zsidóság jogi helyzetében beál-
t változásokat.

A könyv alapos és mélyreható vizsgálata, a
zsidótörvények megszületésének részletes re-
konstruálása nemcsak jól használható anyag a
terület kutatóinak, de izgalmas bepillantást en-
d a zsidóellenes törvényalkotás negyedszáza-
on át kavargó örvényébe is. A könyvet azoknak
ajánljuk, akik nyomon akarják követni, mit is
kört a Horthy-korszak antiszemitizmusa.

9 789639 697478

200 Ft

K. FARKAS CLAUDIA

Jogok nélkül

A zsidó lét Magyarország
1920–1944

K. Farkas Claudia • J

XXXII.

POLITIKATÖRTÉNETI FÜZETEK